

74.03(Кур)
Р 27

РАХИМОВА М.Р., ПАНКОВА Т.В., КАЛДЫБАЕВА А.Т.

ПЕДАГОГИКАЛЫК ОЙЛОРДУН ЖАНА БИЛИМ БЕРҮҮНҮН ТАРЫХЫ

ОКУУ КУРАЛЫ

БИШКЕК-2009

ББК 74.03 (2Ки)

P-27

И.Арабаев атындагы КМУнун Окумуштуулар Кеңеши
тарабынан басууга сунуш кылынган.

Рецензиялагандар:

Измайлов А.Э. - педагогика илимдеринин доктору,
УИАнын академиги;

Балтабаев М.Р. – педагогика илимдеринин доктору,
УИАнын мүчө-корреспонденти.

Педагогика илимдеринин доктору, профессор,
Кыргыз Республикасынын илимине эмгек сиңирген ишмери,
М.Р.Рахимованын редакциясы алдында чыгарылды.

Рахимова М.Р. ж.б.

Педагогикалык ойлордун жана билим берүүнүн тарыхы

P-27 /М.Р.Рахимова, Т.В.Панкова, А.Т.Калдыбаева. - Б.: 2009.-256 б.

ISBN 9967-04-053-X

Бул окуу китебинде байыркы мезгилден азыркыга чейинки дүйнөдөгү, Кыргызстандагы педагогикалык ойлордун жана мектептердин пайда болуу маселелери баяндалган, дүйнөлүк тарыхый-педагогикалык өнүгүү тенденциялары ачылып берилген, ошондой эле, эгемендүүлүк этабындагы Кыргыз Республикасынын билим берүүсүнүн жана педагогикасынын өзгөчөлүктөрү чагылдырылган. Кыргыз элинин педагогикалык ойлорунун башаттары жөнүндө да кеңири сөз болот.

Китеп жогорку окуу жайларынын студенттерине, окутуучуларга, мугалимдерине, билим берүү кызматкерлерине арналат.

P 4302000000-02

ББК 74.03 (2Ки)

ISBN 9967-04-053-X

© И.Арабаев атындагы КМУ, 2009

КИРИШ СӨЗ

Кыргызстандын эгемендүүлүккө ээ болушу түпкү улуттун социалдык-экономикалык жана маданий-тарыхый өзгөчөлүктөрүн, дүйнөлүк коомчулуктун билим берүү стандартына ылайык жана дүйнөлүк билим берүү системасынын жетишкендиктерин эске алуу менен элге билим берүүнүн бүтүндөй системасын тарыхый-педагогикалык процесстин динамикасы, түп тамырынан бери кайра курууну талап кылууда.

Билим берүү системасынын жаңы мазмуну өлкөнүн геобиочөйрөсүн, Кыргызстан элдеринин этногенезин, социалдык-экономикалык мурасын эске алуу менен түзүлүшү керек. Ошол эле мезгилде жалпы адамзатка тиешелүү болгон улуттук баалуулуктарды чагылдыруучу сабактардын циклинин динамикалуу байланыштарын эске алуу жана камсыз кылуу өтө маанилүү.

Педагогикалык окуу жайларында билим берүүнүн мазмунунун маанилүү компоненти болуп педагогикалык илим эсептелет. Соңку убакка чейин педагогикалык сабактардын цикли мурунку СССРдин бардык региону үчүн бирдей стандарттуу эле. Педагогикалык фактыларды, кубулуштарды жана персоналдарды изилдөөдө партиялык жана социалдык-таптык мамилени абсолютташтыруу күч болучу, ал болсо тарыхый-педагогикалык билимдерди жана маалыматтардын бурмалашына жана өзгөрүлүшүнө (деформацияланышына) алып келген. Буга жогорку окуу жайларында окутулуучу “Педагогиканын тарыхы” курсунун мазмундук түзүлүшү мисал болот. “Педагогиканын тарыхы” курсу мазмуну боюнча “улуттук эмес” болгон, анткени биринчиден, анын түзүлүшүндө “евроборборлоштуруу” принциби үстөмдүк кылып, Батыш Европанын, Россиянын педагогикасы менен мектептеринин тарыхы гана окутулган. Азия, Америка, Африканын педагогикасы менен мектептеринин тарыхы иш жүзүндө окуу программаларына кирген эмес. Экинчиден, эл агартуунун жана руханий-адептик тарбиянын миндеген жылдар бою башкы институту болуп келген диний мектептер менен диний педагогикалык ойлор көңүлгө алынбаган. Үчүнчүдөн, мектептерди, педагогикалык системаларды изилдөөгө жана баалоого карата социалдык-таптык, идеологиялык мамиле орун алып келген.

Сунуш кылынган “Педагогикалык ойлордун жана билим берүүнүн тарыхы” кандайдыр бир деңгээлде ошол кемчиликти жоюуга, жогорку жана орто педагогикалык окуу жайларынын студенттерине өткөндү түшүнүүгө, баалоого жардам берүүгө арналган.

Бул окуу китебинин негизине жаткан жетектөөчү принциби коомдун экономикалык, идеологиялык, маданий өнүгүүсүнүн белгилүү деңгээлин, тактап айтканда, региондо педагогиканын өнүгүшүнүн өз алдынча шарттарын эске алуу менен тарыхый белгилүү коомдук формациянын, доордун алкагында айрым педагогикалык кубулуштарга конкреттүү тарыхый баа берүү.

Педагогиканын тарыхы курсу тарыхыйлуулук принциби-нен келип чыгып ошол региондогу педагогикалык ойлорду, биринчиден, анын ички түзүлүшүнүн көз карашындагы системалык аспектите; экинчиден, убакыттын өтүшү менен биринин артынан бири келип чыгуучу тарыхый-педагогикалык чыныгы жагдайдын көз карашында жана үчүнчүдөн, тарыхый-педагогикалык процесстеги сапаттык өзгөрүүлөрдү аныктоо, белгилөө ниет кылат.

Тарыхыйлуулук принципби “Педагогикалык ойлордун жана билим берүүнүн тарыхы” курсун түзүүгө алып келди. Мында кыргыз элинин педагогикалык ойлору бүткүл дүйнөлүк тарыхый-педагогикалык процесстин курамдык бөлүгү катары чагылдырылды.

“Педагогикалык ойлордун жана билим берүүнүн тарыхы”, барыдан мурда, дүйнөлүк тарыхый-педагогикалык процесстин өнүгүүсүндөгү кыргыз элдик педагогиканын ролун жана ойлорун көрсөтүүгө аракет жасадык. Дал ушул элдик педагогика көптөгөн кылымдар бою жаштарды тарбиялоо ишиндеги тажрыйбанын негизинде калыптанган да, белгилүү педагогикалык көз караштарды жана түшүнүктөрдү жараткан, аларды жүзөгө ашырган.

Кандай объект кишини курчап турган чөйрөнүн башка кубулуштары, алардын бөлүктөрү, айрым жактары жана касиеттери менен байланышкан система катары түшүнүүгө жана аныктоого мүмкүн болгондуктан, кыргыз элинин педагогикалык маданияты менен өз ара байланышта жана аракетте каралган.

Кыргыздар байыркы Борбор Азия аймагында отурукташкан элдер менен карым-катнашта болгон. Азыркы Кыргызстандын аймагына улуу Чыгыш цивилизациясынын бир тарамы келип жеткен. Бул жагдай сунуш кылынып жаткан китепке Байыркы Чыгыш элдеринин мектептеринин жана педагогикалык ойлорунун тарыхына арналган бөлүмдү киргизүүгө мажбурлады. Мында Борбор Азиянын аймагында жашаган ойчулдарга өзгөчө көңүл бурулду.

Европа сыяктуу эле, Чыгыш цивилизациясынын педагогикалык системасынын көптөгөн белгилеринин тамыры байыркы антикалык доорго барып такалаары белгилүү. Бул кыргыз элинин педагогикалык ойлорунан да байкалаат, анын көптөгөн белгилерин байыркы педагогиканы пайдалануу менен түшүндүрүүгө болот. Ошондуктан бул китептин бир бөлүмүндө Байыркы Грециянын менен Байыркы Римдин тарбия берүү системасы, мектептери, педагогикалык тарбиялары баяндалган жана талдоого алынган, антикалык философтордун педагогикалык көз караштары чагылдырылган.

Кыргыз элинин педагогикалык ойлорунун калыптанышы, башка элдер жана мамлекеттер менен байма-бай алакасы жөнүндө маалымат берүүчү материалдардын негизинде изилденет. Барыдан мурда Россия жана орус эли жөнүндө сөз болот. Атам замандан бери келе жаткан бул алака Кыргызстан Россиянын курамына кирген мезгилден (XIX кылымдын экинчи жарымынан) тартып болуп көрбөгөндөй дүйнөлүк арымда күчөгөн. Иш жүзүндө Кыргызстан менен Россиянын педагогикалык ойлорунун мектеби бирдиктүү мамлекеттин алкагында өнүккөн. Бул процесс 1991-жылы Кыргызстан эгемендүүлүккө ээ болгонго чейин уланган. Ошондуктан “Педагогикалык ойлордун жана билим берүүнүн тарыхы” орус ойлорунун өнүгүшү, байыркы учурдан биздин күндөргө чейинки эки элдин педагогикалык идеяларынын бири-бирине өз ара таасири чагылдырылган.

Кыргызстанда Россиянын курамына киргенден кийин Батыш Европанын педагогикалык маданиятынын элементтери пайда болуп, белгилүү деңгээлде билим берүү системасынын өнүгүшүнө жана калыптанышына таасир эткен. Бул процесс республиканын педагогикалык коомчулугун Кыргызстандын элге билим берүүсүнүн келечекте өнүгүүсүн аныктоо, чет элдик тажрыйбаларды активдүү үйрөнүү жана талдоого ала баштаган акыркы жылдарына туура келет. Ошол себептен Батыш Европанын мектептеринин жана педагогикалык ойлорунун өнүгүшү боюнча материалдар берилип, Кыргыз Республикасынын элге билим берүүсүнүн андан аркы өнүгүшүнө кандайдыр бир деңгээлде таасир бериши мүмкүн болгон айрым чет элдик педагогикалык агымдар чагылдырылды.

Китепте диний педагогикалык ойлорго өзгөчө көңүл бурулган. Элдердин жашоосунун жана дүйнөнү көрө билүүсүнүн жөндөгүчү болуу менен, дин адамдардын дүйнөгө болгон көз карашын, жүрүм-турум тажрыйбаларын калыптандырган. Кыргызстандагы дүйнөлүк педагогикалык ойлордун пайда болуусундагы диндин этикалык-адептик күчүн эске алуу менен, китепте эки дүйнөлүк диндин (христиан менен исламдын) пайда болушу, таралышы, алардын кыргыз элинин педагогикалык ойлорунун өнүгүшүнө тийгизген таасири, ошондой эле, өткөн мезгилдеги бир катар көрүнүктүү дин ишмерлеринин этика-педагогикалык көз караштары жөнүндө маалыматтар бар.

Сунуш кылынган “Педагогикалык ойлордун жана билим берүүнүн тарыхы” деген окуу китеби Кыргыз Республикасынын мугалимдерин тарыхый-педагогикалык жактан даярдоодо (мурда келтирилген кемчиликтерди четтетүүгө) алардын педагогикалык-улуттук маданиятын жогорулатууга, аларга улуттук педагогиканын мыкты салттарын илимий таанууга жана үйрөтүүгө арналган.

Бул китепте социализмдин доорунда жаралган кыргыз профессионал көркөм адабиятынын таалим-тарбия процессиндеги ролу да кеңири чечмеленип берилет. “Окуу китеби” 20-жылдардан тартып азыркы мезгилге чейинки адабий процессти камтып, кыргыз көркөм

сөз өнөрүнүн жаш муундарын, калайык-калкты адеп-ыймандык жактан тарбиялоого кошкон салымын, Кыргызстандагы педагогикалык процесс менен болгон өтмө катар байланышын далилдер менен ынанымдуу көрсөтөт.

Ошондой эле, бул эмгекте Кыргызстандын эгемендүүлүк шарттарында билим берүү системасын демократиялык-гуманисттик принциптердин негизинде, кайрадан реформалоонун тарыхы да реалдуу практиканы талдоону жалпылоонун негизинде кеңири чагылдырылды.

Кыргызстандын илимий педагогикасынын пайда болуу жана өнүгүү тарыхы мугалимдерге педагогиканын маанилүү проблемаларын, Кыргызстандын мектептеринин коомдук тарыхый тажрыйбасын ачып берет жана мугалимдерди түздөн-түз практикалык ишмердүүлүккө даярдайт.

Кыргызстандын педагогикасынын тарыхынын булактары төмөнкүлөр: дүйнөлүк жана Кыргызстандагы элге билим берүүнүн өнүгүү проблемалары боюнча философтордун, педагогдордун, психологдордун, социологдордун эмгектери; кыргыз элдик педагогикасы боюнча Кыргыз Республикасынын Борбордук мамлекеттик архивинде сакталып турган архивдик материалдар; официалдуу жана ар кандай документтер (Кыргыз Республикасынын Конституциясы, Билим берүү жөнүндөгү Мыйзам, Кыргыз Республикасы: Жаңы келечектер. - Кыргыз Республикасынын 2010-ж. чейин өнүктүрүүнүн комплекстүү негизи. Жалпы улуттук стратегия ж.б.) нормативтүү документтер (Кыргыз Республикасынын Билим министрлигинин инструкциялары, программалары, отчеттору); “Педагогиканын тарыхы” боюнча окуу китептери, окуу куралдары, кыргыз улуттук фольклору (“Манас” эпосу, кенже эпостор, ырлар, жомоктор, макалдар, ылакаптар); кыргыз акын-жазуучуларынын чыгармалары.

Кыргызстандын педагогика тарыхы башка илимдер менен да тыгыз байланышкан. Тарыхый-педагогикалык маселелерди иштеп чыгууда граждандык тарых, философиянын тарыхы, маданият тарыхы, адабият тарыхы боюнча булактар, ар кандай эмгектер (мектеп турмушун жана үй-бүлөлүк тарбияны сүрөттөгө көркөм чыгармалар, өзгөчө педагогикалык көз караштары педагогиканын тарыхында чагылдырылган авторлордун көркөм чыгармалары менен мемуарлары) пайдаланылды.

РАХИМОВА М.Р.,
педагогика илимдеринин
доктору, профессор

КУРСТУН ПРЕДМЕТИ, МИЛДЕТТЕРИ, МЕТОДОЛОГИЯСЫ

1-§. ДҮЙНӨЛҮК ТАРЫХЫЙ-ПЕДАГОГИКАЛЫК ПРОЦЕСС ЖАНА АНЫН ӨНҮГҮШҮ

Педагогиканын тарыхы – тарбиялоо, билим берүү жана окутуу практикасынын пайда болушун, өнүгүш абалын, ар түрдүү тарыхый доорлордогу педагогикалык теорияларды үйрөтүүчү илим. Педагогиканын тарыхы илим катары философиялык, тарыхый жана педагогикалык илимдер, культурология менен байланыштуу калыптанган.

Кыргызстандын педагогикасынын тарыхы өнүгүү жолунда бир нече маанилүү этапты басып өткөн дүйнөлүк тарыхый-педагогикалык процесстин курамдык жана өзөктөш өз ара байланышкан бөлүгү болуп эсептелет.

Тарбия берүү өсүп келе жаткан муундун турмуш-тиричилигинин табигый булагы катары алгачкы коомдо пайда болгон. Кул ээлөөчүлүк доорунда ал кыйла өркүндөтүлгөн формага жеткен. Дал ошол учурда байыркы Чыгыш өлкөлөрдө (Кичи Азия, Африка, Байыркы Кытай, Байыркы Индия) жазуу пайда болуп, алгачкы мектептер ачылган, окутуу менен тарбиялоонун ыкмалары жана эрежелери түзүлө баштаган. Мектептер менен педагогикалык ойлор Байыркы Грецияда жана Байыркы Римде өнүгүүгө ээ болуп, мында өсүп келе жаткан муунду тарбиялоо, окутуу мамлекеттин маанилүү милдеттеринин бирине айланган. Байыркы Грецияда азыркы педагогиканын өзөгүнө шайкеш келген педагогикалык теория пайда болгон.

Арабдар VII-VIII кылымдарда Кичи Азиянын аймагында жана Африканын түндүк чет жакаларында өз мамлекетин түзүп, Кытай, Индия, Европа менен жакшы экономикалык байланышта болушкан. Маданияттардын өз ара бири-бирине таасир бериши билим берүүнүн жана педагогикалык ойлордун өнүгүшүнө түрткү болгон.

Пиреней жарым аралында бир катар жогорку мусулман мектептери ачылган. Кордовада университет тибиндеги жогорку мектеп кеңири белгилүү болгон, ага Батыш Европанын ар түрдүү өлкөлөрүнөн студенттер барып окушкан. Кордова халифтиги ортомчулук - көпүрөлүк милдет аткарып, ал аркылуу Орто кылымдын башында Батыш Европага көптөгөн антикалык чыгармалар, атап айтканда, Европага Аверроэс (XII к.) деген ат менен белгилүү болгон араб философу Ибн-Рошданын баяндоосу жана комментарийсы менен Аристотелдин эмгектери таркаган.

IV кылымда Рим империясы Батыш жана Чыгыш болуп экиге бөлүнгөн. Батышы бир катар варвардык мамлекеттерден турган.

Чыгышы болсо тарыхта Византия деген ат менен кирип белгилүү болуп, дээрлик миң жылдай жашаган. Византияда антикалык мезгилдин айрым элементтери сакталган, христиан маданияты өнүккөн. Бир катар шаарлардагы чиркөөлөрдүн алдында жогорку мектептер болгон, мында ыйык жазуулардын тексттери менен катар эле антикалык философтордун, акындардын, жазуучулардын эмгектери окутулган. Крестүүлөр жүрүшү мезгилиндеги Чыгыш менен Батыштын байланышынын натыйжасында Байыркы Чыгыш жана антикалык маданияттын көптөгөн элементтери Батыш Европага белгилүү болгон.

Чыгыш Европага Византия маданиятынын жайылышында славяндар чоң роль ойногон.

Байыркы Рус өзгөчө Константинополду түрк-сельжуктар жеңип алгандан кийин православие (христиан дининин бир булагы) Византия маданиятынын мураскери болуп калган.

Кайра Жаралуу доору (XIV-XVI к.) Батыш Европада мектептердин жана педагогикалык ойлордун пайда болушуна жаңы түрткү берди. Мектептер граждандык (чиркөөлүк эмес) мүнөзгө ээ боло баштап, окутуу менен тарбиялоону демократиялаштыруу жана гумандаштыруу элементтери топтоло берген.

Мектептер менен педагогиканын андан ары пайда болушу капитализмдин өнүгүшүнө байланышкан. Мамлекетке сабаттуу кызматкерлер керек болгондуктан, оригиналдуу педагогикалык теориялар, мектептердин ар кандай типтери пайда болуп, мектепте билим берүү жакшыра баштаган. Ошондой болсо да, элдин көпчүлүк катмарына жакшы билим берүү жеткиликсиз бойдон калган.

Тарыхый педагогикалык процессте 1917-жылдан-80-жылдардын ортосуна чейин өмүр сүргөн билим берүүнүн социалисттик системасын бөлүп көрсөтүү кыйла мааниге ээ. СССРде билим берүүнү уюштуруунун социалисттик принциптери закондор менен аныкталган: мектептин мамлекеттик болушу, билим берүүнүн граждандуулугу, мектеп системасынын бирдиктүүлүгү, бардык адамдардын билим алууга тең укуктуулугу; эне тилинде жалпыга жана милдеттүү түрдө акысыз билим берүү, окутууну эмгек менен айкалыштыруу; мамлекеттин балдардын тарбиялоого ата-энелерге жардам көрсөтүшү; калкты элге билим берүүнү өнүктүрүүгө катыштыруу ж.б.

Тарыхый өнүгүшүнүн белгилүү этабында бул процесстердин жакшы жагы болгон: биринчиден, текши билим берүү камсыз кылынган, сабаттуулукка калктын эң кеңири катмары умтулган; экинчиден, мурунку Россия империясынын чет жакаларында, мурунку колониялардын элдерин билим алуу процессине тартуу менен билим берүү системасы өнүгө баштаган. Натыйжада салыштырмалуу кыска убакыттын ичинде калктын жалпы сабаттуулугуна жетишилген түрдүү, улуттук республикаларда жана региондордо

билим берүү белгилүү идентификациялоо (окшоштуруу) жүргүзүлгөн.

Ошондой болсо да, билим берүүнүн социалисттик системасы бир типке келтирилген жана администрациялык негизде түзүлгөн.

Мектептеги окуу-тарбия процесси адамдын жекече өзгөчөлүгүн жана элдердин диний-улуттук айырмачылыктарын эсепке албастан, абстрактуу советтик балага боолголонгон. Билим берүүнүн бүткүл системасы борборлоштурулган. Салтка айланган советтик мектеп мезгилдин талабына толук өлчөмдө жооп бере албай калганы табигый көрүнүш, бул болсо элге билим берүү системасын реформалоого, мектептерди кайра курууга жана демократиялаштырууга алып келди.

Кыргызстандын педагогикалык маданияты өз алдынчалыкка ээ болуу менен дүйнөлүк тарыхый-педагогикалык процесстин агымында өнүгүүнүн татаал жолун басып өткөн.

Бул жолдо бир катар маанилүү этаптарды бөлүп көрсөтүүгө болот.

Жер шарынын башка региону сыяктуу эле, Кыргызстан коомдук-экономикалык формациялардын алмашуусун башынан өткөрдү. Орто Азия жана Казакстандын аймагында түзүлгөн ири мамлекеттердин курамына кирди. Кыргызстан узақ мезгил бою бул мамлекеттердин саясий борбору болуп турду, бул болсо башка элдер менен экономикалык жана маданий жетишкендиктерин кенири алмашууга, маданияттарынын өз ара байышына шарт түздү. Бирок, кыргыздардын ата-бабаларынын материалдык жана рухий өзгөчөлүгү, өз алдынчалыгы жоголгон жок; бири-биринен өздөштүрүү жашоо-турмуштарына, элдердин салт-санаалары менен үрп-адаттарына ылайык кайрадан иштелип чыкты.

Орто кылымдын башталыш мезгилинде азыркы Кыргызстандын аймагында (Борбор Тянь-Шандан башкасында) отурукташкан жана көчмөн калк жашаган топтордун ортосунда тыгыз чарбалык-маданий байланыш болгон.

Көчмөндөрдүн маданияты, негизинен үй-тиричилик өндүрүшүнүн буюмдары, аскага чегилген сүрөттөрдө көрсөтүлгөн. Көчмөндөр сөзмөр болушкан, ошондуктан балдарын тарбиялоодо жаратылышка ылайыкташуу принцибине чоң маани беришкен. Алар отурукташкан урууларга салыштырганда жоокердик артыкчылыкка ээ болушкан. Алардын мингич күлүк аттары болгон жана туруктуу бир жерде жашабагандыктан, алар оңой эле эл отурукташкан оазистерге, коңшу урууларга күтүлбөгөн жерден кол салып, тездик менен кайра чегинип турушкан. Дал ушул учурдан көчмөн турмуштун шарттарына, дайыма жер ооштуруп турууга шайма-шай, колго курал алууга, чарба жүргүзүүгө дайыма даяр турган эр жүрөк азаматтоо-көчмөндөрдү тарбиялоо системасы башталган.

Орто кылымдын башталышындагы маанилүү маданий жетишкендик - рун жазуусунун ойлоп табылышы. Кыргызстан - ташка чегилген байыркы түрк жазууларынын эстеликтери табылган Орто Азиядагы бирден бир республика. Түрктөрдүн жазуусу кыйла кеңири тараган; ага көрүстөндөрдөгү эстеликтерге жазылган эпиграфиялар, тиричилик буюмдарындагы жазуулар, чарбалык жана саясий документтер күбө.

Орто кылымдын башталыш тарыхында азыркы Кыргызстандын аймагында жашаган уруулардын башка маданияттын өкүлдөрү менен болгон алакалалары жөнүндө көптөгөн далилдер бар. Мисалы, "Улуу жибек жолунун" натыйжасында Кытай жана эллинисттик дүйнө менен алака түзүлгөндүгүн көптөгөн археологиялык табылгалар далилдейт. Византия менен болгон өз ара байланыштын фактылары да бар. (Кыргызстан VI кылымда Византия мамлекети менен түз байланыш жүргүзгөн Түрк каганатынын курамында болгон). Көчмөндөрдүн байыркы Рус мамлекеттери менен болгон байланыштарын да белгилөөгө болот, анткени дал Киев Русунун жери аркылуу түндүк-чыгыш көпөстөрүнүн Чыгышка карай соода жолдору өгүп турган.

Көчмөндөрдүн маданиятындагы жаңы учур - араб басып алуучулары аркылуу Орто Азиянын аймагына ислам динин тарашы жана кабыл алышы. Караканиддердин доорунда ислам мамлекеттик дин катары таанылган, ал болсо жаштарды тарбиялоого белгилүү таасир берип, жаштарды шарият боюнча тарбиялоого багыттаган. Араб тили жана араб жазуусу үстөмдүк кыла баштаган. Мусулмандардын табынуучу жайлары пайда болгон.

XIII кылымда кыргыз элинин тарыхында анын жашоо-турмушуна көптөгөн өзгөрүүлөр болгон. Анын бири - басып алуучуларынын келиши.

Монгол жапырыгынан кийин азыркы Кыргызстандын аймагында түрк тилдүү элементтер басымдуулук кылган. Дал ушул араб жана монгол жапырыгынын аралыгындагы мезгилде өзүнчө элдер түзүлө баштап, бара-бара алар казак, өзбек, кыргыз улуттары болуп калыптанышкан.

XVIII кылымдын акыркы чейрегинде кыргыздардын Россия менен байланышы түзүлгөн. Россиянын өндүрүшүнөн чыккан буюмдар кыргыз айылдарына жете баштаган. XIX кылымдын экинчи жарымында Кыргызстан Россиянын курамына кошулган. Бул болсо агартуунун жана маданияттын өнүгүшүнө таасир берген. Окуу мекемелери, мектептер түзүлө баштаган, орус жана кыргыз маданияттарынын бири-бирине болгон таасири жанданган.

1917-жылдагы Октябрь окуясынан кийин Кыргызстандагы мектептер, педагогикалык ойлор СССРдеги элге билим берүүнүн бүткүл системасынын курамдык бөлүгү катары өнүгө баштаган.

Илим катары педагогиканын тарыхы жөнүндө айтканда, анын историографиясына токтолуу керек.

Тарыхый-педагогикалык мүнөздөгү алгачкы эмгектер XVII кылымдын аягында пайда боло баштаган жана бир катар эмгектер жарык көргөн (мисалы, К.Флери, Д.Морхоф, К.Э.Мангельсдорф ж.б.).

XIX кылымда педагогиканын тарыхына болгон кызыгуу кескин өскөн. Көптөгөн педагогикалык эмгектер пайда болгон, алардын кыйла салабаттуулары болуп К.Шмидтин “Бүткүл дүйнөлүк-тарыхый өнүгүүдө баян-далган жана элдердин маданий турмуштары менен өзөктөш байланышта болгон педагогиканын тарыхы”, жана К.А.Шмидт жана башка окумуштуулар тобу түзгөн “Тарбия берүүнүн пайда болгондон баштап биздин учурга чейинки тарыхы” эсептелет. Бул тарыхый-педагогикалык эмгектер тарбиялоо менен окутуунун теориясы жана практикасынын ар түрдүү тармактарына тиешелүү болгон көп сандагы материалдарды камтыйт.

XIX кылымдын аягында - XX кылымдын башында чет элдик окумуштуулар айрым педагогикалык проблемаларга монографиялык изилдөө жүргүзүшкөн, дүйнөлүк педагогикада классиктердин чыгармаларын жана ар түрдүү педагогикалык жазма булактарын кайра бастырып чыгарышкан. Мындай изилдөөлөр негизинен Германия, Франция, Англия, АКШ жана башка өлкөлөрдө жүргүзүлгөн.

Россияда педагогиканын тарыхы XIX кылымдын ортосунан колго алына баштаган. Орус изилдөөчүлөрүнүн көңүлүн чет элдик педагогика тарыхы менен катар Россиядагы мектептер жана агартуу тарыхы да бурган. Педагогика тарыхынын айрым маселелери боюнча кыйла сандагы изилдөөлөр жана иш жүзүндө топтолгон материалдар XIX кылымдын аягында - XX кылымдын башында М.И.Демковдун 3 томдук “Орус педагогикасынын тарыхы” (1895-1909), П.Ф.Каптеревдин “Орус педагогикасынын тарыхы” (1910) деген ж.б. жалпылоочу эмгектерди түзүүгө киришүүгө мүмкүнчүлүк берген.

Советтик мезгилде педагогикалык ойлор менен мектеп практикасынын социалдык-экономикалык өнүгүүсүнүн көз карандылыгы педагогиканын тарыхына да таасир тийгизген. Тарыхый-педагогикалык изилдөөлөрдү Н.А.Константинов, В.Я.Струминский, Ш.И.Ганелин, В.З.Смирнов, Ф.Ф.Королев ж.б. жүргүзүшкөн. 70-жылдары элдик педагогикага болгон кызыгуу абдан күчөйт. Академик Г.Н. Волков “*этнопедагогика*” деген терминди киргизип, тарыхый илимдин өсүшүнө чоң салым кошту. Илимпоз Г.М.Волковдун “*Этнопедагогика*”, “*Турмуш педагогикасы*” деген монографиялары азыркы күндө жогорку окуу жайларында окуу куралдары катары колдонулуп келе жатат. СССР элдеринин мек-

тептеринин өткөн мезгилин жана педагогикалык ойлорун изилдөө боюнча көп итер аткарылган, мисалы: Өзбекистан боюнча С.Р.Раджабов, И.К.Кадыров ж.б.; Казакстан боюнча А.И.Сембаев, Т.Т.Тажимаев ж.б.; Тажикстан боюнча М.А.Арипов ж.б.; Түркмөнстан боюнча Т.Б.Бердыев, М.Д.Аннокурдов, А.А.Курбанов ж.б.; Грузия боюнча У.П.Оболадзе, Д.О.Лоркипанидзе, С.Н.Сигуа ж.б.; Азербайжан боюнча М.М.Мехти-Заде, А.Ю.Сеидов жана башкалардын эмгектери.

Кыргызстанда тарыхый-педагогикалык изилдөөлөрдү республиканын бир катар илимпоздору жүргүзүшкөн.

Академик А.Э.Измайловго Кыргыз ССРинде элге билим берүүнүн өнүгүү тарыхы боюнча бир катар эмгектер таандык:

- "Кыргызстандагы советтик мектептердин 40 жылдык тарыхы боюнча очерктер (1917-1957);

- "Туташ сабатсыздыктан агартуунун туу чокусуна карай" ж.б.

Кыргызстанда жалпыга милдеттүү орто билимдин ишке ашыруу проблемаларына профессор М.Р.Балтабаевдин эмгектери арналган.

Мектепке чейинки билим берүүнүн пайда болуу жана өнүгүү маселелерин, мектепке чейинки педагогиканын тарыхын профессор М.Р.Рахимова изилдеген.

1988-ж. "Кыргыз ССРинин педагогика ойлорунун антологиясы" (М.: Педагогика, 1988) жарыкка чыккан.

Кыргызстандын педагогика тарыхынын проблема-ларын иштеп чыгууда элдик педагогика боюнча изилдөөлөр бир топ. Мында А.Э.Измайловдун, Т.Ормоновдун, Н.И.Имаеванын, С.Мусаевдин, С.Саипбаевдин, Д.И.Койчумановдун эмгектерин белгилөөгө болот.

"Педагогиканын тарыхы" окуу курсу окуу жайларынын студенттерине жана педагогдорго арналып, мектеп тарыхын, ошондой эле Кыргызстандын педагогикалык ойлорун дүйнөлүк тарыхый-педагогикалык процесстин аспектисинде чагылдырат.

2-§. ПЕДАГОГИКАЛЫК БИЛИМДЕРДИН ТҮЗҮЛҮШҮНДӨГҮ КЫРГЫЗ ЭТНОПЕДАГОГИКАСЫ

Тарыхый-педагогикалык илимдердин системасында педагогиканы этнография жана фольклористика менен байланыштыруучу аймак түзүлгөн. Бул - элдик педагогика. Элдик педагогика деп элдин жашоо-тиричилигинин укладында (тартибинде) сакталган, элдик озеки чыгармачылыкта, салт-санааларда, үрп-адаттарда, балдар оюндарында ж.б. чагылдырылган педагогикалык маалыматтардын (билимдердин) жана тарбия берүү тажрыйбаларынын жыйындысын түшүнүүгө болот. Элдик педагогика элдин миңдеген

жылдык тажрыйбасында иштелип чыккан жана бүгүнкү күнгө чейин турмуш-тиричилигинде колдонулуп жаткан педагогикалык маданиятын изилдейт.

Этнопедагогика белгилүү этникалык жалпылыктагы педагогиканы изилдейт. Этнопедагогиканын предмети болуп уруунун, уруктун, элдин жана улуттун педагогикалык маданияты эсептелет. Ар бир эл өзүнүн тарыхый өнүгүү жолунда тарбия берүү практикасын калыптандырган, окутуу жана тарбия берүү ыкмаларын иштеп чыккан. Тарбия берүү тармагында элдик тажрыйба педагогикалык билимдердин түзүлүшүндө татыктуу орун ээлеген. Бул айтылгандар толук бойдон кыргыз элинин этнопедагогикасына да таандык. Ал азыркы Кыргызстандын аймагында жүздөгөн жылдар бою өнүгүп келген педагогикалык процесстин курамдык бөлүгү болуп эсептелет.

1. ЧАРБАЛЫК-ТИРИЧИЛИКТИК УКЛАДДАГЫ УЛУТТУК САЛТТАР, КЫРГЫЗДАРДЫН КӨЗ КАРАШЫ ЖАНА ЭТНОПЕДАГОГИКАНЫН ПРОБЛЕМАЛАРЫ

Этнопедагогика ар бир элдин чарбалык-тиричилик укладдагы жана көз караштагы туруктуу салттарына таянат. Кыргыз элинин улуттук этнопедагогикасы да ушундай эле жагдайда болот. Бул салттар убакыттын өтүшү менен өзгөрүп турган, бирок алар көп жагынан коомдун психологиясынын, коомдук аң-сезимдин, үрп-адаттардын, ырым-жырымдардын көптөгөн белгилерин, тиричиликтин жана бүтүндөй руханий маданияттын өзгөчөлүгүн өзүнө сиңире кармап турган.

Кыргыз этнопедагогикасы - улуттук руханий маданияттын өзөктөш бөлүгү. Ал жүздөгөн жылдарда Борбор Азиянын ар кандай калктары жана майда элдери менен кыргыздардын өз ара байланышты өнүгүшүндө топтолгон.

Кыргыздар өзүнүн көп кылымдык тарыхында өсүп келе жаткан муунду тарбиялоонун бай тажрыйбасын топтогон. Бул тажрыйбалар өткөн мезгил менен кошо калса да, элдик үрп-адаттын, адеп-ахлактын критерияларың, барыдан мурда улуттун, элдин саламаттыгын атадан балага өтүп келе жаткан салт катары сактоого, чыңдоого, анын ар бир өкүлү ички туюм, аң-сезим менен улуттук турмуш-тиричиликтин туруктуу жөнөкөй негиздерин сактоо үчүн өзүнүн бүткүл күч-кубатын жумшоого жөндөмдүү болгон жашоо образын уюштурууга практикалык сунуштарды камтыйт.

Кыргыз элдик педагогикасы акырындык менен кыргыздардын тиричилигинин этникалык өзгөчөлүктөрүнүн өнүгүү процессинде, алардын татаал тарыхый өнүгүүсүндө топтолгон. Анын өзөгүн бардык түрк элдери (анын ичинде барыдан мурда, хакас, казак, каракалпак, өзбектер) үчүн көптөгөн жалпылыктар түзөт.

Эзелтен эле салттуу деп эсептелген кыргыз элдик педагогикасы өзүнүн түпкү табияты боюнча патриархалдык-феодалдык мамиленин алкагында калыптанган. Ошондой болсо да, мындан ага өткөн мезгилдеги ондогон жылдар бою жайылтылган терс мамиленин зарылдыгы келип чыкпайт. Ар кандай башка этнопедагогика сыяктуу эле кыргыз элдик педагогикасы өзүнө (барыдан мурда) ар бир түрүктүү этникалык билим берүүгө тиешелүү табигый акыл-эстүүлүктөн чыгып сакталып келген жана колдоого ээ болгон бардык жакшы нерселерди камтыйт. Ал этникалык билим берүүнүн өз тарыхы, коомдук психологиясы болгон, анын мүчөлөрү өз өзгөчөлүктөрүн ошол эле тилдик топко киргендердин ичинен да так айырмалай билишкен.

Кыргыздардын байыркы тарыхынын көптөгөн учурлары азыркы мезгилге чейин чечилбестен, талаш боюнча калып келүүдө. Бирок, кыргыз элинин маданияты генетикалык жактан караганда бир жагынан Энесай кыргыздарынын доорундагы байыркы мезгилге барып такалса, экинчи жагынан Кыргызстандын тарыхына барып кошулат.

Арабдын жеңишине чейин Орто Азия маданияты, иран тилинин артыкчылыкка ээ болушу, ишенимдердин, диндердин көптүгү менен мүнөздөлгөн. Арабдардын жеңишинен кийин (651-ж. арабдар Сасаниддердин акыркы таянычы-Мервди ээлешкен; 751-ж. Талас суусундагы салгылашта алар Орто Азиядан кытайларды сүрүп чыгарышкан) бул региондо ислам дини үстөмдүк жүргүзө баштаган. 1219-ж. башталган түндүк-чыгыштан Каспий деңизине чейинки монголдордун жана башка уруулардын жапырыгынан кийин Орто Азияда түрк тилдүү элементтер өкүм сүрө баштаган. Ал болсо маданияттын бардык салаасына, анын ичинде педагогикага да өз изин калтырган.

Тарыхый өнүгүүгө жараша тарбия берүүнүн маңызы жана мазмуну өзгөрүүлөргө учураган. Ал болсо этностук топтордун ортосундагы өз ара мамилелердин, географиялык, коомдук жана социалдык-экономикалык шарттардын түздөн-түз натыйжасы болгон. Этнографиялык булактарга, элдик оозеки чыгармачылыкка, көптөгөн салттардын педагогикалык мазмунуна талдоо жүргүзүү, Кыргызстандын тарыхы боюнча материалдарды үйрөнүү кыргыз эли өздөрү жашаган көп кылымдардын ичинде өсүп келе жаткан муунду табиялоонун бай тажрыйбасын топтогондугун, көпчүлүктүн жараткыч чыгармачыл тажрыйбасын, адамды тарбиялоонун усулдары жана ыкмалары топтолгон мыкты үрп-адаттарды, салт-санааларды, каражаттарды түзгөндүгүн аныктоого мүмкүнчүлүк берет. Кыргыздарда өтө маанилүү ыкмалар жана машыгуулар, адамдын эмгегин сыйлоо, табиятты сүйүү ж.б. жөнүндө өздөрүнө гана таандык көз караш топтолгон. Кыргыз элдик педагогикасынын даанышмандыгы анын макал-ылакаптарынан көрүнөт. Алар жаштарды адеп-

ахлактык сапаттардын өзөгүндө тарбиялоого карата элдин педагогикалык көз караштардан болуп эсептелет. Балдарды тарбиялоодо элдин жакшы турмуш, социалдык теңчилик жөнүндөгү кыялдарын чагылдырылган кыргыз жомоктору чоң мааниге ээ болгон. Педагогикалык мазмундагы кыргыз фольклорунун ичинен баатырдык жана лирика - романтикалык мүнөздөгү чыгармалар өтө маанилүү орунду ээлейт. Аларга улуу "Манас" эпосу жана кичи эпостор кирет. Баатырдык "Манас" эпосун ишенимдүү түрдө элдик педагогиканын энциклопедиясы деп атоого болот.

Патриархалдык-уруулук мамилелердин элементтери сакталган көчмөн турмуш, чет жердик баскынчылардан коргонуу зарылчылдыгы, жүрүштөр жана салгылаштар жаштардан, өзгөчө өспүрүмдөрдөн күчтүү, эрдикти, чыдамкайлыкты, шамдагайлыкты ж.б. сапаттарды талап кылган. Бул максатта салтка айланган майрам күндөрү өткөрүлүүчү элдик оюндар кызмат өтөгөн. Дээрлик бардык элдик оюндар элдик оозеки чыгармачылыгында чагылдырылган.

Мурдагы учурда балдар үчүн өз алдынча элдик мектеп болгон үй-бүлө, көчмөн турмуштун шарттарында дайыма кыймылда болгон. Кыргыздардын турмуш-тиричилигинде педагогикалык милдет кошокчулардын, "Манас" эпосун аткаруучулардын (манасчылардын) чыгармачылык ишмердигинин ажырагыс бөлүгү болгон.

Улуттук педагогиканы өнүктүрүүнүн маанилуу шарттарынын бири-кыргыз үй-бүлөлөрүнүн салттуу түрдөгү көп балалуулугу. Мындай үй-бүлөдө улуу муундардын топтогон педагогикалык тажрыйбасын балдарына өткөрүп берүү менен ата-энелердин ролу жогорку калыпта сакталган.

Кыргыз этнопедагогикасынын маанилүү фактору болуп адаттын мыйзам ченемдүү абалдарынан - бардыгы үчүн милдеттүү болгон адептик-этикалык эрежелердин оозеки жыйнагына негизденген коомдук пикир эсептелет. Көбүнчө тарбиялоонун натыйжалуулугу, инсандын үй-бүлөнүн, уруунун, айылдын бедели, адамдар өздөрүнүн айкын иш аракеттерин акыл-эстүү коомдук пикир менен кандайча алмаштырууларына жараша болот. Элдик педагогиканын өзгөчөлүгү болуп өсүп келе жаткан муунду тарбиялоо процесси үйдө, урук, уруу ичинде, айылда, көчүп-конууда ж.б. коллективдүү мүнөзгө ээ болушу эсептелет.

Кыргыз элдик педагогикасынын пайда болушунда, өнүгүшүндө тилдик байыркы ишенимдер, табынуулар жана ырым-жырымдар, көнүмүш укуктар, адаттар, дүйнөлүк диндин бири болгон - ислам чоң мааниге ээ болгон жана азыркыга чейин маанисин жогото элек.

Патриархалдык-феодалдык мамилелерди жана ага туура келүүчү адатта укуктук, адеп-ахлактык нормаларды мыйзам болуп

калган үрп-адат жөнгө салат, жүрүм-турум талаптарын туруктуу сактоо консервативдүүлүктү (эскини жактоону), этнопедагогиканын кыймылсыздыгын билдир-бейт. XVII-XVIII кылымдарды кыргыз элине ислам жана ага туура келүүчү мусулман мыйзамы - шариат кеңири тараган. Буга байланыштуу кыргыз этнопедагогикасында маанилүү өзгөрүүлөр болгон. Көптөгөн окумуштуу-этнографтардын байкоосуна караганда, ислам кыргыздарда жергиликтүү салттык көз караштары жана ишенимдери менен жуурулушуп кеткен. Андайлардын ичинен, мисалы, тотемдик көз караштын реликти болгон Умай энеге, жаратылышка, жаныбарларга ж.б. сыйынууну бөлүп көрсөтүүгө болот.

Умай эне - бул аял кудайы, балдардын колдоочусу. Аялдардын төрөт учурунда жана балдарды эмдеп-домдоодо кыргыздын бүбү-бакшылары: "Менин колум эмес, Умай эненин колу" деп айтышып, Умай энеге кайрылышкан. Балдарды, ал түгүл чоңдорду деле кандайдыр бир жолго чыгаарда кемпирлер "Умай энеге тапшырдым" ж.б.у.с. сөздөр менен узатышкан. Кыргыздардын дүйнөгө болгон көз карашынын өзгөчөлүгүн чагылдыруучу байыркы ишеним-дерин ичинен жаныбарларга болгон өзгөчө урматтоону, тотемиз менен байланышкан көз карашты атоого болот. Мисалы, түндүк кыргыздардын ири урууларынын бири Бугунун аталышы "Бугу" - "маралды" түшүндүрөт. Бугу уруусунун байыркы ата-бабаларынын келип чыгышы жөнүндөгү уламыштын бири төмөнкүчө: Жигиттер, Карамырза жана Асан бугу уулап жүрүп маралдардын үйүрүнөн сулуу кызды жана бугунун мүйүзүн кармаган баланы көрүшөт. Алар баланы өлтүрүп, агасынын сөөгүн ач кыйыкты салып басып жытылган, көпкө чейин басылбай ыйлаган кызды кармап алышат. Уламышта Асан менен Карамырза кыздын каргышына калып, кийин алардан тукум калбаганы айтылат. Ал сулуу кызды тууганы Мырзакулга алып келишкенде, ал аны өзүнүн небереси Жаманкулга алып берет. Кийинки укум-тукумунун айтуусу боюнча, бул уруу башчысы өзгөчө акылман аял Мүйүзбайбиче болгон экен. Кыргыздар аны урматтоо менен эскеришет жана азыркыга чейин өз өмүрлөрүнүн кыйналыштуу учурларында анын элесине жалынып-жалбарып өтүнүү менен курмандык чалышат. Ал Ысык-Көлдүн коргоочусу деп эсептелет; бугу элинин пикири боюнча, анын руху Ысык-Көл өрөөнүндө көрүнбөй айланып жүрөт.

Кыргыздардын турмуш-тиричилигиндеги көптөгөн ырым-жырымдар бөрү (карышкыр) менен байланышкан. Мындай ишенимдердин бири Тянь-Шанда айтылат. Бир бала өз учурунда баса алган эмес. Мындай балдарды бечел деп аташат. Көчүү учурунда ата-энеси аны журтка таштап, көчүп кетишет. Бир адам ошол жерден өтүп бара жатып, баланы эмизип турган карышкырды көрөт. Жолоочу ал баланы ала келет да тарбиялап өстүрөт. Ага Каба деп

ат коет. Анын чачы жалга окшош болгондуктан, аны Жалдуу Каба дешет. Каба - саяк уруусунан тараган ири тукумдардын биринин урук башчысы. Анын Ак-Тери жана Боз-Тери деген тукумдары болгон. Алардын аты менен эки уруу эл аталат.

Жаныбарлар менен байланышкан ушуга окшош ишенимдер көп болгон. Алар кыргыздардын дүйнө таанымынын белгилүү жактарын чагылдырып, алардын педагогикалык көз караштарына таасирин тийгизгени талашсыз.

Этнопедагогика да табиятка сыйынуу менен байланышкан. Асман жөнүндөгү түшүнүктү кыйла байыркы сыйынуучулук деп эсептөөгө болот. Эреже катары, кыргыздар белгилүү шартта асмандан жардам сурашкан. Азыркы кыргыздардын ата-бабалары кудурети күч Теңир катары асманды ардактап келишкен; анын каарынан коркушкан жана ага курмандык чалууга тийиш болушкан. Кыргыздарда жерге сыйынуу кеңири тараган. Бул эреже катары Жер, Суу кудайы жөнүндөгү түшүнүк. Ага боору ооруган же алкыш айткан курмандык чалуулары тийиш болгон. Бул кудайга курмандык чалуу менен коштолгон дубалар (алар “жер суу тайы”, жер-суу таяу” деп аталган) күн жаабай, кургакчылык башталган учурда жасалган. Ар бир түтүндөн (боз үйдөн) бирден кой же жети нан алышып, казан, идиш-аяктары менен суу башына чогулушкан. Ал жерде курман-дык чалуу жана дуба кылуу (кудайга жалынып өтүнүү) жүргүзүлүп, ага чоңдор түгүл, балдар да катышкан.

Сууга сыйынууга да чоң маани беришкен. Көбүнчө жазында, арыктар сууга толгондо сууга курмандык чалышкан. Малдын канын сууга агызып жээкке муздашкан. Союлган малдын этин бышырып, эл чакырып түлөө өткөрүшкөн. Кыргыз элдик педагогикасынын балдарды табият менен өзөктөш байланышта тарбиялоо сыяктуу мүнөздүү өзгөчөлүгү мына ушундай ишенимдер менен байланышкан. Улуулар балдарды жаратылыш кубулушта-рына байкоо жүргүзүүгө үйрөтүшкөн, аларды өсүмдүктөр, жаныбарлар дүйнөсү менен тааныштырышкан, жердеги бардык жандууларды урматтоо жана жакшы көрүү сезимдерин ойготушкан, ушуга байланыштуу аларды мал багууга, аба ырайын божомолдоп билүүгө, дары өсүмдүктөрдүн аныктай билүүгө ж.б. көндүрүшкөн.

Байыркы кыргыздарда шаманчылык да педагогикалык мааниге ээ болгон. Шамандардын негизги милдеттери дарылоо, көзү ачыктык кылуу. Мисалы, бала ооруп калса, аны дарымдоо жана оорусун көчүрүү (ал көчөт деп аталат) сыяктуу сыйкырдуу ырым-жырымдын жардамы менен дарылашкан. Боз үйдө оорулуу баланын жанынан орун алган кемпир ак же кара чүпүрөктүн учуна талкан, акшак, туз, май жана дагы кандайдыр бир өсүмдүктүн уругун түйгөн, бул азык-түлүк деп аталган; эки сөлөкөттү тең кемпир атты элестеткен чий таякчага мингизип, таякча аркылуу азык-түлүк байланган түйүндү ары-бери чүпүрөктөн алып чыгып, чүпүрөккө

17
КНИЖКАНА
963669

орогон. Ооруган баланын денесин бул ором менен үч айлантып, кемпир дубалаган жана бул сөлөкөттөрдү боз үйдөн алыс ыргыткан, кээде жерди казып көмгөн. Ушуну менен оору чыгып кетет деген ишенимде болушкан. Ушундан кийин суу куюлган чыныны (бир дубаны айтып туруп) балага, айландырган (тегереткен). Суудан балага ууртатып туруп, калганын боз үйдүн сыртына чачып жиберген. Оорулуу баланын кийимин кедей же жетим балага беришкен.

Тилдик ишенимдер магия, шаманизм ж.б. менен байланышкан үрп-адаттар, адамдын психологиясына таасир тийгизгени, ал тарбиялык мааниге ээ болгон. Официалдуу материализмдин көз карашын алганда бул өткөн мезгилдин зыяндуу саркындысы катары гана мүнөздөлүп келген. Мына ушуга окшош кубулуштарга болгон ушундай бир маанилүү терс мамиле актанууга болбостой сезилет. Мына ушулардын бардыгында психологиялык жана педагогикалык жагдайда көңүл буруп изилдеп-үйрөнө турган көп нерселер бар.

Кыргыздарда исламга чейинки көз караштардын системасындагы негизги оорулардын бири - өлгөн ата-бабаларга сыйынуу. Бул сыйынуунун негизин өлгөндөрдүн жана ата-бабанын жаны өлбөйт деген идеядан келип чыккан көз караш. Бул сыйынуу патриархалдык-уруулук коомдо пайда болгон. Ал коомдо уруу аксакалдары, патриархалдык үй-бүлөлүк жамааттардын башчылары тирүүсүндө да, өлгөндө да талашсыз кадыр-баркка ээ болушкан. Бул кадыр-баркты тиги дүйнөдөгү алардын жандарына да тиешелүү деп эсептешкен. Алардын тирүү укум-тукумдары ата-бабаларын абдан кадырлашкан, алардын санжырасын билүүгө аракеттенишкен. Ар бир кыргыз жети атасына чейин билген же билүүгө тийиш болгон. Ата-бабалардын мүрзөлөрүн да абдан кадырлашкан. Байыркылардын айтуусу боюнча, мүрзөнү булгап, тебелеп-тепсегендер өлүм жазасына тартылган. Өлгөн кишинин мүрзөсүнө сөзсүз түрдө кандайдыр бир эстелик, белги коюлган. Мисалы: саяк уруусунун мүрзөлөрүнө өлгөн кишинин эң жакшы көргөн атынын куйругу байланган узун шырмый орнотулган. Адатта мүрзөнү дубал менен айландыра курчашкан, ал эми белгилүү адамдардын жана байлардын мүрзөсүнүн жанына мавзолей тибиндеги күмбөз курушкан. Кээде бир эле мавзолейге бир нече туугандарды көмгөн учур болгон. Ал болсо кыргыздардын жамаатында туугандык байланыштардын күчтүү экендигин билгизип турат.

Кыргыздардын дүйнөгө болгон көз карашын изилдөө азыркы мезгилге чейин алардын турмушунда, анын ичинде өсүп келе жаткан жаш муунду тарбиялоодо тилдик ишенимдерге да, мусулмандардын үрп-адаттарына да, барыдан мурда чыныгы турмуштук практиканын талаптарына ылайык калыптанган нормаларга туура

келген байыркы улуттук салт-санаалар кыйла мааниге ээ экендигин көрсөтүп турат.

2. КЫРГЫЗДАРДАГЫ ЭЛДИК ҮЙ-БҮЛӨЛҮК ТАРБИЯНЫН ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Үй-бүлөлүк тарбия педагогиканын өзөктөш бөлүгү (Элдик педагогиканын тажрыйбасы көрсөткөндөй) анын негизи да болуп саналат. Мындан тарбия жергиликтүү улуттук салттарга негизделип, туура ой жүгүртүүгө ылайыкталгандыгын көрөбүз. Үй-бүлөлүк тарбияда өздүк, үй-бүлөлүк осуяттар кыйла маанилүү, б.а., салт боюнча ата-бабалардан келе жаткан өнөкөттөр чоң ата менен чоң энелерден ата-энелерге, алардын эже-карындаштарына, сиңдилерине, ага-инилерине, акырында алардын балдарына, неберелерине жана чөбөрөлөрүнө өтөт.

Байкоо жүргүзүү көрсөткөндөй, балдардын, неберелердин жашоо-тиричиликтеринин мүнөзү кандай гана өзгөрбөсүн, алар балдарына үй-бүлөлүк тарбия берүүдө, эреже катары, эл акылынан эленип чыккан үй-бүлөлүк осуяттарды карманат. Ошол эле чоң энелер ырдаган бешик ыры ырдалат; бир учурда ата-бабалар айткан акыл-насыяттар кайталанат ж.б. Айрыкча айылда үй-бүлөлүк педагогикалык осуяттар күчтүү. Азыр да кыргыз элинин салттуу үй-бүлөлүк тарбия берүүсүнө эмне тиешелүү болсо, анын бардыгын чогултуу, системалаштыруу, үйрөнүү, баалоо маселелери курч коюлууда. Анткени булар этнопедагогиканын негизи болуп эсептелет. Элдик педагогикадагы үй-бүлөлүк тарбия азыркы учурдагы үй-бүлө менен мектеп өзүнчө болуп калган учурда, мисалы шаар шартында коомдук тарбиядан өтө алыстап кеткенин белгилей кетүүгө тийишпиз. Бирок, ушул кезге чейин эли туруктуу жашаган айылдарда ата-энелер жана жакындары, кошуналары иш жүзүндө ошол айылдын ар бир тургуну ар бир баланын тагдырына, тарбияланышына өзүн милдеттүү түрдө жооптуумун деп эсептейт жана кыргыздын үй-бүлөлүк тарбиясын этнопедагогиканын курамдык бөлүгү катары кароо менен анын бир нече түрүн, формасын жана барыдан мурда, эмгекти, эмгек ишмердүүлүгүн бөлүп көрсөтүү туура болот.

ЭМГЕК - ЭЛДИК ТАРБИЯНЫН НЕГИЗГИ КАРАЖАТЫ

Эмгек - тарбиянын башаты. Бул болсо эстетикалык да, денелик да, адеп-ахлаптык да тарбия менен да тыгыз байланыштуу болот. Бул болсо элдик учкул сөздөрдө төмөнкүчө таамай айтылган: “Эмгексиз ыракат жок”, “Байлыктын атасы - эмгек”. Кыргыздарда “эмгек” түшүнүгү барыдан мурда салттуу түрдө мал чарба-

чылык, мергенчилик, устачылык, кол эмгегинин көптөгөн түрлөрү менен байланышкан.

Элдик оозеки чыгармачылыктын материалдары, улуулардын осуяттары жана кеңештери, байкоо жүргүзүүлөр төмөнкүлөрдү аныктайт. Кыргыздарда тарбия ишиндеги турукту салт болуп балдарды эмгекке ырааттуу жана билгичтик менен тартуу. Эмгекке тарбиялоодо баланын жашын, жынысын, табигый жөндөмүн, жеке өзгөчөлүктөрүн эске алуу өтө маанилүү.

Элдин тажрыйбасы эмгектенүүдө тарбия берүүнүн сабагы жаткандыгын айгинелейт. Кыргыздар: “Жашыңдан мээнеттенсең, карыганда дөөлөтүн көрөсүң”, - дешет. Ошондуктан эмгекке тарбиялоону абдан эрте, болжол менен үч жаштан башташат. Элдин пикири боюнча, балдардын алгачкы иш аракети демейде улуулардын жасаганын окшоштуруп тууроодон башталат. Балдар ата-энелеринин иши менен сыймыктанат, алардын көп нерсени үйрөнүшөт.

Кыргыздар үй-бүлөлүк тарбиянын тажрыйбасы катары улуулардын эмгекке болгон урматторун пайда болушунун үлгү болорлук формаларын камтыйт. Бул - чарчаган эмгекчил адам жөнүндө кам көрүү (алардын жуунушуна жардам берүү, эмгек куралдарын өз ордуларына коюу, урмат көрсөтүү, улуулар тамактанганда кызмат кылуу; аткарылган жумуштун натыйжасына көңүл буруу жана башкалар).

Балдарды пайдалуу жумушка жаш кезинен тартууга алардын көптөгөн кыймылдуу оюндары же белгилүү бир иш аткарганда кыймылдап туурагандары көмөк берген. Балдар койчу жана саанчы болуп чын көңүлдөрү менен ойношот, бул учурда эмгек көнүмдөрүнүн өз алдынча өнүгүшү үчүн чөйрө түзүлөт.

Эмгек, эмгектенүү учурундагы жүрүм-турум, эмгек адамдары менен зарыл болгон өз ара байланыш жөнүндөгү түшүнүктөр бой тартып (чоңоюп) калган балдарга карата элдик педагогикада барыдан мурда балдарды өзүн өзү тейлөөгө жагына жакын тууган туушкандарын кеңири тартуунун эсебинен кеңейтилет.

Балдарды өзүн өзү тейлөө боюнча көндүмдөргө кыргыз үй-бүлөсүнүн шартында үйрөтүү өтө эле эрте, 5-6 жаштан башталган жана андан кийин керегине жараша улантылган. Бул учурдагы багыт берүү барыдан мурда төмөнкүчө болгон: а) өзүнө көз салуу жана өз кийимдерин кароо; б) түймө түйүү, жиң ийрүү; в) бешиктеги баланы багуу, аларды тамактандыруу, таптап уктатуу, аларды ойнотуу; г) боз үйдүн айланасында ирээтүүлүктү сактоо; д) койдун терисин иштеткенди, жүн тытканды, үйдө күнүмдүк керектелүүчү буюмдар менен иштегенди үйрөнүү ж. б.

Балдардын мындай көнүмдөрдү өздөштүрүшү турмуштук керектөөлөр менен тыгыз байланышта, үй-бүлөнүн бардык мүчөлөрү менен өзөктөш байланышта жүргүзүлгөн. Ал ата-энеси менен бир-

дикте бардык учурда улантылган. Ата-эне эмгекке тарбиялоонун бардык маселелери боюнча балдарынын мугалими жана насаатчысы болушкан.

Кыргыздын эмгектенген үй-бүлөсү үчүн милдетүү болгон тейлөө эмгегинин бир түрү - күндөлүк үйдө керектелүүчү буюмдарды даярдоо, анын ичинде - кийиз жасоо, түймө түйүү, жүн тытуу. Бул иштердин бардыгына балдар тартылган.

Жети жашар курактан баштап балдар айыл чарба жумуштарына тартыла баштаган. Балдарды айыл чарба эмгегине көндүрүүгө, үйрөтүүгө, тарбиялоо мал багуу, уйду сааш, сүттү сактоо, каймактан май алуу, атка болгон мамиле, атка минүү, кымыз ачытканга аралашуу, кой кайтаруу (жаюу), туут мезгилинде төл алууга катышуу, малдын ылаңын аныктоо, чоң кишилер келгиче аларга зарыл болгон дарылоону жүргүзүү ж.б. иштерди камтыган.

Элдик салттуу эмгектин ар бир түрү балдарга белгилүү талаптарды коюп, кесиптик деңгээлде аткарууга зарыл болгон билим жана көндүмдөрдү берген. Мисалга койчунун кесибин алалы. Билбеген кишиге билимсиз киши деле койчу боло берсе болчудай сезилет. Ошондой болсо да, койчунун койду жайытка туура жаюунун, койчунун эмгек куралдарынын бардыгына ээ болуунун, малды аман асыроонун ж. б. салттуу эмгектик тажрыйбаларына, билим менен көндүмдөргө негизделген. Тажрыйбалуу чабандар балдарга малчылардын ишинде керек болгон билимдердин бүтүндөй кеңири комплексин үйрөнүп-билүүгө жардам берген.

Кыргыздардагы балдарды эмгекке тарбиялоо айыл чарба жумушуна тартуу менен гана чектелген эмес. Балдарды жергиликтүү элдин кол өнөрчүлүгүнө багытоо да чоң мааниге ээ болгон. Балдарды элдик уз-чеберлердин эмгегин сыйлоо аркылуу тарбиялоонун тажрыйбасынын диапозону кеңири болгон. Алардын жетекчилиги менен балдар түр, көркөм көчөт (сайма) түшүрүү ыкмаларын, токуучулукту, жыгачты жана металлды иштетүүнү үйрөнүшкөн.

Моралдык жана эстетикалык таасир алганда өсүп келе жаткан муунга салттуу эмгек майрамдары кыйла чоң өбөлгө берген. Эмгек майрамдарын айкалыштырып, туташ бирдиктүүлүктө жүргүзүлгөн. Бул болсо эмгектин маанилүүлүгүн аңдап билүүгө эң бир жагымдуу жол мүмкүнчүлүк берет. Эмгек майрамдары балдар үчүн улуу жана кичүү, урматтуу жана ардактуу, эмгекчил жана дилгир сыяктуу адептик түшүнүктөрдү ажыратып билүүчү чөйрө катары кызмат кылган.

Улуулардын жерге, адамдарга, өзү жашаган жердин жаратылышына камкор мамилеси, майрамдын катышуучуларынын эмгектик, физикалык жана эстетикалык сапаттарына элдин татыктуу баа бериши өсүп келе жаткан муундун өзү жашаган жерге болгон сүйүү сезимин козгогон, кыйла жакшы таасир калтырган.

Ошентип, кыргыз элдик педагогикасы - балдарды эмгекке тарбиялоонун соолугус булагы. Аны көрүнүктүү педагог В.А.Сухомлинский төмөнкүчө мүнөздөгөн: "...улуу тарбиячы боло алат, ...руханий жан-дүйнөсүнө кирет ...достук кубанычын жана кыйынчылыктарды жеңгенде толкундатуучу кубаныч тартуулайт, курчап турган дүйнөдөгү улам жаңы көркөндүктү ачат, атуулдук сезимди - ансыз адамдын жашоосу мүмкүн эмес болгон материалдык ийгиликти жаратуу сезимин козгойт".

КЫРГЫЗ ОЮНДАРЫНЫН ЖАНА ТАМАШАЛАРЫНЫН ТАРБИЯЛЫК МИЛДЕТТЕРИ

Ар кандай коомдо инсандын руханий жана дене тарбиясынын негизи балалык курактан башталат. Балдар оюндары менен тамашалары, балдардын көңүл ачуулары адам калыптандырууда чон мааниге ээ.

Кыргыздарда байыртадан эле элдик оюндарга жана көңүл ачууларга чон көңүл бурулган. Ал дене тарбиянын негизги формасы болуп калган. Бир дагы элдик салтанат оюнсуз, мелдешсиз жана ар кандай көңүл ачууларсыз өткөн эмес.

Балдардын көңүл ачууларын эки категорияга бөлүүгө болот: баланын руханий өнүгүшүнө көмөк берүүчү оюн-тамашалар жана дене тарбиясына багытталган кыймылдуу оюндар, көнүгүүлөр. Ошону менен бирге дээрлик бардык балдар оюндарында же тамашаларында эреже катары руханий дагы, дене тарбиянын дагы элементтери болорун ар дайым эске тутуу керек. Ошондуктан, жогорудагы эки топко бөлүү шарттуу түрдө жүргүзүлдү жана негизинен жекече оюнду алганда (ошол учурдун бири артыкчылыкка ээ болушуна көңүл бөлүндү).

Үч жаштан беш жашка чейинки кичинекей балдардын оюн-тамашаларында бул чекти аныктоо кыйла татаал.

Кыргыздарда мындай оюн-тамашалардын ичинен түрдүү жапайы жана бакма айбандардын, курт-кумурскалардын, чымчыктардын жүрүм-турумдарын тууроо кыйла кеңири тараган.

Мисалы, "айлан көчөк" деген сөздү айтып тегеренишет. Мындан алар таасирдүү канаттануу алышат жана ошол эле мезгилде кыймылды координациялоо (шайкеш келтирүү) боюнча татаал эмес физикалык көнүгүү жасашат. Башка бир "төө басты" деген тамаша-оюн бар. Ал биринин үстүнө бири чыгып, үймөкчө түзүүнү билдирет. Эгерде ойноп жаткан майда балдардын бири кандайдыр бир жамаң кылык жасап койсо, калгандары ага күлүшүп жана "төө басты..." деп кыйкырышып, ошол күнөөлүү баланы туш-туштан басып жыгылышат, ал бала "үймөкчөнүн" астында калаг.

Майда балдар үчүн милдеттүү түрдө сюжети сунуш кылынган оюндар да бар. Мисалы, "муш кетти", "ала күчүк". "Муш

кетти” оюнунда балдар биринин жанына бири каалагандай ирээтте отурушат. Андан кийин алардын бири “муш кетти” деп үнүн катуу чыгарып айтат, ошондон кийин отургандардын ар бири жанаша отурган баланы алаканы менен акырын чаап, “муш кетти..., муш кетти” дешет. Анын жанында отурган бала ошол эле сөздөрдү кайталап, кийинки баланы чабат ж. б. у. с. Бул учурда ал бала кийинки же андан башка баланы чабышы керек. Өзүн чапкан баланы кайра чабууга болбойт. Бул тез жана көңүлдүү оюндун учурунда ким адашып калса ал жыдыйт. Ал эми “ала күчүк” деген оюн орус балдарынын “мышык-чычкан” деген оюнуна окшош. Балдар тегерек болуп турушат. Бири качат (ал “ала күчүк” деп аталат), экинчиси кубалайт. Бул учурда тегерете турган балдар “ала күчүктү” кубаланган балага жолтоо болушуп анын жолун торошот.

Ушул жана ушуга окшогон образдуу таасирдин негизде, бакма жана жапайы айбандарды туурап ойноочу оюндар балдарга курчап турган дүйнөнү таанып билүүгө жардам берет. Бул оюндар балдардын дене жагынан өсүшүнө жардам берет, сүйлөө көндүмүн, кыймылдуулугун, тез баамдоосун, кыймылды шайкеш келтирүүсүн өнүктүрөт.

Өспүрүм жана орто курактагы балдарга оюндардын тарбиялык мааниси алардын дене жагынан өнүгүшүнө да, интеллектуалдык жөндөмдөрүнүн өнүгүшүнө да таасир этет. Мисалы, жашымак оюну. Адегенде оюнчулар эки бирдей топко бөлүнүшөт, эки алып баруучу тандалат (“оюн башчысы” же “аксакал”). Андан кийин жуп-жуп болуп бөлүнүшөт; ар бир түгөй башка түгөйдөн жана аксакалдардан жашыруун өзүлөрүнө ат коюшат (айбандын, өсүмдүктүн, жылдыздын ж.б.у.с. атын). Ушундан кийин ар бир түгөй аксакалдардын бирине келип, кимди: мисалы, “аркарды”, же “текени” тандаарын сурайт. Ал болсо каалаганын тандайт, ал эми атын атаган оюнчу өз тобунда калат да, экинчиси башка аксакалга барат. Ар бир топтун бардык катардагы мүчөлөрү “кой” деп аталат. Оюнчулар эки топко бөлүнгөндөн кийин “чөп жашырмай” жүргүзүлөт. Чөптүн (же башка бир анча чоң эмес нерсени) чучу кулакты тапкан жак жашынат. Экинчи жак издөөчүлөр болот. Бул учурда жашынган топтон атайын бир оюнчу калып, издөөчү топтун мүчөлөрү жашынгандарды көрүп койбос үчүн байкап турат жана өзү акырында жашынат. Эгерде издөөчүлөр жашынган топтун бардык мүчөлөрүн тапса, анда алар орун алмашып ойношот. Эгер издөөчүлөр жашынгандардын бирин эле таба албай калышса, анда алар андан ары издегенден баш тартышат жана табылбай калган оюнчу жашынган жеринен: “Бир тай! Бир тай!” деп кыйкырып чыга келет. Бул болсо анын тобу бир упай утканын билдирет. Оюн топтордун бири алдын ала белгиленген сандагы упай (тай) топтомоюн улантыла берет. Бул оюнда жазалоо жана айып тарттыруу болбойт, бирок уткан жааттын мүчөлөрү, өзгөчө жашынгандарды

ташкандар чебер жана шамдагай оюнчу деген данкка ээ болушат. Жашынмак оюну анын катышуучуларын байкагычтыкка, сезимталдыкка, тапкычтыкка жана баамчылдыкка көнүктүрөт.

Балдардын көңүл ачууларынын тарбиялык милдеттеринин интеллектуалдык аспекти, табышмактын жандырмагын табуучу оюндарда да болот. Андай оюндардын бири “токту сурамай” деп аталат. Бул оюнга балдар менен кыздардын (кээде өспүрүм балдар менен кыздардын) эки тобу катышат. Ар бир топту анын жетекчиси - “ээси” же “бай” башкарат. Эки топтугу тең жерге бирин-бири карап маңдай-тескей болуп катар олтурушат (кышында оюн боз үйдө кийиздин үстүндө ойнолот). Жетекчилердин бири экинчисине келет да, минтип айтат: “Бай сизге мейманга келдим эле. Бир токту бериниз”. Экинчи жетекчи төмөнкүчө жооп берет: “Токтум тоого кеткен”. Анда биринчиси кетип калат да, бир аздан кийин кайра келип: “Мына, мына үйдүн аркасында бир токту турат. Ала гой”. Мына ушул сөздөн кийин биринчи топтун жетекчиси аркасынан “токтуга” жакындап келет, б.а., ага атаандаш топтун “бай” көрсөткөн оюнчусуна артынан келип, колу менен анын көзүн басат. Ушундай кийин ал өзүнүн тобундагы бир оюнчунун шарттуу атын айтып чакырат (оюн башталганга чейин эки топтун оюнчулары тең өздөрүнө оюн ат коюп алышат) жана ага: “токту соем”, - деп айтат. Аты аталган оюнчу “токтуга” жакындап келип, чекеге акырын чертет да, кайра ордуна барып туруп калат. Ушундан кийин жетекчи “токтуну” басып турган көзүн кое берет. Ал болсо ордунан туруп экинчи топко барат да, аларды кыдырып, тебетейлерин “жыттайт”, кылдаттык менен издеп жаткандай түр көрсөтөт жана акырында кимдир бирөө колдон алат. Эгер ал “токтуну” чекеге черткен оюнчу болуп чыкса, анда аны өз жаатына алып кетет, эгер ташпай калса, анда “токту” ошол атаандаштарынын жаатында кала берет. Бул учурда оюндун бардык катышуучулары ордуларынан туруп, ошол топтун жаңы мүчөсүнүн чекесинен өөп: “эт жедик... эт жедик” деп айтышат. Андан кийин уткан топтун алып баруучусу, мурда айтылгандарды кайталоо менен атаандаштарынан “токту” сурайт. Оюн жааттардын биринде алып баруучудан башка бир да оюнчу калбай калганга чейин улантылат.

Бул оюнда турмуштук көрүнүштөрдү камтыган оюндун сюжети менен катар эле оюндун жүрүшүн диалог менен драмалаштыруучу элементтер бар.

Кыргыз эли тарыхый өнүгүү процессинде айрым жекече сапаттарга тарбиялоочу көптөгөн оюндарды жана көңүл ачууларды түзгөн. Мисалы, баланын эркин (чыдамкайлыгын) машыктырууга багытталган оюндун бири “тим-тим” деп аталат. Бул унчукпай ойнолуучу оюн. Баланын дене боюнун өсүшүнө көмөк берүүчү оюндардын бири “чикит”. Ал орус элинин “чижик” аттуу орус эл оюну элестетет.

Көптөгөн оюндар жүгүрүү мүнөздө болуп, анын катышуучуларынан кыйла жогорку деңгээлдеги физикалык даярдыкты талап кылат. Мисалга "Ак терек, көк терек" деген оюнду алалы. Анын катышуучулары эки топко бөлүнүшөт; алар 15-20 м аралыкта бирин бири карап катарга тизилишет. Бул учурда ар бир топтун мүчөлөрү бири-бири менен бекем кол кармашып алышат. Оюндун баштаган топ хор менен "Ак терек, көк терек, бизден сизге ким керек?", - деп айтышат. Экинчи топтун ичинен бирөө биринчи топтон бир баланы же кыздын атын айтат. Ал ошол замат атаандаштарын карай чуркап, кол кармашып чынжыр түзүп турган балдардын тобун жарып (кармашкан колду үзүп) өтүүгө аракет кылат. Эгерде ал үзүп алса, ошол үзүлгөн жердеги эки оюнчунун бирин өз тобуна алып кетет. Үзө албаса, ошол топто калат. Оюн жааттардын биринде бир да оюнчу калбай калганга чейин улантыла берет. Уткан жаат оюнду биринчи баштоо укугуна ээ болот.

Ушул жана ушуга окшогон башка оюндар байкагычтыкка, баамчылдыкка, көңүл буруучулукка, белгилүү жагдайда баамдай билүү көндүмүнө тарбиялайт, ошондой эле балдардын интеллектин өнүктүрөт. Ошондой эле алар таанып-билүүчүлүк мааниге да ээ. Оюндун материалдары турмуш-тиричилик, чарба, адамдардын өз ара мамилелери жөнүндө жөнөкөй (элементардык) маалыматтарды камтыйт. Мындай оюндарга катышуу менен балдар поэзиялык, оюн чыгармачылык жактан өнүгүшөт. Элдик балдар оюндары жана тамашалары балдарды коллективдүүлүк, өз тобунун, айылынын сыймыгы боло билүү, жолдошчулук сезим, адилеттүүлүк, эрктүүлүк, чынчыл жана принциптүү болуу өңдүү маанилүү адеп-ахлахтык сапаттарга тарбиялоосу талашсыз.

Көптөгөн оюндар дене тарбияга кызмат кылат. Алар балдардын күчүн өстүрүүгө, шамдагайлыкка, чыдамкайлыкка, тездикке, кыймылдуулукка, бат баамдай билүүгө көнүктүрөт. Көптөгөн балдар оюндары өзүнүн мүнөзү боюнча спорттун элдик түрлөрүнө жакындашат, балдарды улуулар спорттук көңүл ачууларына катышууга даярдайт.

Кыргыздардагы көптөгөн массалык көңүл ачуулардын, спорттук көнүгүүлөрдүн мүнөзү коргонууга жана чабуул коюуга дайыма даяр турууга көнүктүрөт. Жоокерчилик турмуштун шарттары менен тарыхый байланышта экенин, ошондон улам кайраттуулукту, эр жүрөктүүлүктү, күч жана шамдагайлыкты өнүктүрөөрүн белгилей кетүү керек.

Спорттун кыйла байыркы аскерлештирилген түрү болуп "эр сайыш" - жыгач найза менен куралданган эки чабандестин жекеме жекеге чыгышы эсептелет. Бул мелдештин шарты - каршылашын ээрден сайып түшүрүү. Бул учурдагы анын кийиминин сөзсүз кийүүчү бир бөлүгү булгаары боркок же зоот болгон. Ал жок болсо кийиз кементай (көкүрөккө кийизди бир нече каттап коюшкан)

кийишкен. Алар бирин бири күч менен сайышкандыктан, аттарынын арткы буттары жерге кире түшкөн. “Эр сайышка” өлүмдөн да коркпогон эң эр жүрөк, чечкиндүү, шамдагай, күчтүү адамдар чыгышкан.

Кыргыздардагы улуттук оюндардын эң сүймөнчүктүү түрү - “Улак тартыш” же “Көк бөрү”. Ал азыркы күндө да ойнолот. Бул оюнда аттардын гана эмес, улакчынын ээрге бекем отурушу, анын күчтүүлүгү, шамдагайлыгы жана баамдагычтыгы да чоң мааниге ээ болгон. Мелдеш үчүн улактын башы кесилип атайын даярдалган. Мелдештин максаты - аттан ооп түшүп калбастан улакты жерден эңип, атаандаштарына жулдуруп ийбей, алардан бөлүнүп чыгып, белгиленген жерге алып барып таштоо.

Баланын дене боюнун өнүгүшүнө багытталган айрым оюндар чарбалык ишмердүүлүккө өз алдынча киришүү катары кызмат кылган; эмгек куралдарын пайдаланууга зарыл болгон көнүмдөр үйрөтүлгөн. Ошентип, дене жана акыл жагынан өсүүнүн менен кошо эмгекке тарбиялоонун да негизи болуп калган.

ЭЛДИК ҮРП -АДАТТАР - БАЛДАРДЫ ТАРБИЯЛООНУН КАРАЖАТЫ.

Үрп-адат - белгилүү коомдогу же социалдык топтогу адамдардын жүрүм-турумунун турук алган ыкмасы. Кыргыздарда элдик педагогикасынын өзгөчөлүгү анын үрп-адаттары менен ырым-жырымдарында топтолгон.

Баланы сүйүү ар дайым педагогикалык маданияттын эң сонун өзгөчөлүгү болгон жана боло бермекчи. Кыргыз элинде баланын төрөлүшү өзгөчө кубанычтуу, бактылуу окуя катары бааланып, салт боюнча белгилүү бир деңгээлдеги тойго айланат. Кыргыздарда бир нече адам баланын төрөлгөндүгү жөнүндөгү кабарды бардык тааныштарга, туугандарга жана тели-теңтуштарга ат минип алып жарчы катары жеткирүү салтка айланган, ал үчүн алар сүйүнчү алышкан. Бул учурда жакын туугандары жана тели-теңтуштары ата-энелерди: “Бешик бооңор бек болсун”, “Тукумунар көбөйсүн” деген ж. б. сөздөр менен алкашкан.

Байыртадан эле кыргыздарда жаңы төрөлгөн баланы эмчек энеге бактыруу салты болгон. Айылдын шартында, өзгөчө көчмөн айылдарда, жаңы төрөгөн келин ооруп калган учурда жаңыдан төрөлгөн бала үчүн эмчек эне тандашкан. Ал өз баласын дагы, ал баланы дагы эмизген. Эмчек эне ал балага өз энеси менен бирдей эле эсептелген, ал эми анын балдары эмчектеш бир туугандар болуп калышкан. Мындай тууганчылык, кандаш бир туугандардай эле эсептелип, эмчектеш ага-инилери, эже-синдилери менен баш кошууга тыюу салынган. Баланы эмчектен чыгарууга мезгил жет-

кенде, бул окуя өзгөчө салтанат менен белгиленип, баланы эмчек энеден сатып алыпкан. Ата-энелер эмчек энеге чын жүрөктөн алкыш айтышып, ага белек тартуулашкан. Баланын тиричилигиндеги бешикке салуу, тушоосун кесүү сыяктуу окуялар салтка айланган. Баланы бешик ыры менен бешикке бөлөшүп, ага азан чакырып ат коюшкан, ал алгачкы кадам шилтеп жаңыдан баса баштаганда агатуугандары тойго чакырылган, төкмө акындар баланын ден-соолукта, бактылуу өсүшүнө, үй-бүлөнүн татыктуу мүчөсү болушуна каалоолорун айтышкан. Эл наристе баланын жүрөгү сезгич болорун, анын нерв системасынын туруксуздугун эске алыпкан. Эреже катары, баланын тили чыкканга чейин ага кыйкырып, сөөмөй кезеп урушууга тыюу салынган.

9-10 жаштагы кыздардын чачын өрүү өзгөчө окуя катары эсептелген. Ушул мезгилден баштап ал курактагы кыз балалык кийимин алмаштырып, чапан кийген, ар кандай кооздуктарды (мончок, сөйкө, ж.б.) тагынган, өзүн токтоо кармаганга аракеттенип, балдар менен ойногондон качкан. Бой тартып калган курактагы, б.а. 9-10 жаштан баштап кыздарды тарбиялоого энеси менен жеңеси жооптуу болгон. Алар кыздын кыз белгисин сактоо, жол-жосунга ылайык кымырынып-кымсынып жүрүү ж.б. түшүнүктөрдү айтышып кеңеш беришкен. Кыздын чачын өргөндөн кийин ал кызга бардыгы көз салып турушкан, ошондуктан элде “кызга кырк үйдөн тыюу” деген макал болгон. Мындай жалпы көңүл буруу кыз балдардын адеп-ахлактык тарбиясына жагымдуу таасир берген. Кыздардын мүнөзүндөгү уяңдык, токтоолук, жумшактык, ызат кылуучулук сыяктуу өзгөчөлүктөр жогору бааланган жана бааланат. Тааныштарына гана эмес, чоочун адамдарга да урматтап мамиле жасаган, үйгө келген адамды меймандостук менен тосуп алган, чоң кишилердин көзүнчө көп сүйлөбөгөн, катуу күлбөгөн, сылык кыздарды эл жактырат.

Кыргыз элинин дагы бир жакшы салты – бала асырап алуу. Ал түгүл балдар турмушта жашаган ата-энелердин балдарын багып алуу да кабыл алынган. Көбүнчө эреже катары көп балалуу туугандарынын жана дос-тамырларынын балдарын багышкан. Алар аны өз баласын-дай эле тарбиялашкан. “Баккан бала өзгөчө ысык көрүнөт” деп элде бекеринен айтылбаса керек. Байыртадан эле төмөнкүдөй бир салт бар: эгерде эне баласын көкүрөгүнө кысса, анда ал баласы болуп калат деген.

Балдарды адептикке тарбиялоо үрп-адаттар жана ырым-жырымдарга байланыштуу. Адептик тарбиялоого үй-бүлөлүк үрп-адаттар (ырым-жырымдар) көмөк берет.

Кыргыз үй-бүлөсүндө улууларды урматтоо - чоң мааниге ээ. Анткени, улуулар чоң турмуштук тажрыйбага ээ болуу менен жашоо - тиричиликтеги татаал маселелерди чечүүгө жигердүү катышкан. Кыргыз үй-бүлөсүндө чоң ата менен чоң эненин үйүн “чоң үй”

деп аташкан, ушуну менен үй-бүлөнүн негиздөөчүлөрүнө урмат көрсөтүлгөн. Чоң ата менен чоң энелеринин көзүнчө баласын өбүүгө жана эркелетүүгө, акыл айтууга уруксат болгон эмес. Балдар өздөрүнүн адептүүлүгүн (жакшы тарбия алгандыгын) ата-энелеринин кийлигишүүсүз эле көрсөтүүгө тийиш болгон. Кыздар, өзгөчө бой тарткан кыздар, улуу кишилер сүйлөшкөндө этика боюнча өзүн токтоо кармап, суроолого жайбаракат жооп берүүгө тийиш болгон. Турмуштук эреже боюнча балдар улууларга биринчи болуп салам берүүгө, аларга үзгүлтүксүз эле суроо бере бербөөгө, улуулардан мурда отурбоого, үйгө улуулардан мурда кирбөөгө, тескерисинче эшик ачып, улуулар жана коноктор киргенге чейин кармап турууга тийиш болгон. Мындай салттар тигил же бул формада азыркы кезге чейин эле улантылууда.

Элдик педагогиканын салттары өнүгүүдө жана өркүндөөдө. Жаңы салттар пайда болууда. Мисалы, мектепти же жогорку окуу жайын бүткөндөгү, бойго жеткендеги үй-бүлөлүк салтанат, биринчи жолу айлык алганда ата-энелерине белек берүү ж.б. Бирок, жергиликтүү улуттук салттар сакталмак гана турсун, өсүп келе жаткан муунду жогорку руханий деңгээлде тарбиялоо үчүн активдүү ишке ашырылышы да керек.

3. КЫРГЫЗ ФОЛЬКЛОРУНДАГЫ ТАРБИЯ ТЕМАСЫ

Педагогикалык илимде *фольклор* – бул болгону элдик педагогикалык көз караштардын булагы деген гана бир жактуу пикир түзүлгөн. Чындыгында, элдик оозеки чыгармачылыгы, өзгөчө балдар менен иш алып баруу да түздөн түз тарбиялык, билим берүүчүлүк милдеттерди да аткарган.

Тарбиялоо менен билим берүүнүн оозеки түрүндөгү усулдары белгилүү. Алар азыркы кездеги педагогикада аныктоочу орундардын бирин ээлейт. Этнопедагогика жөнүндө айтканда анын тарауучулары эч кандай жазуусу болбогон шартта иштешип, мектептик билимдин жайылтылган системасына ээ болушкан эмес. Албетте, көркөм-эстетикалык мааниге ээ болуп, элдин элегинен өткөн учкул сөздөр балдарга да, чондорго да педагогикалык таасир берүүчү алмашкыс каражат болуп келген. Бул өзгөчө элдик макал-ылакаптардан, жомоктордон, эпостордон ачык көрүнөт.

МАКАЛДАР ЖАНА ЫЛАКАПТАР – БАЛДАРДЫ ТАРБИЯЛООНУН КАРАЖАТЫ

Макалдар жана ылакаптар элдик педагогиканын эң активдүү жана кеңири тараган эстеликтеринин бири. Эл өзүнүн көп кылымдык социалдык-тарыхый тажрыйбасын макал, ылакаптарга жалпылап, аны негизделген, учкул сөз түрүндө айткан. Эл өзүнүн көп

кылымдык тарыхында көптөгөн муундарды үй-бүлөлүк тарбиялоо практикасынан педагогикалык жагдайдагы бардык баалуулуктарды тандап алган жана сабак болорлук учкул сөз формасында туюнткан. Макалдар жана ылакаптарда элдин жаштарды адеп-ахлактык тарбиялоого, жекече алганда эмгекчилдикке, коллективдүүлүккө, кайраттуулукка, улууларга урмат менен мамиле кылууга багыттоочу педагогикалык көз караштарды топтогон.

Мисалы, эмгектин ролу адамдардын өз ара мамилелеринин материалдык негизи гана болбостон, жогорку адеп-ахлактык да фактору болгон. Ал төмөнкүдөй кыргыз эл макалдарында айкын көрүнөт: “Кетмен чапсаң нан жок, кайратмандык кылбасаң мал жок”, “Бакы ачкычы – эмгекте”, “Адамды сөзүнөн тааныбайт, ишинен тааныйт”, “Адал эмгек абийир таптырат, арам эмгек азабын тарттырат”, “Акылыңдан адашсаң, эмгек менен дарылан” ж.б.

Жаштарды коллективдүүлүккө, достукка жана жолдошчулукка тарбиялоо - кыргыз элдик педагогикасынын негизги тенденцияларынын бири. Бирдиктүүлүктүн күчү, адам адам менен гана адам экендиги жөнүндөгү ойлор төмөнкүдөй макалдарда чагылдырылган: “Эки эле киши болсо бир ташты да көтөрө албас, жүз киши бириксе тоону да ордуан жылдырат” ж.б.у.с.

Кыргыздардын салттуу элдик педагогикасынын мүнөздүү белгилеринин бири - үй-бүлөдө балдарды тарбиялоо жөнүндөгү макалдардын жана ылакаптардын болушу. Аларда үй-бүлөлүк ички мамилелер, улууларга урмат менен мамиле жасоо зарылдыгы, ата-энелик мээрим жана башка сезимдер чагылдырылган.

Көптөгөн макалдар жана ылакаптар адеп-ахлактуулуктун элдик педагогикалык принциптерин туюнтат. Академик А.Э.Измайлов белгилегендей, 590 кыргыз макалдары менен ылакаптарын талдаганда анын 410у адеп-ахлактык сабак болоорлук мааниде экенин көрсөткөн. Буларда элдин эмгекчилдик (“Бекерпоз үч үйдүн ашын андыса, иштерман беш адамды багат”), мекенди сүйүү (“Башка жерде султан болгончо, өз жериңде ултан бол”), жакшылык (“Жаман айтпай, жакшы жок”), акыл (“Акылсыздын кырк миң сөзү, акылдуунун бир сөзүнө татыбайт”), акыйкаттык (“Бирөөнүкүн алба, кокусунан бирөө карап турбасын”), ар дайым жардам берүүгө даяр туруу (“Аксакалга жол бошот, кедейге колуңан келген жардамыңды бергин”), меймандостук (“Душманың мейман болуп келсе - өзүңдүн кайгыңды да, карыңды да унут, анткени ал сенин коногун”) өңдүү белгилерге болгон ызаттоо мамилеси чагылдырылган. Эл сараңдык (“Кесип алсаң да кан чыкпайт”), калпычылык (“Калпычынын үйүнө өкүрүп түшсөң да, энесинин өлгөнүнө ишенбейт”), чолок акылдык (“Күндө көргөн адамдын баркын билбейбиз”), акылсыздык (“Акылдуу менен мелдешкен бармакка муштумдан артык далил жок”) өңдүү терс сапаттарды кечирген эмес.

Макалдар жана ылакаптар элдин адам жөнүндө, адамдык жекече сапаттарды калыптандыруу жөнүндө, адеп-ахлактык, эмгектик, дене жана эстетикалык тарбия жөнүндөгү көз караштарын туюнтуучу ойлонулган сунушгардын бүтүндөй комплексин камтыйт.

ЭЛ ЖОМОКТОРУ МЕНЕН ЭТНОПЕДАГОГИКАНЫН ӨЗ АРА БАЙЛАНЫШЫ

Педагогикалык элдик маданият кыйла деңгээлде элдик жомоктордо да топтолгон. Ар дайым эмгек даңкталып, жалкоолук айыпталып, инсандын асыл адеп-ахлактык сапаттары мактап ырдалап, ар дайыма акыл жана акыйкаттыктын жеңгендиги жөнүндөгү жомоктордун тарбиялык мааниси баа жеткис.

Жомоктор элдин мүнөзүн, психологиясын, турмуштук позициясын туюнтат. Алар “окуялардын жүрүшүн тууралап туруучу” элдин кыялын ишке ашырууга багытталган. *(Д. Писарев).*

“Байыртан эле, - деп белгилейт М.Горький, - элдер асманда учканды кыялданышкан, - бул жөнүндө бизге Фаэтон, Дедал жана анын уулу Икар тууралуу уламыштар, ошондой эле “килем-самолет” тууралуу жомок кабарлап турат. Адамдар жерде жүрүүнүн тездетүүсүн кыялданышып “Тез жүрмө өтүк жөнүндө” жомок чыгарышкан, атка мингенди үйрөнүшкөн, дарыяда анын агымынан тез сүзүү жөнүндөгү каалоолору калак менен парусту ойлоп табууга түрткү болгон; душманын жана жырткычтарды алыстан өлтүрүүгө болгон умтулуулары жааны жана жебени ойлоп табууга алып келген.

М. Горький адамдын байыркы кыялы анын турмушу, эмгеги менен тыгыз байланышта болгонун белгилеген. Ал түгүл алардын чечкиндүү учкул фантазиялары да эч качан алаксытуучу гана мүнөздө болбостон, ар дайым конкреттүү болгон жана реалдуу чындыкты чагылдыруу менен адамдын турмуштук талаптарына жооп берген. Мунун бардыгы бүтүндөй кыргыз жомокторуна да мүнөздүү. Ал дээрлик реалдуу тиричиликке таянып, элдин дүйнөгө болгон көз карашын туюнтат.

Кыргыз жомоктору айкын туюнтулган тарбиялык мүнөзгө, сабак болорлук мааниге ээ. Өтө көркөм жомоктордо адеп-ахлактык идеалдар абдан күчтүү жана даана туюнтулгандыктан, аны уккандар ал жомоктун каармандарынын иш-аракеттери менен кылык-жоруктарын бүтүндөй өздөрүнө сиңирип алышат.

Жомоктор баладагы баалуу сапатты - чыгармачыл баамдоосун өнүктүрөт. Балдар жомок угуп, айтып берип жана өздөрү жомок ойлоп табуу менен көп нерсени ойлонушат, баамдашат, ар дайым эмгекчилдик, акыйкатты жеңип чыгуучу турмуштук жагдайлар менен өзөктөш байланышта келип чыгуучу образдарды түзүшөт.

Жаныбарлар жөнүндөгү кыргыз жомоктору көбүнчө притчаны, же тамсилди эске салат. Ал үчүн лаконизм (пикирди кыскача айтуу), метафоралуулук, насыяттуулук мүнөздүү. Мисалы, “Ач көз карга” аттуу жомокто, бир эле жумуртка тууганы аз көрүнүп, карчыганын эки жумурткасын уурдап келет. Карчыганын жумурткасынан чыккан эки балапан чоңоюп, адегенде карганын балапанын, андан кийин өзүн жейт. Жомоктун акырында эч качан ач көз болбоого, ач көздүк ар дайым өз башына тиерлиги жөнүндөгү жыйынтык чыгарылат. Жаныбарлар жөнүндөгү жомоктордо, эреже катары, жырткыч адам түспөлүндө болот жана бири-бирине адамдар ортосунда болгон мамиледей эле мамиле жасашат. Жомоктордо ар түрдүү адамдык кемчиликтер жана жетишпегендиктер шылдыңдалат, айыпталат.

Кыргыз элинин сыйкырдуу жомоктору генетикалык жактан тээ байыркы мезгилде пайда болду жана дүйнө таануунун мифтик мүнөзүн туюнтат. Мындай жомоктордо адамдын өзүнө каршы күчтөрдү жеңиши, элдин жакшы турмушка умтулуусу жөнүндөгү кыялдары чагылдырылат.

Демейде катары, сыйкырдуу жомоктордун каармандарына өзгөчө күчкө, билгичтикке ээ болгон укмуштуу көрүнүштөр жардамга келет. Бирок, ошол эле учурда булар каармандын ролун төмөндөтпөйт, анын кадыр-баркын кемитпейт. Мына ушунусу менен сыйкырдуу жомоктор зор тарбиялык мааниге ээ болот. Алар адатта кишинин ойлогон максатка жетиш үчүн ар дайым баамчыл, шамдагай, эр жүрөк болуу керектиги жөнүндөгү ойду бекемдейт.

Ушул жагдайга мүнөздүү жомоктордун бири - “Чыныбек”. Мында, белгилүү сыйкырчынын кызы Айсулууга үйлөнгөн жигит жөнүндө айтылат. Айсулуу күйөөсүнө көптөгөн сыйкырдын сырларын үйрөтөт, анын жардамы менен Чыныбек каардуу сыйкырчы Сейит чалды жана ырайымсыз Караханды женет. Эл өзүнүн сүйүктүү адамы Чыныбекти хан кылып шайлашат.

Турмуштук жомоктор бир кыйла тарбиялык күчкө ээ.

Акыл адамдын көркүн ачат деген идея; мисалы, “Жети уул” деген жомоктун негизин түзөт. Адамзат тез үй курганды, жаратылыштын сырларын үйрөнгөндү, алдын ала көрө билүүнү, асманда учканды, жерде тез жүргөндү, учу-кыйыры билинбеген океанда сүзгөндү үйрөнүүнү ар дайым кыялданып келген. Жомокто адамдын реалдуу турмуштук зарылчылыкка негизделген кыялдары чагылдырылган. Ишенимдүү, акылга бай ой “Жети уул” жомогунда айтылат; өтө маанилүү же азыраак маанилүү чеберчилик болбойт. Адам кандай гана чеберчиликке ээ болбосун – анын бардыгы адамдардын пайдасы үчүн чечилет. Турмуштук жомоктордо эл адамдарды сүймөнчүлүк менен даңазалап, анын оң идеалын түзөт: Аны терең акыл (“Акылдуу кыз”), эмгекчилдик (“Акылдуу дыйкан”), ак ниеттүүлүк жана берилгендик (“Абаскердин кызы”), жо-

горку адеп-ахлактуулук (“Жээренче чечен жана анын келини”) айырмалап турат.

Кыргыз жомоктору салттуу-улуттук сезимдерге тарбиялоого жана өстүрүүгө багытталган. Жомоктордо кыргыздардын көчмөндүк турмушу (боз үйдө жашоо, анын жасалгалары ж.б.), негизги жасаган иштери (мергенчилик, малчылык ж.б.), улуттук тамактары жана суусундуктары (нарын, айран, кымыз) чагылдырылган.

Элдик юмор менен сатира да кыргыз жомокторунда бар. Ал коомдун жана анын айрым өкүлдөрүнүн кемчиликтери менен терс жосундарын келекелейт.

Кыргыз жомокторунун мүнөздүү өзгөчөлүгү – алардын сатнат-насыят түрүндө аякташы. Мисалы, “Сулуу сулуу эмес, сүйгөн сулуу” (“Сулайманбайдын осуяты”); “Акылдуу күчтүүнү женет”, – деп бекеринен айтылбаса керек. “Билеги күчтүү бирди жыгат, билими күчтүү минди жыгат” (“Макмут”); “Эгерде адамдын акылы болбосо, келген бакыт менен байлыктын өзүнө тиешелүү үлүшүн да пайдалана албайт” (“Байлык, бакыт жана акыл”).

Табышмак, бат айтма, жаңылмач жана өзгөчө макалдар, ылакаптар, жомоктор зор тарбиялык күчкө ээ болот. Алар балдарды акылын өстүрүп, таанып-билүү ишмердүүлүгүн өркүндөтүүгө көмөк көрсөтүп, алардын чыгармачыл шыктарынын пайда болушуна түрткү болот. Жомоктордо улуттук салттар көркөм жана ишенимдүү түрдө, жыйнактуу формада абдан олуттуу жана балдар үчүн маанилүү учур болуп эсептелет.

ЭПОС – КЫРГЫЗ ЭЛИНИН ПЕДАГОГИКАЛЫК МАДАНИЯТЫН ҮЙРӨНҮҮНҮН БУЛАГЫ ЖАНА ТАРБИЯЛОО КАРАЖАТЫ

Кыргыз эли кылымдар бою өз алдынча маданиятка ээ болгон, аны сактаган жана көптөгөн муундардын маданий мурасын өнүктүргөн. Элдин рухий маданияты негизинен тамыры тарыхтын теренине кеткен элдик оозеки чыгармачылыкта чагылдырылган.

Кыргыздардын элдик оозеки чыгармаларынын ичинен баатырдык, лиро-романтикалык мүнөздөгү эпикалык чыгармалар көрүнүктүү орун ээлеген. Мында монументтик улуу “Манас” эпосу өзгөчө бараандуу.

Кыргыз элинде “Манас” менен катар эле ондон ашык эпикалык чыгармалар да бар, алар “кичи” формадагы эпостор деп аталат, алардын көпчүлүгү баатырдык мазмунга ээ.

Бул аталган эпикалык поэмалардын негизги мазмуну – сүйүү жана жаштардын бакыт үчүн, элдин бактысы үчүн күрөшүүсү.

Мисалы, “Эр Төштүк” баатырдык поэмасынын башкы каарманы жер астындагы дүйнөдөгү баатырдыкты көргөзөт. Ал нуру төгүлгөн сыйкырдуу каарман, ал үчүн душман коркунучтуу эмес,

ал калп айтканды жана чыккынчылыкты сүйбөйт. Жер астындагы падышачылыкты чексиз бийликтүү эгедери Көк Дөө Төштүккө жети шарт коет. Төштүк өзүнүн акылы жана тапкычтыгы, ошондой эле жолдошторунун жардамы менен алардын бардыгын аткарат. “Эр Төштүк” поэмасында кыргыздардын турмушу, үрп-адаты жана көз карашы чагылдырылган. Ал өз алдынча эпикалык чыгарма болсо да, “Манас” эпосунун варианттарынын бирине курамдык бөлүк катары кирет. Баатырдык жомокторго “Жаныш - Байыш” эпосу да кирет. Кыргыз элинин чет жердик баскынчыларга - калмак феодалдарына каршы күрөшүн кыйла айкын чагылдыруучу эпостор “Курманбек”, “Эр Табылды” жана “Жаңыл Мырза” болуп эсептелет.

Жомоктук фантастикалык мотивдер “Кожожаш” поэмасында чагылдырылган. Мында табияттан сырткары күчкө ээ болгон жапайы айбан “Сур Эчки” менен узакка күрөш жүргүзгөн мергенчи жөнүндө айтылат. Бул күрөштү Кожожаш өлгөндөн кийин анын уулу Молдожаш улантат.

Эл ичинде “Карагул ботом” жомогу бар. Адегенде поэмада калмак баскынчыларынын каардуулугу жана сүргүнү жөнүндө айтылат. Ал болсо мергенчинин бардык кырсыктарынын себеби болуп калат. Мында мергенчилердин турмушунун жана жашоо тиричилигинин айкын картинасы чагылдырылып, ишке ашпай калган кыял жөнүндө өтө кайгыруу менен сөз болот.

Социалдык-турмуштук жана жомоктук романтикалык мазмундагы кеңири тараган элдик эпикалык поэмалардын катарында “Олжобай менен Кишимжан”, “Саринжы-Бөкөй”, “Мендирман” ж.б. да бар. Алар элдик салтанаттарда жана үй-бүлөлүк тойлордо аткарылган. Алар тиби боюнча элдик романдарга жакындап, чоң адептик-үйрөтүүчү мааниге ээ. Мында каармандардын жоруктары, үй-бүлөлүк, турмуштук чыр-чатактар ж.б. көрүнүштөр кеңири баяндалган.

Эпостор - кыргыз элинин рух маданиятынын олуттуу эстелиги. Ал ар кыргыздардын турмушу менен тарыхынын ар түрдүү аспектилерин, айрым алганда, этнопедагогиканы изилдөөдө эч бир алмашылгыс булак катары каралышы мүмкүн.

4. ЭЛДИК КӨРКӨМ ЧЫГАРМАЧЫЛЫК - ЖАШТАРДЫ ТАРБИЯЛООНУН КАРАЖАТЫ

Элдик оозеки чыгармачылык, акындык поэзия улуттук этнопедагогиканын булагы жана каражаты. Алар кыргыз элинин элдик-көркөм мурастарынын бардык комплексин ичине камтыйт. Педагогикалык көз караштар фольклордун жана акындык поэзиянын бир өзгөчөлүгү болуу менен айлана-чөйрөгө таасир этүүчү оозеки принцибине таянган руханий ишмердүүлүгүнүн түрү.

Ушуну менен эле катар эл чыгармачылыгынын кеңири чөйрөсү да бар. Ал адамдарга таасир берүүнүн башка каражаттарын - көркөм жана көркөмдүк - колдонмо өнөрүн пайдаланат.

Эгерде сөз, анын ичинде көркөм сөз, барыдан мурда түздөн түз ачык-айкын насыят айтуу түрүндө болсо, ал эми музыка, бий, көркөмдүк-колдонмо өнөрү аң-сезимге таасир этип, сезим, толгонуу аркылуу тарбиялайт. Искусствонун бул түрлөрү, улуттук салттар ар бир элдин ички, рухий таламдарына жооп берүү менен кыйла туруктуу сакталат. Ошондуктан, алар кыргыз этнопедагогикасынын көз карашында өзгөчө көңүл бурууга арзыйт.

ЭЛДИК МУЗЫКА - ТАРБИЯ КАРАЖАТЫ

Кыргыз музыкасынын башаты тээ байыркы мезгилде пайда болгон. Ал өткөн мезгилде ар кандай коомдук окуяларды, анын ичинде майрамдарды, тойлорду, аскердик жүрүштөрдү, үй-бүлөлүк салтанаттарды ж.б. коштоп жүргөн.

Кыргыз элинин музыкалык чыгармачылыгы абаздык да, аспаптык да формада өнүккөн.

Кыргыз элдик музыкасынын маанилүү белгиси - анын төкмөлүгү. Кыргыз музыканты көп учурда өзү аткарып жаткан чыгарманын автору да, өзү аткарып жаткан башка бирөөнүн чыгармасын аткарып жатса да, ал ырга өз чыгармачылыгынын элементтерин сиңире алган. Ар бир кыргыз дасторкон четинде, жолдошторунун арасында, ден-соолук каалап, куттуктап, өзүнүн каалоосун көркөм формада жамактап ырдап берүүгө кудурети жетет. Мындай жөндөмдүүлүк муундан-муунга өтүп келе жатат; бул салтка ылайык балдар кичинекей кездеринен эле көркөм чыгармачылыкка аралаша башташат.

Кыргыздын аспаптык музыкасын кыйла маанилүүлүккө жана оригиналдуулукка ээ. Элдик музыкалык аспаптардын ичинен кеңири тараганы жана белгилүүлүгү (популярдуулугу) боюнча биринчи орунду комуз ээлейт. Ал - үч кылдуу чертме аспап. Элдик обондор, пьесалар темир комуз, сурнай (гобой тилиндеги Орто Азиялык аспап), чоор (флейта) менен да аткарылат. Сурнай, чоор, ошондой эле добулбас мурда негизинен жоокерчилик жүрүш учурунда колдонулган. Айрым комузчулар комуз күүсүн жыгачтан жасашып, тактайчанын бетине секирүүчү текенин кыймылдуу сөлөкөттөрү - так теке менен коштошкон. Ал аткаруучунун манжаларына байланган жип аркылуу кыймылга келип, музыкадагы тактыны бөлүп белгилеп, ошол эле мезгилде тамашалуу кыймыл жасайт.

Элдик музыка майрамдарда, той-тамашаларда, аскердик жүрүштөрдө шандуу жаңырган жана жаңырууда. Бүткүл элдин турмушунун ажырагыс бөлүгү болуу менен ал эстетикалык тарбия-

лоонун, бийик инсанды калыптандыруунун натыйжалуу каражаты болуп кызмат кылат.

Жаштарды өздөрү аткаруучу чыгармалардын тематикасы да тарбиялайт. Мисалы, кыяк үчүн пьесалар. Алар тээ байыркы замандан калган болуп эсептелет жана өзүнүн тематикасы боюнча көп учурда жоокерчилик замандын окуяларын чагылдырган. Мисалы, “Ураан” пьесасы, марш түрүндөгү “Кер өзөн” пьесасы, “Кайра качпа?!” баатырдык пьесалары ж.б. Кыякта аткаруу үчүн турмуштук көрүнүштөр да мүнөздүү. Кыргыз музыкасында программалык - көркөм мүнөздөгү пьесалар кеңири орунду ээлейт.

XVII-XIX кылымдагы элдик композиторлордон жана музыканттардан калктын эсинде Тилен, Калчеке, Сыртбай, Күрөңкөй, Музоке ж.б. ысымдары гана сакталып калган. Чоң аспапчы өнөрпоздордун бири - биздин замандаш, Муратаалы Күрөнкеев. Элдик акын Токтогул Сатылгановдун чыгармалары өзгөчө белгилүүлүккө айланган. Анын ырларынын обондору жана сөздөрү бардык элдик той-тамашаларда ар дайым ырдалып келүүдө.

Элдик тарбиялоо системасында лирикалык, үй-бүлөлүк, турмуштук, ырым-жырым, эмгек ырлары көрүнүктүү орунду ээлейт.

Кыргыздардын көчмөн турмушу малчылык ырларды да жараткан. Кыз-келиндер түнкүсүн короо кайтарып “Бекбекейди” ырдашкан. “Шырылданды” кышында жылкычылар ырдашкан. Дыйкандардын “Оп майда” деген ыры да тарыхта белгилүү. Аны дыйкандар эгин бастырууда аттар менен өгүздөрдүн кыймылына жараша ырдашкан. Бул ырлардын бардыгы эмгек процессин коштогон.

Кыргыздардын жекече ыр чыгармачылыгы да чоң мааниге ээ. Бардык жерлерде сүйүү ырлары (секетбай жана күйгөн), арман ырлары, коштошуу ырлары кеңири тараган.

Бир чыгармачылыгынын өзгөчө бир түрү - айтыш ырлары. Аны өз алдынча поэзиялык жана музыкалык мелдешүүлөр учурунда акындар аткарат.

Ар түрдүү курактык топторго арналган ырлар да бар. Жаштар селкинчек тебүү учурунда “Селкинчек” деген ырды ырдашкан. Көптөгөн “Бешик ырлары” да бар. Алардын тарбиялык мааниси абдан эле зор.

Үйлөнүү үлпөтү жана сөөк коюу аземи да ыр менен коштолгон. Колуктуну ата-энесинин үйүнөн келечектеги күйөөсүнүн үйүнө узатаарда, анын энеси, женелери жана курдаштары “кошок” кошушкан.

Чоң тарбиялык мааниге ээ болгон салттык ырлардын ичинен адам өлгөндөгү аялдардын кошогуна айтууга болот. Бул бир жагынан жоктоо, кыска кайгылуу, мундуу ырлар болсо, экинчи жагынан өлгөн адамдын өмүр жолу жөнүндө толук баяндоочу элегия тибиндеги чыгармалар. Өлгөн адамдын үчүлдүгү, жетилиги, кыркы,

ашындагы кошоктор “Жоктоо” ырлары деген өзгөчө атка ээ болгон. Балдарды тарбиялоодо байыртадан эле элдик бийлерге чоң көңүл бурулган. Анын айрымдарын профессионал хореографтар азыркы балеттик спектаклдерге кайрадан иштеп чыгышкан.

Элдик бийлердин тарбиялык мааниси өтө зор. Мисалы, кыргыз бийлеринин бири “Кийиз”, аны кандайча жасоону көрсөтөт. Бийди аткаруучулар жеңил кадамдары менен сценага чуркап чыгып, “суу” себишип, билектеп басышат. Кийиз даяр болгондо кыздар жасаган буюмду көрүүчүлөргө көрсөтүшөт жана өздөрүнө кийиздин үстүнө живописстик маанай түзүп олтуруп калышат. Бул бийде кийиз жасоодо колдонулуучу кыйла мүнөздүү кыймылдар, абалдар, анын жүрүшү, колдун, баштын абалдары чагылдырылат.

Эмгекке болгон мамилени Токтогулдун музыкасы боюнча аткарылган “Миң кыял” бийи көрсөтөт. Бий аткаруучулардын колдорунун манжаларына тагылган коңгуроолордун шыңгырагы менен коштолуп, пахта жыйнаганды көрсөтөт. Адамдардын күндөлүк турмушунун ар кандай түрлөрүн чагылдыруучу бийлер чоң күчтөгү тарбиялык дареметке ээ болот.

Көптөгөн улуттук бийлер элдик оюндар менен көңүл ачуулардын сюжеттерине негизделип, кайраттуулукка, шамдагайлыкка, эр жүрөктүүлүккө жогорку деңгээлдеги физикалык өсүшкө тарбиялайт.

ЖАШТАРДЫ ТАРБИЯЛООДОГУ ЖАСАЛГА-КОЛДОНМО ӨНӨРҮНҮН РОЛУ

Тиричиликке керектүү үй-буюмдарын, идиш-аяктарды жасоо, кийим тигүү, кооздуктарды жасоо ж. б. менен байланышкан кыргыз жасалга-колдонмо өнөрү байыркы мезгилде эле пайда болгон. Ал көркүүлүгү, формасынын байлыгы, түшүрүлгөн көркөм көчөттөрүнүн тактыгы, түстүн ыңгайына жараша колдонулушу, тондору-нун ар түрдүүлүгү, гармониялуулугу мене айырмаланган.

Кыргыздардын колдонмо искусствосу килем токууда, ар түрдүү түс түшүрүлгөн кийиздерди жана көркөм көчөттү кийиз үй буюмдарын жасоодо, чий чырмаодо, сайма саюуда, көчөт түшүрүлгөн таар токууда, булгаарыга оюу түшүрүүдө, жыгачтан буюм жасоодо жана металлды көркөм иштетүүдө айкын көрүнгөн. Мында айрыкча кийиз, шырдак өзгөчөлөнүп турат. Аны жасоодо эки түстөгү кийизди каттап оюп, ашол эки түстү бир көчөткө келтирип туруп, кынаптап жөрмөшөт. Анын бири жердик, экинчиси түр, же тескерисинче болуп кызмат кылат.

Сайма менен кийим жана ар түрдүү үй буюмдарын кооздошот. Сайма – искусствосунун мыкты үлгүсү өзгөчө типтеги панно болгон туш кийиз. Ал – түстүү композицияларга бай, дубалга илме

буюм. Ал баркытка, жүн же кебез кездемеге, ноотуга, кийизге, булгаарыга, кебез, жүн, же жибек жип менен сайылат.

Түстүү жүн жиптер менен чырмалган чийдин көчөттөрүнүн жасалыш техникасы да оригиналдуу. Кыргыз улуттук кийимдери кайталангыс оригиналдуулукка, эстетикалык мааниге ээ. Кыз-келиндерге бул жең учтарына үч катар жана этегине үч катар бүйүрмөлөнүп кош этек салынган көйнөк. Үстү жагына чыптама же кемсел киет. Дамбалы ар түрдүү түстөгү жука, жумшак кездемеден тигилет. Кыздар металл, жыгач, сөөк, аактан, кээде алардан өрүп жасалган шуру тагынышат, ошондой эле алтын, күмүш ж.б. асыл металлдардан жасалган сөйкө тагынып жасанышат. Костюмдар булгаары, баркыттан жасалып, ар кандай оюм-чийим түшүрүлгөн, кемер кур толуктайт. Буттарына түстүү булгаарыдан ултарылган маасы кийишет. Баш кийимдери ар түрдүү: баркыттан тигилген кундуз бөрк, аң терилери менен кыюуланып, төбөсүнө үкү тагылып кооздолот. Жигиттердин костюму бешманаттан, шымдан, көйнөктөн, кемер курдан, көрпө, же аң-тери кыюуланган бөрктөн, өгүктөн турат.

Кыргыздын ат жабдыктары, кемер куру ж.б. буюмдары да абдан кооз. Алар металл (күмүш же күмүш жалатылган жезден жасалган) топчулар жана тогоолор менен кооздолуп, чегүү, гравировкалоо, сыялоо (карартуу), көркөм сай түшүрүү ыкмалары менен аткарылган оюм-чийим түшүрүлгөн; эмаль, ири бүртүкчө, түстүү таштар, аактар менен жасалгаланган кооздуктар да колдонулган. Жасалга колдонмо өнөрүндөгү этнопедагогика өсүп келе жаткан муундарды тарбиялоодо, улуттук аң-сезимди, сулуулук жана адамдын дөөлөтү жөнүндөгү түшүнүктөрүн калыптандырууда баалуу тармак болуп эсептелет.

ЭЛДИК БИЛИМ

Кыргыздар кылымдан кылымга көчмөн турмушта жашап, дээрлик дайыма ачык асман астында болуп, табияттын шарттарына такай көз каранды болушкан, ошондуктан анын сырларын мыкты билишкен. Курчап турган дүйнө (дүйнөнүн элеси) жөнүндөгү муундан-муунга өтүп келе жаткан көз караш жана билим ушундайча калыптанган.

Кыргыздардын астрология, география, флора чөйрөсүндөгү таанып-билүүсү эмгек ишмердүүлүгү процессинде топтолгон. Тажрыйбалуу малчылар жылдыздарга карап жакшы боолголоп, сутканын учурун аныкташкан.

Кыргыздарда өздөрүнүн элдик календары болгон, анда жыл 12 айлык цикл менен берилген. Бул календардагы айрым айлардын аттары элдин байыркы чарбачылык турмуш-тиричилигин чагылды-

рат. Мисалы, апрель - Бугу, май - Кулжа, июль - Теке деп аталган. Календарлык жыл жаз, жай, күз жана кыш деп төрткө бөлүнгөн.

Кыргыздарда жыл эсептөө, ай цикли боюнча жүргүзүлгөн. Айлар айдын жаңырышы менен башталып, анын ар бири 29 жана 30 күндү түзгөн. Сутка бир күн жана бир түн менен аныкталган. "Майрам", б.а. иш эмес күн болгон. 12 жылдан турган ар бир цикли кыргыздар "мүчө" деп аташкан. Ал боюнча адамдын жашы аныкталган.

Курт-кумурскалардын чээнден чыгышы же алардын чээнге кириши, өсүмдүктөрдүн гүлдөшү жана алардын өсүшү, жалбырактардын чыгышы жана түшүшү, куштардын учуп келүү жана кайтуу мезгили алгачкы жана акыркы күн күркүрөө; чагылган ж.б. жаратылыш кубулуштарына байкоо жүргүзүү кыргыздарга жаз менен күздүн, жай менен кыштын түшүү мезгилин аныктоого мүмкүндүк берүүчү бир катар белгилерди иштеп чыгууларына шарт түзгөн.

Кыргыздардын флора тармагындагы таанып-билүүлөрү кыйла көп түрдүүлүгү менен айырмаланган. Алмустактан эле аларга жүздөгөн ар түрдүү тоо өсүмдүктөрү белгилүү болуп, алардын мал үчүн да, адамдар үчүн да зыяндуу жана пайдалуу касиеттерин жакшы билишкен.

Көптөгөн өсүмдүктөр элдик медицинада кеңири пайдаланылат. Кыргыздар дары чөптөрдүн касиеттерин жакшы айырмалай билишкен, алар байыртадан эле адамдарды (кан токтотууга, жүрөк ооруганга, дем кыстыкканга, котурга ж.б.) жана малды дарылоого пайдаланышкан. Дары өсүмдүктөрдөн тундурма, маңыз, май, күкүм даярдашкан. Дарылоо максатында өсүмдүктөрдүн тамыры, мөмөсү, жалбырактары жана сабагы пайдаланылган.

Кыргыздар жаныбарлардын касиеттерин жана жорук-жосундарын да жакшы үйрөнүшкөн. Жаныбарларда, өзгөчө башка жаныбарларында кыйла так анатомиялык сезим болгон. Алар үйдөгү турмуш-тиричиликти түшүнүшкөн жана билишкен.

Кыргыздар өсүмдүктөрдүн тамырынан (ышкын, түп), ит мурундун, сары жыгачтын сабагынан, кабыгынан, ошондой эле минералдык заттардан (кычкылданган тоо тектин үстүнкү катмары - ачык таштан, эңгилчектен, жошодон ж.б.) боёк алуу ыкмасын абдан жакшы билишкен, алар менен жүндү, кийизди, боз үйдүн жыгачын боёшкон.

Аларга кара түс да белгилүү болгон. Аны мергенчилер күкүрттөн, шордон жана арчанын көмүрүнөн жасашкан.

Ошентип, жаратылышты таанып-билүүлөрүнө жараша жана күндөлүк турмуштук практикасынын жүрүшүндө кыргыз эли курчап турган дүйнө жөнүндө кыйла билим топтошкон, урпактарына өткөн көптөгөн максаттуу эмгек көндүмдөрүн иштеп чыгышкан.

І БАП БОЮНЧА ӨЗ АЛДЫНЧА ИШТӨӨ ҮЧҮН НЕГИЗГИ БАГЫТТАР:

1. "Педагогика тарыхына" аныктама бергиле.
2. Кыргызстандын педагогикалык ойлорунун өнүгүү тарыхынын методологиялык негиздерин атагыла.
3. Кыргызстандын педагогикалык ойлорунун дүйнөлүк тарыхый-педагогикалык процесс менен өз ара байланышын жана өз ара шарттуулугун талдагыла.
4. "Элдик педагогика" деген эмне?
5. Кыргыз элдик педагогикасынын белгилей турган өзгөчөлүктөрү кандай?

ӨЗ АЛДЫНЧА ИШТӨӨ ҮЧҮН АДАБИЯТТАР:

1. Алимбеков А. Кыргыз этнопедагогикасы. - Б., 1995.
2. Антология педагогической мысли Кыргызской ССР. - М.: Педагогика, 1983.
3. Айтмамбетов Д. Культура кыргызского народа во второй половине XIX - в начале XX в. - Ф., 1967.
4. Бартольд В.В. Киргизы. (Исторический очерк). - Ф.; 1927.
5. Волков Г.Н. Этнопедагогика. - Чебоксары, 1974.
6. Волков Г.Н. Педагогика жизни. - Чебоксары, 1990.
7. Волков Г.Н. Неотъемлемая часть народной культуры. /Советская педагогика. - 1989, №7, - (98-103-б).
8. Иванов П.П. Очерки по истории Средней Азии: /XVI - середина XIX в. / - М.1958.
9. Измайлов А.Э. Народная педагогика: (Педагогические воззрения народов Средней Азии и Казахстана). - М.: Педагогика, 1991.
10. Из истории социально-философской мысли народов Востока. - Ф., 1989.
11. История Киргизии. / Под ред. М.П. Вяткина, и др. - Т. 1. - Ф., 1936, - 3 изд., История Кыргызской ССР. /Под. ред. К.К.Каракеева, Т. 1. - Ф., 1967.
12. История Кыргызской ССР: (С древних времен до наших дней). В 5. т. - Ф., 1967.
13. История киргизской советской литературы. - М.; 1970.
14. Константинов Н.А. и др. История педагогики. - М.: Просвещение, 1982.
15. Кыргыздар /Түзүүчү К. Жусупов /.. - Ф., 1991.
16. Мурас: Калыгул, Арстанбек, Молдо Кылыч, Женижок, Токтогул ж.б. /Түзүүчү М.К.Абдылдаев.- Ф., 1990.
17. Общественно-философская мысль народов Средней Азии. - Б., 1991.
18. Осмонов О.Ж., Асанканов А.А. Кыргызстан тарыхы (эн байыркы доордон азыркы мезгилге чейин). - Б., 2001.
19. Рахимова М.Р., Панкова Т.В. Кыргызская народная педагогика. - Б., 1993.

ЕВРОПА ӨЛКӨЛӨРҮНҮН МЕКТЕПТЕРИНИН ЖАНА ПЕДАГОГИКАЛЫК ОЙЛОРУНУН ТАРЫХЫ

1-§. ЕВРОПАДАГЫ ЖАНА РОССИЯДАГЫ ХРИСТИАН ДИНИ ЖАНА ДИНИЙ ОЙЛОРДУН ӨНҮГҮШҮ

Чыгышта да, Батышта да педагогикалык ойлордун өнүгүшүнө христиан дини чоң таасир эткен.

Христиан дини - дүйнөлүк үч чоң диндин бири (буддизм жана ислам менен катар).

Христиан дини I - II кылымда адегенде иудаизмдеги секта катары, андан кийин эзилген жана таалайсыз түрдүү этникалык топтордун дини катары Палестинада жана ага чектеш аймактарда пайда болгон. Анча белгилүү эмес иудея сектасы катары түптөлгөн христианчылыктан түрдүү этностордун өкүлдөрү туткан динге секирик жасоо апостол Павелдин ишмердүүлүгү жөнүндөгү уламышка байланышкан. Христиан салты боюнча Христостун окуучулары - апостолдор өз мугалими өлгөндөн кийин жана кайтадан тирилген соң бүтүндөй жер шарына чачырап, анын сөздөрүн түрдүү өлкөлөргө жеткиришкен.

Башка сөз менен айтканда, I кылымда Палестинада пайда болгон христиан дини адегенде Палестинанын еврейлер чөйрөсүндө жана Жер ортолук деңиздин диаспорасында пайда болуп, алгачкы он жылда эле бир катар башка элдерге ("язычниктер") тараган. V кылымга чейин христиан дини негизинен Рим империясынын географиялык чегине, ошондой эле анын саясий-маданий таасири бар чөйрөлөргө (Армения, Чыгыш Сирия, Эфиопия), андан кийин (негизинен 1-миң жылдыктын 2-жарымында) герман жана славян элдерине тараган.

Азыркы мезгилде христиан динин таратуучулардын саны бүт дүйнөдө 1 миллиарддан ашат, анын ичинен Европада - 475, Латын Америкасында - 250, Түндүк Америкада - 155, Азияда - 100 миллиондой*.

Христиан дини элдердин руханий турмушунда чоң мааниге ээ болгон. Барыдан мурда ал андагы адам жагдайы абдан маанилүү болгонуна байланыштуу. Адам, христиан дининин догматтарынын айтуусу боюнча, "кудайдын образын алып жүрүүчү жана ага баштапкы абалы жана акыркы ойлоп тапканы жөнүндөгү кыялай наркы адамдын рухуна гана эмес, денесине да таандык. "Күнөөгө ба туу" - алгачкы адамдар жасаган кудайды укпоонун биринчи дара-

* Философский энциклопедический словарь. - М.: Советская энциклопедия, 1983, 758-б.

жадагы күнөөгө батуунун оорчулугу”, - деп “Эски осуятта” жазылган; христиан дини өз күнөөсүн көрүүнүн өнүккөн искусствосун түзгөн; христиан дининин эң ардакталган ыйык адамдары да өздөрүн улуу күнөөлүүлөр деп эсептешкен жана христиан дининин көз карашында алардыкы “тазалаган”, аларды шайтандын кулчулугуна сатып алган жана ал үчүн өзү азап-тозоктуу, кыйноо тартып өлгөн (бул өлүмдүн кресттеги образы - христиан символикасынын тез таасирлентүүчү жана идеялык борбору). Христиан дини максаты катары эмес (адамды бейишке чыгаруу), тынчтык жолу менен жасалган жаманчылыкка жарыяланган согуштагы эң бир күчтүү курал катары азап чегүүнүн тазалоочу ролун жогору баалайт. Христиан дининин көз карашында мындай жашоодогу адамдын абалы “жүрөк ооруткудай” болуп, өзү менен күрөшөт жана бардыгы үчүн жабыр тартат; христиан дининин окуусу боюнча адам “өз крестин кабыл алуу” менен гана өзүндөгү, өзүнүн айланасындагы жаманчылыкты жеңе алат. Христиан дининин көз карашы боюнча ар кандай баш ийүүчүлүк, аскетикалык көнүгүү болуп эсептелет. Мында адам “өз эркин ажыратат” жана ал аркылуу эркин болуп калат.

Христиан дининин өнүгүшүнүн баштапкы стадиясында Рим империясынын бүткүл аймагында алгачкы жүз жылда Чыгыш культурунун таасири дүркүрөп өскөн (мисалы, жарык менен жакшылыкты эстетүүчү иран кудайы Митранын культу, ал анын жактоочулары далилдегендей жамандык жана караңгылык кудайы Ариман менен күрөшкөн. Же Каппадокийск кудайы Маанын культу, аны Римде Беллона деген ат менен урматтап айтышкан. Анын кечилдери храмдын ичинде туталанып чуркашып, бириң бири жардар кылышкан, ошондуктан римдиктер аларды “фанатиктер” деп аташкан. Аны латынчадан которгондо “акылсыздар”, “дуулдактар” дегенди билдирет. “Фанатизм” сөзү мына ушундан бүткүл Европа тилдерине кирген).

Бул диндер өз ара атаандашкан жана акырында бир кудайдуулукка, кудай алдында бардыгын тең кароого, бардык элдердин адамдарын бир туугандыкка, жакшы жашагандыгы үчүн, өлгөндөн кийин сый көрүүгө чакырганы жеңишке жетишкен. Бул Христостун дини болгон. Ал дин өзүнө кулдардын, кедейлердин, акыйкатты эңсеген бардык эзилген жана укуксуз адамдардын жакшы көрүү сезимин жараткан.

Империянын башка атуулдарынан бөлүнүү менен, биринчи христиандар өздөрүнө күнөө жасоо, репрессия, шек туудурууларды пайда кылышкан. Аларды балдарды өлтүрдү, кургакчылыкты чакырып, сыйкырдуу аракеттери жана ырым-жырымдары менен жанындагы адамдарга жашыруун жана өмүрүнө коркунучтуу иштерди жасашты деп күнөөлөшкөн.

Бирок христиан дининин жактоочуларынын мизин кайтара алышкан эмес, алар империянын буткул аймагында улам жыш жамааттарды түзө башташкан жана өз ишеним-дери менен анын аналогиясын үгүттөөнү күчөтүшкөн.

Христиандардын санынын тез өсүү процессинде алардын таптык курамында да өзгөрүүлөр байкалган. Эгер I кылымда христиандар - көбүнчө кулдар, эркинен ажыратылгандар, майда кол өнөрчүлөр болсо, кийин алардын катарына кул ээлөөчүлөрдүн өкүлдөрү да кирген. III кылымда христиандардын катарында сенатордук сословиенин да көп өкүлдөрү болгон.

Христиан дининин аналогиясы кудай таануучулардын эмгектеринде орун алган. Алар: **Апполлинарий Старший** - көрүнүктүү христиан грамматикачысы (Бейругдагы грамматикалык мектепте мугалим болгон); **Тертуллиан**, ал бардык антикалык маданий мурасты жокко чыгарып, бардыгын жаңы диндин көз карашында караган: "Эмне туулса, ал кудайдын жаратканы, демек эмне ойлонолу, ал шайтандын иши" (демек, ал ар кандай акыл менен ойлонолу, ал кадимки эле чыгармачылык шайтандын жасаганы деп эсептөөнү талап кылган).

Христиан дининин башталыш мезгилинде христиан мектептеринин системасын түзүүгө маани берилген эмес. Зарыл болгон билимди эски грамматикалык жана риторикалык мектептерден ала берсе болот деп эсептелген. Бул шартта жаңы диндин окуучулары менен таанышуу иретинде гана кошумча сабак керек болгон. Христиан жамааттары негизинен билим алуу ишин ата-энелердин жеке камкордугу катары карашкан.

Биздин замандын IV кылымда христиан дини үстөмдүк кылуучу динге айлана баштаган. Язычество жана ерестер (еретиктер) менен күрөш башталган. Ал христиандык диний адабияттардын жаралышына алып келген. Чыгыш христиан чиркөөсүнүн атасынын бири жана христиандык адеп-ахлактын, моралдын көрүнүктүү үгүттөөчүсү **Ионна Златоуст** (341-407) болгон.

Епископ **Кисарийский Евсевий** 10 китептен турган "Чиркөө тарыхынын" жана император Константиндин өмүр баянынын автору катары белгилүү. Тарыхчы жана христиан жазуучусу **Иероним** Рим империясынын батыш бөлүгүндөгү окурмандарды гректердин христиандык ойлорунун мурастары менен тааныштырган, Эски жана Жаңы Осуяттардын каноникалык латынча котормосун түзгөн.

V-VII кылымдарда христиан дининде жиктелүү пайда болгон: христологиялык талаштардын натыйжасында империялык чиркөөдөн грек-латын тилдүү зонасынан сырткары жашаган Чыгыш христиандары бөлүнгөн. Алар Иран менен Орто Азиядагы Орто кылымдын акырына чейин кыйла таасирге ээ болгон несториандар; саясий үстөмдүккө армян, эфиопия, копт (египет) жана яковит

(сирия) чиркөөлөрүнөн келген монофисттер; реликти Ливан марониттик чиркөөсүнүн католиктери менен экинчи жолу бириккен монофелиттер болушкан. 1054-жылга карата православие жана католик чиркөөлөрүнүн бөлүнүшү бышып жетилген. XVII кылымда Россияда православиенен эски ырым-жырымдарды колдоочулук бөлүнгөн. Батышта XVI к. Реформациянын натыйжасында динге ишенүүнүн башка формалары пайда болгон. Алар: евангелиялык динге ишенүү (лютеранчылык), реформатордук динге ишенүү (кальвинизм, Францияда - гугенотство, англия-саксон өлкөлөрүндө - прутанство жана пересвитеринчилик), "Англия чиркөөсү" (англиканчылык), ошондой эле көптөгөн секталар болгон жана алар католицизм менен талаш-тартышка чыгышкан. Протестантизм кубулушу менен христианчылыктын конфес-сионалдык доор деп аталган учур келген; болгон бирдиктүү диний илимдердин негизинде Европа христианчылыгынын бирдиктүүлүгүн калыбына келтирүүгө жасалган аракеттен кийин (XVI-XVII кылымдардагы дин согуштары) ааламдык же жок дегенде бүткүл Европалык христиан жамааты идеясы ушул режимдин көз карандысыздыгынын алкагындагы диний турмушту мамлекеттик жөндөө идеясына орун бошоткон. Европанын конфессионалдык картасы XVII кылымдан кийин туруктуу түргө ээ болгон: католицизм - роман өлкөлөрүндө (Румыниядан башка) жана Ирландияда; православие - славян өлкөлөрүндө (католик Польша менен Хорватиядан башкасында), Грецияда, Румынияда; протестантизм - герман - скандинавия өлкөлөрүндө (католик Австрия менен Бавария башкасында) чыңдалган.

Христиан дининин таралышына кыскача тарыхый-географиялык талдоо жүргүзүү анын Батышта да, Чыгышта да элдин рухий жашоосуна кыйла таасир бергендиги жөнүндө айтууга болот. Атүгүл Орто Азиянын аймагында жүргүзүлгөн археологиялык казуулар бул жерде байыркы заманда христиан таасирлери болгондугун далилдерин айтуу жетиштүү. Мисалы, орто кылымда Түркстанда керейтердин мамлекети болгону белгилүү. Анын башкаруучусу несториан тобундагы христиан болгон. Керейтер мусулмандарга каршы чыгышкан, ал эми алардын башкаруучусу Елюташи 1141-ж. селбжук султаны Санжарды талкалаган.

Монгол мамлекетинин негиздөөчүсүнүн бир аялы христиан болгон, ал уулдарын жана неберелерин тарбиялаган; айрым экинчи жана үчүнчү муундагы чынгызиддер христиан динин сыйлашкан жана аны колдошкон. Адегенде христиан дининин монгол сарайында исламга караганда таасири күчтүү болгон. Ал түгүл XIII кылымда исламдын күчөп турган мезгилинде да Алтын Ордодо христиан дини куугунтукталган дин болгон эмес. Ордо башкаруу-

чулары тайын Сарай епископчулугун негиздешкен, анын Ордого, анын ичинде Руска да таасири кыйла болгон⁵.

Христиан дининин этикасы көптөгөн элдердин рухий маданиятынын калыптанышына, алардын педагогикалык ойлорунун өнүгүшүнө, өсүп келе жаткан муунду тарбиялоого кыйла таасир берген.

Христиандык мораль үй-бүлөдө, динге ишенүүчүлөр жамаатында, коомдо адамдар арасындагы өз ара мамилени жөнгө салууга чакырган нормалардын жыйындысын камтыган жана камтыйт. Эски осуяттагы белгилүү насыяттар, евангелиедеги “ыракат осуяттары” жана жаңы осуяттагы адептик насааттар ушундай. Аларды бирдиктүү караганда христиан моралынын официалдуу кодекси деп атоого болот. Ал осуяттарда ата-энелерге урматтап мамиле жасоо, киши өлтүрүүгө, бузукулукка, уурулукка, калпычы-лыкка, көрө албастыкка тыюу салуу сыяктуу моралдын нормалары чагылдырылган. Жаңы осуят жөнүндөгү китептерде адегерчиликке, сүйүүгө, бирин бири кечире билүүгө чакырган санат сөздөр камтылган. Жаманчылыкты күч менен жасабоо теориясы жар салынган. Эмгектин зарылдыгы жөнүндөгү айтылган.

Баалуулуктардын (дөөлөттөрдүн) христиандык концепциясы да бар. Ал материалдык жана рухий болуп эки түргө бөлүнөт. Материалдык баалуулуктун мааниси азыраак деп эсептелет. Өтө баалуу болуп рухий жашоонун чөйрөсүнө тиешелүү болгон - илим, искусство ж.б. баалуулуктар саналат. Бардык моралдык баалуулуктар ардакталат. Христианчылык адептүүлүккө тарбиялоого өзгөчө көңүл бурган.

Көптөгөн кылымдардан бери христианчылык адеп-ахлактуулуктун жөнөкөй нормаларын, күнүмдүк мамилелерди, үй-бүлөлүк педагогиканын, тарбия берүүнүн алгачкы эрежелерин ачып көрсөтүүдө, түшүнүүдө жана пропогандалоодо маанилүү роль ойногон жана ойноодо. К.Д.Ушинский эң эле алыстагы орус айылдарында христианчылык дыйкандарды жапайычылыктан сактап калган деп белгилеген⁶. Ал тарбия берүүнүн “технологиясын” иштеп чыгууда, терс жекече сапаттарды жоюуда жана адамдын жекече жакшы жактарын аныктоодо белгилүү салым кошкон. К.Д.Ушинский ошол мезгилдеги педагогика христиандык кыртышта эбегейсиз өскөндүгүн, ал эми “элдик тарбия ишинин көрүнүктүү ишмерлери Франко, Песталоции, Арнольд - христиан дининен гана

⁵ А. П. Новосельцев. Христианство ислам и иудаизм в странах Восточной Европы и Кавказа в средние века. /Вопросы истории, 1989, №9, 30-31-б./

⁶ Ушинский К. Д. О нравственном элементе в русском воспитании. Сбор. соч. - М.Л.: 1948. - Т.2. - 433-б.

өздөрүнүн түшүмдүү жана жигердүү ишмердүүлүгү үчүн күч алышкан”, – деп эсептеген”**.

Педагогиканын тарыхы тарбия берүү проблемасы боюнча диний ойчулдардын эмгектерин да толук негизде камтыйт. **Августин Блаженный** (VI-V к.) “Бийман сыры” деген эмгегинде өз автобиографиясын жазып, ымыркай кезден чоң адам болуп калыптанганга чейин адамдын рухий өнүгүүсүн ортодоксалдуу христианчылыкка карайт. Августин терең психологиялык өзүнө өзү талдоо жүргүзүү менен инсандыкты калыптандыруудагы карама-каршылыкты көрсөтө алган. Августин жандын көзгө көрүнбөгөн “жоктугунун” шексиздигинен диний жыргалдын зарылдыгы жөнүндөгү жыйынтыкка келген. Ал болсо инсанды күнөөдөн арылтат жана ошонусу менен “сактап калат”. Орто кылым үчүн Августин философия жана педагогика маселелеринде **Фома Аквинскийге** чейин талашсыз авторитеттүү адам болгон.

Фома Аквинский (XIII к.) доминикчи монах, философия боюнча эмгектерди калтырган, мында педагогикалык проблемалар камтылган.

Фома Аквинскийдин этикасы үчүн адамдардын жүрөгүнө кудай салган “табигый мыйзам” жөнүндөгү окуу мүнөздүү; анын үстүнө “кудайдын мыйзамы” коюлат; мындан “табигый мыйзам” апып түшөт, бирок карама-каршы келбейт. Фома Аквинский “Падышалардын башкаруусу жөнүндө” деген трактатында Аристотель көтөрүп чыккан коомдук жан катары адам, мамлекеттик бийликтин максаты катары жалпы жыргал, аргасыз жасалган жамандык, бузукулуктун ортосундагы моралдык жакшылык ж.б. жөнүндөгү көз караштарды рим папасынын жогорку авторитети тууралуу христиан догматтары жана доктриналары менен бириктирген.

Орто кылымдагы Батыш Европада христиан дининин таасири өтө күчтүү болуп, иш жүзүндөгү бирдиктүү мамлекеттүүлүктүн, аны менен бирге бирдиктүү окутуу жана тарбия берүү системанын болушун шарттаган. Бул боюнча К.Д.Ушинский төмөнкүнү жазган: “Европа элдеринин тарбия берүү системасында көптөгөн жалпылыктар болгон, анткени Европанын рухий жашоосунун башталышында (XI, XII, XIII к.) ошол мезгилдеги бардык билимдүү адамдарды чиркөөнүн колдоосунда бириктиришкен. Алар иш жүзүндө кандайдыр бир улуттун өкүлү болгон эмес, алар клериктер деп аталган.

Рим чиркөөсү бүткүл Европаны бардык жерде бир эле педагогикалык мыйзамдар колдонулган (б.а. диний бирдиктүүлүк) өз мекемелеринин тармактары менен байланыштырган”*

** Ошондо эле, 452-455-беттер

* Ушинский К. Д. О народности в общественном воспитании. Избр. педагог. соч. в 2-х т. - М.: Учпедгиз, 1953. - 57 - 58 беттер.

Европада бардыгынан мурда монастыр мектептери түзүлгөн. Айрым монастырларда ички жана сырткы мектептер болгон: ички мектептерде ата-энелери монахчылыкка (калсын) берген уул балдар окушкан жана алар монастырларда жашашкан; ал эми сырткы мектептерде ошол чиркөө коомунун жашоочуларынын балдары (мирен) окушкан.

Чиркөө башкармасынын борборунда акырындык менен окутуу үчүн балдарын берген епископтук жатаканалардан сбордук же кафедралык мектептер (епископтун кафедрасынын алдындагы мектептер) өсүп чыккан. Акырында бир катар чиркөө мектептерде уул балдар гана окуган. Аларды латын тилинде дуба окуганга, чиркөө ырын ырдаганга жана жазганга үйрөтүшкөн. Алардын мугалимдери окуу ишине машыккан дин адамдары болушкан.

Акырындык менен монастырда жана Собор мектептеринде окутуу курсу кеңейтиле баштаган; алардын сабагына грамматика, риторика, диалектика (диний философиянын башталышы) кошулган, ал эми айрымдары арифметика, геометрия, астрономия жаан музыканы да окутушкан. Ошентип, монастыр жана Собор мектептеринин айрымдарында жогорулатылган билим берилген. Анын мазмунун “жети эркин өнөр” түзүп, ал үч жолдон - биринчи көрсөтүлгөн үч предметтен жана төрт жолдон - кийинки төрт предметтен турган. Андан сырткары дин илими окутулуп, ал “илимдердин таажысы” деп эсептелген.

Тарбия берүүнүн негизинде адеп-ахлактуулук нормаларын ачып көрсөтүүдө жана үгүттөөдө чоң мааниге ээ болгон христиан дининин этикасы жаткан. Диний ойчулдар мораль өз табияты боюнча бекем тиректи (абсолютту) талап кылат, ал болсо моралды өтмө кызыкчылыктын үстүнөн, күндө боло берүүчү турмуштук окуялардын үстүнөн жогору көтөрүп чыгат деп эсептешкен жана эсептешет. Адамдардын адеп-ахлактык турмушундагы бул Абсолют болуп Кудай эсептелген. Алар аны менен Жакшылык жана Акыйкаттык салтанаттарына өздөрүнүн үмүттөрүн байланыштырышкан, Кудай идеясы адептик аң-сезимдин катарын койгон. Христиан дин кызматчылары жаманчылыкты жакшылык менен гана жеңүүгө болорун, кырсыкка кабылгандардын кайгысын тең бөлүшүү, эч кимге көз артпоо керектигин белгилешкен. Кемчилик менен күрөшүүгө болгон көз караш талашсыз педагогикалык мааниге ээ болгон жана болот.

Христианчылык Чыгыш Европада да, жекече алганда Байыркы Руста да өз алдынча жолду басып өткөн. Чыгыштагы славяндар Чыгыш Европанын кеңири аймагын ээлеп, ар кандай диндердин туткан өз кошуналары менен тыгыз байланышта болгону белгилүү. Мисалы, Киевде хазар колониясы болгон, анын мүчөлөрү иудаизм динин туткан, мусулман колониялары да болгон, бирок, натыйжада Руста Византиядан алынган христиан дини кабыл алынган.

Князь Владимир официалдуу чокунгандан кийин (988-ж.) христиан дини Руска тез тарай баштаган. Үстөмдүк кылуучу дин болуу менен ал орус элинин рухий турмушуна зор таасир тийгизген. Христиан дини менен бирге Руска жазуу, аны менен кошо китептен билим алуу келген. Ал алгачкы учурда абдан эле алсыз болсо да, аны таанып-билген адамдарга өтө күчтүү таасир тийгизген. Динге кызмат кылуучу жана ыйык китептер Руска бардыгына жеткиликтүү болгон славян тилинде алынып келинген. Аларды славяндардын алгачкы мугалимдери Кирилл менен Мефодий жана алардын болгар окуучулары баяндап жазышкан. Бул китептердин тили орустарга толук түшүнүктүү болгон, ошондуктан “китеп окуу” кыйынчылык-ты туудурган эмес. Ошол учурдан баштап Руска мугалим-поптору бар мектептер ачылган жана китептерди жыйноочу, көчүрүп жазуучу китеп ышкыбоздору пайда болгон.

Бүтүндөй алганда, чиркөөнүн агартуучулук ишмердүүлүгү абдан көп түрдүү болгон. Барыдан мурда орус адамдарына айрым зайыттар (дин жолун катуу туткан такыба адам) жана зайыттардын бүтүндөй жамааты-монастырлар берген жаңы христиан турмушунун практикалык мисалдары агартуучулук мааниге ээ болгон. Андан кийин грекчеден котормо, ошондой эле орус тилиндеги оригиналдуу жазуулар агартуучулук таасир көрсөткөн. Акырында грек живописеринин жардамы менен Русту чиркөө түзгөн искусство предметтери менен эстеликтери агартуучулук мааниге ээ кылган.

Христиан турмушунун практикалык мисалдары кадыресе жана чиркөө адамдары болгон. **Князь Владимирдин** өзү чокунгандан кийин ак көңүл жана кайрымдуу болуп калгандыгын, кедейлер менен жардыларга кам көргөндүгүн, китеп агартуусу жөнүндө ойлогондугун жыл баянчы айткан. Жөнөкөй адамдардын ичинен жаңы ишенимди кабыл алгандан кийин сөздүн эң жогорку маанисинде христиан болушкан. С.Ф.Платонов өзүнүн “Орус тарыхы боюнча лекцияларында” Киевдеги Печерский монастырынын игумени кечил болгон ыйык Феодосийди эскерет. Ал Христостун окуусун өздөштүргөндөн кийин кечилдердин кедей жашоосу үчүн оокаттуу үйүн таштап, зайыт, жазуучу жана дин үгүтчүсү катары даңкка жетишкен. С.Ф.Платонов орус коомундагы мындай адамдардын таасири абдан зор жана пайдалуу болгондугун белгилейт*.

Орус православие чиркөөсүнүн белгилүү ишмери **Сергий Радонежскийдин** ысымы урматтоого жана сыйлоого татыйт (XVI к.). Анын өмүрү жана зайыттыгы орус коомунун рухий өнүгүшүнө терең из калтырган. Ал негиздеген Троицкий монастыры Орто кылымдагы орус маданиятынын маанилүү борборлорунун бири болуп калган Троицанын китеп чебелеринин эмгектери орус жазуучусунун эстеликтерин кылымдап сактаган.

* Платонов С. Ф. Лекции по русской истории. В 2-х частях. 1.-М.:Владос, 1994, - 93-б.

Алгачкы учурда Рустагы христиан жазуусу кеңири таралган эмес. Руска чокунуу менен бирге алынып келинген китептер Библиянын чиркөөлүк-славяндык котормосу, диний китептер, насааттар ж.б. түрүндө болгон. Чиркөөлүк-славяндык жазуунун таасири менен орустун өзүнүн жазуусу түзүлгөн, мында башкы орунду ыйык адамдардын жыл баяны жана жашоосу, насааттар жана кызматтык чиркөө китептери ээлеген.

Ошол мезгилдеги котормо жана оригиналдуу орус адабиятынын бардыгы адептик-этикалык мазмундагы көптөгөн тексттерди камтыган.

Чиркөө аталарынын Иоанн Златоуст, Григорий Назианзин, Василий Кесарийский, Ефрем Сирин, Афанасий Александрийский жана башкалардын чыгармалары Руста христиандык мугалимдер адабиятынын чыгармалары катары дайыма которулган, кеңири таралган окулган жана колдонулган.

Андан ары XV кылымда, Иван Грозныйдын падышачылыгынын мезгилинде чиркөө реформасы жүргүзүлгөн. Анын натыйжасы 1551-ж. мугалимдер адабиятынын эстелиги катары түзүлгөн “Стоглав” болгон. “Стоглав” падышанын суроосу жана метрополит башында турган собордун жооптору формасында түзүлгөн, ал Россиянын диний жашоосунун негизи болуп калган. Мында бир катар чиркөө эрежелери белгиленген, граждандык жана рухий бийликтердин ортосунда байланыш жүргүзүлгөн. Кыянаттык, кылмыш жана бузукулук каардуу жазаланган, анын ичинде Рустун байыркы күнөөсү - аракеттик кыйла ачык айыпталган.

Христиан дини Чыгыш элдерине да, айрым алганда, азыркы Кыргызстандын аймагында жашаган элдерге да, белгилүү таасирин тийгизген. Бул жерде исламды кабыл алганга чейин официалдуу дин катары тилдик культтар, будда жана христиан ишенимдери болгону белгилүү. Аны Кыргызстанда да христиандык монастырлардын болгондугун далилдөөчү археологиялык казуулардан көрүүгө болот. Ал монастырлар учурунда ошол аймакка христиан маданиятын жайылтышкан (мисалы, Ак-Бешим шаар чалдыбарындагы христиандык чиркөөнүн жана мүрзөлөрдүн калдыктары).

2-§. ЕВРОПА ӨЛКӨЛӨРҮНҮН МЕКТЕПТЕРИНИН ЖАНА ПЕДАГОГИКАЛЫК ОЙЛОРУНУН ТАРЫХЫ БАЙЫРКЫ ГРЕЦИЯДАГЫ ТАРБИЯ БЕРҮҮ, МЕКТЕП ЖАНА ПЕДАГОГИКАЛЫК ОЙЛОР

Маданияттын өнүгүүсү жогорку деңгээлде болгон байыркы кул ээлөөчүлүк мамлекеттердин бири - *Байыркы Греция*. Анын тарыхы оңдогон кылымдарга созулат жана аны шарттуу түрдө бир нече мезгилге бөлүүгө болот.

Эгей маданиятынын мезгилинде (б.з.ч. XXX-VIII) гректер семит алфавитин кабыл алышкан, ага үндүүлөрдү белгилөө үчүн бир нече белгилерди кошуу жолу менен өркүндөтүшкөн. Чыгыштан өздөштүрүлгөн бардык маданий дөөлөттөр сыяктуу эле гректер алфавитке да чыгармачыл мамиле жасашып, аны өз тилинин өзгөчөлүгүнө ыңгайлаштырышкан.

Ошол мезгилдеги Грециянын маданий өнүгүшүндөгү кыйла маанилүү факторлордун бири оюндар болгон. Гректер адамдын дени сак, келбеттүү болушун жогору баалашкан, дене тарбияга олуттуу көңүл бурушкан. Алар азыркы мезгилдеги төрт жылда бир кайталануучу Олимпиялык оюндарды байыркы мезгилде эле негиздешкен.

Жазуу али бардык жерге тарабагандыгына карабастан б.з.ч. VIII кылымда дал ушул мезгилде байыркы грек адабиятынын эки шедеври - Гомердин "Илиада" менен "Одиссеясы" жаралган.

Биздин заманга чейинки XI-VIII кылымдарды камтыган архаика мезгили ири шаарларды - Грециядагы мамлекеттерди түзүү менен аныкталат. Анын бири Спартанын жетекчилигиндеги Пелопонес союзу болгон. Дал ушул мезгилде ал жерде тарбия берүү системасы түзүлүп, ал тарыхка спарта тарбиясы деген ат менен кирген.

Спартада барыдан мурда тартиптүү жоокерди калыптандыруу жөнүндө камкордук көрүү менен балдарга тарбия берүүнү мамлекет жүргүзгөн. Алсыз жана кубатсыз балдардын мындай мамлекетке кереги жок болгон, ошондуктан алсыз оорулуу балдардан мүмкүн болушунча эртерээк кутулууга аракеттенишкени белгилүү. Тарыхчы Геродот белгилегендей, спарталыктар бардык жагынан эле эркин болушкан эмес: алар мамлекеттин мыйзамдарына баш ийишкен. Мыйзам боюнча спарталыктар жети жаштан баштап өз курдаштары менен улуулардын жетекчилигинде ата-энесинен башка жакта өсүшкөн. Мында гимнастикага машыгуулар жана аскердик марштар менен гимндерди хордук ырдоого негизги көңүл бурулган. Эркек балдарды организмди чыңдоо (кышында да, жайында да бирдей жука кийим, жеңил тамак ж.б.) жолу менен чыдамкайлыкка, курал алып жүрүүгө көнүгүүгө, базалыкка кыраакы көзөмөл жүргүзүүгө, тартипке үйрөтүшкөн. Спартада физикалык көнүгүүлөрдүн системасы башталып, ал кийин башка грек мамлекеттерине тараган жана спорттун беш түрү деп аталган: (жүгүрүү, секирүү, күрөш, диска ыргытуу, найза саюу). Топ ойногонго көп көңүл бурулган. Окуганды жана жазганды үйрөнүү милдеттүү болгон эмес. Балдарды өтө кыска сүйлөп, тез жооп бергенге үйрөтүшкөн.

18 жашка жеткенде өспүрүмдөр эфебдердин (аскердик мектеп) тобуна кабыл алынып, мында аскердик даярдыктан өтүшкөн,

маневрларга, шаарларды коргоого, жана башка жумуштарга катышышкан.

Кыз балдарга да мамлекеттин көзөмөлү астында шаарды коргоочу жоокер катары эркектерди алмаштырууга (жүрүштөрдүн учурунда) зарыл болгон дене тарбия берилген.

Биздин заманга чейинки V кылымдын башталышында гректердин саясий жана маданий турмушунун очогу Афинага көчкөн. Классикалык Грециянын доору башталган. Афина мамлекетинде Спартага караганда экономикалык жана саясий турмуш кыйла тааал болгон. Мында Байыркы Чыгыштан жана Кичи Азиянын өлкөлөрү менен байланыштардын түрлөрү өнүгө баштаган. Элдин жыргалчылыгынын негизин кул ээлөөчүлүк эмес, деңиз соодасы түзгөн. Бул өзгөчөлүк Афина мамлекеттеринин бийлик төбөлдөрү калокагатия (грекче “калос, кайагатос” - физикалык жана адеп-ахлактык жагдайда эң сонун деген сөздөн) маанайында тарбиялоону өз милдеттери катары коюшкан. Афина педагогикасы акыл, адептик, эстетикалык жана дене тарбияны айкалыштырууну идеал катары көтөрүп чыгышкан. Уул балдар 7 жаштан баштап грамматист мектебине бара башташкан, мында алар окуганды, жазганды жана санаганды үйрөнүшкөн; ошол эле учурда, же грамматист мектебине эки-үч жыл баргандан кийин балдарды кифарист мектебине тапшырышкан, мында алар музыканы, ырдоону үйрөнүшкөн жана Гомердин чыгармаларын жатташкан. 13-15 жашар балдар дене тарбия мектебине-палестрага катышкан. Кийин жетекчи кызматтарда иштөөгө даярдалуучу палестрага кыйла белгилүү жана бай өспүрүмдөр гимназиядан билим алууну улантышып, мында философия менен саясатты окушкан. 18 ден 20 жашка чейинки өспүрүмдөр эфебияда аскер кызматына даярдалган, мында (аскердик даярдыктан башка) өлкөнүн мыйзамдарын окуп, саясий билим алууну улантышкан.

Афина демократиялык мамлекет болгондуктан (эркин атуулдар үчүн), риторика сыяктуу сабак, б. а., элдик жыйындарда калкты ишендире сүйлөө, билүү, коомдук ой-пикирди тигил же бул чечимди кабыл алууга баш ийдирүү популярдуу болгон.

Афинада көптөгөн илимдер, айрыкча философия өнүккөн. Философияда софисттер чыныгы революция жасашкан, алар адамды түшүнүүгө аракет жасашкан. Философия менен катар эле медицина жана так илимдер (мында “медицинанын атасы” Гипократты атоого жетишүү) өнүккөн. Б.з.ч. IV кылымдын акырында “эллинизм доору” деген аталыш менен тарыхка кирген мезгил башталган жана Чыгыш менен Батыштын маданияттарынын өз ара таасириндеги дүйнөлүк цивилизациянын өнүгүшүнө терең из калтырган.

Бул доордун мүнөздүү белгиси болуп, Жакынкы Чыгыш өлкөлөрү боюнча грек билим берүүсүнүн элементтеринин тарашы эсептелет. Бирок, түбү башка болгондуктан, элдин маданияты

жаны маданий-экономикалык шарттагы көптөгөн өзгөрүүлөргө дуушар болгон. Чыгыш маданиятынын көптөгөн элементтери бул учурда Элладага кирген, ал болсо, жашоо-турмуш укладына да, тарбия берүү тармагына да таасирин тийгизген. Ошентсе да, маданий өз ара аракеттин негизги агымы Батыштан Чыгышка карай жеткен. Кичи Азия, Сирия, Египетте грек аталышындагы шаарлар гана пайда болбостон, өзүнүн ички укладдында уюштурулган эллиндик ынтымак да пайда болгон. Грек тили орто кылымдардагы латын тили сыяктуу эле маданияттын жана эл аралык билим берүүнүн эл аралык маанисине ээ болгон.

Байыркы Греция ар дайым Чыгыштын таасиринде болгон; бул процесс Александр Македонскийдин согуштук жүрүшүндө (б.з.ч. IV) күч алган. Александр Азияга жүрүш жасаган учурда бир катар чыгыш мамлекеттерин басып алган. Бактрия менен Согдианага кирген, ал өзүнүн империясынын чегин Яксарту (Сыр-Дарыя) боюнча белгилеген. Александрдын басып алуучулук жүрүштөрүнүн максатынын бири Чыгышты эллиндештирүү болгон. Тарыхчылар аныктагандай Александр басып алган элдерди баш ийдирүүгө жана жок кылууга аракеттенген эмес, тескериянче ар бири бирине өз үлүшүн кошуп, гректер менен гармониялык бир бүтүндү түзүп, жуурулуп кетүүсүнө далалат кылган^{1*}. Дал ошол Александр Македонский падышачылык кылган мезгилде элдин жана Чыгыш цивилизациясынын өз ара күчтүү сиңишүүсү болгон. Бул процесс Александр падыша өлгөндөн кийин да улантылган. Анын полководецтери Александрдын мурунку империясынын аймагына өз падышачылыктарын негиздешкен. Алар: Египеттеги Птолемейлер, Сирия жана Месопатамиядагы Селевкиддер, Македония менен Грециядагы Антигониддер. Ошол учурда Александр Македонский балыкчылардын кыштагы Рекотиданын ордуна негизделген Александрия шаары - Чыгыштын эң сонун шарларынан болгон. Бул эң эле космополиттик шаар (мында гректер, египеттиктер, сириялыктар, еврейлер, италиялыктар ж. б. элдер жашаган) эллинизм дүйнөсүнүн эң эле жаркыраган маданий борбор-лорунун бири болгон. Жер ортолук деңиздеги Египеттин бирден бир порту болуу менен Александрия башка эллинисттик падышачылыктар, кийинчерээк Рим менен байланыштыруучу тоом болуп калган. Анын соода жана маданий байланыштары көп түрдүү: Греция, Эгей деңизинин аралдары, Кичи Азия, Сирия, Кипр, Сицилия, Кызыл деңиз өлкөлөрү, Индия менен болгон. Эллинисттик дүйнөнүн Азия таллааларындагы көчмөн уруулар менен өз ара байланыштары да белгилүү. Александриянын көптөгөн соода жана маданий өз ара байланыштары, өз алдынча маданияты искусствонун, адабияттын, философиялык ойлордун укмуштуудай гүлдөшүнө алып келген, алар

*Левек П. П. Эллинистический мир. - М.: Наука, 1989. - 9-бет.

Чыгышта байыртадан эле өнүккөн математика, астрономия, медицина жана табият таануу башталыштары менен айкалышкан. Астрономияда да ийгиликтер болгон. Мисалы, Аристарх Самосский (б.з.ч. III кылымдын башталышы) Күн менен Айдын өлчөмүн жана алардан Жерге чейинки аралыкты аныктаган.

Александрияда байыркы дүйнөдөгү эң бай китепкана түзүлгөн, мында 700000ге чейин кол менен жазылган китептер болгон, музейлер, астрономиялык обсерватория, ботаникалык бак жана айбанаттар жайы уюштурулган, университет негизделген, бир катар кафедралар (философия, филология, математика, медицина) пайда болгон, бир топ сандагы күчөтүлгөн мектептер (гимназиялар) ачылган. Бул жерде математика өзгөчө өнүккөн. Александрия математикасы өз жетишкендиктери үчүн барыдан мурда, антикалык мурастарды ар тараптуу пайдалангандарына жана албетте, жергиликтүү египеттик математикалык салттарга милдеттүү. Математиканын тарыхына кыйла көрүнүктүү изди Эвклид (б.з.ч. III кылымдын башы) жана Архимед (б.з.ч. III к.) калтырган.

Александриялык билимдүүлүктүн тарыхы миндеген жылдарды камтыйт. Аны эки мезгилге бөлүүгө болот: биздин замандын башталышына жана Александрияны (642-ж.) арабдар талкалаганга чейин. Эгер биринчи мезгили Александриялык билимдүүлүктүн шаан-шөкөттүү гүлдөшү менен мүнөздөлсө, экинчиси аны жоготуу мезгили жана жаңыдан башталган христианчылык менен күрөшүү доору болгон. Ушул шартта Александрияда белгилүү христиан мектеби пайда болуп, ал язычество (бир нече кудайга сыйынуу) менен христианчылыктын ортосундагы көпүрө катары кызмат кылууну өз милдети катары эсептеген.

Байыркы Греция өнүгүүнүн бардык этабында дүйнөгө көрүнүктүү илимпоздорду жана ойчулдарды тартуулаган. Алардын айрымдарынын эмгектеринде тарбия берүү жана окутуу жөнүндөгү баалуу ойлор камтылган. Ал болсо байыркы Грецияда педагогикалык теориянын пайда болгондугу жөнүндө кабар берет.

Философ-трибун **Сократ** (б.з.ч. 467-399-ж.) тарбиянын максаты деп адамдын өзүн өзү таанып билишин, адеп-ахлактуулукту өркүндөтүүнү эсептеген. Аянттарда жана башка коомдук жайларда Сократ адеп-ахлактуулук проблемалары боюнча ангемешүүлөрдү жүргүзгөн, өз угуучуларын даяр жоболорду, натыйжаларды албастан өздөрү “чыныкты” суроо-жооп жолу менен издеп табууларына аргасыз кылган. Бул сократтык усул деп аталган, ушундан келип чыгып кийинчерээк сүрөмөлөөчү суроолорду берүү усулу менен сократтык ангемелешүү өркүндөтүлгөн. Илим чөйрөсүндө азыркы күндө дал ушул метод колдонулат.

Платон (б.з.ч. 427-347-ж.) – философ-идеалист, Сократтын окуучусу. Афина аристократиясынын өкүлү болуу менен ал ушул таптын түбөлүк үстөмдүгү жөнүндөгү теорияны көтөрүп чыккан

жана идеалдуу аристократиялык мамлекетти конструкциялаган. Бул идея боюнча үч коомдук топ: философтор, жоокерлер, кол өнөрчүлөр жана дыйкандар гана болушу керек. Философтор башкарат, жоокерлер мамлекеттик тартипти сактайт, ал эми үчүнчү топ иштейт жана жогорку эки топту багат. Платон боюнча бул мамлекеттин максатын жыргалчылыктын жогорку идеясына жакындатуу, ал болсо негизинен тарбия берүү жолу менен ишке ашырылат деп эсептеген. Тарбияга өзгөчө маани берилет. Тарбия берүүнү, - дейт Платон, - мамлекет уюштурушу керек жана ал үстөмдүк кылуучу топтордун - философтор менен жоокерлердин кызыкчылыктарына жооп бериши керек. Өзүнүн педагогикалык системасында Платон спарталык жана афиналык тарбиянын белгилерин, өз идеяларын канааттандыруучу бирдиктүү системага бириктирүүгө аракеттенген.

Аристотель (б.з.ч. 384-322-ж.) - Платондун окуучусу, Александр Македонскийдин тарбиячысы, адамдагы ажырагыс бүтүндүктү түзгөн денени жана рухту айырмалап көрсөткөн. Аристотелдин ою боюнча, рухтун үч түрү бар: өсүүчү (ал тамактанууда жана көбөйүүдө байкалат) табигый (ал өсүүчү касиеттен сырткары сезүү жана каалоо учурунда байкалат) акыл-эс (ал өсүүчү жана табигый касиеттен сырткары ой жүгүртүү жана таанып-билүү менен мүнөздөлөт).

Аристотель боюнча рухтун үч түрүнө тарбия берүүнүн үч жагы: дене тарбия, адеп-ахлактык жана акыл тарбиясы туура келет.

Анын пикири боюнча, тарбия берүүнүн максаты - рухтун жогорку жактарын - акыл-эсти жана эркти өнүктүрүү. Ар бир затта өнүгүү мүмкүнчүлүгү болгондой эле, адамга да табият жөндөмдүүлүктүн түйүлдүгүн гана берет, ал эми өнүгүү мүмкүнчүлүгү тарбия берүү менен ишке ашырылат. Табият рухтун үч түрүн тыгыз байланыштырат жана тарбия берүүдө дене, адеп-ахлактык жана акыл тарбияларын тыгыз байланыштыруу менен табиятка байкоо жүргүзүү керек.

Аристотелдин айтуусу боюнча мамлекет бир гана максатты көздөйт - бардык атуулдар үчүн теңдеш тарбия керек жана бул тарбия берүүдөгү камкордук жеке демилгечинин иши эмес, мамлекеттик болууга тийиш. Үй-бүлөлүк жана коомдук тарбия берүү өз ара байланышта болушу керек. Мамлекет теңдеш тарбия берүүгө камкордук көрүшү керектиги жөнүндө айтканда, Аристотель кулдардын кызыкчылыгын эске алган эмес.

Аристотель курактык мезгилге бөлүштүрүүнү аныктаган. Анын пикири боюнча, адамдын табиятына төмөнкүчө туура келген: гөрөлгөндөн - 7 жашка чейин; 7 ден 14 жашка чейин (бойго жеткенче): бойго жеткенден 21 жашка чейин. Аристотель үй-бүлөдө балдарды тарбиялоо жөнүндө көптөгөн баалуу кеңештерди берген.

Байыркы грек философиясынын чокусу болуп **Демокриттин** (б.з.ч. 460-370-ж.) - атомдук теориянын түзүүчүсүнүн көз караш-

тары эсептелет. Биринчилерден болуп Демокрит тарбия берүүнүн табиятка ылайыктыгы жөнүндөгү маселени көтөргөн. “Табият жана тарбия берүү окшош”, - деп жазган ал. Демокрит тарбия берүүдөгү эмгектин ролун белгилеп, балдарды адеп-ахлактык кулк-мүнөзгө көнүктүрүү керек деп эсептеген.

БАЙЫРКЫ РИМДЕГИ ТАРБИЯ БЕРҮҮ ЖАНА МЕКТЕП

Байыркы Рим өз өнүгүүсүндө үч мезгилди башынан өткөргөн:

- 1) б.з.ч. VI кылымга чейинки уруучулук же падышачылык Рим;
- 2) республикалык Рим (б.з.ч. VI-I к.);
- 3) императордук Рим (биздин доордун V кылымынын акырына чейин). Бул мезгилдердин ар биринде Рим маданияты менен тарбия берүүсү экономикалык жана саясий турмушка жараша өзүнчө өзгөчөлүктөргө ээ болгон.

Уруучулук Римде кул ээлөөчүлүк али начар өнүккөн. Римдиктердин жеке менчик катары анча чоң эмес аянттагы жерлери болгон, майда дыйканчылык жүргүзүшкөн. Мында үй-бүлөсүнүн бардык мүчөлөрү бир же бир нече эмгегин пайдалануу менен иштешкен. Аппенин жарым аралына отурукташкан майда уруулардын ортосунда аскердин кагылышуулар тез-тез болуп турган.

Ушул мезгилдеги Римдин маданиятынын өнүгүшүнө этруск уруулары белгилүү салым кошкон. Алар бул аймакка Чыгыштан, Кичи Азиядан келишкен. Этрусктар маданияты, архитектурасы, кол өнөрчүлүгү, соодасы жогорку деңгээлде өнүккөн бир нече шаар - мамлекеттерди түзүшкөн. Этрусктар алфавитти жана жазууну гректерден үйрөнүшкөн.

Грек - этруск согушунун натыйжасында этрусктар б.з.ч. VI кылымда ээлеп алган аймагынан сүрүлүп чыгарылган. Бирок, алар Рим маданиятына өз элементтерин калтырышкан.

Падышачылык Римдин жашоо-турмушу негизинен жамааттык - уруулук мүнөздө болгон, ал болсо өз ара участкаларын коргоочу дыйкан-жоокерлерди үй-бүлөлүк тарбиялоо катары тарбия берүү системасын да аныктаган. Уул балдар атасынын жетекчилиги менен дыйканчылыкка үйрөнгөн, ал эми кыздар энесинин кароосунда үй ичиндеги иштерге көнүгүшкөн. Тарбия берүү катаал тартиптин негизинде түзүлүп, атага - үй-бүлө башчысына сөзсүз баш ийүү керек болгон. Уул балдар аскер өнөрүн да үйрөнүшкөн.

Республикалык Римде кул ээлөөчүлүк өнүккөн жана анын негизинде эл жиктелип бөлүнө баштаган. Шаарлар бат өнүккөн. Этрусктардын көмөгү менен римдиктер гректерден жазууну кабыл алышкан. Мындан башка грек жана Чыгыш таасирлери да байкалат. Римде Чыгыштан алынып келинген кулдар көп болгон, ал эми италиялык көпөстөр жана жоокерлер Чыгышта көп болушкан.

Римде магиянын (сыйкырчылыктын), Чыгыштык культу, Чыгыш философиясынын элементтери өзгөчө кеңири тараган.

Римде филология ж.б. илимдер өнүгө баштаган. Мисалы, Марк Теренций Варрон билимдердин түрдүү тармагы боюнча 500 дөн ашык китеп калтырган. Анын илимий изилдөөсүнүн, грек эмгектеринен терилип алынган иштеринин кыйла көрүнүктүүсү - "Илимдердин жети китеби" болгон. Бул грамматика жана риторика, арифметика жана астрономия, музыка жана медицина, архитектура илимдери менен искусство боюнча маалыматтардын эң чоң энциклопедиялык жыйнагы болгон.

Шаарлардын өсүшү, андагы элдин көбөйүшү мектептердин пайда болушуна алып келген. Байлыгы жана тегинин белгилүүлүгү боюнча элдин жиктелиши мектептердин жөнөкөй жана грамматикалык болуп бөлүнүшүн шарттаган. Жөнөкөй мектептер карапайым элдин айрым бөлүктөрүн тейлеген; байлар жана кыйындар өз балдарын адегенде үйдөн окутушканды артык көрүшкөн. Жөнөкөй мектептер менчик, акы төлөнүүчү болгон. Бул мектептерде эркек балдар окуганга, жазганга жана эсептегенге үйрөнүшкөн. Кийинки тепкич болуп грамматикалык мектептер эсептелген, мында элдик артыкчылыкка ээ болгон катмарынын балдары окушкан. Мында латын тилинин грамматикасы, грек тили, риторика (адабият, тарых боюнча айрым маалымат алуу менен кооз сүйлөө өнөрү) окутулган. Бул мектептерди өнүктүрүү Рим республикасында пайдалануучу жетекчи кызматтарды ээлөөгө аракеттенгендер үчүн чечендик өнөргө ээ болуу зарылдыгынан келип чыккан.

Кийинки жүз жылдыкта республикалык Римде риторлордун мектеби пайда болгон, мында белгилүү өспүрүмдөр риторика, философия, укук таануу, грек тили, математика жана музыканы окушкан. Грецияны басып алгандан кийин (б.з.ч. 146-ж.) Афина маданияты тез эле Римде да пайда болгон. Биринчи көп сандагы китеп Римге 168-ж. Македонскийдин армиясы талкалангандан кийин Македония падышачылыктарынын китептери алып келинген. Андан кийин Рим жеңилген элдердин китеп байлыктары менен ар дайым байып турган.

Императордук Римде мамлекеттин аймагы кеңейтилген: Британия Римдин провинциясы болуп калган, Африкада жана Балканда жаңы провинциялар (борбордон алыс жайгашкан жер) пайда болгон. Рим көпөстөрү империянын эң алыскы четтерине жана башка мамлекеттерге чейин жетишкен. II кылымдын экинчи жарымында Кытай менен байланыш түзүлгөн. Бири-бирине өз ара таасир этүү, материалдык жана руханий маданияттарына өз ара байытуу процесси жүргөн. Римде искусство жана илим өнүккөн. Мисалы, мончону палестра-терма менен бириктирүү типтүү римдик ойлоп табуу болгон. Термаларда жуунуу менен гана чектелишпестен, гимнастика, топ да ойношкон. Бул комплекс стадиондорду, сейил-

дөөчү аллеяларды, китепкананы, искусство чыгармаларынын көргөзмөлөрүн камтыган. Термаларда акындар менен риторлордун жат айтуулары уюштурулган.

Б.з.ч. I кылымда Римде христианчылык тарай баштаган, ал кийин цивилизациянын өнүгүшүнө, көптөгөн элдердин руханий жашоосуна чоң таасир тийгизген.

Билим берүүнүн өнүгүшү жөнүндө айтсак, императордук Римдин мезгилинде империянын бүткүл аймагында жеке башталгыч мектептердин жана орто деп атоого мүмкүн болгон мектептердин саны болгон. Бай ата-энелердин балдары окуганга, жазганга жана чот грамматика боюнча мугалимден окууну уланта алышкан. Рим мектептеринде окуу адабий-эстетикалык мүнөздө болгон. Барыдан мурда окуганга жана байыркы авторлордун чыгармаларын түшүндүргөнгө үйрөнүшкөн; сочинениелерди талдоодо башкы көңүлдү эстетикалык жана моралдык талдоого бурушкан, бирок зарыл болгон учурда мифологиялык, тарыхый жана географиялык комментарияны да унутушкан эмес. Окутуу бүтүндөй гуманитардык болгон, илимдердин илими болуп риторика эсептелип, окуучу грамматиканын курсун бүткөндөн кийин риторго келген, ал сөздүн (кептин) түзүлүү сырларын (адегенде теориясын), андан кийин практикасын кооз сүйлөөгө (узакка көнүгүү жолу менен) үйрөткөн.

Христианчылык үстөмдүк кылуучу дин болуп калган мезгилде мугалимдик кызматка христиан дининин өкүлү дайындалган жана мектептин окуу-тарбиялык багыты ачык эле чиркөөлүк мүнөзгө ээ болгон.

Христианчылык ошол мезгилдеги Байыркы Грециянын үстөмдүк кылуучу культуна кудай жөнүндөгү, рух жөнүндөгү ойлоруна терс таасир берген. Эң алгачкы христианчылыктын мамилеси да Афинадагы жогору деп эсептелген эстетикалык маданиятка (ал мындан Рим калкынын жогорку катмарларына тараган) ушундай эле терс болгон. Акыл билими тараганда алгачкы христианчылык антикалык маданияттын жетишкендиктери жана тил маданияты менен да күрөшкөн. Чиркөө акырындык менен мектептерди өз колуна алып, бардык окутууга өтө эле диний мүнөз берип, байыркы дүйнөнүн акырында (VI-V к.) антикалык байыркы мектептердеги билим берүүнүн жетишилген деңгээлин кыйла төмөндөтүп жиберген, ал болсо андан ары - орто кылымдын башталышына таасирин тийгизген.

Рим педагогдорунан **Марк Фабий Квинтилианды** (42-118-ж.) белгилөөгө болот. Ал тарбиячы жана грамматик гана болбостон, "Чеченди тарбиялоо жөнүндө" деген 12 китептен турган кеңири чыгармасында Грециядан өздөштүрүлгөн педагогикалык идеяларды системалап, кайрадан иштеп чыгып, аларды кеңири жана дидакти-

калык көрсөтмөлөр менен толуктаган. Ошондуктан аны эң алгачкы дидакт деп атоого болот.

Квинтилиан баланын жашоосунун алгачкы жылынан тартып эле сөзүн өстүрүүгө кенири мүмкүнчүлүк болорлугун көрсөткөн жана балдарды тарбиялоо үчүн мектепке чоң маани берген. Балага анын жекече өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен мамиле жасоо керектигин айткан. Квинтилиан мугалимге бир катар талаптарды койгон: ал билимдүү болуп, балдарды сүйүшү, мактоону жана жазаны көтөрө билиши; балдарды тереңдеп үйрөнүшү ж.б. керек. Квинтилиан ою боюнча окутуунун негизги усулу – теориялык насаатчылык, тууроо жана көнүгүү эсептелет. Башталгыч билимди жакшылап берүү керек. Квинтилиан билим берүү системасындагы ар бир окуу сабагынын маанисин толук мүнөздөгөн.

Квинтилиандын идеялары орто кылымдын башталыш мезгилинде унутулуп калып, Кайра Жаралуу доорунда кайтадан жанданган жана анын ишмерлерине белгилүү деңгээлде таасир берген.

3-§. ВИЗАНТИЯДАГЫ ЭЛ АГАРГУУ

395-ж. Рим империясы Чыгыш жана Батыш деп экиге бөлүнгөн. Чыгыш Рим империясы Византия деп аталган жана миң жыл жашаган. Мында Чыгышта эң мурунку саясий, экономикалык жана маданий байланыштары менен байыркы эллинисттик маданият сакталган. Чыгыш бөлүгү бул мезгилде Батышка караганда байыраак жана маданияттуураак болгон.

Византия маданияты көбүнчө чиркөөлүк мүнөздө болгон, ошондой болсо да, чиркөөлүк эмес элементтер илим менен адабиятта, өзгөчө укук тармагында күчтүү болгон. Атактуу Юстианин кодекси - Византия империясынын мыйзамдар жыйнагы түзүлүп, ал негизинен Рим укугуна негизделген. Константинополь жогорку мектебинде юридикалык бөлүм болгон.

Византияда варвардык уруулардын кол салуусуна кабылбаган Орто кылымдын башталышында байыркы антикалык грек маданиятынын элементтери сакталган. Көптөгөн шаарларда жогорку мектеп иштөөсүн уланта берген. Орто кылымдын акырына чейин Византияда антикалык авторлордун - Гомердин, Софоклдын, Эсхилдин ж.б. акындардын, ошондой эле грек тарыхчыларынын чыгармалары кол жазмадан окулган, Платон менен Аристотелдин чыгармаларын үйрөнүшкөн. Чиркөөнүн бир катар өкүлдөрү (Василий Великий, Иланн Златоуст ж.б.) чоң жазуучулар болушкан, алар грек риторикалык мектептерине билим беришкен. Мында али антикалык маданияттын салттары сакталган. Иоанн Демаскин грамматика боюнча колдонмо түзгөн.

Антикалык мезгилге болгон өтө кызыгуу X-XI кылымда байкалат. Эски кол жазмалар менен изделип табылып, көчүрүлүп жазылган. Өтө зор компендиумдар (маалыматтар жыйнагы) түзүлгөн, мындагы байыркы жазуулардан алынган маалыматтар системалаштырылышы керек болгон.

Византиядан маданият эки багыт боюнча - Батышка жана Чыгышка тарала баштаган. Византия маданиятынын Чыгышка таралышына славяндар белгилү салым кошкон. VII кылымдан баштап славяндар Византия менен согуш гана жүргүзүшпөстөн, алардын маданий аймагына да кире башташкан. Византия императорлору славяндарды империянын чегиндеги жардамчы аскерлерге гана кабыл алышкан. Түндүк жактан жылып олтуруп славяндар акырындык менен Македонияны колонияга айландырышкан жана андан ары Пелопеннеске чейин барышкан. Славян калкы ал түгүл Кичи Азияга да жеткен. Славян урууларынын ичинен өзгөчө дунай-болгарлары бөлүнүп турган. Болгарлар аркылуу, ошондой эле түздөн-түз Византия маданияты аркылуу маданият Руска жеткен.

863-ж. бир туугандар Константин (Кирилл) жана Мефодий славян арибин ойлоп табышкан. 865-ж. Болгария христианчылыкты кабыл алган. Биринчи епископтор жана поптор гректер болгон, алар. Болгария менен Византиянын өз ара тыгыз байланышта болууларына шарт түзгөн.

Чыгыш менен эле катар Византия Батыш Европа маданиятына да зор таасир берген. Крестүүлөрдүн жүрүшү учурунда Византия билим берүүсү (аны менен чокунуучулар таанышкан) XIII кылымда Батыш Европада башталган маданий жылыштардын булактарынын бири болуп калган. Византия маданиятынын таасири Түрктөрдүн Константинополду басып алышына байланыштуу болгон. Ушундан улам көптөгөн Византиялык илимпоздор Италияга, Испанияга, Францияга өтө баштаган. Натыйжада Византия маданиятынын таасири ал өлкөлөрдө жана XV кылымдын ортосунда Батыш Европада да кыйла күчөгөн.

Антикалык маданият Византиядан баштап арабдардын басып алуусу менен тараган. VII кылымда арабдар күчтүү зор мамлекетти түзүшкөн, өздөрүнүн соода жана маданий байланыштарын Индияга, бүткүл Жакынкы Чыгышка, Поволжьега жана Жер Ортолук деңиздин жээктерине жайылтышкан. Арабдар эллинизм дорундагы бай маданиятты кабыл алышкан жана өнүктүрүшкөн. "Араб маданияты" деп кабыл алынгандардын бардыгы көптөгөн өлкөлөрдүн (Греция, Иран, Тажикстан, Өзбекстан, арабдар ж.б.) элдеринин өнүгүүсүнүн татаал продуктусу болуп эсептелет. "Араб" маданияты деген аталыш көбүнчө араб тили боюнча алынган. Ал орто кылымдын мезгилинде Батыш Европада латын тили философиянын, илимдин жана католик чиркөөсүнүн тили болгондой эле, Чыгыш билими менен исламдын универсалдуу тили болуп калган.

ОРТО КЫЛЫМДАГЫ ЕВРОПАДАГЫ ТАРБИЯ БЕРҮҮ ЖАНА МЕКТЕП

Антикалык байыркы дүйнөгө мүнөздүү болгон кул ээлөөчүлүк түзүлүш бузулгандан кийин, 476-ж. кулдардын жана колонияларынын көтөрүлүштөрүнөн начарлаган Батыш Рим империясы варварлардын соккусуна кулангандан кийин Батыш Европада феодалдык түзүлүш орногон. Мындагы үстөмдүк кылуучу катмар крепостной укуктун негизинде бардык жерге ээлик кылышкай ак сөөк феодалдар жана дин кызматчылары болушкан. Көп сандагы социалдык топ – дыйкандар да болушкан. Алардан кийинче-рээк жаңы катмарлар – кол өнөрчүлөр жана көпөстөр бөлүнүп чыккан. Феодалдык коомдун идеологиясынын тиреги болуп философияны, илимди, искусствону жана мектепти монополиялаштырып алган чиркөө эсептелген.

Ошондуктан Орто кылымдын башталышында Батыш Европада негизинен чиркөө мектептеринин ар кандай типтери катталган. Мында бардык сабактарды окутуу диний мазмунга ээ болгон жана латын тилинде жүргүзүлгөн.

Ак сөөк феодалдарга тарбия берүү бир кыйла башкача түрдө жүргүзүлгөн. Бул тарбиянын мазмуну төмөндөгү жети рыцардык өнөрдү: атта жүрүү, сууда сүзүү, найза алып жүрүү, калкан кармоо, мергенчилик, шахмат ойноо, ыр чыгаруу жана ырдоону камтыган. Андан сырткары, албетте, диний тарбия берилген жана окутуу жүргүзүлгөн. Келечектин рыцарлары рыцардык моралдын эрежелерин өздөштүрүшкөн.

Феодалдардын балдары 7 жашка чейин өз үй-бүлөсүндө тарбияланышкан, 7 жаштан баштап алар андан жогорку турган феодалдын (сюзерендин) сарайына жиберилген, анда алар сюзерендин аялына кызматкер (паж) болушкан. 14 жашка чыкканда салтанаттуу кырдаалда кылыч тапшырылып, 21 жашка чейин өспүрүм сюзерендин куралын көтөрүүчү болуп кызмат аткарган, атта жүргөндү, курал колдонгонду үйрөнгөн. Ал сюзерендин жүрүштөрдө жана аңчылыкка чыкканда коштоп жүргөн, рыцардык турнирлерге катышкан ж.б. иштерди аткарган. 21 жашка толгондо ал өзгөчө салтанат менен рыцарлыкка өткөн.

Окуп жана жаза билүү “рыцардык тарбиянын” милдетүү элементине кирген эмес.

Рыцардык сословиенин маданиятынын өнүгүшүндөгү жаңы учур крестүүлөрдүн жүрүшү болгон (XI-XIII). Крестүүлөрдүн жүрүшүнүн официалдуу себеби “алдамчылардын колунан кожоюндарынын табытын бошотуу” болсо да, көпчүлүк рыцарлар тек гана байлыкка жетүүнү жана Чыгышта жаңы жерлерге ээ болууну үмүт этишкен. Бул максат ишке ашпай калса да, крестүүлөрдүн жүрүшү

Европа үчүн из калтырбай койгон жок. Жер Ортолук деңиздеги соода дагы кыйла жанданган. Соода кыштактары Кара деңиздин жээктеринде пайда болгон. Чыгыш өлкөлөрүндө жашап жана алар менен соода жүргүзүп, европалыктар өздөрү үчүн жаңы болгон илимий билимдерге жана Чыгыш маданиятына жетишкен. Мисалы, европалыктар жаңы дыйканчылык маданияты менен таанышкан. Европада күрүч, гречка, лимон, абрикос, дарбыз өстүрө башташкан. Ушул мезгилден баштап Европанын тамак-аштарына тростник канты кирген. Ошондой эле Европада пайда болгон жел тегирменди Чыгышта өздөштүргөн, Европалык жибек кездеме жана күзгү жасаганды, металлды жакшы иштеткенди үйрөнүшкөн. Европалыктар белгилүү гигиеналык көндүм-дөргө: тамак ичээрде колду жууй башташкан, дасторконго (столго) отурганда бычак менен айрыны пайдаланганды, ысык мончого түшкөндү, ич жана сырт кийимди алмаштырганды үйрөнүшкөн.

Орто кылымдагы Европадагы мектептер менен педагогикалык ойлордун өнүгүшү жөнүндө айтканда - биринчи европалык университеттин негизделгенин белгилей кетүү керек. Кол өнөрчүлүк менен сооданын өнүгүшү, шаарлардын өсүшү, феодалдык бийликтерден ар кандай жолдор менен салыштырмалуу көз карандылыкка ээ болгон жаңы сословиелердин - кол өнөрчүлөр менен сооданын өнүгүшү, шаарлардын өсүшү, феодалдык бийликтерден ар кандай жолдор менен салыштырмалуу көз карандылыкка ээ болгон жаңы сословиелердин - кол өнөрчүлөр менен көпөстөрдүн пайда болушу Орто кылымдын башталышынан акырында маданияттын алга жылышына шарт түзгөн. Коомдук турмуштагы бул жылыштардын таасири менен Орто кылымдагы университеттер түзүлгөн (XII кылымда Италияда - Салернодогу атактуу медициналык мектеп, Болонияда - 1158-ж. университетке айландырылган жогорку юридикалык мектеп).

XII кылымдын башында Париж университети, андан кийин 1168-ж. Оксфорддо жана XII кылымда Кембрижде (Англия) университет ачылган. XIII кылымда Испанияда бир катар университеттер пайда болгон. Ортоңку Европада университеттер кыйла кечирээк - XVI - XV кылымдарда пайда боло баштаган. 1348-ж. Прагада биринчи Славян университети, экинчиси - Краковдо ачылган.

Орто кылымдагы университеттер чоң маанидеги маданий очоктор болгон. Алар илимпоздордун демилгеси менен пайда болгон жана өзүн өзү башкарган, жетекчи кызматкерлерди (ректор ж.б.) тандоо менен өз иштеринин күн тартибин иштеп чыгышып, өз “эркиндиктерин” кызганыч менен жакташкан. Шаардык бийлик менен узакка келишпестик (чатак) болгон учурда студенттер менен профессорлор көбүнчө башка шаарга кетип калып, жаңы университеттин ачылышына шарт түзүшкөн.

Ушундайча пайда болгон университеттердин окуусуна монополиялык жүргүзгөн чиркөө өз таасирин университеттерге жайылтууга, аларга ар кандай артыкчылык жана бенефиция (материалдык жардам) берүү менен өздөрүнө жакындатууга аракеттенишкен жана өз университеттерин негиздешкен. Ушунун натыйжасында убакыттын өтүшү менен университеттердин жетекчилигине жана профессорлордун ордуна дин кызматчылары келишип, дин илимин үйрөтүүчү факультеттер университеттерде негизги орунга чыгып калган.

Орто кылымдагы университеттердин 4 факультети болгон. Аристократтык (мында “жети эркин өнөр” окутулган), ал даярдоочу, жалпы билим берүүчү факультет, орто мектептин милдетин аткарган. Бул факультеттин курсу 6-7 жылга созулган, аны бүткөндөр “искусство магистри” наамын алышкан жана андан ары алар өз билимдерин дин илими, медицина же юридика факультеттеринин биринде улантышкан. Окуу мында 5-6 жылга созулган. Окуу усулдары болуп лекция жана диспуттар эсептелген. Профессор кол жазмадан же окуу китебинен бир нече фразаларды окуп берип, аны толук комментариялап түшүндүргөн.

Кол өнөрчүлүк менен сооданын өнүгүшү жана шаарлардын өсүшү менен орто кылымдын башталышынын акырында чиркөөлүк эмес мүнөздөгү алгачкы мектептер ачыла баштаган. Көбүнчө дин кызматкерлерин даярдоого ылайыкталган чиркөө мектептери кол өнөрчүлөр менен көпөстөрдүн балдарын окутууда өсүп жаткан талаптарга жооп бере алган эмес. Кол өнөрчүлөрдүн уюмдары өздөрүнүн кесипчилик мектептерин ача башташкан. Мында балдар окуганды, жазганды, санаганды жана дин илимин үйрөнүшкөн; кол өнөрчүлүк боюнча окуу үйдө - атасынын устаканасында жүргүзүлгөн. Гильдиянын (орто кылымдагы Батыш Европада-соодаргерлердин жана кол өнөрчүлөрдүн бирикмеси) көпөстөрү да өздөрүнүн гильдиялык мектептерин ача башташкан. Кесипчилик жана гильдиялык мектептердеги окутуу бирдей эле болгон, ошентсе да чиркөө мектептеринен сабактарынын тартиби жана окутуунун мазмуну боюнча айырмаланган. Жазуу менен эсептөөгө негизги болгон, динге андан азыраак көңүл бурулган. Кесипчилик жана гильдиялык мектептеринин милдеттеринин жалпылыгы убакыттын өтүшү менен алардын биригишине алып келген. Алар шаардык башталгыч мектептер деп аталып, ал шаардык өзүн өзү башкаруунун (магистрат) карамагында болгон.

4 §. КАЙРА ЖАРАЛУУ ДООРУНУН ПЕДАГОГИКАСЫ

XIV-XVI кылымдар Батыш Европанын тарыхында Кайра Жаралуу доорун түзгөн. Феодалдык коомдун ичинде өндүрүштүн капиталисттик ыкмаларынын башталышы, мануфактура менен со-

оданын өнүгүшү, шаарлардын өсүшү жана буржуазиянын келип чыгышы Кайра Жаралуу доорунун мүнөздүү белгилерин түзөт. Бул доор цивилизациянын өнүгүү тарыхында анык революция болуп калган, дүйнөнүн бардык элдери үчүн тагдыр чечүүчү мааниге ээ болгон. Кайра Жаралуу доорунда илим аябай өнүккөн (математика, астрономия, механика жана география, өндүрүштүн жана деңиз саясатынын өнүгүшү менен байланышкандар, ошондой эле адабият жана искусство, өзгөчө живопись). Жаңыдан пайда болгон буржуазия орто кылымдын башталышындагы аскетизмге карама-каршы шайыр адамдын культуни көтөрүп чыккан, ошондуктан Кайра Жаралуу доору гуманизм доору деп да аталат.

Калыптанып бүткөн идеялык кыймыл катары гуманизм феодализмге жана орто кылымдагы теологиялык көз караштарга каршы күрөшүүчү буржуазиянын идеологиясына мүнөздүү. Гуманисттер адамдык инсандык-тын эркиндигин жарыялашкан, диний аскетизмге каршы чыгышкан, көндөлүк жашоосуна канааттанып жана ыракаттанып жашашы үчүн адам укугун жакташкан.

Кайра Жаралуу доорундагы чоң идеологиялык жылыштар тиешелүү түрдө ошол мезгилдин педагогикасына да өз таасирин тийгизген. Орто кылымдын башталышында чиркөө “дене-жандын түрмөсү” деп окутуп, денени өлтүрүүгө чакырган мезгилде дене тарбияга көңүл бурулбай калган (ал рыцарлык сословиёде гана жайылтылган). Кайра-Жаралуу доорунда адамдын культуна, шаткөңүлдүгүнө, ден-соолугуна, күчүнө жана сулуулугуна чоң маани берүү менен катар эле, педагог - гуманисттер дене тарбияны тарбия берүүнүн маанилүү жактарынын бири деп жарыялашкан. Дене тарбия өтө жогору турган антикалык маданиятка, өзгөчө - Афинанын маданиятына кызыгуу да дене тарбиянын маанисин жогорулаткан.

Илимдердин гүлдөшү, географиялык улуу ачылыш-тар: (1492-ж.) Американын ачылышы, 1498-ж. Индиядагы деңиз жолунун ачылышы ж.б.), көптөгөн ойлоп табуулар окутуу жана тарбия берүү тармагындагы чоң жылыштарга түрткү болгон. Мурунку кылымдарда чектелген жети илимди, “жети эркин өнөрү” гана билишкен. Кайра Жаралуу доорунда грамматикадан түйүлдүк кейиптенген адабият жана тарых өз алдынча илим катары түптөлө механикага бөлүнгөн. Антикалык маданиятка кызыгуу артканына байланыштуу мурунку кылымда жарым-жартылай унутулган грек тилин күчөтүлгөн түрдө үйрөнүү башталган; мурдагы жүз жылдыкта бузулуп жана бурмаланган латын тили тазалана баштаган. Ири улуттук монархиянын түзүлүшү ар бир ири мамлекеттин эне тилинин маанисин күчөткөн. Мына ушулардын бардыгы биригип филологиянын өсүшүнө чоң түрткү берген.

Мектеп чиркөөнүн таасиринен кандайдыр бир деңгээлде азат болгон, чиркөөлүк эмес билим берүүнүн элементтери, өзгөчө мате-

матика күчөтүлүп окутула баштаган. Орто кылымдын башталышынын акырында пайда болгон шаардык мектептер кыйла өнүккөн. Мында көптөр менен кол өнөрчүлөрдүн балдары алгачкы билим алышкан. Мындай мектептердин саны өскөн, кыздар үчүн мектептер пайда боло баштаган. Кайра Жаралуу доорунун акырында билим берүү барган сайын окуучулардын эне тилинде жүргүзүлө баштаган. XVI кылымда башталгыч мектептер менен катар эле жогорулатылган (латын) мектептер жана 8-10 жылдык орто мектептер (иезуиттик коллегиумдар, гимназиялар) пайда боло баштаган. Университеттердин саны ар кандай өлкөлөрдө кыйла өскөн.

Орто кылымдын башталышындагы педагогика бүтүндөй авторитардык болгон. Кайра Жаралуу доору ага карама-каршы кылып баланын активдүүлүгүн, өз алдынчалыгын жана чыгармачылыгын өнүктүрүү талабын койгон. Орто кылымдын башталышында эстетикалык тарбия берүү дээрлик унутулуп калган. Кайра Жаралуу доорунда искусство абдан гүлдөп, эстетикалык тарбияны күчөтүү талабы өзүнөн өзү көтөрүлүп чыккан.

Жаңы педагогикалык идеялар көптөгөн педагог-гуманисттердин чыгармаларында чагылдырылган.

Алсак, Италияда белгилүү педагог **Витторино да-Фельтрэ** (1378-1446-ж.) “Кубаныч үйү” деп аталган мектеп уюштурган. Бул мектептин уюштурулушунун негизинде гуманисттик педагогиканын принциптери коюлган. Мектеп табияттын кучагында, эң бир кооз короого ачылган. Бүтүндөй имарат Витторинонун көрсөтмөсү боюнча мектептин керектөөсү үчүн атайын кайрадан жабдылган. Орто кылымдагы мектептерден айырмаланып, жаңы мектеп кенен жана жарык болгон. Окуучулардын дене жагынан өсүшүнө өзгөчө көңүл бурулган. Окутуунун негизги сабактары классикалык тилдер жана классикалык адабият болгон, тарбиялануучулар математика, астрономияны окушкан, табиятка экскурсияга чыгышкан. Оюндарга, адамдын дене-боюнуң өсүшүнө жана руханий күчүнө чоң маани берилген.

Франсуа Рабле (1483-1535) – белгилүү француз жазуучусу, гуманист. Ал өзүнүн “Гаргантюа жана Пантагрюэль” деген белгилүү романында Орто кылымдагы тарбия берүүгө курч сын айткан жана ага гуманисттик тарбия берүүнүн идеалы катары бала үчүн ойлонулган режимди, көп жактуу билим берүүнү, өз алдынча ой жүгүртүү менен чыгармачылыкты өнүктүрүүнү карама-каршы койгон.

Рабледин романында падыша өз уулу Гаргантюаны тарбиялоо үчүн илимпоз схоластарды чакырганы, алар баланы бардык предметтерди курулай жаттаганга гана аргасыз кылганы айтылат. Ал кээ бир схолистикалык китептерди башынан аягына чейин толук жаттап алып, андан кийин тескерисинче, аягынан кайра башына

чейин айтып бериш керек болгон. Натыйжада, баланын башы ман болуп, ал келесоо болуп гана калган.

Ошондо атасы мугалим-схоластарды кууп жиберип, мугалим-гуманистти чакырган. Ал чечкиндүү түрдө бардыгын өзгөрткөн. Гаргантюа көп убактысын физикалык көнүгүүлөргө бөлүп, илимдерди туура жана ырааттуу үйрөнгөн. Гаргантюа талааларга жана токойлорго сейилге чыгып, табиятка байкоо жүргүзө баштаган, өсүмдөктөрдү чогултуп, гербарий түзгөн, жылдыздарга байкоо жүргүзүү жолу менен астрономияны үйрөнгөн. Окуу ангемелешүү, китеп окуу, көрсөтмө курал колдонуу менен жүргүзүлгөн. Гаргантюа бир нече музыкалык аспаптарда ойногонго жана ырдаганга да үйрөнгөн. Билимдерди өздөштүрүү ан-сезимдүү мүнөздө болгон.

Гуманист-педагог көрсөтмөлүүлүктүн жактоочусу болуп, окууну айлана-чөйрө менен байланыштырууга кенеш берген.

Эмгек ишмердүүлүгү процессинде жаш муундарды тарбиялоо жөнүндөгү ой англис гуманисти **Томас Мордун** (1478-1535) “Мамлекеттин эң мыкты түзүлүшү жөнүндөгү жана Утопия жаңы аралы жөнүндөгү кызыктуу, өтө эле пайдалуу алтын китеп” деген чыгармасында биринчи жолу айтылган. Анын китебинин каармандары кыялдан жаралган Утопия аралында жашайт. Ал жактын жашоочуларында өндүрүш коомдук мүнөзгө ээ, алар кол өнөрчүлүк жана дыйканчылык иштерине катышуу үчүн кезектешип шаарда жана айылда жашайт. Бардык утопиялыктар күнүнө 6 сааттан кара жумуш иштеши керек. Ал эмгектен бала кезинен илимге жөндөмдүүлүгү жана шыгы бар балдар гана бошотулган. Алар илимий сабактарга катышып, жүктөлгөн үмүттү акташпаса, кол өнөрчү болуп калышкан. Кара жумуштан бош мезгилдеринде эркектер жана аялдар коомдук залдарга бара алышкан. Мында илимпоздор иштеген, баргандар өздөрү кызыккан билим тармагын үйрөнүшкөн. Өздөрүнүн бош убактыларынын бардыгын илимге арнаган жумушчулар өздөрүнүн кол өнөрчүлүк кесибинен бошотулуп, илимпоздордун катарына кошулган.

Балдарды тарбиялоону мамлекет жүргүзгөн. Ал бардык атуулдарга тиешелүү жана жынысына көз карандысыз бардыгы үчүн бирдей мүнөздө болгон.

“Утопиянын” бардык жашоочуларына коомдук өндүрүшкө катышуучу эмгек ишмердүүлүгүнө тиешелүү даярдыкты талап кылган. Томас Мор тарыхта биринчилерден болуп эмгекке тарбиялоо жана балдардын өндүрүштүк ишке катышуусу менен окутууну байланыштыруу идеясын көтөрүп чыккан.

Томас Мордун педагогикалык идеялары педагогикалык ойлордун өнүгүшүндө чоң мааниге ээ болгон. Ал жалпыга бирдей окутуу принцибин жарыялаган, эркектер менен аялдар үчүн бирдей билим берүүнү талап кылган, өз алдынча билим алууну, чоңдордун сабатын жоюуну кеңири уюштуруу жөнүндөгү ойду көтөрүп чык-

кан, эмгекке тарбиялоонун тийгизген зор маанисин белгилеген, физикалык жана акыл-эмгегинин ортосундагы карама-каршылыкты жоюу мүмкүнчүлүгү жөнүндөгү идеяны айткан. Ал окуучуларга эне тилин окутууну талап кылган, көп сандагы окуу сабактарын белгилеген. Анын борборунда табият таануу турган. Томас Мор эн алгачкы утопиялык социализмдин педагогикалык идеяларынын жарчысы болгон.

Кайра Жаралуу доорунун гуманисттеринин ичинен француз жазуучусу **Мишел Монтенди** (1533-1592) бөлүп көрсөтүүгө болот. Ал өз алдынча ой жүгүртүүнү, балдардын активдүүлүгүн өнүктүрүүнү сунуш кылган. Монтень дене тарбияга чоң маани берип, балдар үчүн пайдалуу болгон бир катар физикалык көнүгүүлөрдү көрсөтөт жана дене тарбиянын акыл тарбиясы менен тыгыз байланышта болушун талап кылат.

Эразм Роттердамский (1467-1536) – Нидерланды гуманисти, ал “Келесоолукту мактоо” деген памфлетинде тарбия берүү менен окутууну монополиялаштырууга аракет кылган католик дининин кызматчыларын шылдыңдаган. Ал орто кылымдагы мектептердин мугалимдеринин таяк менен тартипти сактоолоруна, маанисиз эле жаттата берүүлөрүнө жана оройлуктарына каршы чыккан. Эразм (“Цицеронианец”) деген чыгармасында гуманисттик педагогиканы туура эмес түшүнүүнү, антикалык жазуучулардын чыгармаларынын (мааниси так эмес сөзмө-сөз формалдуу жактоочулукту) сындаган. Ал өзү Рим жана грек филологиясы менен адабиятын эн мыкты билген жана аларды формалдуу эмес, ой жүгүртүп окуганга чакырган.

Людовик Вивес (1492-1540) – испан педагог-гуманисти, “Жан жана жашоо жөнүндө” деген психологиялык алгачкы трактаттардын биринин автору. Мында эске тутуу жана ассоциациялар жөнүндөгү маселе өзгөчө ырааттуу иштелип чыккан. Ал өспүрүмдөрдү окутуунун негиздери, окуу сабактарын окутуу, окуучулардын өз алдынча ой жүгүртүүлөрү жөнүндөгү гуманисттик идеялардын дунда бир катар методикалык чыгармаларды жазган. Англис королунун кызына тарбиячы болуу менен ал кыздарды тарбиялоо жөнүндө көптөгөн чыгармаларды жазган.

Кайра Жаралуу доорунун көрүнүктүү ишмерлеринин бири - **Томаззо Кампанелла** (1568-1639). Ал эркиндикти жактаган идеялары үчүн түрмөгө алынган. Ал жерде атактуу “Күн шаары” деген чыгармасынын алгачкы текстин жазган. Бул чыгармасында ал жеке менчик жок, бардыгы иштеген жана эмгекке ардакталган фантастикалык республиканы баяндап жазган. Күн шаарынын балдары комдук мекемелерде тарбияланып, мында барыдан мурда алардын дене жагынан өнүгүшүнө кам көрүлөт. Балдар көп ойношот, чуркашат, күрөшөт, гимнастикага машыгышат, денесин чыңдоого аракеттенишет. Балдар ар кандай өнөрканаларга барып катышат. Эм-

гекке тарбиялоо узак жылдарга созулган. Күн шаарында билим берүү жеткинчек кезде эле башталат жана көрсөтмөлүүлүктүн негизинде жүргүзүлөт. Кампанелланын ушул жагдайдагы ойлору оригиналдуу формага келтирилген. “Күн шаарында” бардык дубалдар (ал жети борборлош тегеректен турат) илимдердин жаңылыктары менен чагылдырып, таң калаарлыктай бирдей ырааттуулукта эң сонун живопись менен тартылган. Мисалы, 1-тегеректин дубалына түшүндүрмө жазуусу бар математикалык фигуралар тартылган. Андан кийин төрт айлананын дубалдары табигый илимдерге арналган: мындан түрдүү минералдар менен металлдардын, өсүмдүктөр менен жаныбарлардын элестерин жана үлгүлөрүн (түшүндүрмө жазуусу менен) көрүүгө болот. 6-тегеректин дубалына бардык кол өнөрчүлөр курал-жарактары менен жана алардын ойлоп табуучулары, андан ары илимпоздор жана закон чыгаруучулар, коомдук ишмерлер ж. б. тартылган. Балдар атайын насаатчылардын жетекчилиги менен ушул көрсөтмөлүү сүрөттөлүштөрдүн жардамы аркылуу илим менен алгачкы таанышуусун башташат, теориялык сабактарга жана эмгек ишмердүүлүгүнө киришет. “Күн шаарын” сырткы душмандардан коргоо максатында өсүп келе жаткан муундар аскер өнөрүн үйрөнүшкөн.

Ошентип, феодалдык коомдун кыртышында пайда болгон жана өнүккөн өндүрүштүн капиталисттик ыкмасы тарбия берүүгө болгон көз караштардагы маанилүү өзгөрүүлөргө алып келген. Жаңы теориялар, мектептер пайда болуп, алар жаңы класстагы билим берүүнүн талаптарын канааттандырышы керек болгон.

5-§. БАЙЫРКЫ РУСТАГЫ ТАРБИЯ БЕРҮҮ ЖАНА МЕКТЕП. IV-XIII КЫЛЫМДЫН БИРИНЧИ ЖАРЫМЫНДА РУСТУН МАДАНИЯТЫ

Кыргызстандын педагогикалык ойлору өзүнүн бүткүл өнүгүүсүндө башка элдердин маданий мурастарынын күчтү таасирлерине туш болгон. Тигил же бул эң башкы этностор менен канчалык көп байланышса, анын рухий жана материалдык маданияты ошончо бай болот деген жобо аксиома болуп калган.

Улуу жибек жолу аркылуу Кыргызстандын аймагында жашаган элдер жана уруулар байыркы Чыгыш мамлекеттеринин маданияттары менен таанышышкан. Эллинисттик дүйнө менен байланыш болгон. Аймагы Гиндикуш Окстын (азыркы Амур дарыясы) ортосундагы түздүктү ээлеп жаткан Бактрия негизги ролду ойногон. Мындан байыркы Греция менен Кытайды байланыштыруучу Улуу жибек жолу өткөн. Маданий таасирлер жөнүндө Жер ортолук деңиз өлкөлөрүнөн табылган предметтер да кабарлайт (мисалы, б.з.ч. VI кылымдагы боспор тыйындары Иле дарыясынын өрө-

өнүнөн табылган). Биздин замандын III кылымындагы Хотан (Чыгыш Түркстан) текстеринде грек сөздөрү бар.

Тарыхый өнүгүү процессинде түрк-славян өз ара байланыштар жана өз ара таасирлер да улам өнүккөн. Ошондуктан Кыргызстандын педагогика тарыхын дүйнөлүк цивилизациянын өнүгүү контексти менен катар эле, Россиянын педагогикалык ойлорунун өнүгүү тарыхы менен кароо максатка ылайыктуу.

VIII-IX кылымдардын чегинде Европадагы ири феодалдык мамлекет – Русь пайда болуп, анын борбору Киев болгон. Ал феодалдык бытырандылык жана монгол-татар жапырыгы мезгили келгенге чейин жашаган.

Киев княздарынын бийлиги астында бириктирилген көптөгөн уруулар Карпат тоолорунан Уралга чейин жана Кара деңизден Ак деңизге чейин чоң аймакка жайгашып, саясий союзду түзгөн. Алар Киев мамлекетинде жогорку маданияттын, эл агартуунун тарбия берүү менен окутуунун жаңы формаларынын өнүгүшү үчүн жагымдуу шарт түзгөн. Рустун материалдык жана рухий маданиятынын өнүгүш процессине (988-ж.) христианчылыкты кабыл алуу көмөк берген. Байыркы Русь маданияты менен агартуусунун калыптанышы үчүн өз учурунда байыркы Чыгыш антикалык мамлекеттерде болуп өткөн маданий-тарыхый процесстер зор мааниге ээ болгон. Мында антикалык маданияттын мурасчысы деп эсептелген Византия менен тыгыз байланышты түзүү чоң роль ойногон.

Киев Русунда ушул жана андан кийинки мезгилдерде ата мекендик ойчулдар менен катар эле өздөрүнүн генеологиялык тамырлары Чыгышта, Байыркы Грецияда, Византияда болгон көрүнүктүү илимпоздор эмгектенген. Орус философиялык-педагогикалык ойлору теги Сириялык, Византия ойчулу Иоанн Дамаскиндин (VIII к.) атын сактаган. Ал этика проблемасын козгогон бир катар терең философиялык эмгектерди жазган. Анын негизи чыгармасы болуп “Билим булагы” аттуу эмгеги эсептелет.

Байыркы Рустун ири ойчулу (чындыгында бир кыйла кийинки мезгилде - XVI к.) **Максим Грек (Мизанл Триволис)** болгон. Анын улуту грек болуп, улуу князь Василий III-нүн чакыруусу менен Россияга келген. Ал мында жазуучу, публицист, ойчул катары калыптанган. Анын котормо эмгектери, лексикографиялык чыгармалары “Алфавит боюнча аттарды түшүндүрүү” жана “Грамматиканын пайдасы жөнүндө аңгемелешүү”, “Акылмандын өз жаны менен сүйлөшүүсү” аттуу чыгармалары белгилүү.

Байыркы Руста байыркы чыгыш жана антикалык авторлордун чыгармаларын жакшы билишкен. Мисалга алсак, Александр Македонскийдин өмүрү жана чыгармачылыгы жөнүндө баяндоочу, анын мугалими - Аристотелдин даңкын чыгаруучу, - “Александрия” аттуу тарыхый хроника (биздин замандын II-III к.), деген чыгармасы.

Руста байыркы Индия тууралуу “Варлаам жана Иосав жөнүндөгү повесттер” боюнча таанышышкан. Ал жашоонун маңызы жөнүндө мугалим менен окуучунун диалогу түрүндө жазылган.

Педагогикалык адабияттын эстелик болгон байыркы Рустук “Акир Акылман жөнүндө повесттин” жаралышы да Чыгыш менен байланышта. Бул эстелик б.з.ч. VII кылымда эле Ассирия-Вавилонияда жаралган жана акырындык менен бүткүл Чыгышка тараган. Анын сирия, араб жана армян варианттары белгилүү.

Келтирилген мисалдар Байыркы Русь жана Байыркы Чыгыш, антикалык дүйнөнүн рухий өнүгүүсүндөгү өз ара байланыштарды көрсөтөт. Ушул мезгилдеги байыркы Русь мамлекетинин маданияты өз алдынчалыгы жана оригиналдуулугу менен айырмаланган. Аны фольклордук мурастардын жанрдык көп түрдүүлүгү айгинелеп турат.

Рустун фольклордук чыгармачылыгында табият, өмүр жана өлүм, культтук салт-санаалар жөнүндөгү байыркы славяндардын тилдик көз караштарын чагылдыруучу мифтик сюжеттер таралган.

Ыр менен жоктоп ыйлоо - “кошоктор” сөөк коюу аземине кирген. Аш-тойлордо, үйлөнүү үлпөтүндө да ырлар аткарылган.

Фольклордук чыгармачылыктын жандуу формаларынын бири - дарымдоо жана арбашуу болгон. Алардан славяндардын ата-бабалары сырткы дүйнөгө болгон сыйкырдуу таасирлердин каражатын көргөн. Алар адамдын күндөлүк жашоо турмушу, балдардын төрөлүшү жана тарбия берүү, өздөрүнүн турмуш-тиричилигин камсыз кылууга умтулуулары, жакын адамдарынын ден соолуктарына сактоо менен тыгыз байланышкан.

Руста жомок, уламыштар болгон. Байыркы Рустун жашоочулары (башка элдердей эле) жомокторунда бактылуу жашоо, акыйкатсыздыкты, акыйкаттыктын жеңиши тууралуу өз кыялдарын туюнтушкан.

Орус эли макал, ылакап, табышмактарды абдан көп билген жана сүйгөн. Алардын көпчүлүгү адеп-ахлактык мүнөзгө ээ болгон.

Элдик оозеки чыгармачылыктын эстеликтеринин ичинен баатырлар жөнүндөгү жомокто (былина) өзгөчөлөнүп турат. Алардын көпчүлүгүнүн сюжеттери Байыркы орус мамлекетинин доорунда пайда болгон жана ошол мезгилдин тарыхый фактыларын, идеологиясы жана турмуштук белгилерин чагылдырган. Андай жомоктордо эреже катары, элдин өзүнүн колу менен гана элдин өкүлүнүн - баатырлардын жетекчилигинде жетүүгө мүмкүн болгон акыйкаттуу социалдык дүйнө Рустун кубаттуулугу жөнүндөгү элдин кыял-тилектери чагылдырылган. Мындай жомоктордун сүйүктүү каармандарынын бири - Илья Муромец. Ал - элдин, жетим-жесирлердин коргоочусу, өз жеринин чыныгы патриоту.

Жазуу пайда болгондон кыйла мурда эле калыптайган орустун элдик оозеки чыгармачылыгы Рустун педагогикалык ойлору, мектебинин өнүгүшүнө чоң таасир көрсөткөн.

Байыркы орус маданияты жана агартуусу үчүн жазуу чоң мааниге ээ болду. Тартипке салынган славян ариби – “кириллицаны” түзүү IX кылымдын экинчи жарымына таандык. Мына ушундан кийин улуу славян агартуучулары **Кирилл** жана **Методий** диний китептерди грекчеден славян тилине которгон.

Руста жазуунун түзүлүшү христианчылыктын орношу менен байланышкан деп эсептөө кабыл алынса да, Руста чокунуу башталгандан мурда эле чыгыш славяндарда жазуунун болгондугу жөнүндө күбөлөндүрүүчү маалыматтар бар (араб жана немец булактары, орус княздарынын Византия менен түзгөн келишимдеринин тексттери, археологиялык табылгалар).

Кириллица байыркы славян тилинин фонетикалык негизин эске алуу менен тыбыштык-тамгалык грек алфавитинин негизинде түзүлгөн. Жазуу славяндардын жакындашуусуна, бирдиктүү байыркы орус калкынын калыптанышына жана адабият менен тилдин өнүгүшүнө шарт түзгөн. Мунун бардыгы педагогикалык чоң мааниге ээ болгон. Эне тилде сабаттуулукту жоюуну уюштурууда, балдарды тарбиялоо элдик оозеки чыгармачылыктын чыгармаларын пайдаланууга, сабаттуулукту жайылтууну камсыз кылууга шарт түзгөн.

Руста алгачкы мектептер пайда боло баштаган. Жыл баян (летопись) боюнча 988-ж. князь Владимир киевдиктер чокунгандан кийин белгилүү адамдардын балдарын окутуу үчүн чогулткан, Князь Ярослав Новгороддо (1028-ж.) 300 баланын сабаттуулугун жоюу үчүн жыйнаган. Галициялык князь Ярослав Осмомысл (XIII к.) окуу жай уюштурган жана монахтарга балдарын монастырдан окутууга буйрук берген.

XI кылымдын акырында Киевдин аялдар монастырларынын биринде аялдар окуу жайы түзүлүп, мында кыздар окуганды, жазганды, ырдаганды жана тикмечиликти үйрөнүшкөн. XIII кылымда аялдар окуу жайы Суздалда да уюштурулган. Ушул жана башка маалыматтардын негизинде X-XIII кылымдарда Киев мамлекетиндеги чиркөөлөрдүн жана монастырлардын алдында дин кызматчыларын жана мамлекетке зарыл болгон сабаттуу адамдарды даярдоо үчүн окуу жайлар уюштурулган деп эсептөөгө болот. Князь Ярослав Мудрыйдын сарайында жогорулатылган мектеп иштеп, мында ошол мезгилдин көптөгөн маданият ишмерлери олуттуу билим алышкан. Киев-Печерский монастырында “китеп окуу” үчүн уюштурулган жогорулатылган мектеби белгилүү.

Педагогикалык багыт байыркы орус маданиятынын эстеликтеринен өзгөчө дүйнө менен адам жөнүндө ой жүгүртүүлөрдү камтыган төмөнкүдөй чыгармалардан так байкоого арналган. Алар: Иллариондун “Мыйзам жана жыргал жөнүндө сөз”, Владимир

Мономахтын “Акыл-насааты”, Даниил Заточниктин “Бйман сыры”, Кирилл Туровскийдин сөздөрү, “Александр Невскийдин жашоосу”, “Акир Акылман жөнүндө повесть”, “Александрия”, “Физиолог” бир катар апокрифтер, алиппелер, Псалтырга, Евангелиеге жана Апостолго түшүндүрмөлөр, Иосиф Волоцкийдин, Зиновий Отенскийдин, Симеон Полоцкийдин, Аввакум Петровдун чыгармалары жана көптөгөн башка булактар.

Педагогикалык ойлор Руска кенири тараган афонисттик адабияттарда, афоризм жыйнактарында, сентенцияларында жана акылнасааттарында берилген. Алардын кыйла көрүнүктүүсү - “Пчела” - тилдик жана христиан маданиятынын белдүү адамдары тарабынан жазылып, окуунун пайдасы жөнүндө акылнасааттарды камтыйт.

Русь руханий гүлдөөгө жана жогорулашка Ярославдын тушунда жетишкен. Ал улуу акылы жана күчтүү агартуучулук ишмердүүлүгү үчүн Мудрый (Акылман) деп аталган. Ал Руска сабаттуулуктун таралышына ар тараптуу көмөк берген, китепканаларды түзгөн. Ярослав Мудрый Киевге китеп жазуучуларды, грек тилинен славян тилине которгон котормочуларды чогулткан. Жазма рухий маданияттын ургалдуу калыптанышы башталган. Китеп өтө баалуулук катары эсептелген, мыкты жасаалгаланган жана өтө аяр сакталган.

1037-жылдагы жыл баянда “китеп окуусуна мактоо” камтылган. Педагогиканын тарыхына билинерлик из калтырган адабият эстеликтеринин ичинен энциклопедиялык, окуу жана тарбиялык багыттагы эмгектерди атоого болот.

Иоани Экзарх Болгарский (IX-X к.) славян Шестодневин түзгөн. Китепке астрология, география, ботаника, экология, анатомия боюнча табигый илимий маалыматтар киргизилген. Автор жердин шар түспөлдүүлүгү жөнүндөгү тезисти жактаган, күн тутулуунун, суунун кириши менен тартылыш себептерин туура түшүндүрөт, климаттык алкактар жөнүндө айтат.

1073-жыдагы “Изборник” да кызыгууну туудурат. Аны жыйырмадан ашык автор жазып, энциклопедиялык мүнөздөгү эки жүздөй главаны камтыйт.

Ага удаа жана ошондой эле кырдаалда 1076-ж. түзүлгөн “Изборник” да айрым жагынан 1073-жылдагысына окшошот. Ал дагы энциклопедиялык мүнөздө болуп, мугалимдик багытка ээ. Анда көбүнчө адептик, этикалык мазмундагы макалалар, диний белгилүү адамдар айткан “жанга пайдалуу сөздөр” камтылган.

Кирилл Туровскийди (1130-1182-ж. чен.). “Руста барыдан артык жаркырап турган алтын ооз” деп аташкан. Анын аң-сезимди адеп-ахлактык башталыштар менен байланыштыруучу “Акылмандык жөнүндө сөз” деген притчасы белгилүү. Автордун ою боюнча өтө адептүү адам гана өзүнүн кекирейгендигин багынтып, көптөгөн жан жыргалына гана жетишпестен, акылдуу китепкөй билгендерин

башка адамдарга бере билген терең жана чыныгы билимдүү боло алат.

Педагогикалык мазмундагы көрүнүктүү эстелик - **Владимир Мономахтын** (XII кылым) “Акыл-насааты”.

Атанын балага кайрылуусунун адабияттык ыкмасы көптөгөн элдердин (Батыштын да, Чыгыштын да) орто кылымдагы адабиятында кеңири таралган. Ал мазмуну жана сырткы түрү боюнча ар кандай болуп бир гана максатты - балдарга насаат берүүнү камтыган. Владимир Мономах өзүнүн “Акыл-насаатында” жеке тажрыйбасынан алып, негизги турмуштук принциптерди так аныктаган. Ал балдарды бирдиктүүлүккө жана өз ара ырксыздыкты токтотууга чакыруу менен гана чектелбестен, княздын өзүнүн образына көңүлдү бурдурат. Князды көз карашы боюнча, ал эр жүрөк жана кайраттуу, орус жеринин ишкер жана чаалыкпас жетекчиси болуусу тийиш. Князь дыйкандар, жарды-жалчылар, жетим-жесирлер жөнүндө камкордук көрүп, күчтүүсү күчсүзүн жок кылууга жол бербеш керек. Чарба жөнүндө камкордук көрүп, эрте туруп, кеч жагышы, жалкоолонбошу, жүрүшкө ар дайым даяр турушу керек. Князь орус жеринин даңкын жайылтуу жөнүндө ойлошу, кайдан келсе да, конокту урматташы керек. Мономахтын “Акыл-насааты” өз ара касташууларды токтотуу, адамдарды жамандыктан жана адепсиз кылыктардан сактоо максатын көздөйт. Автор кудайдан чындап коркууга чакырат, ал Орто кылымдагы семантикада бирөөгө жамандык жасабоого аракет кылууну, күнөөнүн оорчулугун жана кылмыш коркунучун эстеп жүрүүнү билдирет. “Кудайдан коркуу” дайыма бирөөгө жакшылык жасоону гана ойлоо, ар кандай жаманчылыктан качуу, адамдын адеп-ахлактык жүрүм-туруму. Рустагы “монголдорго чейинки” деп аталган мезгилде педагогикалык ойлор калыптана баштаган, Византия маданиятынын элементтери ал аркылуу эллинисттик жана Чыгыш педагогикалык маданияты өздөштүрүлүп, чыгармачылык менен кайрадан иштелип чыга баштаган.

XIII КЫЛЫМДЫН ЭКИНЧИ ЖАРЫМЫ – XV КЫЛЫМДАРДА РУСТАГЫ МЕКТЕПТЕР ЖАНА ПЕДАГОГИКАЛЫК ОЙЛОР. РУСЬ МЕНЕН ОРДОНУН ӨЗ АРА МАМИЛЕЛЕРИ

XIII кылымда Орус жерине оор сыноо келген: монгол-татар жапырыгы башталган. 1235-ж. Каракорумда болгон курултайда (талаа феодалдарынын бүткүл монголдук съезди) Европаны басып алуу жөнүндө чечим кабыл алган. Чоң сандагы аскерлердин башында империянын негиздөөчүсү Чынгыз хандын небереси Батый хан турган.

Руска болгон монгол-татар эзүүсү 250 жылга созулган. Ал кулагандан кийин көпкө чейин Турциянын султаны колдогон Ка-

зан, Астрахань, Крым хандарынын кол салуулары менен Россия катуу күрөш жүргүзгөн. Орус маданиятынын өнүгүүсүнүн материалдык негизинин начарлашы жана анын Батыш Европа маданият менен байланыштарынын кыйындашы XIII-XIV кылымдардын акырында маданий өнүгүүнүн басаңдашына алып келген.

XIII-XV кылымдарда монгол-татар жапырыгына кабылбаган же өтө жакырланбаган княздыктарда гана маданият өнүккөн. Бул барыдан мурда Новгород жери, Тверь жана Владимир княздыктары жана акырындык менен чыңдала баштаган Москва княздыгы.

Новгороддо, мисалы, китептерди көчүрүп жазуу кеңири өнүккөн жана көптөгөн китеп көчүргүчтөр болгон. Ал жерде жүргүзүлгөн археологиялык казууларда XII-XV кылымдарга тиешелүү болгон көптөгөн кайың кабыгына жазылган жазуулар, каттар ж. б. документтер табылган. Табылган жазуулардын көпчүлүгү катардагы новгороддук атуулдардын жекече кат алышуулары. Бул болсо Новгород жеринин шаарларында жана айылдарында сабаттуулук кеңири тарап, алардын эркектери эле эмес, аялдары да сабаттуу болгондугун далилдейт. Кайың кабыгындагы жазуулар Рустун башка шаарларынан: Псковдон, Рязандан, Смоленскиден да табылган.

Балдарды окуганга үйрөтүү муунга бөлүү усулу менен жүргүзүлгөн. Эсептегенге үйрөнүүдө манжаларын санагандан башташып, андан кийин славяндарда цифраны белгилөөчү тамгалык символиканы үйрөнүшкөн.

XIV кылымда Куликов салгылашынан кийин ири жана күчтүү экономикалык жана саясий борборлор катары Москва, Новгород, Нижний Новгород, Рязань оңоло баштаган.

Мында сабаттуулук жана жазуу кеңири таралган. Өзгөчө жыл баяндар түзүлүүчү монастырларда китептер көчүрүлүп жазылган.

Монастырлар менен катар эле княздык жана вечер (Байыркы Руста шаардыктардын коомдук иштерин чечүүчү жыйналышы) канцеляриялары жазуунун маанилүү борборлору болушкан. Мында профессионал жазгычтар кызмат кылып, алардын көпчүлүгү ак сөөк адамдар болушкан.

Жазуунун өнүгүшү өзүнүн техникасында бир катар өзгөрүүлөр менен коштолгон. Ал китепке жана ар кандай түрдөгү документтерге талаптын өсүшүнө байланыштуу болгон. XIV кылымда кымбат пергаментти кагаз алмаштырган. Ал Руска Батыш Европа өлкөлөрүнөн ташылып келинген.

Жыл баян жазуу да өнүккөн. Жыл баяндар - тек гана тарыхый фактыларды санап коюш эмес, алар коомдук саясий жана педагогикалык ойлордун, адабият менен илимий билимдердин башталышынын эстеликтери болуп эсептелет. Илимий билим берүүчү мазмундагы чыгармалар пайда боло баштаган. Мисалы, 1424-ж. жазылган Кирилл Белозерскийдин монастырынын кол жазма жыйнагында "Жердин кеңдиги жана узактыгы

жөнүндө”, “Жердин түзүлүшү жөнүндө”, “Асман менен Жердин ортосундагы аралык жөнүндө” ж.б. маалыматтар берилген. Аталган макалалар айрым астрономиялык объектилер жөнүндө маалыматтарды камтыган.

XIV - XV кылымдардын чыгармаларында медицина тармагынан да көптөгөн маалыматтар бар. Жыл баяндарында эпидемиялык оорулардын баяндоолору, тажрыйбалык байкоо жүргүзүүгө умтулуу, адамдын оорусу менен өлүмүнүн себептерин, салттуу диний түшүндүрүүгө канааттанбоочулук айтылат.

XIV - XV кылымдарда орус адамдарынын географиялык көз караштары кыйла кеңейген. Аны алыскы Индияга саякат жасаган твердик көпөс Никитиндин белгилүү “Үч деңизден өтүү” деген чыгармасы далилдейт. Бул – Европа адабиятындагы чоң байкоо жүргүзүүчүлүк менен Индиянын баяндап жазылышы. Никитин Индия элинин жашоо образын так, даана, толук баяндап жазган.

XIV - XV кылымдарда орус адабияты монгол-татар жапырыгынын окуяларына абдан көңүл бурган. Бул темадагы маанилүү чыгармалардын бири “Батыйдын Рязанды кыйратышы жөнүндөгү повесть” болгон. “Повестте” княздардын ортосундагы феодалдык бөлүштүрүү чечкиндүү айыпталат, Рязань жеринин бүлүнүшү салттуу христиандык-моралдык духта чечмеленет, патриоттуулук, туулган жерге болгон сүйүү берилет.

Рязандык Софоний жазган “Задонщина” Куликов салгылашына арналган. “Мамаев салгылашы жөнүндөгү жомок” чоң популярдуулукка ээ болгон. Бул чыгармада бир катар керектүү маалыматтар бар (Мамайга барган элчи жөнүндө, Дмитрийдин Троицкий монастырына келиши жана Сергей Радонежский менен болгон салгылашка анын бата бериши, Пересвет менен Челубейдин жеке-жеке беттешүүсү ж.б.). “Токтомуштун баскынчылыгы жөнүндө повесть”, “Аксак Темир жөнүндө повесть” (Токтомушту талкалаган Темирлан 1395-ж. Москвага жөнөп, бирок капысынан эле кайра артка жөнөгөн), “Едигейдин баскынчылыгы жөнүндө жомок” ж.б. көптөгөн булактар ушул темага жакындашат.

Орус адабиятына монгол-татар жапырыгы жөнүндө берген көптөгөн сюжеттер менен катар эле башка маданий өз ара таасирлер жана өз ара байланыштар жөнүндө айтууга болот. Жогоруда баяндалган окуялардын учурунда ордо хандары орус княздары менен туруктуу байланышта болушкандыгын баямдайт. Көптөгөн орус княздары (айрым алганда, Александр Невский) Ордо менен тынчтык мамиледе болуу саясатын жүргүзүшкөнү белгилүү. Орус шаарларындагы дайыма хандын өкүлдөрү - баскактар (Байыркы Руста - татарлар үстөмдүк кылып турган кезде хан бийлигинин өкүлү жана алык-салык жыйноочу адам), ордо алымдарын жыйноочулар - “бесермендер” болушкан.

Түрк элементтеринин орус маданиятына кириши мурда деле байкалган. Мында “Игорев кошуну жөнүндө сөздү” эстөө же-

тиштүү, анда славяндыктар менен катар эле түрк мифологиясы да берилген. Монгол-татар жапырыгынын мезгилинде өз ара таасирлер ургаалдуу мүнөзгө ээ болгону табигый көрүнүш.

Орус - ордо байланыштары процесси Руска чыгыш элдеринин бай маданиягынын элементтеринин киришине алып келген. Орус тили түрк сөздөрү менен толукталган (мисалы, “базар”, “башмак”, “башня”, “кафтан”, “армяк”, “тюфяк”, “тархан”, “сандык”, “чердак”, “калпак”, “кушак” ж.б.).

Аскердик теңтайлашуу орус княздарын аскердик уюштуруунун жана машыктыруунун натыйжалуу ыкмаларын, аскерлерди тарбиялоонун жаңы усулдарын изилдөөгө аргасыз кылган. Орус аскерлеринин мүнөзү өзгөрө баштаган (Дмитрий Донскойдун учурунда). Аскерлердин түзүлүшүндө тарбиялык моменттер да күчөтүлгөн, Орус аскерлерине көбүнчө тартиптүүлүк жана уюшкандык сыяктуу жекече сапаттар мүнөздүү болгон; жоокерлерге Ордого каршы патриоттук сезим өсүп жетилген, орус аскерлеринин жекече согуштук машыгуулары жогорулаган.

Орус-ордо өз ара мамилелер учурунда орустардын географиялык таанып-билүүсү кенейген: Русь өзү үчүн Уралдан ары кеңири мейкиндикти ачкан, кийин ал Россия империясынын курамына кирген.

Монгол-татар жапырыгынын мезгилинде, көмдүн топтолгон диний күчтөрү чоң мааниге ээ болуп турган учурда, Руста адептик-насааттык мүнөздөгү мугалимдер үчүн адабияттар кеңири тараган. Мисалга алсак, Епифаний Премудрыйдын “Сергий Радонежскийдин жашоосу”. Сергий (1321-1391-ж. ч.) Епифанийдин мугалими болгон. “Жашоодо” Сергийдин балалык жана жаштык жылдары, ал китеп сабаттуулугун кандайча баамдагандыгы, атасынын үйүн таштап, токойлуу талаага кетип калганы, Троицанын атынан жыгачтын храм салганы толук айтылат. Ушул храмда ал монахтыкты кабыл алат жана зайыптык (дин жолун катуу туткандык) жашоону баштайт. Мына ошол жерде орус тарыхында кыйла чоң мааниге ээ болгон Троица-Сергий лаврасы (чоң монастырь) пайда болгон. Сергий акырындык менен монастырды жакшы чарбага айландырган. Бирок ал экономикалык: ал түтүл саясий да эмес, диний чарба болгон. Мындагы тарбия берүү ишмердүүлүгү аксакалдардын жана алардын санаалаштарынын күчү менен жүргүзүлгөн. Ал сөз менен эмес иш менен, татаал жагдайларда кандай кылуу керектигин иш жүзүндө көрсөтүү менен окуткан. Сергийден бир дагы жазылган кагаз сакталып калбаган, ал эч кандай чыгарма жазган эмес, бирок акылмандыгын замандаштары да, урпактары да данкташат.

Философиялык-педагогикалык адабияттын эстелиги болгон “Акир Премудрый жөнүндөгү повесть” Руста кеңири тараган. Бул эстеликтин славяндык версиясы Ассирия-Вавилонияда жаралып, акырындык менен бүткүл Чыгышка тараган. Повесть атасынан уулуна же аксакалдардын жаш муундарга акыл-насааты тибине ки-

рет. Мында рухий жана дене талаптары жөнүндөгү камкордуктар гуюнтулган.

Байыркы Рустун педагогикалык ойлору так жана кыска притчаларда, акыл-насааттарда, сентенцияларда туюнтулган. Бул салт жазуу пайда болгонго чейинки мезгилде топтолгон элдик оозеки чыгармачылык менен бириккен. Бул пландагы өзгөчө кызыгууну туудурган чыгарма - Владимир Мономах пайдаланган Геннадийдин “Жүз сөзүнө” окшогон учкул сөздөр топтому. Руста “Менандранын акылмандыгы”, “Исихия менен Варнаванын санат сөздөрү”, Иоанн Дамасскидин “Паралеллдери” ж. б. булактар белгилүү болуп, буларда философиялык-педагогикалык таасирлер таасын көрсөтүлгөн.

Грек тилинен которулган сентенциялар жыйнагы “Пчела” кенири белгилүү болгон.

“Пчеладагы” санат сөздөр тематикалык принцип боюнча түзүлгөн: “Акылдуулук жөнүндө”, “Чындык жөнүндө”, “Эрдик жана туруктуулук жөнүндө”, “Байлык жана кедейлик жөнүндө”, “Философия жана балдарды окутуу жөнүндө”.

Ошентип, Байыркы Руста улуттук кызыкчылыкты туюнткан Батыш менен Чыгыштын педагогикалык ойлорунун жетишкендиктерин өнөкөт кылган тарбия менен билим берүү системасы түзүлгөн жана өнүккөн.

II БАП БОЮНЧА ӨЗ АЛДЫНЧА ИШТӨӨ ҮЧҮН НЕГИЗГИ БАГЫТТАР

1. Дүйнөлүк маданияттын өнүгүшүндө Орто кылымдагы Чыгыштын илимпоздору менен ойчулдарына кандай роль таандык?
2. Чыгыш ойчулдарынын чыгармачылык мурастарындагы тарбия берүү идеясын салыштыргыла.
3. Байыркы Греция менен Байыркы Римдин мектептеринин педагогикалык ойлорунун өнүгүү тенденциялары кандай?
4. Орто кылымдагы Европа педагогикалык ойлор кандайча пайда болгон жана өнүккөн?
5. Байыркы Рустун мектептери жана педагогикалык ойлорунун өнүгүүсүнүн мүнөздүү белгилерин көрсөткүлө.
6. Кыргыз элинин этногенези жөнүндө эмне билесиң?
7. Жусуп Баласагын жана Махмуд Кашгаринин чыгармачылык мурастарындагы жалпылыктар жана өзгөчөлүктөр.

ӨЗ АЛДЫНЧА ИШТӨӨ ҮЧҮН АДАБИЯТТАР

1. Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. - Л., 1971.
2. Антология педагогической мысли Древней Руси и Русского государства в XVI-XVII вв. (Сост.С.Д.Бибишин, Б.Н.Митюрлов) - М.,1985.
3. Баласагын Ж. Кут алчу билим. - Ф., 1988.
4. Бычко А.К. Народная мудрость Руси: Анализ философа. -Киев, 1988.
5. Вопросы этнической истории киргизского народа.-Ф., 1989.
6. Жураковский Г.Е. Очерки по истории античной педагогики. - М.: Издательство АПН РСФСР, 1963.
7. Караев Д. Арабские и персидские источники IX-XII вв. о киргизах и Киргизии. - Ф., 1968.
8. Караев О. История Караханидского каганата (X - начало XIII вв.). - Ф., 1983.
9. Кыргызы и Кыргызстан: (Опыт нового исторического осмысления). - Б., 1994.
10. Худяков Ю.С. Шаманизм и мировые религии у кыргызов в эпоху средневековья. - Новосибирск, 1985.

ЧЫГЫШ ЭЛДЕРИНИН ПЕДАГОГИКАЛЫК ОЙЛОРУНУН БА- ШАТТАРЫ (XV КЫЛЫМГА ЧЕЙИН)

1-§. ЧЫГЫШ ЭЛДЕРИНИН (КЫТАЙ, ИНДИЯ, ОРТО АЗИЯ, АРАБ ӨЛКӨЛӨРҮ) МЕКТЕПТЕРИНИН ЖАНА ПЕДАГОГИКАЛЫК ОЙЛОРУНУН ТАРЫХЫ

Чыгыштын орто кылымдагы прогрессивдүү маданиятынын жана илиминин, анын ичинде педагогикалык ойлорунун өнүгүүсүнүн мүнөздүү өзгөчөлүгү – улуттук аймакка көз каранды эместиги болгон, анткени ал мезгилде улут жаңыдан гана түзүлүп жаткан. Орто Азиянын жана Казакстандын аймагына жайгашкан элдердин тарыхы, турмуш тиричилиги жана маданияты бири-бирине абдан жакын жана өз ара байланышта болгон.

IX - XIII кылымдар араб халифаттыгы өлкөлөрүндө илимдин гүлдөп турган учуру болгон. XIV кылымда монгол жапырыгынын натыйжасында халифат Орто Азиянын маданий баалуулуктарынан ажыраган. Ушул мезгилде халифаттын диний фанатизмди жайылтууну чындоого болгон умтулуусу күч алып, мусулман дининин таасири кескин өскөн. Мунун натыйжасында илимдин өсүшү да кенири жайылган.

Орто кылымдагы Чыгыштын социалдык-экономикалык өзгөчөлүктөрү илимдин өнүгүшүнүн атайын белгилерин жана андагы тарбиялоонун социалдык-философиялык концепциясынын ордун шарттаган. Илимпоз-энциклопедиячылардын илимий мурастары жалпы педагогикалык идеялардын толук системасын камтыйт. Ислам үстөмдүк кылып турган шартта анын диний догмаларына жана мусулман укуктарына карабастан, тарбиялоонун гуманисттик концепциясы иштелип чыккан.

Араб, мусулман маданиятынын Жакынкы жана Ортоңку Чыгыштагы (буга Орто Азия да кирген) жергиликтүү элдердин материалдык жана рухий маданияттары менен биригишинин натыйжасында маданияттын өзгөчө синкреттик тиби түзүлгөн. Анын эң сонун өкүлдөрү болуп көрүнүктүү илимпоз-энциклопедиячылар **Беруни Абу Райхан** (973-1050), **Ибн Сина** (Авицена) (980-1037), **Кинди Абу Али** (800-870), **Насир Хасров** (1004-1072), **Насир-ад-Дин Туси** (1210-1274), **аль Фараби** (870-950), **Омар Хаям** (1048 - 1123), **аль Хорезми** (870-950), **Жафар Рудаки** (860-941), **Абулкасим Фирдоуси** (940-1020), **Муслихиддин Саади** (1203-1292), **Низами Гянджеви** (1141-1209) болгон.

Исламдын орношу мамлекеттин турмушуна, коомдук жана үй-бүлөлүк-никелик мамилелерге, адамдар ортосундагы мамилелерге, балдары тарбиялоого түздөн-түз таасир эткен.

Мусулман дининде адам проблемасы чоң орун ээлеген. “Ислам” термининин өзүнүн аталышы эле араб тилинде – “баш ийилүүчүлүк”, “кудайдын эркине баш ийүү” дегенди билгизет. Мусулмандар өмүр бою исламдын беш парзын так сактоого тийиш. Биринчиси - Ааламга жана анын элчиси Муканбетке сөзсүз ишенүү. Экинчиси - сутка бою беш ирет намаз окуу. Үчүнчүсү - орозо кармоо. Төртүнчүсү - исламдын негизги ыйык жайы Меккедеги Каабага баруу. Бешинчиси - мүлкү үчүн сөзсүз зекет берүү.

Чыгыштын илимпоз - энциклопедиячылары кудай менен адамдын, адам менен табияттын байланыш проблемаларын иштеп чыгууга эң чоң салым кошушкан. Хорезми, Кинди, аль Фараби, Беруни, Ибн Сина дүйнөнүн түзүлүшүн жана исламдын көп жоболорун акыл-эстин чегинде түшүндүрүүгө аракеттенишкен, илимдерди үйрөнүү жана алардын жардамы менен чыныгы далилдөөлөрүнө жетишүү менен гана дүйнөнү жана түбөлүк бакытты сактап калууга болот деп эсептешкен. Туси дүйнөнүн убакыт боюнча башталышы жок экендигин далилдеген. “Барыдан жогору турган күч ар дайым жаратуучу болгон. Ал эми жаратуучусу болгондон кийин, жаралуунун өзү да болууга тийиш. Демек, бул дүйнөнүн болушу зарыл. Ошондуктан, илимпоз жок болгон учур болгон эмес”, - деп далилдеген.

Орто кылымдагы Жакынкы жана Ортоңку Чыгыштын илимпоз-энциклопедиячыларынын эмгектеринде тарбиялоо жана окутуу маселелери боюнча кызыктуу ойлор бар. Алар адамды акыл жагынан, адеп-ахлактык жана дене тарбиялык жактан тарбиялоонун максаттары менен каражаттарын изилдөөгө аракеттенишкен.

Аль-Фараби - Чыгыш философу жана илимпоз-энциклопедиячысы, чыгыш аристотелизмдин ири өкүлү, Аристотель менен Платондун комментатору. Ошондуктан Фарабиге - “Аристотелден кийин экинчи мугалим” деген элдик наам берилген. Ал Алепподон жана Багдаддан билим алган. 160 дан ашык китеп жана трактаттарды жазган. Анын “Музыка жөнүндөгү чоң трактат” аттуу фундаменталдуу эмгеги - илимпоздун бүткүл өмүрүнүн түшүмү. “Акыл-эс жөнүндө трактат”, “Жыргалга жетүү жөнүндө трактат” аттуу эмгектери педагогика, психология, этика жана эстетика боюнча баалуу ойлорду камтыйт.

Фараби илимдердин жана искусствонун классификациясын берген. Ар кандай илимди практикалык жана теориялык деп эки бөлүккө бөлүп, окутуунун практикалык багытта болуу идеясына, анын турмуш жана адамдардын күндөлүк ишмердүүлүктөрү менен байланышына алып келген.

Анын адамдын адеп-ахлактык сапаттары жөнүндөгү ой жүгүртүүлөрү адамдардын биргелешип иш жүргүзүү жана адам өмүр бою белгилүү жүрүм-турум нормаларын сактоо зарылдыгынан келип жатат. Адамды тарбиялоонун негизи-эр жүрөктүүлүк, жоомар-

ттык, сабырдуулук, достук сыяктуу адеп-ахлактык сапаттар болууга тийиш. Мисалы, илимпоздун пикири боюнча эр жүрөктүүлүккө коркунучтуу иштерде пайда болгон тайманбастыктын эсебинен жетишүүгө болот. Жоомарттык акчаны сактоо жана чыгымдоо сезим ченемин сактоодо пайда болот. Сарандык болсо - арам ойлуу адеп-ахлактык касиет. Өзүн өзү тыюу - ар кандай ыракатты (жыргалды) чени менен пайдалануу, өзүн өзү кармай албоо ач көздүүлүккө, тойбостукка, канааттануу сезиминин жок болушуна алып келет. Адамдар менен мамиле түзүү процессинде баалуу адеп-ахлактык касиети - достук иштелип чыгат.

Фараби илимий билимге ээ болуу жолу менен рухий тарбия берүүгө чоң маани берген.

Илимпоздун пикири боюнча тарбиялануучуга эки усулду колдонуу керек: эгер тарбиялануучулардын илимди жана өнөрдү үйрөнүүгө каалоолору болсо, таанып-билүүгө болгон кызыкчылыкты күчөтүүгө багытталган («жумшак усул»); эгер тарбиялануучулар акма кулак болушса жана өнүп-өркүндөөнү каалашпаса, анда тескерисинче, - («катуу усул»). Бирок, ошол эле учурда, тарбиячы бул тарбия системасын ашыкча колдонуп, өтө эле катуу талап кылбоого тийиш, - деп эскерткен Фараби. Анткени, бул тескери натыйжа берип, окуучулар мугалимди катаал адам катары жек көрүп калышарлары мүмкүн.

Фараби «Социалдык-этикалык трактаттарында» төмөнкү насааттарды айтат: «Ким илимдерди үйрөнүүгө киришсе, ал жаш жана оор басырыктуу, чың ден-соолукта, адептүү жана тарбия көргөн, принциптүү, жаман кылык-жоруктан алыс, илим адамдарын урматтаган киши болууга тийиш».

Фараби ою боюнча, тарбиянын маанилүү маселелеринин бири болуп пайдалуу жана эң жакшы иш аракеттерге жөндөмдүүлүгүн өстүрүү, адептик нормаларга жана кол өнөрчүлүктү үйрөнүү үчүн практикалык көндүмдөргө адат алуу болуп эсептелет. Адептик сапаттар менен нарктарды кол өнөрчүлүктөгү, искусстводогу, илимий билим, көндүмдөр сыяктуу эле адам курчап турган айланачөйрөнүн таасири менен алат.

Фарабинин мурастарында, окутуу усулдарында, жекече алганда тажрыйбага жана байкоо жүргүзүүгө чоң орун берилет. Ал «Акыл-эс - бул тажрыйбанын так эле өзү», - деп аныктаган, ошондуктан илимий абстракциянын була-гы жана чындыктын критерийи катары практикага чоң маани ыйгарган.

Фараби окутуунун маанилүү усулдарынын бири катары көнүгүүнү эсептеген. Ал узакка тырышып аракеттенген көнүгүүнүн натыйжасында үйрөнүүчүлөрдүн билим, билгичтик жана көндүм деңгээлдерине өсөөрүнө абдан ишенген. Фараби «Илим менен искусствонун наркы жөнүн-дөгү трактатында» дедукция мето-

дуна артыкчылык берүү менен окутууну уюштурууга коюлуучу талаптар жөнүндөгү өз көз карашын билдирген.

Мугалим окуучулардын алган билим денгээлдерин текшерүү менен ар дайым жооптордогу каталардын себебине көңүл буруу керек, өтүлгөн материалды бышыктап жана окуучулар бул каталарды андан кийин кайталабас үчүн туура жыйынтыкка алып келүү керек.

Кинди, аль Кинди ибн Исхак – философ жана илимпоз, 200 дөн ашык эмгектердин автору. Тилекке каршы, анын көп бөлүктөрү бизге жеткен эмес.

Араб халифаттыгында ал өзүнүн демократиялык көз караштары жана ишенимдери үчүн куугунтукка алынган.

Кинди граждандык билим берүүнү жайылтуу жөнүндө маселе койгон, ал адамдын акыл-эси чындыкты издөөдө кудай берген жазмыштан эркин болуш керек деп эсептеген. Ал официалдуу диндин догматизмине каршы чыккан жана материализмге жакын болгон. Кинди мутакаллимдердин диний-мистикалык философиясына карама-каршы болгон философиялык жана диний корутундулардын ажырымын (келишпестигин) далилдөөчү жана илимди чиркөөнүн эзүүсүнөн бошотуучу теорияны сунуш кылган.

Кинди өз классификациясында философияны билимге жана ишмердүүлүккө, теориялык жана практикалык даанышмандыкка бөлөт. Теориялык билимге теологияны үйрөнүү жолу менен, практикалык билимге этика, үй тиричилиги, граждандык саясат аркылуу жетишүүгө болот деп эсептеген.

Илимпоз-энциклопедиячылардын гносеологиялык идеялары барыдан мурда математика, астрономия, географияда практикалык колдонулушка ээ болгону белгилүү. Бул илимдер боюнча эмгектер бир эле мезгилде илимий трактаттардын да, окуу китептеринин да милдетин аткарган.

Киндинин пикири боюнча, математикалык илимдерди билүү – адамдын жакшы сапаттарын иштеп чыгуу жана анын акыл күчүн өнүктүрүү үчүн зарыл. Ансыз адам изилдетүүчү илимдин маңызын түшүнбөйт.

Кинди - таанып-билүүчүлүк ишмердүүлүктүн усулуна жана логикалык ой-жүгүртүүнү өнүктүрүүгө өзгөчө көңүл бурган. Анын пикири боюнча адамдын таанып-билүүчүлүк ишмердүүлүгү эчтеке билбегенден жакшы билгенге чейинки жолду басып өтөт. Адам сезим кабылдоосун байытуу менен гана өз билимин көтөрө алат. Ошондуктан окутууда окуучулардын өздөрүнүн тажрыйбасына таянуучу усулдарды кеңири пайдалануу керек, анткени алар аңгемелерди, ырларды, жомокторду, б.а., алар өспүрүм кезинде эмнени укса, анын баарын оңой кабыл алышат.

Педагогикалык ойлорду, билим берүүнү жана илимди өнүктүрүүдөгү көрүнүктүү орун илимпоз-энциклопедиячы **Ибн Синага**

(Авиценнага) таандык. Анын негизги энциклопедиялык эмгеги болгон “Шыпаа китеби” 4 бөлүмдөн: логика, физика, математикалык илимдер жана метафизикадан турат. Фарсы тилинде жазылган, ушуга жакын “Билимдер китеби”, “Нускоо жана насаат китеби” анын философиялык идеяларын жыйынтыктайт. Андан сырткары Ибн Сина эки энциклопедиянын негизин - “Шыпаа китебин” жана “Дарыгерлик илимдин канонун” түзгөн. Алар көптөгөн кылымдар бою студент-медиктер үчүн окуу китеби болгон жана азыркы күндө да пайдаланышат.

Анын адеп-ахлактуулукка жана адептик тарбияга болгон көз караштары өзгөчө кызыкчылыкты туудурат. Чынчылдык, ак ниеттүүлүк, адилеттик сыяктуу адептик сапаттарды жогору баалоо менен илимпоз элдин адептик өзгөчөлүктөрүн жана адилеттикти негиздөөчү кылымдап келе жаткан салттарын сөзсүз эске алууга кеңеш берет. “Анткени, адилеттик - адам жасаган иштерди көркүнө чыгарат”.

Ибн Синанын окуусу боюнча адамды тарбиялоо акыл, эмгектик, адептик, дене жагынан өсүүнү бирдикте жана максаттуу кароону түзөт. Ибн Синанын этикалык көз карашында адамзатка пайда алып келүүчү, жалпы ишке кызмат кылууга умтулган билимдүү, асылзат, изги, ишкер адамды тарбиялоо үчүн көптөгөн сунуштарда ачык көрсөтүлгөн. Баалуу адептик сапат болуп пакизалык, акылмандык жана адилеттик эсептелет. Пакизалык-ачуунун күчүн акыл-эс менен жеңүү, акылмандык-таанып-билүүчүлүк жөндөмдүүлүк, ал эми натыйжасы - алардын ар бирин акыл-эс менен көрсөтүү. Ибн Синанын этикалык көз караштары улуу илимпоздун көп жактуу ишмердүүлүгүнүн гуманисттик багытын айгинелейт.

“Дарыгерлик илимдин канону” аттуу эмгегинде ал туура тарбия берүүнүн натыйжасында балада өтө эле кичинекей кезинен баштап туруктуу мүнөз иштелип чыгарын жазган. Дене жагынан өсүшү жөнүндө дене тарбиялык көнүгүүлөргө чоң көңүл буруу менен төрөлгөндөн жетилгенге чейин кам көрүү зарыл. Ал күндөлүк режимди сактоону, бир калыпта тамактанууну, нормалдуу уктоону сунуш кылган. Ибн Сина адам бул дүйнөгө жакшы да эмес, жаман да эмес, боорукер да эмес болуп төрөлөрүн, ал кийин гана бир катар факторлордун жыйындысынын таасири менен гана ошондой болуп каларын айткан. Изгилик бизге табияттан берилбейт, ал көнүгүү, адат аркылуу пайда болот. Ибн Синанын сөзү боюнча адамды курчап турган сырткы чөйрөнүн таасири адамды калыптандырууда чоң мааниге ээ болот. Сырткы чөйрөнүн таасиринин натыйжасында бала курчап турган дүйнөнү гана таанып-билбестен, жакшы жана жаман сапаттарга ээ болот. Ал балдарды тарбиялоодо кылдаат болууга чакырган жана адамдын руху ар кандай сүрөттү тарта берүүгө мүмкүн болгон “таза доскага” окшош деп айткан. Терс таасирлерден алыста болуш үчүн бала жакшы адамдардын арасында болууга тийиш. Ал алдамчылыкка жана калпычылыкка

көпбөшү керек. Баланын насаатчысы акылдуу, жөндөмдүү, гуман-
дуу болууга тийиш.

Ибн Синанын “Үй тиричилиги жөнүндөгү трактаты” - педа-
гогикалык багытка ээ, анда үй-бүлө башчысына-балдардын атасына
даректелген насааттар жана кеңештер камтылган. Эне табиятынан
ак көңүл келип, өзүнүн эркететүүсү менен баланын мүнөзүн бузат,
ата физикалык ыкмаларды (уруп, тилдеп) да колдонот, ошондук-
тан үй-бүлөдөгү негизги тарбиячы ата болууга тийиш деп эсепте-
ген.

Фараби сыяктуу эле Ибн Сина да акыл тарбиясы ар кандай
илимдерди окутуу процессинде ишке ашырылат деп эсептеген.

Илимий билим берүү усулдары Ибн Синанын окуусу боюнча
илимдердин өз ара байланышына таянат.

Ибн Синанын “Дарыгерчилик илимдин канонунда” билим-
дерди системалуу жана ырааттуу баяндоо, илимди түшүнүүгө алып
келүүчү логикалык бирдей талдоолор сыяктуу медицинаны окутуу-
да кеңири пайдаланылган усулдар чагылдырылган. Ибн Сина бо-
юнча окутуу усулу катары байкоо жүргүзүү, тажрыйба, экспери-
мент, практикалар закондорду ачат жана ошонусу менен Жер ша-
рында адамдын кубаттуу болушуна шарт түзөт.

Ибн Сина мугалимдердин алдына бир катар талаптарды кой-
гон. Мугалим эр жүрөк, чынчыл жана ак көңүл адам болуп, бала-
ны тарбиялоо усулдарын, ошондой эле моралдын эрежелерин
жакшы билүүгө тийиш. Мугалим тарбиялануучунун рухий
дүйнөсүн терең билип, анын акыл-эсине кире билиши керек. Муга-
лим окутуу процессинде ар түрдүү усулдарды жана иш ыкмаларын
колдонууга тийиш деген илимпоздун ошол мезгилдеги оригиналдуу
ою болгон. Мугалим окуучуну акырындык менен өзүнөн да ашып
түшкөндөй тарбиялоого тийиш. Мугалим менен окуучунун орто-
сундагы мамиле гумандуулуктун, өз ара сыйлашуунун жана ише-
нимдин негизинде түзүлүшү керек. Мугалим окуучуларын окутуу-
да жана тарбиялоодо өз иш аракеттерин алар менен макулдашып,
турмуштун талаптарына тууралашы керек.

Белгилүү илимпоз-географ жана астроном **Беруни** Ибн Сина-
нын замандашы болгон. Ал Коперникке чейин 500 жыл мурда эле
Жердин Күндү айланышы жөнүндөгү ойду айткан.

Беруни табигый-илимий чыгармаларында илимий билимдин
маанисин белгилөө менен ар түрдүү диний проблемаларга көп жолу
кайрылат.

Ал адеп-ахлактуулуктун коомдук критериялары жөнүндө ой
жүгүртөт.

Инсанды калыптандырууда эмгектин ролу, анын адамдын тур-
мушундагы мааниси жөнүндөгү идея Берунинин көптөгөн чыгармала-
рынын өзөгүн түзөт. Достук жана жолдошчулук - бул жашоонун өтө
баалуу белеги, ал эми чынчылдык жана акыйкаттык - маанилүү адеп-

тик сапаттар. Ал балдардын токтоолугун, башкаларды уга билүүчүлүгүн, башка адамдарга жакшылык каалоочулугун, улууларды урматтоосун, эмгекчилдигин өнүктүрүүгө кеңеш берген. Адептик тарбия процессинде жакшы адаттарды иштеп чыгуу чоң мааниге ээ. Бери боюнча, тарбия этикалык изгилдик менен байланышкан, адатка жана көндүмгө негизделген, ал убакыттын өтүшү менен калыптанат. Тарбиянын милдети – барыдан мурда рухту, акылды жаман касиеттерден жана көпчүлүк адамдарды бузуучу бардык кокустук жагдайлардан, тагыраак айтканда эски адаттардан, эрегишүүчүлүктөн, бийлик үчүн күрөштөн тазалоо болуп эсептелет. Ошентип, тарбия өзүн өзү тарбиялоо менен байланышкан.

Бери сөздүн чыныгы маанисиндеги анык педагог болгон. Ал өзүнүн илимий жана педагогикалык ишмердүүлүгүндө илимдин жетишкендиктерине таянган, эң эле ар түрдүү усулдарды пайдаланган жана өзү илимий билим берүүнүн мазмунунун маселелерине, анын максатына, усулуна чоң көңүл буруу менен изилдөөнүн жана окутуунун жаңы усулун иштеп чыккан.

Беринин “Тафхим” деген китеби - көптөгөн педагогикалык артыкчылыкка ээ болгон окуу куралы. Мисалы, окуучу коюлган суроого бир же бир нече жоопту тандоо менен эркин жооп бере алгыдай болгон жарым жабык суроо-жооп усулун ал кеңири пайдаланган.

Беринин “Акылман санат сөздөрдүн жыйнагы”, “Ойду жана акылды көнүктүрүү”, “Өткөн муундардын эстеликтери” аттуу эмгектери окутуунун мазмуну менен усулдары маселесине арналган.

Беринин пикири боюнча, билимдердин ар кандай тармагын үйрөнүүдө (адегенде үйрөнүү маселесин өзүнө) түшүнүктүү кылуу керек. Андан кийин гана ар түрдүү окуу китептеринен алынган маалыматтарды салыштыруу жолу менен болгон маалыматтардын ишенимдүүлүгүн текшерүү керек. Ошондой эле бул маалыматтарды алууда пайдаланылган усулдарды салыштырып, андан кийин эсептөө жүргүзүү керек жана акырында жазуу жүзүндө жыйынтыктап коюу керек деп үйрөткөн.

Адамдын жашоосундагы илимдин жетекчи ролун жактоо менен Бери окутуунун маанилүү маселеси катары окутуучулардын илимий фактылар менен куралданышын эсептеген. Анын пикири боюнча тажрыйба жана байкоо жүргүзүү – табият жана адамдын жашоосу жөнүндөгү жаңы билимдерди алуунун эң ишенимдүү каражаты болуп эсептелет.

Орто кылымдагы прогрессивдүү гуманист-философтордун бири, илимпоз-энциклопедиячы - **Омар Хаям**. Адам жана дин проблемасынын көптөгөн чыгармаларында ачык көрсөтүлгөн.

Анын пикири боюнча, тарбиянын мааниси тунук акыл-ойго, тез баамдагычтыкка, сезимталдыкка ээ болгон адамды калыптандырууда турат. Адам бийик адеп-ахлактуулуктукка жетишип, жаккындарын жакшы көрүп, үй-бүлөлүк каада-салттарды кадырлашы

керек. Тарбиялуу адам практикалык да, теориялык да жагдайда даярданган өтүп, өзүнө илимдеги тез баамдагычтыкты да, иш-аракеттериндеги туруктуулукту да айкалыштыруу менен адамдарга жакшылык жасашы керек.

Ал жакшы да, жаман да (ар түрдүү адеп-ахлактык сапаттар) жетишкендик деп эсептеген. Эгер адамда кандайдыр бир адеп-ахлактык жакшы сапат жок болсо, ал аны иштеп чыга алат, жаман сапаттан өз эрки менен арылууга болот. Адептүүлүккө адаттарды чыгаруу аркылуу жана ой жүгүртүү процессинде жетишүүгө болот. Жаман кылык-жоруктар адатка айланып кетиши мүмкүн. Ошентип, Хаям, адамдын адеп-ахлактык кулк-мүнөзүн, аны активдүү калыптандыруу мүмкүнчүлүгүн далилдеген.

Поэзиялык ыр саптарында акын адамды, анын улуулугу менен сулуулугун төмөнкүчө ырдаган:

Дүйнөнүн түп максаты, санаасы – биз,

Тилеги, акыл-ары, ак даны – биз.

Тирилик-шакек сымал тегерекче,

Шакектин ширетилген каухары – биз.

Ал жаштарга бир да минутасын иштебей текке кетирбөөгө, турмуштан пайдалуу, мыкты, керектүү нерселердин бардыгын алууга, өзүнө акылмандардын кеңешин уга билген акылдуу досту тандоого, акыйкатчыл жана чынчыл болууга, куру убада бере бербөөгө, айткан сөзүн аткарууга, адамдык кайрымдуулукту баалоого, бой көтөргөн, кекирейген жана өзүмчүл адамдардан алыс болууга кеңеш берет:

Акыл токтот, ар дайым адеп сакта,

Ачууң менен бирөөгө жаман айтпа.

Кыйнагыча башканы өзүң кыйнал,

Жашайм десең бейкапар бул жарыкта.

Хаямдын ачык туюнтулган насаатчыл, тарбиялык мүнөздөгү чыгармачылыгы анын ырларынын муундан муунга өтүп макал, ылакап жана накыл сөз менен катар эле эл ичинде жашап кележатышына шарт түзгөн.

Акындын педагогикалык трактаттары Чыгыш элдери-нин педагогикалык маданиятынын өнүгүшүнө чоң таасир берген.

Омар Хаямдын пикири боюнча, илимдерди үйрөнүү жана алардын жардамы менен чыныгы далилдөөлөргө жетишүү жана түбөлүк бакытка жетишкендиктер үчүн зарыл, математика сыяктуу так илимдерди үйрөнүүгө жардам берет. Ал окутуу усулдарын жөнөкөй жана эң сонун, ар бир каалоочуга түшүнүктүү кылып жасоого боло турганын, ал эми илимдерди өз алдынча үйрөнүү эң чоң билим берүүчүлүк мааниге ээ экенин жазган.

Көрүнүктүү философ **Насир-ад-Дин Туси** – өз доорунун алдынкы адамдарынын бири, илимпоз-энциклопедиячы. Ал өзүнүн илимий идеяларында Аристотель менен Платондун окуусуна таянган. Туси убакыт

боюнча дүйнөнүн жашашынын башталышы жоктугуна кызыктуу далил-дөө жүргүзгөн. Ал “Насир этикасы” деген китепте Чыгыштын илимпоз-энциклопедиячыларынын этикалык жана коомдук саясий көз караштарын мүнөздөйт. Бул эмгекте жакшы тарбиянын маанилүүлүгү жана мүнөзү, ата-энелердин укугу, изгилик жана бакыт, адамдын асыл сапаттары, адеп-ахлактуулук, нарктуулук, кыйбастык менен ачыктык, ден соолукту сактоо жөнүндө сөз болот. Туси адам бакытка чыныгы билим, адептик тарбия алуунун жана дене жагынан өсүүнүн натыйжасында гана жетише аларын далилдеген.

Туси “Окуучуларды тарбиялоо жөнүндө” деген трактатында төмөнкүдөй жети башталышты көрсөтөт: сараңдык, ачуулук, ач көздүк, кекчилдик, жүрөнөөктүк, текебердик жана көз карандылык. Булардын негизинде бузук кылык-жоруктар келип чыгат. Ошондуктан адептик кулк-мүнөздү өзгөртүүчү жана бул жаман сапаттарды жеңүүчү тарбия каражаттарын издөө керек.

Ал “Окуу жолундагы окуучуларга насааттар” деген эмгегинде он төрт адептик сапатты карайт, аларды калыптандыруу тарбиянын максаты болуп эсептелерин көрсөтөт. Ал сапаттар: чыдамкайлык, топуктук, жардам жана достук мамиле, адамдык, марттык, жумшактык, асылзаттык, кудай таануучулук, момундук ж.б. Акыл билимин алуу менен бирге бул сапаттарга ээ болуу адамды кемчиликсиз кылат деп ишенген.

Эгер адам бала кезинен баштап философиянын эрежелерине ылайык тарбия алса, анда ал оңой эле изги болушу мүмкүн экендигине Туси абдан ишенет. Бирок, ал бала кезинде туура тарбия албаса, анда жаман адаттарды жана көндүмдөрдү жок кылууга аракеттениши зарыл. Адам төрөлгөндөн баштап эле кандайдыр бир адептик сапаттарга ээ болбойт, алар тарбиянын натыйжасы болуп эсептелет.

Илимий билимдин мазмуну жана усулдары маселесине да илимпоз абдан кызыккан. Билимге адам чоң эмгектин натыйжасында жетишет, - деп айткан ал, билим издөөчү адептик жана гумандуу болгон максатты так элестете билиши керек дейт окумуштуу.

Туси “Окуу жолундагы окуучуларга насааттар” трактатында мугалим менен окуучулардын өз ара мамилелерин караган. Окуучу мугалимге таянышы керек, өз ойлорун, ой жүгүртүүсүн ага ишенип айтып бериш керек, анткени мугалимде билим алуунун чоң тажрыйбасы бар. Окууда мугалим менен окуучунун, ошондой эле эне-атанын бирдиктүү күч-аракети зарыл.

Туси “Окуучуларды тарбиялоо жөнүндө” деген трактатында болсо мугалимдик искусствону андан ары өнүктүрүү мугалимдин ар кандай илимдердин негиздерин үйрөнүшүнө жана турмуштук тажрыйба топтошуна жараша болот деп жазган. Мугалим өзүнө окуучуларды ишенигидей кылып өз кесибине мамиле жасашы керек. Ал талаш-тартыш жүргүзө билиши керек, анын сөзү таза, логика-

дуу, ишенимдүү жана көркөм болушу зарыл. Мугалим чын дилинен балага мамиле жасап, шашпай сүйлөп, үнү, кыймыл-аракети жагымдуу болушу керек.

Бай педагогикалык мурасты улуу азербайжан акыны **Низами Гянджеви** калтырган. Ал өз чыгармаларында эзүүчүлөрдүн бийлигине каршы чыккан, зомбулукту жана феодалдардын эзүүсүн айыптаган. Ал ар бир адамдын жашоосун акыл-эс башкарышы керек деп эсептеген жана ошондуктан акыл билимине чоң маани берген, ошондой эле түркөйлүккө, адамдын өзүнүн акылынын өсүшүнө бейгам мамилесине каршы болгон.

Низаминин моралга жана адептүүлүккө болгон көз караштары адамдын адамды эзүүсүнө келишпестиги, терең гуманизм жана элди сүйүүсү менен аныкталган.

Низаминин көз караштарында эмгек проблемасы көрүнүктүү орунду ээлейт. Ал эмгектин адамга болгон тарбиялык таасирин баса белгилейт, моралдык тазалыктын жана көз карандысыздыгынын фактору катары эмгекке чоң маани берет. Эмгекчилдикке тарбиялоо тырышчаактыкка, туруктуулукка, эр жүрөктүүлүккө, чыдамкайлыкка жана кыйышчылыктар менен күрөшүүдө ынтаага тарбиялоо аркылуу айкалышы керек.

Хорезминин, Киндинин, Фарабинин, Берунинин, Ибн Синапын, Омар Хаямдын, Тусинин ж.б. илимпоз-энциклопедиячылардын илимий эмгектери – адамдардын илимий билимдеринин бирдиктүүлүгү Чыгышта гана эмес, Батышта да билим берүүнүн негизин түзгөн.

Антикалык ойлордун жетишкендиктерине, өзгөчө Аристотель менен Платондун этикалык идеяларына таянуу менен, байыркы Чыгыштын социалдык идеяларын пайдалануу менен алар тарбиянын максатын жана каражатын кароочу көптөгөн проблемаларга кайрылышкан. Илимпоз-гуманисттер тарбиянын максаты катары коомго жана айлана-чөйрөсүндөгү адамдарга карата өз милдетин түшүнүү менен аткарышы, жогорку адеп-ахлактуулук менен үзгүлтүксүз байланышта болгон бакытка жетүүнү эсептешкен.

Орто кылымдын илимпоздорунун жалпы педагогикалык көз караштары адамзаттык таанып-билүүнүн булактарын материалисттик түшүндүрүүгө маанилүү кадам жасаган.

Орто кылымдагы Жакынкы жана Ортоңку Чыгыштагы илимпоз-энциклопедиячылардын илимий-педагогикалык жана дидактикалык идеялары алардын дүйнөгө болгон көз караштарынан келип чыгат. Илимпоз-энциклопедиячылардын илим менен билим берүү, мораль жана балдарга укуктук тарбия берүү, бийик адеп-ахлактык касиеттерди калыптандыруу жана өнүктүрүүдөгү мугалимдер менен ата-энелердин ролу, балдарга физикалык, эмгектик тарбия берүү, үй-бүлөлүк тарбия жөнүндөгү илимпоз-энциклопе-

диячылардын ойлору дүйнөлүк илим менен маданияттын өнүгүшүнө чоң салым кошкон.

2-§. ИСЛАМ ДИНИ. МУСУЛМАН МЕКТЕПТЕРИ ЖАНА МЕДРЕСЕЛЕР.

ОРТО КЫЛЫМДАГЫ ИСЛАМДЫК ПЕДАГОГИКАЛЫК ОЙЛОР

Ислам дини башталышында жамааттык-уруулук түзүлүш жоюлуп бараткан шартта Батыш Аравиянын араб урууларынын арасында Хиджазда пайда болгон. Ал арабдардын аскердик экспансиясынын жүрүшүндө Чыгышта Гангадан, Батышта Галлиянын түштүк чек арасына чейин тез тараган. Азыркы мезгилде ислам негизинен Азия менен Африка өлкөлөрүнө тараган жана алардын социалдык-маданий турмушунда чоң мааниге ээ болгон. Ислам динин туткандардын саны 1 миллиард адамга жетет.

Ислам дининин негиздөөчүсү – **Мухамбет** (570-632) хашимиттер уруусунун меккелик курайш уругунаан чыккан. Мухаммедге чейин арабдарга монотеисттик диндер – иудаизм жана христиан дини белгилүү болгон. Бул диндердин түздөн түз таасири менен 610-614-ж Мухаммеддин диний үгүтү башталган. 622-ж. Мухаммед жана анын аз сандагы жолун жолдоочулар Меккеден Мединага көчкөн (ал хижра деп аталып, кийин ай календары боюнча жүргүзүлүүчү мусулман жыл эсептөөсүнүн башталышы болуп калган). Ошондон баштап Мухаммед ислам дининин үгүтчүсү гана эмес, ислам динин жактоочуларына жашоо-турмуштун түрдүү тармактарындагы жүрүм-турум нормаларын аныктоочу, башкаруучу да болуп калган.

Мусулман дининин негизги эрежелеринин жыйындысы – Куран. Куранда айтылгандарды Кудай Мухаммед пайгамбарга айтып берген ачылыш катары түшүнүгө болот. Мусулмандардын диний окуусунун дагы бир булагы – “сунна” (кээде ал “өрнөк”, тагыраак айтканда, “сунна аннабы” – пайгамбардын жашоо образы жана кылыктары деп которулат). Сунна текстердин жыйындысы – Мухаммеддин айткандарын камтыган *“хадистердеп”* турат.

Ислам дининин маанилүү принциптеринин бири – исламда абсолюттук жана шексиз мүнөзгө ээ болгон так монотеизм. Мухаммед Куранда бир гана кудайга ишенүүнү калыбына келтирүүгө чакырган.

Мусулман дининин маанилүү түшүнүктөрү – “ислам”, “дин”, “ыйман”. Ислам кеңири мааниде бүткүл дүйнөнү белгилей баштаган, анын чегинде Курандын мыйзамдары аныкталган жана иштелген.

“Дин” – адамдарды сактоого алып келүүчү кудай мыйзамдары – барыдан мурда, кудай адамдын маңдайына жазган мыйзамдары түрүндө болот. Негизги элементтеринин бири – “дина”

“исламдың беш парзы” (кудайдын бар экендигине ишенүү, күнүгө беш убак намаз окуу, жылына бир жолу ырамазан айында орозо тутуу, дараметине жараша зекет берүү, мүмкүнчүлүгү болсо Меккеге ажыга баруу).

“Бийман” (“ишеним”) - биринчи кезекте өз ишеним-деринин объектиси жөнүндөгү “далил” катары түшүнүк. Куранда барыдан мурда кудайдын бар экендиги жөнүндөгү далил айтылат, динге ишенүүчүнүн жообу – бул кайтарылган далил болуп эсептелет. Жок дегенде эки мусулмандын катышуусунда “Алладан башка теңир жок. Мухаммед анын пайгамбары экенине күбөлүктү беремин”, - деп тил менен айтса, башка диндеги адам да мусулман болуп калат.

Ислам дининде мусулмандын жүрүм-турум эрежелеринин жыйнагы – шарият деп аталат. Ал укуктук гана эмес, адеп-ахлактык нормаларды да камтыйт. Аларды морал менен укукка бөлбөйт. Шарияттын булагы жана анын курамдык бөлүгү болуп Куран, сунна жана адат (кадимки эрежелер) эсептелет.

Адеп-ахлактуулуктун мусулмандык доктринасы Куранда белгиленген моралдын нормаларынын абсолюттук маанисинен келип чыгат. Моралдын нормалары - түбөлүктүү жана өзгөрүлгүс. Ислам моралын түзгөн Алла абсолюттук кемтиксиздик болуп эсептелет. Ислам моралынын абсолюттук аныктыгы, түбөлүктүүгү жана өзгөрүлгүстүгү жөнүндөгү окуу ушундан келип чыгат. Аларды колдонуу, ошондой эле Аллага ишенүү инсандын жогорку адеп-ахлактуулугун камсыз кылат.

Исламдын жактоочуларынан Кудайдын бергендери катары курандын моралдык нормаларын сөзсүз аткаруу талап кылынат. Биздин жашоодо ар бир мусулмандын адеп-ахлактык милдети ислам дининин окуусуна ылайык – Кудайга кызмат кылуу. Адам өзүнүн жасагандарынын бардыгын Алланын атынан жасоого тийиш. Мусулмандын адеп-ахлактуулук, жүрүм-турумунун критерийи-жасаган иштеринин бардыгын Аллага арноосу, ага жагуусу ушундан келип чыгат. Негизги критерий – адамдын такыбалыгы, анын такыбалык деңгээли. Куран боюнча такыбалык - бул ишенимдерге тобо кылуу жана диндин бардык буйруктарын так аткаруу. Ислам моралынын категориялары - бул жакшылык, жамандык, акыйкаттык, бакыт, абийир ж.б.

Мусулман этикасы боюнча, жогорку адеп-ахлактуулукка жетишүүнү каалаган адам жакшылык жана жамандык жосундар жөнүндөгү исламдын окуусун жетекчиликке алуусу керек, бул окууда каралган жакшы иштерди гана жасоого жана жамандыктан качууга тийиш. Кемчиликсиздикке жакындоо үчүн дайыма күнөөдөн арылып туруу керек. Күнөөдөн арылууга исламдын окуусунда айтылган намаз окуу, ырым-жырым жана орозо тутуу менен жетишүүгө болот.

Ислам – болгону динге ишенүү гана эмес, өзгөчө жашоо образы жана ой жүгүртүү экендигин белгилөө керек. Мусулман канондору жашоонун эң эле түрдүү жактарын жөнгө салат, исламдын жактоочуларынын психологиясынын өзгөчөлүгүнө абдан таасир берет.

Бул өсүш келе жаткан муунду табриялоого да тиешелүү, анын айрым принциптери азыркыга чейин сакталган. Мусулман суткасына беш жолу намаз окуусу керектиги балдардын сезимине жаштайынан сиңген. Намаз окууда сөзсүз даарат алуу керек. Ошондуктан баланы жаштайынан окууга кастарлап мамиле жасоо керектиги тынчсыздандырган. Азыркыга чейин суу – адамдын кирин гана кетирбестен, моралдык кирлерди да кетирет деп эсептелет. Ушул жагдайдан бүтүндөй мусулман концепция-сы: денени да, адеп-ахлакты да таза тутуу келип чыккан.

Мусулмандардын ай календары боюнча тогузунчу айда ар бир мусулман орозо тутуу керектигин балдар үйрөнүшкөн. Орозо учурунда күн бою тамак ичкенге болбойт. Ошондой эле кумар кандыруучу нерселерден да баш тартуу керек. Орозо адеп ахлактык жактан да өзүн өзү тыюуну талап кылат, бул айда урушууга, бирөөнү алдоого, ушактоого болбойт. Орозонун акырында элдер үйлөрүн тазалашып, кир жууп, таштандыларды чыгарышкан.

Балдарга жаштайынан мусулман дининде болгон тыюу салуулар менен эрежелер таасир берген (эттин айрым түрлөрүн жебөөгө, ичкилик ичпөөгө, адамдар менен жаныбарлардын сүрөтүн тартпоого ж.б. тыюу салуулар). Балдарды тамак ичүү учурунда өзгөчө этикага үйрөтүшкөн. Мисалы, тамакты же идишти оң кол менен алуу жана отургандарга сунуу. Мусулмандар нанга өтө урматтап мамиле кылышканы белгилүү, ошондуктан нанды бычак менен кесүүгө тыюу салынган.

Ислам дининде кыздарды тарбиялоого өзгөчө көңүл бурулган. Мусулман дини аялзатынын жүрүм-турумдарын жөнгө салуучу көптөгөн эрежелер карайт.

Ислам дини тараган өлкөлөрдүн маданиятына, агартуусуна терең из калтырган. Медина мамлекетинде үч негизги ислам сабагы болгон: 1) Куранды окуу (“кыраат”) жана чечмелөө (“тафсир”);

2) хадистер жөнүндөгү илим; 3) укук таануу. Куран эрежелеринен жана тыюу салууларынан канондук мыйзам - **шарият** жаралган. Ал азыркыга чейин көптөгөн мусулман өлкөлөрүнүн мыйзам булагы болуп келүүдө. “Тафсирден” мусулман дин илими (“калам”) өнүккөн, анын ичинде түрдүү мектептер болгон. Ислам көптөгөн илимий багыттар менен тыгыз байланышкан. Антикалык философиялык мурастары (аристотеизм, неоплатонизм) кабылдоо мусулман теологиясында рационалисттик тенденциялардын пайда болушун (мисалы, мутализиттер биринчи болуп кудай менен адам-

дын өз ара байланышын чечмелөөгө байыркы грек логикасы менен философиясына ой жүгүртүп талдоо усулун колдонушкан), ал эми андан ары (IX-XII кылымдарда) араб философиясынын найда болушун жана гүлдөшүн, жогорку мусулман окуу жайларынын түзүлүшүн шарттаган. Мисалы, IX кылымда Египетте эң эски мусулман университети Аль-Азхар ачылган, ал азыр да бар.

Колдонмо илим катары грамматика, астрономия, математикалар жарала баштаган. Бул илимдердин өнүгүшү исламдын башка чыгыш маданияттары (сирия, византия, персия, индиялык) менен тыгыз байланышта болуу процессинде жүргөн.

Курандын аркасы менен дүйнөнүн көптөгөн элдери ислам, мусулман этикасы, жаштарды мусулмандык тарбиялоонун негиздери менен таанышкан. Алсак, X кылымда Византияда Курандын грекче котормосу болгон. Араб тилинен которулган чыгармалардын кескин көбөйүшү 1085-ж. Толедону христиандар басып алгандан кийин күчөп, европалыктардын араб-мусулман маданиятынын жетишкендиктерине кызыгуусу арткан. Курандын латын тилиндеги котормосу 1142-ж. Клоны монастырында ишке ашырылган.

Россияда атайын Куранга арналган биринчи чыгарма падыша Петр жана анын иниси Иван үчүн жазылган. Петр Инин көрсөтмөсү боюнча 1716-ж. Курандын орусча котормосу жүзөгө ашырылган. Түркия менен болгон татаал мамилеге байланыштуу жана Россиянын мусулмандарынын өтүнүчү боюнча, Петербург Екатерина Инин көрсөтмөсү менен Курандын арабча тексти басылган. Бул басылма Европалык басылмадан өтө айырмаланып, мусулман мүнөзүнө жакын болгон анын текстин Усман Ибрахимов басууга даярдаган жана түшүндүрмө жазган.

Куран – мусулман элдерин тарбиялоо жана агартууда алардын рухий дүйнөсүн, моралдык сапатын, инсандык этикетин калыптаңдыруу менен чоң мааниге ээ болгон жана болууда.

Ислам дин окуусунун Курандан кийинки экинчи булагы, текстин жыйындысы-хадистерден түзүлгөн Пайгамбарлардын суннасы болуп эсептелет. Хадистер жыйнагы зор адабий комплексти элестетет. Көлөмү ар түрдүү, анча чоң эмес, пайдаланганга ыңгайлуу жыйнактар бар. Хадистердин текстери насыят мүнөзүндөгү түрдүү тарыхтарды, жомокторду, уруксат берилген жана тыюу салынган эрежелерди жана башка тарбиялык элементтерди камтыйт.

Педагогиканын тарыхы башка илимдер менен тыгыз байланышта болгон ислам философиясы белгилүү орунга ээ болгон.

Араб-мусулман философиясынын гүлдөшү IX кылымда Аббасиддер халифатында Аль-Мамундун (813-833) тушунда башталган. Халиф Аль-Мамун Багдадда Акылмандар үйүн негиздеген, ага анын буйругу боюнча илимий мүнөздөгү байыркы кол жазмалар алып келинип турган. Ал кол жазмалар философия боюнча гана

болбостон, билимдердин башка тармактары, математика, астрономия, физика, медицина, тарых, география боюнча да болгон.

Аль-Мамундун меценатствосу абдан алыс кеткендиктен, 830-ж. Византиянын начарлашына алып келген, ал Византиядан философтордун чыгармалары менен салык төлөөнү талап кылган.

Акылмандар үйүндө көчүргүчтөр жана котормочулар эмгектенип, алар араб тилине которулуп келип түшкөн манускриптерди (байыркы кол жазмаларды) системага салышкан. Котормочулар эреже катары грек жана араб тилдерин билишкен христиандар болгон. Ага чейин 529-ж. Византия императору Юстиниан еретиктерге согуш жарыялап, Афинадагы философия мектептерин кууган, көптөгөн грек философтору "христиандык Чыгыштын" түрдүү аймактарына - Ливанга, Сирияга, Палестинага, Египетке жайгашкан. Ал аймактар кийин Араб халифатынын курамына кирген. Алардын окуучулары жана урпактары Багдаддагы алгачкы котормочу кадрларды түзгөн.

Барыдан мурда Аристотель менен Платон (арабча Аристоталис жана Ифлатун) сыяктуу ысымдар менен байланышкан антикалык философиялык мурастар мусулман ойлорунун өнүгүшүнө күчтүү түрткү берген. Багдад мектебинен чыккан бирипчи араб философтору байыркы грек авторлорунун эпигондору болушканы түшүнүктүү. Бирок, кийинчерээк оригиналдуу философтор пайда болуп, акылмандык кориферийлеринин идеяларын чыгармачылык менен кайра иштеп чыгышкан. Алардын алгачкысы катары Юсуф ибн-Искан аль-Киндини (VIII кылымдын акыры) эсептөөгө болот.

Аль Кинди - көрүнүктүү араб философу, илимпоз, 200дөн ашык эмгектин автору. Ал антикалык философиянын чыгармаларын илимий түргө салган, сирия тили аркылуу грекчеден араб тилине которулган котормолорду редакциялаган, антикалык философтордун бир катар чыгармаларынын кыскартылган баяндалышын жана Аристотелдин "Категориясы" менен "Экинчи аналитикасынын" комментариясын түзгөн.

"Категория" жөнүндөгү аристотелдик окуунун нугунда Кинди 5 прасубстанциядан турган концепцияны: материя, форма, кыймыл, мейкиндик жана убакытты көтөрүп чыккан. Кинди акыл эстин 4 түрүнүн концепциясын (актуалдуу жана көрүнүктүү) иштеп чыккан. Андан башка араб тилдүү философтор таянышкан. Анын эмгектери орто кылымдагы европа философиясына таасир көрсөткөн.

Мусулмандардын философиялык ойлору Абу Хамид аль Газалинин (болжол менен 1059-1111) эмгектеринде андан ары өнүккөн. Анын негизги эмгеги "Дин жөнүндөгү илимдерди жандандыруу" - бүгүнкү күндө да ислам энциклопедиясы катары кабыл алынат. Аль Газали ошол мезгилдеги бардык интеллектуалдык

концепцияларды тыкандык менен үйрөнгөн. Ага дээрлик он жыл кеткен. Ошентип, ал ошол учурдагы философиянын чокусуна жетүү менен, рационалдык билимдин чегинен сырткары жаткан чөйрөгө кирүү мүмкүндүгү жөнүндө ой жүгүртө баштаган. Ал болсо Газалинин пикири боюнча жогорку чындыкты кабылдоого - кудайды таанууга алып келген. Шыктуу полемикачы, абдан чечен болуу менен ал мусулман дүйнөсүнүн идеологдоруна зор таасир көрсөткөн. Анын эмгектери Орто кылымдагы Европада бир нече жолу которулган, анткени алар христиан дин илиминин максаттарына да үндөш болгон.

Мусулман мистикасынын жактоочусу философ **Ибн-аль-Арабинин** (1160-1240) чыгармалары азыркы Борбор Азиянын аймагында жашаган элдерге кеңири тараган. Ибн-аль-Араби "бытиенин бирдиктүүлүгү" доктринасын - выхдат - ульваджутту түзгөн. Ал бытиени үзгүлтүксүз жүрүүчү диалектикалык процесс катары караган. Ал кандайдыр бир абсолюттук идея объективдүү чындыктын дайыма өзгөрүүчү образына-Ааламга жана анын атрибуттарына материалдашат деп эсептеген. Анткени менен бул идея, бул Абсолют өзүн сырттан карагандай таанып-билет. Дүйнөнүн бардык объективдүү чындыктары философтун аныктоосу боюнча - күзгү гана болуп эсептелет. Аны карай өз ишине машыр болот жана анын эң сонун жасаганы - адам.

Ислам дининин тарашы, мусулман философиясынын өнүгүшү атайын окуу жайларын түзүү зарылдыгына алып келген. Алгач алар мектеп жана медресе деп аталган.

Мектеп - бул башталгыч окуу жайы, мектептерде окутуу негизинен Куран ж.б. диний китептер боюнча жүргүзүлгөн. Алгачкы мектептер Аравияда VII-VIII кылымдарда пайда болгон. Исламдын орношу жана мусулман миссионерчилигинин күчөшү менен мектептер башка элдерге тез тараган. IX-X кылымдарда исламдын таралышына жараша мектептер Орто Азияда жана Поволжьеде пайда болгон.

Мектептердин алдында балдарды сабаттуулукка үйрөтүү, аларды мусулман дининин негиздери менен тааныштыруу максаты коюлган. Мектептер мечиттерде жана бай-манаптар берген өзүнчө там үйлөрдө жана боз үйлөрдө болгон.

Мектептердин мугалимдери молдолор, халифтер болушкан. Мектепке уул балдарды гана кабыл алышкан.

Окутуу процесси араб тамгаларын таануу жана муундарды айтууну жаттоо, араб тилиндеги Курандын текстин окуу жана жаттоодон турган. Куранды окугандан кийин окуучулар башка диний китептерди окуганга өтүшкөн, ошол эле мезгилде алар жазганга да көнүгүшкөн. Окутуу катуу тартипте жүргүзүлүп, балдарды уруп-согуу да болгон.

Мектептерде акы төлөп окуу практикаланган. Окуучулар мугалимге ар бейшемби сайын акчалай, азык-түлүктөн “садага” беришкен. Окуучуларды жетишүүсү боюнча топтоого бөлүү жүргүзүлгөн эмес. Балдар мектепте көбүнчө күз-кыш мезгилинде окушкан, окуу 4 жана андан көп жылга да созулган. Окуучулар 7-13 жаштагы курактарда болушкан. Мектептерде сабактардын расписаниеси, так программа жана белгиленген окуу курсу болгон эмес. Экзамен жүргүзүлбөгөн, мектепти бүткөндүгү жөнүндө аттестат жана күбөлүк берилген эмес.

Медресе (араб. “мадраса” - “окуп-үйрөнүү”) - бул орто (кээде жогорку) конфессионалдык мусулман мектеби. Медреседе дин кызматкерлерин-молдолорду жана башталгыч мусулман мектептеринин мугалимдерин даярдашкан, ал эми жогорку типтеги окуу жайлары да мусулман уламаларын (шарияттык чечмелөөчүлөрдү), жогорку билимдүү дин кызматкерлерин даярдаган. Медреседен диний адамдар гана эмес, акындар, жазуучулар, илимпоздор, врачтар да орто жана жогорку билим алышкан.

Медресе арабдарда VII-VIII кылымдарда пайда болгон жана адегенде исламдын билермандары угуучуларга мусулман дин илиминин маселелерин чечмелеген борбор болгон. Кийинчерээк айрым мечиттердин алдында дин илимин үйрөтүүчү мектептер ачылган, алардын ичинен аль-Азхар (X кылымда, Каирде негизделген) мечитинин алдындагы мектеп жана Меккедеги Каабанын алдындагы мектеп кеңири белгилүү болгон. XI кылымдан баштап студенттер үчүн ижара жана лекция окуу үчүн аудиториясы бар окуу жайына арналган атайын имарат курула баштаган. Ушул мезгилде Багдадда, VII кылымда - Каирде жана XVI кылымда Мароккодо да Медреселер курулган.

Орто Азияда медресе жөнүндөгү (мисалы, Бухарадагы белгилүү китепканалдуу медресе) алгачкы маалымат X кылымга тиешелүү. Андан кийин XV-XVI кылымдарда медреселер кеңири таралган. Булар мусулман дин илиминин очоктору гана болбостон, маданий борбор да болушкан.

Медреселерде бирдиктүү так устав болгон эмес. Адатта улук мударистин (окутуучулардын) укуктары жөнүндө инструкция түзүлгөн. Медреседе кабыл алынган окуу программалары жалпысынан X-XII кылымдарда түзүлгөн. Окуу жылы адатта октябрда башталып, апрелде аяктаган.

Орто типтеги медреседе окутулуучу сабактар болуп төмөнкүлөр эсептелген: араб жана перси тилдери, мусулман дини илими, мыйзам таануу, логика, философия (байыркы грек булактары боюнча), диалектика, метафизика, математика. География, астрономия, медицина (байыркы араб, грек жана индия булактары боюнча) окутулган.

Медреседе тарбиялоонун мазмуну сырткы тартиптерге системалуу көнүгүүнү, турмуштагы бардык учурларда үйрөнгөн жана жалпы кабыл алынган үрп-адат эрежелерине жараша иш кылуу керектигин камтыган. Ошондуктан сылыктык, унчукпоо жана момундук, аңгемелешүүчү адамга жагымдуу сүйлөөгө аракеттенүү, китеп тилин пайдалануу, белгилүү авторлордон цитата келтирүү медреседе тарбиялоо системасынын көрүнүктүү бөлүгүн түзгөн.

Арабдардын жеңиши азыркы кездеги Кыргызстандын аймагына ислам дининин таралышына алып келген. X кылымдын орто ченинде мында Караханиддердин мамлекети түзүлгөн. Алгач алчыгыш Түркстандын бир бөлүгү жана Жети-Сууну Исфаджабга (азыркы Шымкент шаары) чейин камтыган. Кийинчерээк ал кеңейтилген. X кылымдын ортосунда Сатук династиясынын уруу башчысы исламды кабыл алган, анын уулу Муса исламды мамлекеттик дин деп жарыялаган.

Калкты кеңири исламдаштыруу XIV-XV кылымдарда жүргөн, ал кезде күч колдонуу жолу менен да болгон, мисалы, Мухаммед хандын тушунда (1408-1415-жылдарда башкарган) мусулманчылыкты кабыл алууну каалабагандардын башына чалма “мык” менен кагылган.

Кыргыз төбөлдөрүнүн айрымдары XII кылымда эле исламды кабыл алышса да, көпчүлүк кыргыздар XVI кылымга чейин “язычник” боюнча калышкан.

Кыргыздарга исламдын тарашы негизинен XVI-XVII кылымдарда жүргөн. Кыргыздарды акырындык менен исламдаштыруунун натыйжасынын бири болуп конфессионалдык мектептердин жана медреселердин жаралышы болгон. Орто Азиядагы медресе жөнүндө алгачкы маалымат X кылымга тиешелүү. Самаркандагы Улукбектин, Бухара-дагы Мир-Араб ж.б. сыяктуу ири медреселер XV-XVI кылымдарда негизделген. Азыркы Кыргызстандын аймагында мектептер кыйла кийин XIX кылымдын биринчи жарымында пайда болгон. Негизинен медресе калк отурукташкан жерлерде түзүлгөн, ал эми көчмөн кыргыздар балдарын боз үйлөрдө окутушкан. Мектептер боз үйлөрдө адатта 5-7 бала болгон учурларда ачылган, бирок айрым учурда окуучулардын саны 20га чейин жеткен. Кыргызстандагы алгачкы мугалимдер ислам динин пропагандалоонун борборлору болгон Орто Азиянын Бухара, Кокон, Хива сыяктуу ири шаарларындагы мектептер менен медреселердин тарбиялануучулары болгон.

Кыргыздардын көчмөндүктө жашоосу, диний борбор-лордон алыстыгы жана исламдын кызматчыларынын тоолуу Тянь-Шанга кыйындык менен жетиши мектептерди ачуу үчүн жетишээрлик шарт түзгөн эмес.

° Абдыллаев М. Из истории религии и атеизма в Кыргызстане. - Б.: Илим, 1991. - с. 28.

Кыргызстандагы мектептердин милдети жана максаты - диний билимдердин башатын ислам динине ишенүүнү бекемдөө жана аны таратуу болгон. Негизги көңүл Куранды окуганга бурулган.

Ислам дини кыргыздарды үй-бүлөлүк тарбиялоодо белгилүү роль ойногон (балдарды исламдын культукук үрп-адаттарына үйрөтүү, кыздарды тарбиялоонун өзгөчөлүгү, тергөө ж.б. кырдаалдар).

3-§. КЫРГЫЗСТАНДЫН АЙМАГЫНДАГЫ ТҮРК ТИЛДҮҮ ЭЛ-ДЕРДИН ПЕДАГОГИКАЛЫК ОЙЛОРУНУН ӨНҮГҮШҮ

Ар бир эл башкалардан айырмалануучу өз алдынча өзгөчөлүккө ээ болору белгилүү. “Ар бир элдин өз алдынчалыгы эмнеде?”, - деген суроого В.Г.Белинский төмөнкүчө жооп берген: “Негизинен ошол элдин өзүнө гана таандык ой жүгүртө билүүсүндө жана предметтерге болгон көз карашында, диниңде, тилиңде жана барыдан мурда, үрп-адаттарыңда. Бул үрп-адаттар кийим түрүндө болот, турмуштун формаларына байланыштуу. Алардын себептерин элдин ишенимдеринен, ырымдарынан жана түшүнүктө-рүпөн табууга болот... Бул үрп-адаттардын бардыгы бекемделет...жана ата-бабалардын урпактарга болгон мурасы кагары укумдан тукумга, муундан муунга өтөт. Алар элдин физиономиясын түзөт жана ансыз элдин өз жүзү көрүнбөйт, куру кыял жана үмүтсүз болот”.

Кыргыз педагогикасын элдин тарыхы, анын этноге-нези, жашоо-турмушунун социалдык-экономикалык уклады, тили, үрп-адаттары жана салт-санаалары, материалдык жана рухий маданиятынын түзүлүшү, өнүгүшү менен тыгыз байланышта кароо керек.

Илимпоздордун изилдөөлөрү биздин замандын III кылымынын акырында эле кыргыздар түрк тилдүү болгондугун далилдейт. Алгач алар түндүк-батыш Монголиянын аймагындагы Кыргыз-нор көлүнүн аймагын ээлешкен, андан кийин Миңсуу ойдуңундагы Энесай дарыясынын жээгине көчүп барышкан.

Илимпоздор IX-X кылымдардагы кыргыздардын маданиятынын алты вариантын белгилешкен: миңсуу, тува, алтай, чыгыш-казакстан, краснояр-хандык жана прибалтикалык. Алардын бардыгына жалпы белгилер, ошондой эле жергиликтүү элдин маданий өзгөчөлүктөрүнө көнүүнүн натыйжасында пайда болгон айырмачылыктар мүнөздүү. Бул алты вариант кыргыздардын экспансиясынан кийин да жашоосун уланткан. Жаңы этникалык түзүлүш-төрө жайгашкан региондор, коңшу элдерге кыргыздардын таасирин жайылтуунун негизги жерлери болгон. “Улуу держава” дооруна баштап жана андан кийин “кыргыз” этнонимдүү уруулар көптөгөн түрк тилдүү элдердин курамында пайда болгон.

Түрктөштүрүү Түрк каганатынын түзүлүү мезгилинде күчөгөн. Ал каганаттын негизги аймагы Алтай жана Монголия болгон. Түрк каганаты көптөгөн Чыгыш жана Батыш өлкөлөрү менен дипломаттык жана соода байланыш-та болгон. Бул болсо экономикалык гана эмес, социалдык дагы жагдайда олуттуу мааниге ээ болгону табигый иш.

Жаралгандан баштап бүткүл тарыхында кыргыздар көптөгөн согуштарды баштарынан кечиришкен. Мисалы, гундардын төбөлдөрүнүн ортосундагы ич ара согуш, кыргыздарды Миңсуу ойдуңунан Энесай дарыясына сүргөн.

V кылымдын ортосунда түрк тилдүү элдердин айрым бөлүктөрү Орто Азияда көчүп жүрүшкөн. VI кылымдын ортосунда байыркы түрк каганы Истеми Жети-Суу менен Тянь-Шанды басып алган. Кыргызстандын көчмөндөрүнүн маданий жана экономикалык байланыштары Улуу жибек жолундагы сооданын натыйжасында кыйла кеңий баштаган. Аны түрдүү табылгалар, көчөттөр, тыйындар, искусство чыгармалары, күзгү, жибек кездемелер далилдеп турат.

VI-VII кылымдардагы мамлекеттин жетекчиси Кыргыз деп аталган. Ал ажы наамындагы башкаруучу болуп, анын ставкасы жакшы бекемделген. Кыргыздар өнүккөн цивилизациялардан бөлүнүп калган эмес. Борбор Азияны кесип өткөн Улуу жибек жолунун бир тарамы Кыргыз мамлекети аркылуу өткөн. Кыргыздар чоң патриархалдык үй-бүлөдө жашап, алардын өздөрүнүн үрп-адаттары, салт-санаалары, өсүп келе жаткан муунду тарбиялоо каражаттары жана усулдары болгон.

Кыргыздардын дини тилдик болгон. Улуу кудайы болуп Теңир ата жана Умай эне эсептелген. Кыргыздар бекеринен "Теңир жалгасын" деп айтышпайт. Байыркы кыргыздардын көз карашы боюнча дүйнө - табиятта да, коомдо да жашоо - тиричилик көп түрдүү болгон чоң үй. Аны Теңир (кудай-талаа) түзгөн деп эсептешкен. Табият дүйнөсүндөгү анын аябагандай күчтүүлүгү дүйнөнү ал өзү түзгөндүгү менен түшүндүрүлөт.

Кыргыздарда Умай эне - аял кудайы, үй-бүлөлүк очоктун колдоочусу, укум-тукумдун сактоочусу, эненин культу, төрөттүн культу. Бүгүнкү күндө да ата-энелер балдарын тарбиялоодо: "Менин колум эмес, Умай эненин колу", "Умай энеге тапшырдым" деп айтышат.

Тотемизм менен байланышкан кыргыздардын ишенимдери өзгөчө көңүл бурууга татыйт. Жапайы жана үй жаныбарларын, алардын пирлерин урматтоо, кыргыз элинин дүйнөгө болгон көз карашы, баштарынан кечиргендери, жашоо образдары менен байланышкан.

Байыркы кыргыздар табиятка сыйынышкан, отту, сууну жана жерди кадырлоо кеңири тараган.

VII кылымда кыргыздарда жазуу пайда болгон. Элдин сабаттуулугу жогору болгон. Азыркы кезде Энесайдан жана Тувадан байыркы кыргыз жазуусунун 120' дан ашык эстелиги табылган.

Түштүк Сибирдеги жазуу эстеликтеринин кыргыздарга таандыгы жөнүндө академик В.В.Радлов: "бул жазууларды калтырган элдин көпчүлүк бөлүгү кыргыздар", - деп жазган. Көптөгөн изилдөөчүлөр ушул сыяктуу көз карашта болушкан, атап айтканда И.А.Батманов Энесай эстеликтеринин тили кыргыздардын жана түрк тилдүү башка уруулардын бөлүктөрүнүн жазма тили болгон деп эсептеген*.

Кыргызстандын аймагында археологдор жүргүзгөн байыркы көчмөндөрүнүн коргондорун жазуу кандай гана сан жеткис байлыктар байыркы маданият эстеликтери жаткандыгын көрсөтөт. Табылган буюмдардан көчмөндөр түрдүү баалуу металлдарды жана таштарды иштетүү техни-касын билгендиктерин айгинелейт. Зергерлер ар түрдүү буюмдарын жасоо өнөрүнүн техникасын мыкты билип, аны балдарына үйрөтүшкөн.

Чоң жана көптөгөн шаарлардын, айылдардын өсүшү, ошондой коомдун феодалдаштырылышы менен VI-VII кылымда көчмөндөр жапырт түрдө дыйканчылыкка өтө башташкан. Сан жагынан көп болгон отурукташкан, айыл жана шаар калкынын ичинде өрөөндөрдө X-XI кылымдардагы Карахан мамлекетинин мезгилинде жаңы этномада-ниятта жалпылыкты калыптандыруу процесси жүргөн. Алардын эл болуп калыптанып бүтүү процесси XIII кылымдагы монгол жапырыгы учурунда үзүлгөн.

Көчмөн мал чарбачылыктын шарттарында кыргыздардагы феодализмдин негизги белгилери бир кыйла өзгөчөлөнгөн түрдө болгон. Жамааттык-уруулук мамилелер, уруу аксакалдарынын таасири мурункудан калган болуп эсептелет.

Жамааттык-уруулук түзүлүштүн милдеттүү түрдөгү моралдык талаптарынын бири болуп уруу аксакалдарын сыйлоо менен мамиле жасоо эсептелген. Коомдук жиктелүү-нүн натыйжасында уруулук жана уруктук ак сөөктөр, кыргыз феодалдары калыптанган. Алар ата-бабалардын үрп-адаттарын өздөрүнүн бийликти сүйгөн кызыкчылыктарына пайдаланышкан.

Ушул мезгилде Кыргызстандын аймагында мону-менттүү мусулман культук курулмалары пайда болгон: Токмок шаарына жакын Бурана мунарасы (XI к.), Өзгөн мунарасы жана мавзолейи (XI-XII к.), Шахфазиль мавзолейи, Такт-и-Сулайман ж.б. Кыргыздардын байыркы тарыхында, элдин маданий мурастарын калыптандырууда Караханиддер мамлекети өзгөчө орунга ээ болгон. Ал Орто Азияда түзүлүп, борбору азыркы Кыргызстандын айма-

* Батманов И. А. Язык енисейских памятников древнетюркской письменности. - Ф., 1959, 124-б.

гына жайгашкан Баласагын жана Өзгөн шаарлары болгон. Ошол доордун маданиятынын бийик деңгээлинин күбөсү болуп бүткүл дүйнөгө белгилүү чыгармалар - Жусуп Баласагындын "Кут билими" жана Махмуд Кашгаринин "Диван лугат ат - түркү" эсептелет.

Жусуп Баласагындын "Кут билими"-терең мазмун-дуу дидактикалык поэма. Эпикалык чыгармалардын катарына кирет. Бул эстеликте кыргыз элинин жашоосу, турмуштук-тиричилиги, чарбалык уклады, билимдери, көз караштары, үрп-адаттары, салт-санаалары, материалдык жана рухий маданияты көрсөтүлгөн. Анда асман жана жер, тоолор жана түздүктөр, суулар жана деңиздер, жылдыздар жана күн ырдалат. Мында, автордун сөзү боюнча, жалпы адамзаттык баалуулуктарды түзүүчү төрт улуу түшүнүк бириктирилген. Алар:

- 1) Адилет - Куттууду - Адилет;
- 2) Ырыс - Айтолду - Дөөлөт;
- 3) Чындык - Акдилмиш - Акылмандык;
- 4) Каниет - Өткүрмүш - Каниет.

1993-жылы Жусуп Баласагындын дидактикалык поэмасы байыркы түрк тилинен кыргыз тилине "Куттуу билим" деген ат менен которулган. Кыргызстандын маданий жана коомдук турмушунда бул чоң маданий жана педагогикалык ишмердүүлүктөгү окуя болгон. Гуманизм, адилеттик, бакыт, каниет, дүйнөнүн түзүлүшү, элдин турмушу жана тагдыры жөнүндө аллегория аркылуу баяндоо менен, автор китепти эне тили болгон түрк тилинде жазгандыгына айрыкча көңүлдү бурат. Аны төмөнкүдөй эки сап ыр менен берген: "Сен үчүн түркчө ырлар тартуу кылдым, Окууда мага арнап дуба кылгын".

Дүйнөнүн төрт башталышы - От, Суу, Жер, Аба. Жусуп Баласагындын пикири боюнча, бири биринен кескин айырмаланат жана курчап турган чөйрөдө түрдүү мааниге ээ болот. Демек, дүйнөнүн түзүлүшүндөгү табияттын кубулуштарынын негизинде онүгүүнүн жалпы закон ченемдүүлүктөрү жатат. Ал Аалам, Коом жана Адам өз ара тыгыз байланышта деп эсептелет. Жусуп Баласагындын философиялык көз караштарынан антикалык философтордун жана Жакып жана Ортоңку Чыгыштын ойчуларынын эмгектери, Орто кылым доору менен тааныш экендиги байкалат.

Жусуп Баласагын акыл-эсти жана билимди жогору баалаган, адамды барктоого, анын коомдогу ролун, ордун аныктоого, адамдын баркын баалоого аракеттенген, анткени бул жарык дүйнөгө келген адам өзүн Коомго, элге, үй-бүлөгө, балдарына зарыл болгон керектүү Адам катары сезиши керек.

Ошол мезгилдеги официалдуу диний идеологияга каршы туруу Жусуп Баласагын үчүн онойго турган эмес, бирок ал мунун бардыгын Адамды урматтоо максатында жасаган. Бул болсо ойчулдун гуманисттик багыттагы ишмердүүлүгүн өзгөчө белгилеп турат. Жусуп Баласагын тарбия берүү проблемаларына, педагогика-

лык идеялардын энциклопедиясына, инсандын рухий дүйнөсү жана жүрүм-турумун аныктоочу айкөлдүк менен тыкандыкка, гүмандуулук менен боорукердикке, жөнөкөйлүк менен токтоолукка арналган уникалдуу чыгарма түзгөн. Өмүр максаты – бакыт, ал эми ага жетүүнүн ишенимдүү жолу – билим. Ошондуктан билим китепте төмөнкүдөй саптар менен даңкталат: “Окуу - түндө; алдындагы шам чырак, Билим алсаң мындай чырак жаркырап” (67-68 б.); “Окуу гана жарык чачат дүйнөгө”, “Илим - билим алган адам акыйкат”, “Билим - байлык”, “Акыл, билим окшош болот кишенге”, “Илимдүүгө окуу жолдош, бир тууган”, “Билимдүүгө окуу - кийим, аш болот”, “Окуу болсо - билим үчүн жол салат”, “Билим болсо - иштин көзүн ал табат”, “Илимдүү илимдүүнү тааный билет, Акылдуу акыл баркын баалап жүрөт”, “Окугандар акылдуу-акыл курап, Билимдүү ойдогусун кабыл кылат” (59-6.). “Окуу, билим көп нерсеге жеткирет”, “Акылдуу, илимдүүлөр-асыл жандар”, “Билим болсо – жан кыйышпас дос саган, Илим болсо-кесиптешиң, кошунаң”.

Билим жана акыл - эс аркылуу бакытка жетүү концепциясы чыгарманын өзөгүн түзөт. Мына ушундан ал “Куттуу билим” аталган. Акыл ар бир адамга берилет, - дейт Жусуп Баласагын, - бирок бул табияттын белеги. Бирок эгерде эсти машыктырбаса, билим албаса, илимге умтулбаса, акыл-эс өнүкпөйт”. Ошондуктан Жусуп төмөнкүлөрдү айтат: “Балаңды жаштайынан билимге үйрөт, Билимдүүнүн колунан баары келет” (147-б.); “Кимде-ким окуй билсе олжо табар, кимде-ким билим алса бек аталар”; “Сокур дешет билимсизди – жөн дебе, окуу гана жарык чачат дүйнөгө” (67 - 68 б.).

Илимпоз-ойчул ушинтип адамдын рухий байлыгы - түбөлүктүү, окутуу жана тарбия берүү, акыл айтуу жана нускоо аркылуу ал муунга берилет деп көрсөтөт.

Чындыгында, түрк маданиятынын көрүнүктүү эстелиги - акыл-эстин жана билимдин китеби “Куттуу билим” - өз мезгилинин педагогикалык энциклопедиясы, анын тарбиялык касиети азыркы күндө да абдан күчтүү.

Тарбиялык пландагы байыркы түрк жазуусунун дагы бир эстелиги - Махмуд Кашгари түзгөн “Диван лугат ат - түрк” (Түркий тилдер сөз жыйнагы) чоң кызыгууну туудурат. Сөздүктүн фольклордук материалында (макал, ылакап, уламыш, жомокторунда) этика-педагогикалык жана моралдык-психологиялык баалуу идеялар көп. Махмуд Кашгари түрк тилинин байлыгын, түрк тилдүү өлдердин, анын ичинде кыргыздардын диалектиси менен говорлору терең изилдеген. “Диван лугат ат - түрктөгү” көптөгөн макал-ылакаптар “Манас” менен үндөшөт, элдин накыл сөздөрүнө айланган, элдик педагогикалык идеяларды камтыйт.

Орто Азия элдеринин маданий турмушунда, педагогикалык ойлордун тарыхында Улуу Монгол мамлекетинин негиздөөчүсү

Захриддин Мухаммед Бабурдун (1483-1530) чыгармачылык мурастары жана илимий эмгектери өзгөчөлөнүп турат.

Автобиографиялык чыгармасында тарыхый окуялар жана автордун жеке турмушун баяндоо менен катар эле жаштарды тарбиялоо, адамдын укуктары жана мүнөздөрү, коомдогу жүрүм-туруму жөнүндө сөз болот.

Тарбиялоо жана окутуу жөнүндө ой толгоолорду камтыган этика-дидактикалык акыл-насааттар – “Ата-эненин каты” Бабур аркылуу бизге жеткен.

Бабурдун рубаилери жана газелдеринде достук, чынчылдык, жакшылык жана жамандык, ата-энелерди сыйлоо, динге, байлыкка, аялга болгон мамиле, окутуунун, тарбиялоонун маанилүүлүгү, педагог-тарбиячынын ролу жана авторитети жөнүндө сөз болот.

Байыркы түрктөрдүн жазма эстеликтери кыргыз элинин педагогикалык мурастарына кирүүгө укутуу. Алардын жаратуучулары айкөлдүк, акыйкаттык, чынчылдык жана эмгекчилдиктин элдик идеяларына таянуу менен адамды тарбиялоо үчүн күрөшкөн.

III БАП БОЮНЧА ӨЗ АЛДЫНЧА ИШТӨӨ ҮЧҮН НЕГИЗГИ БАГЫТТАР

1. Христиан дини дүйнөлүк педагогикалык процесстин өнүгүшүнө кандай таасир тийгизген?
2. Мектептерди жана педагогиканы өнүктүрүүдө христиан ойчулдарынын ролу кандай болгон?
3. Дүйнөлүк дин катары исламдын тарыхый тамырлары кандай?
4. Мусулман мектептеринин ишмердүүлүгүн баяндап жазгыла.

ӨЗ АЛДЫНЧА ИШТӨӨ ҮЧҮН АДАБИЯТТАР

1. Абрамзон С.М. Кыргызы и их этногенетические и историко-культурные связи. – Л., 1971.
2. Абдылдаев М.К. Из истории религии и атеизма в Кыргызстане. – Б.: Илим, 1991.
3. Баласагын Ж. Кутту билим: Дастан/ которгон Козакеев М., - 1993.
4. Бартольд В.В. Кыргыздар. Тарыхый очерк./Түзүүчү К.Жусупов. – Б., 1993.
5. Бактыгулов Ж.С., Момбекова Ж.К. История Кыргызов и Кыргызстана с древнейших времен до наших дней. – Б., 2000.
6. Григорян С.Н. Средневековая философия народов Ближнего Среднего Востока. – М., 1966.
7. Грюнебаум Н.Э. фон. Основные черты арабо-мусульманской культуры. (Пер. с англ.) - М., 1981.
8. Чоротегин Т.К. Махмуд Кашгари жана анын «Дивану лугати – түрк сөз жыйнагы». – Б., 1997.
9. Эралиев З. Жусуп Баласагын/ Окуу куралы. – Б., 2000.

XVI-XVII КЫЛЫМДА МЕКТЕПТЕРДИ ЖАНА ПЕДАГОГИКАЛЫК ОЙЛОРДУ ӨНҮКТҮРҮҮ

1-§. ЕВРОПАНЫН МЕКТЕПТЕРИ ЖАНА ПЕДАГОГИКАЛЫК ОЙЛОРУ. ӨНҮГҮҮНҮН НЕГИЗГИ ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ

Европа өлкөлөрүнүн тарыхында XVI-XVIII кылымдар Жаңы мезгил же Кайра Жаралуу доору деп белгиленет.

Орто кылымдагы дүйнө жаңы доордун башталышында бир аз гана өзгөргөн, бирок кол өнөрчүлүк менен мануфактуранын, шаарлардын, сооданын өнүгүшү буржуазиянын пайда болушуна, жогорулашына алып келген. Анткени буржуазия аталган убактагы чектелген феодалдык чиркөө маданияты менен канааттана алмак эмес. Орто кылымдагы аскетизмге карама-каршы болуп, адамдын улуулугу жөнүндөгү, мыкты адам өзүнө татыктуу коомду түзө ала тургандыгы жөнүндөгү көз караш калыптанган.

Кайра Жаралуунун ишмерлеринин, титандарынын рухий жалпылыгы орто кылымдагы аң-сезимдин көз карашынан, анын иерархиялык, жамааттык өкүлдөрүнүн катуулугунан тарыхый жактан болбогон, мүмкүн эмес болгон кубулушу болуп эсептелет. Чиркөө кызматкери жана ишкер шаардык адам, ак сөөк феодал жана анын колдоосуна көз каранды болгон сүрөтчү, адабиятчы, педагог - өз курамдары боюнча өтө эле ар түрдүү адамдар болуп, Европанын тарыхындагы биринчи интеллигенттердин чөйрөсүн түзүшкөн. Алардын илимге болгон кызыгуусу жана адамдын, анын аң-сезиминин рухий жөндөмдүүлүгүнүн чексиздигине болгон ишеним жакындаштырган. Ал мезгилдин магистралдык ою адамдын кадыр-баркына ишеним болгон, анын атынан Кайра Жаралуу философиясы өз аталышын алган. Ал гуманизм (лат.homo -адам), ал эми анын жактоочулары гуманисттер деп аталган.

Эгер Орто кылымдын теологиясы үчүн кудай гана бийик ой жүгүртүүгө татыктуу болгон бирден бир предмет болсо, азыр анын ордун өз кадыр-баркы менен адам ээлеген да, дене да, кылык-жорук да - мунун бардыгы эң сонун сулуулукка умтулуучу деп табылып, анын үлгүсү катары жаңы ачылган, кайра жаралган, элдик сыяктуу болуп искусство жана антикалык мезгилдин философиясы алынган. Мына ушундан доордун аты - Кайра Жаралуу доору деп аталган. Жаңы көз караш менен окулган же мурда белгисиз болгон антикалык кол жазмаларды табуу өзүнөн өзү дүйнөнүн облигин өзгөртө алмак эмес. Байыркыны кайра жаратуу эмне үчүн орто кылым ачык эмес боюнча калгандыгынын, бардыгын баалоого жөндөмдүү адамдын пайда болушунун натыйжасы гана болуп эсептелет.

Чиркөөнүн өзүн мезгилдин духуна карама-каршы коюуга болбойт эле. Ошондуктан реформация доору башталган. Ага ашыкча каражат, калыбылык жана бой көтөрүүчүлүк менен булганган католик Римге каршы 1517-ж. Лютердин чечкиндүү чыгуусу шылтоо болгон. Реформаторлор латынча жана араб тилинде эмес, ар бир өлкөдө өз улуттук тилинде сүйлөгөн, жүрөккө жана аң-сезимге жеткен динди талап кылышкан. Мына ушундан кийин которулган Библия улуттук маданиятты калыптандырууда маанилүү фактор болуп эсептелет.

Адамдын кругозору келечекти табат. Мисалы, живописсте ал дал ушул доордун ачылышы болуп калганы бекеринен эмес; мурдагы маңызсыз сүрөттөлүш жерден асманга кайрылууга шашылган көз карашка туура келген - дүйнө аң-сезимде күнөөнүн, тозоктук тереңинен асмандагы бейиш жыргалына чейин тикесинен болгондой жайгашкан. Эми адам чындыкка тике карай алат, анын айланасындагы топтолгон нерселер кандайдыр бир жогорку баалуулуктарга гана тиешелүү болот.

Кайра Жаралуу ар түрдүү Европа өлкөлөрүнө ар кайсы убакытта келген. Адегенде Италияда XVI кылымдын ортосунда башталган. Анткени Италия антикалык доор, Байыркы Рим менен байланышы бар болгондуктан, бир кыйла даяр болуп чыккан. Ал мезгилден Италияга мураска шаарлар, билим берүү системасынын калдыктары, көп сандаган кол жазмалар калган. Ага кошумча эми ал кайрадан Европа менен Чыгыштын ортосундагы соода жана маданий байланыштардын борбору болуп калган. Кайра Жаралуунун акыркы гүлдөшү XVI-XVII кылымдардын чегинде Испания менен Англияда болгон.

Феодалдык коомдун кыртышында өндүрүштүн капиталисттик ыкмасынын пайда болушу жана өнүгүшү андан ары тарбия берүүдөгү жаңы талаптарды канааттандыруу үчүн жаңы теориялар жана мектептер пайда болгон.

Улуу педагогдор Я.А.Коменский, Ж.Ж.Руссо, Д.Локк, И.Г.Песталоцци, А.Дисвергдин чыгармачылыктары өсүп келе жаткан муунду тарбиялоонун жана окутуунун гуманисттик, демократиялык салттарын өнүктүрүүдө кийинки байкалаардык этапты жараткан. Бул педагогдордун эмгектеринде турмуштун талаптарына ылайык бирдиктүү граждандык билим берүүнүн теориялык негиздери камтылган.

Улуу илимпоз-гуманисттердин педагогикалык мурастарын алардын көз караштары калыптанган коомдун өнүгүүсүнүн коомдук-саясий шартынан бөлүп кароого болбойт. Алар тарбия берүү проблемасын адамдын философиялык концепциясы менен тыгыз байланышта карашкан; жаңы коомдук шарттарда инсанды калыптандыруунун методдорун (усулдарын) иштеп чыгышкан. Педагогич-

канын өнүгүшүндөгү көрүнүктүү роль улуу славян педагогу **Ян Амос Коменскийге** (1592-1670) таандык.

Ал дүркүрөгөн социалдык өзгөрүү доорунда билим берүүнүн сословиелик, догматтык системасы мезгилдин талаптарынын алдында алыс болуп калган учурда системалык тарбия берүү менен окутуунун объективдүү закон ченемдерин табууга жана киргизүүгө биринчи болуп аракет жасаган. Анын идеялары азыр да педагогикалык теорияга жана практикага таасирин тийгизүүдө. Адамдын кемчилигин оңдоо, айрым элдерге, ошондой эле бүткүл адамзатка бактылуу турмушту орнотууну улуу педагог эл агартуунун абалы менен тыгыз байланышта экендигин белгилеген.

Ян Амос Коменский 1592-ж. 28-мартта Моравияда “Чех туугандар” жамаатынын мүчөсүнүн үй-бүлөсүндө туулган. Эрте жетим калып опекундардын колунда тарбияланган. Латын мектебин ийгиликтүү бүтүргөндөн кийин аны жамааттын эсебинен жогорку билим алуу үчүн Германияга жиберилген.

Отуз жылдык согуштун мезгилинде (1618-1648) чех протестанттарын католиктер катуу куугунтукка алышкан. Я.А.Коменский протестанттардын катарында болгондуктан, узак убакыт бийчилерден жашынып жүрүүгө, ал эми 1628-ж. Мекенин биротоло таштап кетүүгө аргасыз болгон. Куугунтукта жүргөн жылдарында Коменский Польшанын Лешно шаарындагы гимназияда сабак берген, Шарош-Патекеде (Венгрия) мектепке жетекчилик кылган. Мында ал өз идеяларын практикада текшерген. Аны элге билим берүүнү уюштуруу үчүн Швецияга жана Англияга чакырышкан. Өмүрүнүн акыркы жылдарын Голландияда өткөргөн. Ал жерде 1670-ж. каза болгон.

Я.А.Коменский жаштарды окутуу жана тарбиялоо маселелерине арналган көп сандагы окуу китептерин жазган.

Анын биринчи ири чыгармасы “Дүйнөнүн лабиринти жана жүрөктүн бейиши” (1623) деген эмгеги болгон. Мында автордун филологиялык көз караштары жана социалдык-саясий позициясы чагылдырылган. 1631-ж. анын “Тилдерге жана бардык илимдерге ачылган эшик” аттуу латын тилинин белгилүү окуу китеби жарыкка чыккан. Бул кыскача энциклопедия болуп, ошол мезгилдеги ушул маанилүү сабакты окутуу системасына чечкиндүү төңкөрүш жүргүзгөн. Китеп билимдин түрдүү тармактарынан алынган анча чоң эмес 100 аңгемени камтыган. Бул окуу китеби - Коменскийдин дидактикасынын негизги жоболорунун практикалык иллюстрациясы болгон.

1632-ж. Коменскийдин негизги эмгеги “Улуу дидактика”, 1633-ж. “Эне мектеби”, 1660-ж. “Табигый таланттын маданияты жөнүндө”, 1653-ж. “Өспүрүмдөр үчүн чогултулган жүрүм-турум эрежелери”, 1658-ж. “Сүрөттөр-дөгү дүйнө” деген эмгектери жарык көргөн.

Педагогиканын жаңы принциптерин жана усулдарын иштеп чыгуу менен Коменский адам тарбия, тажрыйба жана таанып билүү аркылуу гана адам боло алат деген жыйынтыкка келген. Окутуу белгилүүдөн белгисизге, жеңилден оорго, конкреттүүдөн абстракттууга, жалпыдан жекеге кетиши керек деген принциптерди аныктаган.

Коменский мектептин 4 баскычын бөлүп көрсөткөн:

- Эне мектеби – баланын балалык кези, үй-бүлөдөгү мектепке чейинки тарбия (ал төрөлгөндөн 6 жашка чейинки курак).

- Элементардык мектеп – өспүрүм курак (6-12 жаш), эне тил мектебинен окуу.

- Латын мектеби (гимназия) – жаштык, (12-18 жаш), тилдер - эне тил, латын, грек, байыркы еврей тилдерин үйрөнүү.

- Академия – жетилген курак (18-24 жаш), саякат, дин илими, юриспруденция, медицинаны билүү.

Коменский дидактиканын төмөнкү башкы принциптерин биринчи болуп негиздеген:

- 1) аң-сезимдүүлүк жана активдүүлүк;

- 2) көрсөтмөлүүлүк;

- 3) ырааттуулук жана системалуулук;

- 4) алы жете турган сабактарды окутуу;

- 5) илимдерди, көндүмдөрдү терең өздөштүрүү жана окутууга жетишүүчүлүк, негиздүүлүк, тездик сыяктуу талаптар.

Коменскийдин педагогикасында маанилүү орунду предметтердин, түшүнүктөрдүн, сөздөрдүн байланышы жана катышы ээлейт.

Коменский; “Мугалимге эң сонун кызмат тапшырылган, жер үстүндө мындан жогору турган эч нерсе болушу мүмкүн эмес”, - деп белгилеген. Мугалимдерге балдарга билим берүү жана тарбиялоо жоопкерчилигин жүктөгөн.

“Эгер окуу начар жүрсө, анда бул кимдин күнөөсү? Окуучуну окуганга жөндөмдүү кыла албаган же буга жетишээрлик аракеттене албаган окутуучунун өзүнүн күнөөсү болуп жүрбөсүн?” Ал мугалимдин өзүнө чоң маани берген, талап койгон. “Мугалимдер окуучулар үчүн тамак ичүүдө жана кийинүүдө жөнөкөйлүктүн, ишмердүүлүктүн сергектиктин жана эмгекчилдиктин, жүргөн – турганы – оор басырыктыктын жана адептүүлүктүн, сүйлөөдө – сүйлөшө билүүнүн жана унчукпоонун үлгүсү, жыйынтыктап айтканда жекече жана коомдук турмушта акыл-эстүүлүктүн үлгүсү болууга камкордук көрүүлөрү керек”.

* Коменский Я. А. Великая дидактика. - Гл. XXVI, 41-6.

Мугалимдин негизги милдети деп Я.А.Коменский балдарды адамдык, талап кылуучулук, билимдүүлүккө ак ниеттикке боорукердикке тарбиялоону эсептеген.

Коменский эне тил жөнүндөгү өзгөчө камкордук көргөн. “Бүткүл элге билим өз тилинде гана берилиши керек” - деп жазган ал.

Эмгекчил үй-бүлөдө үй-бүлөлүк тарбиялоонун салттарынын негизинде Коменский “Эне мектеби”^{***} идеясын көтөрүп чыккан. Анын негизинде элдик тажрыйба, элдик кызыкчылык жана идеялар жатат. “Адам кичинекей кезинде эмнени өздөштүрсө, бекем жана туруктуу калат”, - деп аныктаган улуу педагог жана ал өзүнүн оюн төмөнкүдөй мисалдар менен түшүндүргөн: “Ал түгүл сынган идиш да биринчи жолу сиңип калган жытты сактайт. Дарактын көчөт кезиндеги жогору, төмөн, түш таралка кеткен бутактары, эгер аны кесип салбаса, жүз жылдар бою сакталат. Жүн биринчи жолу боёлгон боегун бекем кармагандыктан, аны кайта боегонго болбойт. Дөңгөлөктүн жыгач алкагы катып калгандан кийин кайрадан түзөлгөндүн ордуна миңдеген бөлүктөргө бөлүнүп кетет. Ушундай эле адамдагы алгачкы туюму дагы ушунчалык туруктуу болот. Эгер алар өзгөрүлсө, абдан эле керемет болмок. Ошондуктан, чыныгы акылмандыктын талаптарына ылайык алар жаш кезинде таасир алганы абдан маанилүү”^{***}.

Ал үй-бүлөлүк тарбияга биринчи даражадагы маани берген. Бардыгы үй-бүлөдөгү мамилелер кандай түзүлгөнүнө, кандай баалуулуктар, кызыкчылыктар биринчи планда турганына, балдар кандай өскөнүнө жараша болот. Үй-бүлө берген жашоо-турмуштун сабактары өтө чоң тарбиялык күчкө ээ болот. Бала үй-бүлөдө андан ары адамзатка акыл-эс менен кызмат кылгандай тарбияланышы керек. Ата-энелер балдарына ак көңүл, сабырдуу, так, принциптүү болуулары керек. “Бала түшүнбөйт деп ойлобо. Эгерде ал түшүнсө, демек, ал өз эрки менен кайгырат, жини келет, ачууланат, эрдин тиштейт, башкаларды сөгөт ж.б. Ал ошондой эле жаза деген эмне экенин жана ал эмнеге кызмат кыларын да түшүнөт. Баланын акылы бардыгына жетет; бирок дөдөй адам сенин баландын пайдасына жана жыргалына эмне кызмат кыларын сен гана түшүнбөйт жана түшүнгүсү да келбейт. Көпчүлүк балдардын кийин ата-энелерине көк мелтей болуп, аларды капалантканы, аларды сыйлабай көнгөндүгү ушундан келип чыгат”.

Үй-бүлөлүк тарбия менен катар эле Коменский мектепке зор маани берген, аны “билим, жарык, акылмандык, гумандуулук чеберканасы” деп атаган.

^{**} Коменский Я. А. Законы хорошо организованной школы. - Гл. XXI. 6-б.

^{***} Коменский Я. А. Великая дидактика. - Гл. VII 5-б.

[°] Коменский Я. А. Материнская школа. - Гл. XI. 5-б.

Коменскийдин ичкири боюнча мектептик тарбия жынысына, сословиесине, улутуна, диний ишенимине карабастан, бардык жаштарды камтышы керек. Мектеп турмушка даярдашы жана “эмгекчиликтин чеберканасы”, бардыгы үчүн сүйүктүү жай болушу керек. “Эне мектеби” – деген эмгегинде: “ар бир үйдө эне тил мектеби - ар бир класста, ар бир айылда жана бардык жер-жерлерде; гимназия - ар бир шаарда, академия - ар бир мамлекетте же ал түгүл ар бир чоңураак провинцияда болушу керек”, - деп жазган Коменский**.

Педагогиканын жана мектеп практикасынын өнүгүшү үчүн Коменскийдин педагогикалык теориясынын маанисин бүгүнкү күндө кайрадан баалоо абдан зарыл. Тарбия жана билим берүү маселелери боюнча Коменскийдин көрсөтмөлөрү азыркыга чейин түрдүү өлкөлөрдүн мектептеринде колдонулууда. Ал педагогиканы илимге айландырган, окуу жылы түшүнүгүн аныктаган, аны чейректерге бөлгөн, каникул киргизген, окуунун класстык-сабактык системасын теориялык жактан иштеп чыккан жана аны практикада колдонгон, окуу күнүнүн узактыгын аныктаган. Ал дидактиканын новатору болгон жана аны бардык мугалимдердин мугалими деп аташкан.

XVII кылымдын ортосундагы буржуазиялык революциянын жеңиши жана Англияда жаңы коомдук түзүлүштүн орношу педагогиканын түнкү маселелерин принципалдуу түрдө жаңыча чечүүнү талап кылды. Бул проблемаларды иштеп чыгуу менен Джон Локк өз мезгилиндеги алдыңкы коомдук күчтөрдүн чыныгы көрсөтүүчүсү катары көрүндү.

Джон Локк (1632-1704) - англис философу, агартуучусу, педагогу жана саясий ойчулу. Ал Англияда капиталисттик башталыштагы коомдун революциялык кайрадан түзүлүү доору аяктап калган мезгилде жашаган. Буржуазиялык революциянын натыйжасында XVII кылымдын ортосунда жана андан кийинки 1688-жылдагы төңкөрүштөн кийин өлкөдө дворяндар менен ири буржуазиянын ортосундагы компромиске негизделген конституциялык монархия орногон. Д.Локктун социалдык-саясий жана философиялык көз караштары бул компромисстин туюнтулушу болгон.

Д.Локктун коомдук-саясий жана педагогикалык көз караштарынын калыптанышына Ф.Бэкон, Т.Гоббс, Р.Декарт сыяктуу философтордун эмгектери чоң таасир көрсөткөн.

Д.Локктун педагогикалык көз караштарында анын саясий, философиялык ойлору, анын окутуучу жана үй-бүлөлүк тарбиячы болуп иштегендиги топтогон чоң педагогикалык тажрыйбасында туюнтулган.

** Коменский Я. А. Великая дидактика. - Гл. XXVI, 3-б.

“Адамзаттын акыл-эси жөнүндө тажрыйба” деген философиялык эмгегинде (1690) Локк Бэкондон кийин билимдер жана идеялар тажрыйбадан келип чыгары жөнүндөгү сенсуализм окуусун ар тараптан негиздеген. Локк баланын жан-дүйнөсү “таза доскага” окшош, балдар өздөрүн эмне курчап турганын гана билет деп негиздеген. Локк бул түшүнүктү адеп-ахлактык түшүнүккө да жайылткан: алар тубаса эмес, белгилүү турмуштук шарттардын жана тарбиянын натыйжасын түзөт.

Локк балдардын жөндөмдүүлүктөрүндө табиятынан эле ар кандай айырмачылыктар бар экендигин айткан, бирок бул айырмачылыктарга ал кыйла эле чектелген маани берген. Адамды, анын көз караштарын, адаттарын, адеп-ахлактуулугун калыптандыруудагы чечүүчү роль тарбияга тиешелүү деп эсептеген. Тубаса билим, идеяны таануудан жана тышкы тажрыйбаны таануудан педагогикалык таасир берүүнүн башкы каражаты болуп балдардын башынан эле тендиги жана алардын өнүгүшүндөгү тарбия берүүнүн аныктоочу ролу жөнүндө жыйынтык чыгарган.

Локк ушуну менен коомдун сословиелик бөлүнүшүнүн мыйзамга ылайык эмес экендигин аныктаган жана негиздеген. Ошондой болсо да, адегендеги табигый тендиги алардын жекече жөндөмдүүлүктөрүнүн, тырышчаактыктарынын жана ынтааларынын түрдүүлүгүнөн бузулат, мунун натыйжасында мүлктүк жана сословиелик теңсиздик коомдук кубулуш болуп калат.

Граждандык тарбиянын салттарын (бий, фехтование, атчан жүрүү ж.б.) баалоо менен Д.Локк турмушка, коммерциялык ишмердүүлүккө, “реалдуу дүйнөдөгү ишкер жумуштар” үчүн даярдоого зарыл болгон окутуунун практикалык багытына ырааттуу көңүл бөлгөн. Ал реалдуу билим берүүнүн кеңири программасын сунуш кылган. Ал болсо табигый-илимий сабактарды, ошондой эле тарых, укук, этика, стенография жана бухгалтерия курстарын үйрөнүүнү камтыган. Бул жаңы идея болуп, педагогикада биринчи жолу сунуш кылынган. Д.Локк өнөр жайдын жана сооданын өнүгүшү менен өсүп келе жаткан муун бул сабактарды түздөн түз мектепте окуулары керек деп эсептеген.

Локк тарбиялоонун максатын “жентельменди” - өз ишин жөндүү жана алды-артын ойлоп жүргүзө алган ишкерди калыптандыруудан көргөн. Тарбиялоонун натыйжасында бул жентельмен ишкер, денеси чың, дени соо, өзүн коомдо алып жүрө алган, тунук ойго жана турмуштук зарыл болгон билимге ээ болгон, тырышчаак жана эр жүрөк, чарчаганды, кыйынчылыкты жана өзгөрүүлөрдү көтөрө билген болушу керек. Бирок, деп белгилеген Локк, - жентельмен дене, адептик жана акыл тарбиясын мектептен албашы керек, анткени, мектеп илимпоздун пикири боюнча, “ар кандай абалдагы жаман тарбия алган балдар жыйналган”, “эң эле түрдүү ата-энелердин балдары чогулган” мекеме. Ал бул жерден кичине-

кей "жентельменди" бузуунун булагын көргөн. Кең пейил жашаган жана өз иштерин так уюштура алган жагымдуу адатты, пайдалуу билимди жаш "жентельменге" үй-бүлөлүк гувернер гана кыйла ийгиликти берет. Анткени, ал мугалимге караганда өз тарбиялануучусунун жеке өзгөчөлүктөрүн жакшы көрө билет.

Локк адептик нормалар жана жүрүм-турум эрежелери кандайдыр бир жагынан сырткы болбостон, алар жаш адамдын жеке сапаттары болушу керек деп белгилеген.

Илимпоз-философтон новаторлугу - ал адамды калыптандыруу жана тарбиялоо процессин, анын физикалык, психикалык жана акыл тарбиясы менен бирдикте карагандыгы болгон. Буга ал "Тарбиялоо жөнүндө ойлор" трактатын (1695) арнаган.

Локк тарбиялануучунун инсандык касиетин басууга чечкиндүү каршы чыккан. Анын пикири боюнча, бала өздүк баалуулукка ээ болгон зат, ошондуктан өзүнө урматтоону талап кылат.

Тарбиялоо менен окутуунун мазмуну, ыкмалары балдардын курактык жана жекече табигый өзгөчөлүктөрүнө туура келиши керек. Кылдат педагог жана психолог катары Локк балдар үчүн эркин (ар түрдүү ишмердүүлүккө табигый) мүнөздөрү, шыктары жана жөндөмдөрү ачылат деп ишенген. Алардын табигый шарттарына гана таянуу менен, ашыкча эч нерсе айтпай туруп эле педагог тарбиялоодо жана окутууда белгилүү ийгиликтерге жетише алат. Д.Локк педагогикалык процесстин мазмунун кеңиткен, окуу жана окуудан сырткары ишмердүүлүктүн стимулдары жана мотивациясы жөнүндө маселе койгон. Окутуудагы ийгиликке оң эмоциялар жана канааттануу сезими таасир берет деп эсептеген. "Тарбиялоо жөнүндөгү ойлорунда" ал "каалоо болбогон жерде эч кандай ынтаанын болушу мүмкүн эмес", - деп жазган.

Мектепте өкүм сүргөн курулай жаттоочулук менен догматикага нааразылык билгизип, Д.Локк балдардын табигый кызыкчылыктары менен оң эмоцияларына багытталган окутуу усулдарын иштеп чыккан, окутууну кызыктуу кылууга мүмкүнчүлүк түзгөн. Ал окутуунун оюн формаларын, сүрөттүү китептерди пайдаланууну, алынган билимдерди жана көндүмдөрдү практикалык жол менен бекемдеп окутууну балдар ар дайым өздөрү үчүн эмне пайдалуу болсо, аны канааттануу менен жасоолоруна камкордук көрүүнү сунуш кылган, мындан ал окутуунун ийгилигин гана эмес, баладын жалпы тарбия алуусунун шартын да көргөн.

"Адамзаттык акыл-эс менен башкаруу жөнүндө" (1706) деген трактатында талкуулай билүүнүн атайын ыкмалары жана калыптандыруу жолдору иштелип чыккан. Талкуулай билүү акылды өз алдынча билим алууга жөндөмдүү кылат. Өз алдынча билим алуу-

* Педагогическое наследие. - М. 1989. 161-б.

* Педагогическое наследие. - М., 1982. - 211-б.

ну акыл-эсти өркүндөтүүнүн дээрлик бир ыкмасы катары аныкталган.

Локк педагогикалык каражаттар жөнүндөгү көз карашты кеңейткен. Анын эң негизгиси болуп ишеним, мисалы, чөйрө, баланын айлана-чөйрөсү эсептелет. Айрыкча балдардагы туруктуу жакшы адаттарды тарбиялоо маанилүү. Ал эң эле жаш курактан башталышы керек. Жакшы натыйжаларга оройлук, күч менен жетишүүгө болбойт. Балдар эркелегич сүйлөшкөндү жактырат. Аларга унутулуп (жасалбай) калган иштер жөнүндө дайыма эскертип туруу керек. Балдарга дайыма тапшырманы аткарууну айтып туруу керек, бул болсо акырындык менен адатка айланат.

Балдарды уруп жазалоого да болот, бирок ал тарбиялоонун натыйжалуу усулу эмес, деп таанылган: "кулдук тартип кулдук мүнөздү түзөт", - деп айткан. Балдарга авторитардык, сырткы кысымды макул көрбөө менен, ал жүрүм-турумдун шылтоого жараша болорун аныктаган жана башкаруучу механизмди ачып көрсөтүүгө аракет кылган.

Жүрүм-турум эрежелерин формалдуу жаттап алуунун кажети жок. Практика, кайталанган аракет, жүрүм-турумдун бекемделген оң тажрыйбалары аларга негизделген адаттар жана мүнөздүн белгилери тарбия берүүнүн маанилүү каражаттары катары каралган. Педагог-тарбиячы ар бир жагымдуу учурду пайдаланышы жана жакшы адаттарды бекемдөөчү кайталанма аракеттерге баланы көнүктүрүү үчүн шарт түзүшү керектигин айткан.

Жентельменди окутуунун мазмуну, Локк боюнча, жазганга, окуганга, сүрөт тартканга, эне тилге, ошондой эле башка чет тилдерге, географияга, арифметикага, астрономияга, этикага, бухгалтерияга, атчан жүрүүгө жана бийге үйрөтүүнү камтыйт. Ал балдарды эмгекке тарбиялоого, кол өнөрчүлүккө, багбанчылыкка жана айыл чарбасына окутууга өзгөчө көңүл бурган.

Д.Локктун философиялык, социалдык саясий жана педагогикалык эмгектери илимге бүтүндөй доорду түзгөн, алдыңкы жана философиялык-педагогикалык идеяларды андан ары өнүктүрүүгө чоң таасир көрсөткөн. Д.Локк чыныгы педагог-новатор болгон. Билимдерди өздөштүрүүдөгү психологиялык механизм жөнүндөгү, баланын физикалык, акыл жана адептик жетилүүсүнүн шарты катары тарбия берүү субъектисинин активдүүлүгү жөнүндөгү анын идеялары азыркы кездеги педагогикалык проблемаларды чечүү үчүн да талашсыз кызыкчылыкты туудураары айкын.

Локктун педагогикалык чыгармаларында адамдын психофизикалык табиятынын бирдиктүүлүгү, бүтүндүгү белгиленген, тарбиялоонун максаты, милдети, мазмуну жана аларга тиешелүү усулдары жаныча аныкталган.

Д.Локктун педагогикалык идеяларын Франциянын революция алдындагы алдыңкы ойчулдары өнүктүргөн. Ал XVIII кылым-

да Ж.Ж.Руссонун, француз материалисттеринин педагогикалык көз караштарында, андан кийин И.Н.Песталоццинин, ошондой эле XVIII кылымдагы орус агартуучуларынын педагогикалык көз караштарында жана ишмердүүлүктөрүндө улантылган.

Бардык мезгилдин жана элдердин улуу педагогдорунун катарында Агартуу доорунун көрүнүктүү өкүлү, философ-педагог, жазуучу **Ж.Ж.Руссо** (1712-1778) турат. Ал башка француз агартуучулар сыяктуу эле тарбиянын күчүнө ишенген жана агартуу жолу менен жалганчылык, адатка айланган ырым-жырым, түркөйлүк ж.б. коомдук кемчиликтер жок болот деген ишенимде болгон.

Женевалык саатчынын уулу Ж.Ж.Руссо гравер, нота көчүрүп жазгыч, катчы, үй-бүлөлүк мугалим болуп иштеген. Бирок табият ага өзгөчө жөндөмдү тартуулаган. Системалуу билим албай эле, өзүн өзү өркүндөтүүгө өтө аракеттенүү менен ал өз доорунун кыйла билимдүү адамдарынын бири болуп калган. 1731-ж. ал жетилип калган мезгилинде Парижге келип Агартуунун негизги идеялары айтылган белгилүү “Энциклопедиянын” авторлорунун, философтордун, педагогдордун эмгектери менен таанышат.

1749-ж. Ж.Ж.Руссо Дени Дидронун кеңеши боюнча Дижон академиясына “Илимдердин жана искусствонун жаралышы адептин жакшырышына көмөк бергенби?”, - деген конкурска жиберген. Трактатта өзгөчө пафос менен март, бактылуу жана тең укуктуу болуп төрөлгөн адамдын табиятына карама-каршы келген феодалдык уклад ашкереленген.

Андан кийин анын “Адамдардын теңсиздигинин келип чыгышы жана негиздери жөнүндө талкуулоо” (1754), “Коомдук келишим жөнүндө же саясий укуктун принциптери” (1762) ж.б. эмгектери жарык көрүп, буларда ал адамды табият таң каларлыктай гармонияда жараткандыгын, бирок пайда болгон феодалдык коом бул гармонияны бузууга, ага бактысыздыкты алып келгенин далилдеген.

Руссо адамдардын байлык жана социалдык теңсиздигинин пайда болушунун себептерин изилдеп, аны жок кылуу жолдорун табууга аракеттенген. Ал табигый абал деп эсептеген теңчиликтен теңсиздикке өтүүнүн негизги себебин жеке менчиктин пайда болушу менен түшүндүргөн жана аны жокко чыгаруу үчүн күрөшкөн.

Руссонун окуусундагы маанилүү орунда мамлекеттик бийлик проблемасы турат. Руссо элдин турмуштук кызыкчылыктарына каршы келген акыйкатсыз бийликти ашкерелеген жана ар кандай элге каршы бийликти революциялык жол менен кулатууга элдин укугу бар экендигин негиздеген. Руссо цивилизациянын (анын ичинде буржуазиялык) өнүгүшүнүн ички карама-каршылыгын түшүндүргөн. Ал адамдардын адебин жакшыртуудагы искусствонун ролун негизсиз эле танган, бирок эзилген элдер үчүн прогрестин салмактуу баасын көрө билген.

Ж.Ж.Руссонун чыгармачылык бийиктиги 1756-1762-жылдарга туура келет. Ал ушул учурда “Юлия же Жаңы Элоиза”, “Эмил же тарбия жөнүндө” деген чыгармаларын жазып, анда феодалдык-абсолюттук режимдин жақынкы шексиз жоголушу тууралуу салтанаттуу жарыялаган. Ага жооп кылып бийлик аны кысымга ала баштаган. Куугунтуктан качкан Ж.Ж.Руссо беш жыл бою Европанын ар кайсы бурчтарында жашырынып жүрүүгө аргасыз болгон. 1767-ж. гана ал Парижге кайра келип, өзүнүн акыркы “Бийман сыры”, “Жалгыз ойчулдун сейилдери” аттуу эмгектерин бүтүргөн.

Руссонун педагогикалык көз караштарын феодалдык педагогиканын нормаларына карама-каршы коюшкан. Ал жаңы төрөлгөн балдарда жаман шыктар жана мүнөздөр болбостугун айткан. Алардын табигый сапаттарын теңсиздик, эзүү, деспоттук бийлик үстөмдүк кылган коом кысымга аларын билдирген. Руссо коомдук теңсиздикти, адатка айланган көз караштардын тамырына балта чабуу жана тиешелүү тарбия берүү менен жок кылууну кыялданган. Ал үчүн окутууга жана тарбиялоого прогрессивдүү коомдук өзгөрүүлөрдүн кубаттуу рычагынын ролун берүү керектигин айткан.

Руссо баланын эркин тарбияланышын жактаган. “Адамдын табигый укуктарынын биринчиси-бул эркиндик”, - деген ал. “Адам эркин болуп төрөлгөн, ошондой болсо да ал бардык жерде чынжырланган, “Чынжыр, эгерде ал гүлдөн жасалса да, чынжыр бойдон кала берет”, - деп айткан. Руссо эмгекти, эмгектик башталышты кызуу жактаган, мында ал жалданган жумушчунун, пролетарийдин эмгегин эмес, кол өнөрчүнүн, дыйкандын, өз алдынча майда өндүрүшчүнүн эмгегин эске алган. Эмгексиз жашоо болушу мүмкүн эмес. Бирок көптөр башка бирөөнүн эмгегинин натыйжасын өздөрүнө ыйгарып алышат. Эмгекке гана негизделген коомдук түзүлүштү түзүү керек. Эмгектене билген жана башкалардын эмгегин баалаган адамды тарбиялоо зарыл. Өз эркиндигин баалаган гражданин башкалардын эмгегин сыйлаганга үйрөнөт.

Руссонун ою боюнча, эмгекчилердин балдарын тарбиялап кереги жок, аларды турмуш өзү эле тарбиялап койгон. Феодалдарды, ак сөөктөрдү жана алардын балдарын кайра тарбиялоо керек, ошондо гана дүйнө өзгөрөт деп айткан.

“Илим жана искусство жөнүндө ой жүгүртүү” (1750) деген трактаты Ж.Ж.Руссонун социалдык жана педагогикалык көз караштарын калыптандыруунун маанилүү этабы болуп калган. Коомдун эволюциясына талдоо жүргүзүү менен, ал адамзаттын “табигый абалдан” кетиши ага өтө зор адеп-ахлактык зыян алып келген деп белгилеген. Калыптанган коомдук уклад адамдын табияты менен кыжыр кайнатарлык дал келбөөчүлүктө турат. Ушул мезгилде айрым инсандарды жана адамзатты тарбиялоо жолу менен акыл-эстин жана коомдун прогрессине жетишүүгө үмүттөнүшкөн француз агар-

туучуларынын бир катар өкүлдөрүнөн айырмаланып, Ж.Ж.Руссо феодалдык-абсолюттук режимдин шартында адамдык сезимдерге чындап тарбиялоо мүмкүн эместигин жана ал мындай режимдерди чечкиндүү бузганда гана болушу мүмкүндүгүн түшүнүүгө жол ачкан. Ал адамдардын укуктук жана байлыктык теңчилигин коргогон, эркин элдерде гана чыныгы граждандык тарбия берүү ишке ашырылышы мүмкүн экендиги жөнүндөгү ойду айткан.

1758-ж. Ж.Ж.Руссо “Юлия же Жаңы Элоиза” деген роман жазган, мында сентименталдуу педагогика деп аталган педагогиканын программасы келтирилген. Башкалардын катарында эле “Жаңы Элоизанын” каармандары педагогикалык проблемаларды да талкуулашат. Романдын биринчи жана бешинчи бөлүктөрү гуманизм башатындагы адамзаттык сезимдерди тарбиялоо, адамдын табиятка аяр мамилеси жөнүндөгү трактат болуп калган.

Ж.Ж.Руссонун негизги педагогикалык эмгеги “Эмил же Тарбия жөнүндө” (1762) өзүнүн бардык чыгармаларына өз алдынча ачкыч болуп калган. Мында көптөгөн педагогикалык проблемалар козголгон.

Ж.Ж.Руссо феодализм доорундагы мектептин билим берүүсү теориясы менен практикасы, ошол мезгилдеги мектептеги, гувернердун кароосундагы артыкчылыкка ээ болгон катмардын үй-бүлөсүндөгү, пансионаттардагы үй-бүлөлүк байланышты бузуучу тарбиялоо менен окутуунун алсыздыгына жана табигый эместигине каршы болгон.

Ж.Ж.Руссо үй-бүлөдө балдарды тарбиялоо жөнүндөгү идеяны негиздейт. Ымыркайында (эки жашка чейин) тарбиялоонун негизи болуп баланын физикалык өнүгүшү эсептелет. “Дененин эркин өнүгүшүнө мүмкүнчүлүк бергиле, табиятка жолтоо болбогула!”, - дейт Руссо.

Баланы эне менен ата тарбиялашы керек - жалпы эреже ушундай. Бирок “бузулган коомдо мындай болбойт, бул коомдогу эне жана ата өз баласын бузат. Ошондуктан Эмилди тарбиялоо идеалдуу тарбиячыга тапшырылат. Ал эми ыңгайлуу болсун үчүн Эмилди жетим деп койсо да болот дейт Руссо, - анын атасы менен энесинин тирүү болушунун зарылдыгы жок”. Руссо дени сак, физикалык чымыр муунду тарбиялоого чакырат жана ага жетүүнүн жолдору менен каражаттарын көрсөтөт. Жашоонун экинчи мезгилинде (2-12 жаштагы) Руссо баланын сырткы жөндөмдүүлүктөрүн өнүктүрүүнү сунуш кылат, эч качан баланы окуганга, жазганга, жомок укканга же айтып бергенге кыйноого болбойт; баланын акылын артыкча күчөтүүгө болбойт. Өзүнүн сезимдери аркылуу бала курчап турган чөйрөнү таанып-билиши жана жашоосунун үчүнчү этабына (12-15 жаштан) даярданышы керек. Анын мазмунун акыл жана эмгекке тарбиялоо түзөт. Ал үчүн баланын кызыкчылыгын эске алып, үйрөнүүчү предметти тандоодо өз алдынчалы-

гын өнүктүрүү керек. Эркин адам (Руссо боюнча) кол өнөрчүлүктүн ар кандай түрлөрүн билиши, бир нече кесипке ээ болушу керек. Бул белгилер романдын каарманы Эмилге мүнөздүү.

Жашоонун төртүнчү мезгили – коомдук чөйрөдө ишке ашырылуучу жакшы сезимге, жакшы ой-пикирге жана жакшы эркек адеп-ахлактык тарбиялоо мезгили. Ж.Ж.Руссо балага тарбиянын үч фактору: табият, адамдар жана коом таасир берет деп эсептеген. Ошолорго жараша табигый өнүгүүсү камсыз кылынат. Тарбиячынын милдети - бул факторлордун иш аракетин макулдашуулары керек. Турмуштук тажрыйбанын жетишээрлик запасы жыйырма беш жашка карата топтолот. Дал ушул куракта адам эр жетип, эркин инсан катары коомдун толук укутуу мүчөсү боло алат.

Табигый тарбия деп Ж.Ж.Руссо табият менен бирдикте болууну, баланын жашын эске алуу менен табияттын кучагында калыптандырууну түшүнгөн. Табият менен бирдикте болуу – баланын денесин чындашы, сезүү органдарын пайдалана билүүгө үйрөнүүсү, эркин өнүгүүнү камсыз кылышы керек. Баланын табиятын эске алуу менен тарбиячынын эркине жараша аныкталган чектүү тарбиядан, курулай күнөөлөөдөн качуу зарыл, бузулгус табият мыйзамдарын эске алуу керек. Ошол учурда гана жасалма жазалоонун зарылдыгы жок болот - аларга туура эмес кылык-жоруктун натыйжалары менен алмаштырылат. Начар жана жардам берүүчүсү жок баланы насаатчы өз карамагына алышы керек. Ж.Ж.Руссо: “Тарбиячы өзүнүн урпактары үчүн тарбиялуу болууга тийиш”, - деген.

Табигый тарбия жандуу процесс болушу керек, мында баланын шыгы жана керектөөсү эске алынат, бирок коомдук мектептерге даярдоо зарылдыгы көңүлдөн чыкпашы керек. Бул процесстин ички мотивациясы болуп баланын өзүн өзү өркүндөтүүгө умтулушу эсептелет.

Ж.Ж.Руссо тарбия берүү милдеттерине инсанды калыптандыруунун пайдубалы катары сезүү органдарын өнүктүрүүнү кошкон. Руссо табигый тарбиялоонун алдына адамды граждандык калыптандыруу милдеттерин да койгон. Ал тиешелүү түрдө педагогикалык иш-чаралардын бүтүндөй программасын сунуш кылган.

Ж.Ж.Руссо инсанды калыптандыруунун теориясын иштеп чыккан: мында акыл, дене, адептик, эмгектик тарбия каралган. Анын педагогикалык идеялары өз учуру үчүн чыныгы революциялык түрдөгү идеялар болгон, демократиялык педагогиканын өнүгүшүнүн андан аркы булагы болуп калган.

И.Г.Песталоцци (1746-1827) – швейцариялык гуманист-педагог, демократ. Прогрессивдүү педагогикалык ойлордун өнүгүшүнө зор салым кошкон. Анын бардык теориялык жана практика-

лык ишмердүүлүгү эмгекчил элдин балдарын тарбиялоо жана билим берүү ишин түп тамырынан бери өзгөртүүгө багытталган. Ал көп жылдар бою тажрыйбалык окуу-тарбия мекемелерин: Нейгофдогу жакыр дыйкан балдары үчүн балдар үйүн, Станездеги жетим балдар үйүн, Бургдорф менен Иврдондогу институттарды жетектеген. Ал институттар интернаттуу орто мектептин комплекси түрүндө болуп, ошол эле мезгилде мугалимдерди даярдоочу база да болуп кызмат кылган. Бул окуу-тарбия мекемелериндеги тажрыйбалык иштердин негизинде ал өзүнүн педагогикалык идеяларын да ишке ашырган жана өнүктүргөн. Ал идеялар анын "Лингард жана Гертруда", "Гертруда балдары кандай окуткан", "Энелер үчүн китеп", "Элге билим берүү жана индустрия жөнүндө", "Метод. - Песталоццинин эскерме жазуулары" деген эмгектеринде чагылдырылган. Анын педагогикалык көз караштары толук түрдө "Ак куу ырында" (1826) келтирилген.

И.Г.Песталоцци Швейцарияда феодалдык түзүлүш кулап, өндүрүштүн капиталисттик формасы өнүгө баштаган доордо жашаган. Дыйкандар, кедейлер жана алардын балдары катуу эзүүгө туш болушкан, алар мануфактураларда жана фабрикада суткасына 14-16 сааттан иштөөлөрү керек болгон.

Эмгекчил элдин балдарына жол ачык болгон бирден бир башталгыч мектеп аянычтуу абалда болгон, ал баланын табигый күчүн жана шыгын басып-тебелеп, анын өнүгүшүнө тоскоолдук кылган.

Жаш кезинен эле Песталоцци эмгекчил адамдарга терең түшүнүү менен мамиле жасаган, толук физикалык, акыл жана адеп-ахлактык өнүгүү үчүн элементардык шарттардан да ажыраган дыйкандардын балдарынын тагдырын жеңилдетүүнү каалаган. Ж.Ж.Руссонун жана XVIII кылымдагы башка агартуучулардын идеяларынын духунда тарбия берүүнү, акыл-эс жана акыйкаттык башталышындагы коомду өзгөртүп түзүүнүн негизги каражаты катары карашкан.

Руссонун идеяларынын таасири менен Песталоцци балдар "табияттын" жетекчилиги менен, б.а. табият менен бирдикте принцибине ылайык окушу жана тарбияланышы керек деп эсептеген. Тарбиялоонун маанилүү максатын улуу педагог табият берген күч жана жөндөмдөрдү гармониялык өнүтүнөн караган. Тарбиячы көнүгүүлөр аркылуу баланын өзүн өзү өркүндөтүүсүнө болгон умтулуусун козгобошу керек. Тарбиячы бак-даракты жакшылап багып, алардын өсүшү үчүн жагымдуу шарт түзгөн багбанга окшош. Бирок багбан бак-дарактардын өсүшүнө жана гүлдөшүнө таасир көрсөтө албайт, аны табият өзү жөнгө салып турат. Тарбиячы да ушул сыяктуу эле абалда болот. "Ал адам кандайдыр бир күч бере албайт. Тарбиячы болгону табияттын айрым күчтөрүнүн өнүгүү процессин эч кандай сырткы күч токтотпошуна жана ага жолтоо

болбошуна гана кам көрөт. Ал адам табиятынын ар бир өзүнчө өнүгүшү адамдын өзүнүн табиятынын мыйзамдары боюнча тоскоолсуз жүрүшүнө кам көрөт*.

Песталоцци көптөгөн макалаларында жана каттарын-да бала өз табияты боюнча активдүү, өз алдынча ишмердүүлүктү талап кылаарын жана педагогдун милдети - белгилүү нук боюнча демилгени багыттоо, башталышында табияттын берилген потенциалдык ички күчтөрдүн өз алдынча өнүгүүсүнө көмөктөшүүсү керектиги жөнүндөгү маанилүү ойду белгилеген. Ошондой болсо да, бул күчтөр адамдын табиятынын, анын жаш курактык жана жекече өзгөчөлүктөрүнүн талаптарына туура келген тарбия гана ылайык болот жана белгилүү багыт алышы мүмкүн.

Песталоцци адам физикалык, акыл жана адеп-ахлактык жактан өнүгүүгө жөндөмдүү болуп төрөлөт деген өбөлгөдөн улам:** “Көз - көрүүнү, кулак - угууну, бут - басууну, кол - кармоону, жүрөк - ишенүүнү жана сүйүүнү, акыл - ой жүгүртүүнү каалайт, - деп айткан. Кээде тигил же бул кырдаалга жараша адам өсүп-өнүкпөй калат же бир тараптуу гана өнүгөт, же ал түгүл туура эмес тарбиядан бузулуп калышы мүмкүн. Табият менен шайкеш гарбиялоо маселеси бала гармониялык өнүккөндүгүндө, б.а., бала физикалык жактан дени соо жана күчтүү, акыл жагынан - акыл өстүү, рухий жактан - адеп-ахлактуу болушу керек, - деп ишеничтүү айткан.

Ивердон институтундагы топтогон жекече педагогикалык гажрыйбаларынын негизинде (1805-1825) Песталоцци акылды, жүрөктү, сезимди жана колду бир мезгилде өнүктүрүү жөнүндөгү, б.а., инсанды гармониялык өнүктүрүү жөнүндөгү ишенимге келген. Кийин жашы улгая баштаганда көп жылдык педагогикалык изилдөөлөрүнүн жыйынтыгын чыгаруу менен Песталоцци төмөнкүчө айткан: “бир жактуу өнүктүрүлгөн биздин күчтөрүбүздүн кайсынысы болбосун - чыныгы эмес, табиятка шайкеш эмес түрдүүчө өнүктүрүлгөн; ал болгону түзүлүштөй болуп сезилет, ал эми чынында ал түзүлүш эмес”**.

Песталоцци өз ишмердүүлүгүнүн Ивердониядагы мезгилинде элементардык билим берүү теориясы түзгөн (ал өзүнчө элементардык акыл, адеп-ахлактык, дене жана эмгекке тарбиялоону камтыган). Ал ар тараптуу өнүккөн инсанды калыптандыруунун негизи катары каралат. Чынында, билим берүүнүн (элементардык мүнөзүнүн өзү инсанды ар тараптуу өнүктүрүүнүн деңгээлин аныктаган. Ошондой болсо да ар тараптуу өнүккөн инсанды калыптан-

Песталоцци И. Г. Собрание педагогических произведений. - М., 1965. - Т. 3. - 308-б.

** Ошол эле жерде, 329-б.

Педагогическое наследие. - М., 1989. - 360-б.

дыруу проблемасын педагогикалык жактан чечүүнүн эң сонун аракетин болгон.

Элементардык, ар тараптуу билим берүү жана тарбиялоо идеясын швейцариялык улуу педагог, мектеп жашындагы гана эмес, мектепке чейинки курактагы балдарга да жайылткан. Песталоцци балдарды мектепке чейинки куракта ар тараптуу өнүктүрүү зарыл экендигине абдан ишенген, анткени алардын эң алгачкы өнүгүүсү жана алган тарбиясы андан кийинки инсандыкты калыптандыруунун бардык учурларында чечүүчү мааниге ээ бологонун белгилеген. “Жаш балдар үчүн мектептеги” иш тажрыйба-сынан (1799-1800) илимпоз балдарды окутуу иш жүзүндө 6-8 жаштан башталбастан, алар мектепте окуганга чейин эле башталарына көзү жеткен. Балдардын мектепке чейинки мезгилдеги “сырттан байкоочулук жөндөмдөрү” - сенсордук, акыл, адеп-ахлактык жана физикалык абалдары канчалык өнүккөндүгүнө жараша болот деген.

Песталоццинин ою боюнча, инсандын рухий өнүгүүсүнүн негизи - сезүү органдарын ар тараптуу өнүктүрүү жана баланын сезим тажрыйбасын байытуу. Ал үчүн, педагогдун пикири боюнча, баланы “табияттын эркин аудиториясында” окутуу, аны талаада, токойдо, тоодо жана өрөөндөрдө окутуу керек. “Чымчык укмуштуудай чыйпылдап сайрап жатканда жана жаңыдан эле жарык дүйнөгө келген курт жалбырак менен сойлоп жөнөгөндө, тил менен айтып бергенди токтот. Чымчык жана курт сенден көбүрөөк жана жакшыраак үйрөтөт”. Бул мааниси боюнча, сенсордук тарбиянын идеясы.

Сенсордук тарбия менен баланын акыл жактан өнүгүшү жана тарбияланышы өзөктөш. Рецепттордук системалардын ишмердүүлүгүн активдештирүүнүн натыйжасында, Песталоццинин сөзү менен айтканда, балдарда иретсиз жана толук эмес көз караш топтолот. Аларды тартипке келтирүү, ачык көз караштарды жана так түшүнүктөрдү иштеп чыгуу маселеси пайда болот. Мында таанып - билүү процессинин баскычтарынын акырындык менен болушу гана маанилүү болбостон, алардын ыраттуулугу да, кабылдоонун белгилүүлүгү, көз караштын ачыктыгы, түшүнүктөрдүн тактыгы чоң мааниге ээ болот.

Элементардык акыл тарбиясын (билим берүүнү) Песталоцци өз “усулунун” бир жагы, б.а., адамзаттык инсандыкты калыптандыруунун факторлорунун бири катары караган. Бул “усулдун” бөлүгүн ал кыйла иштеп чыккан. Элементардык билим берүүнүн мазмунун швейцар-дык илимпоз адамдын интеллектуалдык өз алдынчалыгын камсыз кылуучу акыл шыгын гармониялык өнүктүрүүдөн көргөн.

* Песталоцци И. Г. Собрание педагогических произведений. - М., 1965. - Т. 1. - 117-6.

Улуу педагог балдардын акыл жөндөмдөрүн өнүктүрүү үчүн аларды кандайча окутуу керектигине да кызыккан. Ал “жаратылыш адамдын бардык күчүн көнүгүү жолу менен ачып көрсөтөт, ал эми күчтү өнүктүрүүчү көнүгүүнү колдонууга негиздейт”, – деп эсептеген^{*}. “Адам өзүнүн акыл күчүн, өз ой жүгүртүүсүнүн негизин, ой жүгүртүү актысынын өзү аркылуу гана табият менен шайкеш өнүктүрөт, – деп өз идеясын уланткан “Ак куу ырында”. Дал ушул сыяктуу эле өздөрүнүн өнөргө жана кесипке болгон өз жөндөмдөрүнүн негизин, өздөрүнүн сырткы сезимдерин, органдарын жана мүчөлөрүн практика жүзүндө көнүктүрүү менен гана табият менен шайкеш өнүктүрөт”^{**}.

Песталоцци И.Г. окутуунун көрсөтмөлүүлүк усулуна артыкчылык берген. Ал төмөнкү тезис түрүндө аныкталат: адегенде көрөт, угат жана аракеттенет, андан кийин талдайт жана жыйынтык чыгарат. Ал окутуу менен тарбиялоонун бирдиктүүлүгү менен үзгүлтүксүздүгүн негиздейт, ал эми бала педагогикалык процесстин активдүү субъектиси деп эсептелет (“Чоңдор таба алгандын бардыгын бала өзү табышы керек”). Балага берилген билим жана педагогикалык көндүмдөр кубаныч тартуулайт

Песталоцци Нейгофто иштеген мезгилинде эле окутуу менен тарбиялоонун, инсанды акыл жактан жана адеп-ахлактык калыптандыруунун бирдиктүүлүгү жөнүндөгү жобону айткан. Адамдын табияты бир бүтүндү түзөт, ошондуктан акылды өнүктүрүү жана адеп сапаттарды калыптандыруу өзөктөш бирдикте жүргүзүлөт. Адептик тарбиянын милдети, Песталоццинин пикири боюнча, адамдарга болгон ишкер жактырууну (сүйүүсүн) калыптандыруу. Песталоцци коомдук билим-тарбия берүүчү мекемелер, алардын ишмердүүлүктөрү балдарга берилип мамиле жасоо менен жүргүзүлгөндө гана жакшы адамды тарбиялашы мүмкүн экендигин белгилеген.

Песталоцци Нейгофтогу жана Станцадагы иш тажрыйбасынан балдарды адептик жактан бузуу мектепке чейинки курактан эле башталарына көзү жеткен. Ошондуктан балдарга максаттуу адептик тарбия берүүнү мүмкүн болушунча эртерээк баштоо керектигин айткан.

Песталоцци адептик тарбия берүүдө Песталоцци тарбиячынын өзүнүн үлгү болушуна жана балдарды адеп-ахлактык кылык-жоруктарга, көнүктүрүүгө биринчи даражадагы көрүнүшкө кошкон. Мамиле түзүү – жекече инсанды калыптандыруунун фактору – улуу педагогдун педагогикалык мурастарындагы фундаменталдык идеялардын бири. Табияттын өзү баланын эне менен мамиле

^{*} Песталоцци И. Г. Собрание педагогических произведений. - М. 1965. -Т.1-198-6.

^{**} Ошондо эле, - Т. 3.- 343 - 6.

түзүүсүн жекече инсанды социалдаштыруунун биринчи баскычы, табигый тарбиянын фактору катары бекемдеген. Балдардагы моралдык сезим баланын энеге болгон мамилесинен келип чыгары жөнүндө Песталоццинин айткандары менен макул болбой коюуга болбойт. “Баланын төрөлгөн сааты - аны окута баштоонун биринчи сааты”, - деген аныктама абдан таамай айтылган. Бала чоңоё баштаган сайын анын байланышуу чөйрөсү да кеңейе баштайт, тактап айтканда: эне менен түзүлгөн мамиледен жамааттын мүчөлөрү менен мамиле түзгөнгө чейин, үй-бүлөлүк мамиледен жамааттын мүчөлөрү менен мамиле түзгөнгө чейин, үй-бүлөлүк мамиледен граждандык мамилеге чейин эле башталат. Мамиленин жогорку формасы деп Песталоцци адамзаттын бардык түрлөрү менен мамиле жасоону атаган.

Үй-бүлөлүк байланыш бул табият берген күчтү жана мүмкүнчүлүктү өнүктүрүү үчүн эң жакын, эң натыйжалуу аракеттенүүчү, эң жагымдуу болгон биринчи жана кыйла табигый мамиле болуп эсептелет. Мына ушул өбөлгөдөн швейцариялык педагог төмөнкүдөй коргунду чыгарат: үй-бүлө - алгачкы тарбия берүүнүн эң маанилүү фактору; ал эми ата-эненин үйү - ар кандай чыныгы табигый тарбиянын негизи, адеп-ахлактык жана мамлекеттик мектеп.

Адептик тарбиянын ийгилигинин маанилүү өбөлгөсүнүн бири - тарбиялануучу менен тарбиячынын ортосундагы өз ара мамиленин мүнөзү. Жылуулук, боорукердик жана өтө адамгерчиликтүүлүк жеке адамдын адеп-ахлактуу калыптанышына көмөк берет. Ошондуктан тарбия берүүчү мекемелерде балдар менен тарбиячынын ортосундагы мамиле (Песталоццинин ишеними боюнча) өз ара түшүнүшүүнүн жана сыйлашуунун негизинде түзүлүшү керек. Тарбиячы официалдуу адам эмес, ата катары өз милдетин, кызматтык милдетинин күчү менен гана эмес, өзүнүн педагогикалык ынтаасынын күчү менен аткарган эне катары болушу керек. “Оорулуулар үчүн мекеменин” ишмердүүлүгү жөнүндөгү отчетто Песталоцци төмөнкүчө жазат: “Адептик тарбия берүүнү мен көбүнчө мугалим катары өткөрбөйм. Мен аны балдардын күндөлүк жашоо турмуш жакшы билген үй-бүлөнүн атасы катары өткөрөм, анын үчүн дайыма жолугуучу жагдайларды пайдаланат...”

Өзүнүн жеке тажрыйбасында Песталоцци тарбия берүү ишинде балдарды угуунун зарылдыгына жана педагогикалык мааниси чоң экенине ишенген. Балдарды угуунун зарылдыгын моюнга алуу менен ал авторитардык тарбияга каршы болгон. Балдарды угуу улууларга эркин ишенүүгө, ата-энелер менен тарбиячылардын акыл жагынан артыкчылык кылаарына негиздеген.

* Песталоцци И. Г. Собрание педагогических произведений. - М., 1965. - Т. 1. - 171-6.

Балдарга өтө жаш кезинен эле үйдө колунан келген жумушту жасатууну - "тарбиялоонун жашырын сыры" деп эсептеген. Эгерде бала улуулар иштеп жатканда аларга жардам берсе, өзүнүн балалык кубанычтары менен гана жашабастан, улууларга кам көрө да билсе, турмушка даярдана билсе, турмуштун өзүнө өзөктөшүп жуурулушуп кетсе (болгон бардык байланыштардын катышуучусу болсо), анда ал социалдык тарбияга ийгиликтүү ээ боло алат.

Песталоцци аял-эне жөнүндө, анын бийик кадыр-баркы жөнүндө, балдарды тарбиялоодогу зор жоопкерчи-лиги жөнүндө жалындуу жана көңүл эргитип жазган.

Баланы алгачкы өнүктүрүүдөгү жана тарбиялоодогу ийгилик көп факторлорго жараша болот. Песталоццинин пикири боюнча анын эң башкысы энеси баланын өтө керек таламдарын акыл - эс менен канаттандырышы, себептен келип чыккан керектөөлөрүн өнүктүрүшү жана айбандык инстинктин өчүрүшү керек. Мында Песталоцци абдан маанилүү психология-педагогикалык корутундуга келет: эгер эне күн сайын өз баласын жыргалга бөлөп койсо, анда ал баласына аргасыздан адамзат табиятынын реалдуу талаптарынан келип чыкпаган, айбандык, табиятка каршы ырахатты энсөө кумарын тартуулаган болот. Баланын зарыл болгон керектөөлөрүн акыл-эс менен канааттандыруу кандайдыр бир жарабаган ишти жасоодон, актана алгысыз өзүмчүл талаптарды канааттандыруудан сактайт. "Билимдүү жана эстүү эне баласы үчүн анын чыргоолугу жана айбанча дүүлүккөн өзүмчүлдүгү эмес, анын урматтоосуна татыктуу болгудай жашайт".

Башка педагогдордон айырмаланып, Песталоцци үй-бүлөлүк тарбия берүүдө бирдей маанилүү роль энеге да, атага да таандык экендигин далилдейт. Балдарды үй-бүлөдө тарбиялоо - оор жана абдан жооптуу иш. Ата-энелердин камкордугу адамзат күчүнүн дайыма чыңалууда болушун талап кылат. Ошондой болсо да, Песталоцци "адамдардын үй-бүлөлүк кубанычы - жашоодогу эң сонун окуя. Ал эми ата-энеге балдары тартуулаган кубаныч-бул өтө эле ыйык кубаныч"*,- деп белгилеген.

И.Г.Песталоццинин мурастары педагогикалык теория менен практиканын андан ары өнүгүшүнө зор таасир тийгизген.

Азыркы шартта И.Г.Песталоццинин төмөнкү осуяты өзгөчө актуалдуу угулат: бардыгын окутууда мугалим ар бир предметти жакшы окутуу керек, окутууну окуучулардын өндүрүштүк ишке катышуусу менен өзөктөштүрүп бириктирүү керек. Педагог-демократтын педагогикалык мурастары мындай маселелерди турмуштун талаптарына, ишмердүүлүктү активдештирүүгө, жөндөмдү жана ой жүгүртүүнү ар тараптуу өнүктүрүүгө ылайык окутууну

*Песталоцци И. Г. Собрание педагогических произведений. - М., 1965., Т.3: 348-6.

дайыма өркүндөтүү шартында гана чечүүгө боло тургандыгына үйрөтөт.

2-§. XVI - XVIII КЫЛЫМДАГЫ ОРУС ПЕДАГОГИКАЛЫК СЫНЫНДАГЫ АГАРТУУ, МЕКТЕП ЖАНА ПЕДАГОГИКАЛЫК ОЙЛОР

XVI кылым орус маданиятынын орто кылымдын алкагындагы абдан гүлдөгөн мезгили болгон. Россия мамлекети Евразияны улам жаңы мейкиндиктерин камтуу менен кеңейип, көп улуттуу боло баштаган. Ошол мезгилдеги Россия мамлекетинин көп улуттуу мүнөзүн, анын маданиятын Василий Блаженный собору (Покров храмы) символдоштурат. Аны Казань хандыгын багындыруунун эстелиги катары Москвага Иван Грозный курдурган. Собордун борбордук түркүгүнө кооздолуп жасалган көптөгөн шуштугуй учтар бириккен. Алар Москва борбору Россиянын курамына княздыктардын, жерлердин, хандыктардын борборлорун кошуп алган символиканы түшүндүрөт. Кийинчерээк пайда болгон ачык азиялык мотивдер Чыгышка умтулуучулукту символдоштурат.

XVI жүз жылдык байыркы орус коомунун биригүү жана интеграциялануу тенденциясы менен айырмаланат; Иван Грозныйдын падышачылыгы учурда Россияга Казан жана Астрахан хандыктары, Батыш Сибирдин аймагынын бир бөлүгү кошулган. Орус маданияты өзүнө түрк тилдүү элементтерди да көбүрөөк сиңирип алган, ал өзү өз кезегинде басып алган маданиятына таасир эткен.

XVI кылымдын ортосунда жашоо-турмуштун бардык чөйрөсүнө жүргүзүлгөн реформа ар түрдүү китеп маданиятын бирдей түргө келтирүүгө чакырган, китеп басууну уюштуруунун, бирдиктүү жалпы орустук жыл баяндарды түзүүдө, "1580-жылдагы Судебникте", "Стоглавда", "Домостройдо" чагылдырылган. Падыша орус, батыш жана чыгыш кол жазмаларын камтыган, тарыхка "Иван Грозныйдын китепканасы" деген легендардуу ат менен кирген бай китепкананы түзгөн. Ал өзү XVI кылымдын көптөгөн программалык чыгармаларын редакциялоого катышкан. Өз эрки менен иш жасаган, боярларды жазалоочу каардуу башкаруучу катары, көрөгөч "акылман" катары, эл жана казначество арызданып келген улуу мамлекеттик акылдын эгедери, Емракты жеңүүчү жана ошол эле учурда өзүнүн кылмыштары менен кыйнаган тиран, өз уулу өлтүргөн кылмышкер, элди эзүүчүлөрдүн акылсыз башчысы катары "аксакал, Каардуу падыша Иван Васильевич" элдик оозеки чыгармачылыкка кирген.

Иван Грозныйдын падышачылык доорундагы ири маданий иш чаралардын ичинен зор китеп топтомун - Улуу Четин Минейлердин түзгөндүгүн бөлүп көрсөтүүгө болот. Алар сентябрдан баштап айларга туура келүүчү 12 китепке бөлүп, жыл бою окуу үчүн

оригиналдуу жана котормо адабияттын эки миңден ашык кыскача жана кеңири жазылган чыгармаларынын жыйнагынан турат. Алардын ичинде акыл-насааттык мазмундагы тексттер да көп.

Улуу Четин Минейлерди чейрек кылым бою көптөгөн жазуучулар, публицисттер, маалымдама бергичтер, көчүргүчтөр түзгөн. Алардын арасында белгилүү ишмерлер да болгон (Зиновий Отенский, Василий Тучков, Ермолай - Еразм, Дмитрий Герасимов, Савва Черный ж.б.). Бул китеп - орус феодалдык коомунун чыныгы энциклопедиясы, XVI жүз жылдыкты орус маданиятынын фундаменталдуу жана бардыгын камтыган эстелиги.

Ушул мезгилде Руста дүйнөлүк тарых боюнча негизинен византиялык котормо булактар кеңири пайдаланылган. Алар хронографтар деп аталган. XV-XVI кылымдардын чегинде жаңы хронологиялык жыйнак "Орус хронографы" түзүлгөн; анын өзгөчөлүгү болуп ага орус тарыхы жөнүндө "Москва-Үчүнчү Рим" концепциясынын духунда баяндалган маалымат булактарынын кириши болгон.

Монгол мезгилинен (XVI) кийинки кыйла көрүнүктүү эстелик болуп **Иван Федоровдун** "Алиппеси" ("Азбука") жана "Домострой" эсептелет. 1574-ж. басылган "Алиппе" сабатсыздыкты жоюунун өркүндөтүлгөн системасын жана элементардык грамматиканы камтыган, гумандуу педагогикалык идеяларды туюнткан. Бул жагдайда түзүүчүлөр китеп текстине заставка (китептин же главанын башындагы сүрөт) катары тандап алган мотив мүнөздүү болгон. Ал өсүмдүктөрдүн жалбырактары, гүлдөрү жана мөмөлөрүнүн өсүү, өнүгүү процесстерин график түрүндө көрсөтүү менен балдардын өнүгүүсүнүн кубанычтуу процессин жана тарбиялоону символдоштурат. Ал болсо мугалимдер менен окуучуларга оң эмоциялык таасирди туудурат. Бул окуу куралынын экинчи бөлүгүндө тамгалар менен грамматикадан кийин, жазуу жана окуу көндүмдөрүн бекемдөөчү, өнүктүрүүчү тексттердин ичине (чокунуу дубалары жана диний насааттар гана эмес, балдарды "кайрымдуулукка, эстүүлүккө, момундукка, чыдамкайлыкка, бири-бирине алынуучулукка жана кечиримдүүлүккө" тарбиялоо жөнүндөгү) түрдүү санат сөздөр жайгаштырылгандыгынан кабар берет.

Иван Федоровдун идеялары, анын окутуу системасын андан кийин башка орус окуу китептеринде-алиппелеринде жана азбукаларында пайдаланылган.

XVI кылымга тиричилик, чарба жана үй-бүлөдө балдарды тарбиялоого арналган насааттардын жыйнагы - "Домостройго" да таандык. Анын алгачкы новгороддук жана падышачылык динчил *Сильвестрге* таандык негизги редакциялары белгилүү. Сильвестрдин Домострою 64 главадан туруп, ишенимди урматтоо жөнүндөгү "Рухий түзүлүштү" (16-29-главалар), көптөгөн практикалык кеңештери бар чарба жүргүзүү жөнүндөгү "домовой түзүлүштү" (30-63-главалар) камтыган.

Сильвестрдин көңүлүнүн борборунда үй-бүлөнүн кожоюунунун оюндагысындай мыкты, бай жасалгаланган үлгүлүү конок үйдү түзүү болгон. Мында ал конок үйдү турук алып калгандар таң эртеден иш менен гана алек болушат. Бул жерде бекерчилик, ушак-айың, өз ара таарыныч жана долулук болушу мүмкүн эмес. Үй толуп турган чөйчөктү элестетет жана бекем тартип болот. Рухий тарбиялоо жөнүндөгү главасында төмөнкүдөй айтылат: “буда такыба жана чынчыл, момун, көзү жерде, акылы көктө, Кудайга жагымдуу жана адамга кабагы ачык”. Үй-бүлөнүн ар бир мүчөсү меймандос, кичи пейил, март, чыдамкай, сөз ташыбаган, кекчил эмес, кекирейбеген, байлыкты өтө сүйбөгөн болушу керек. Бийликтин айтканына көнүү керек. Үйдү жасалгалап жана таза кармоо зарыл. Ата-эжелер өз балдары үчүн Кудай алдында жооп беришет, балдарды болсо ата-эжелерине баш ийиши жана аларды урматташы керек. Ак көңүл жана иштемчил аял үйгө жакшы жашоо тартуулайт, ар кандай жалганды айткандар, күчкө салгандар, бирөөнүн буюмун ээлеп алгандар, кошуналары менен урушуп кеткендер, жаштарга үлгү болууга татыксыз жашагандар уяткарылат. “Домострой” тарбиялык мааниге ээ болгондугу талашсыз, ал өз алдынча моралдык кодекс болгон, үй тиричилигинин түзүлүшүн жана үй-бүлөлүк түзүлүштүн идеялын туюнткан.

XVII жүз жылдык оор сыноолордун, кескин социалдык толкундоолордун мезгили, “козголоңчул кылым” болгон. “Дүрбөлөндүү мезгилдин” доорунда - XVII кылымдын башталышында Россия поляк-швед интервенцияларына дуушар болгон, мамлекеттин борборун басып алышкан, өлкөнүн өзөгүн түзүүчү жерлер жакырланган. Ушул эле мезгилде Иван Болотниковдун жетекчилигиндеги биринчи дыйкандар согушу (1606-1607) болуп, андан кийин Степан Разиндин жетекчилигиндеги экинчи дыйкандар согушу (1667-1671) чыккан. Крым хандыгы, Польша, Түркия менен болгон согуштарга көптөгөн каражаттар чыгымдалган жана көп адамдар өлгөн. Ошону менен эле бирге XVII к. кыйла жетишкендиктердин жана ийгиликтердин (анын ичинде маданият чөйрөсүндө да) кылымы болгон. Петрга чейинки акыркы кылымда маданияттын өнүгүшү андан мурунку кылымдарга салыштырганда кыйла динамикалуу болгон. Орто кылым маданиятынын эски формалары жана мекемелери акырындык менен тазаланып, коомдук турмуштагы өзгөрүүлөрдү чагылдыруучу жаңы абалга ылайыктуу өзгөртүлө баштаган. Бир жагынан борбордук бийлик башкарган курал палатасынын көркөм өнөрканалары иштеп, Басма үйүнүн продукциясын бүт өлкө боюнча тараткан окуу жайы түзүлгөн. Экинчи жагынан бийликтегилер көзөмөлгө албаган төмөнкүлөрдүн демократиялык маданияты өнүккөн, ал элдин рухий жашоосунун көптөгөн тармактарынан көрүнгөн. Чиркөөгө жана өкмөткө оппозиция болуп байыркы орус маданиятынын негизин сактаган эски ырым-

жырымчылардын күчтүү агымы топтолгон. Москвада немец слободасы (шаарчасы) өсүп чыккан, мында Европадан келген жүздөгөн келгиндер жашап, алар келечектеги Петр I нин өзгөртүүлөрүнүн тирегинин бири болуп калган.

Мунун бардыгы орус адабиятындагы алга жылууну аныктаган, агартуудагы керектөөнү күчөткөн жана мектептер менен педагогикалык ойлордун өнүгүшүн шарттаган. Чиркөөлөр менен монастырлардын алдындагы башталгыч мектептердин саны өскөн, мында окуганга жана жазганга үйрөнүшкөн. Окуганга үйрөтүү басмадан чыккан алиппе боюнча жүргүзүлгөн. Адегенде тамгаларды славян аталыштары боюнча жатташкан: аз, буки, веди, глагол, добро, есть, иже ж.б.. Андан кийин окуучулар муундун, “эки тамганы бириктирип жазуу” ачылыштарын жатташып, алфавиттин бардык үнсүз тамгаларын ыраттуу тартипте - үндүү тамгалар менен айкалыштырышкан: ба, ва, га, да,..., ша, ща; бе, ве, ге. де,..., ше, ще; бя, вя, гя. дя,..., шя, щя. Андан кийин үч тамгадан бириктирилген муунду үйрөнүшкөн: бра, вра, гра,...ж.б.; бре, вре, гре,...ж.б.. Мында адегенде ар бир тамганы атоо талап кылынып, андан кийин бүт муун айтылган: буки-аз ба, веди-аз ва ж. б..

Муунга бөлүү усулу менен окуганга үйрөтүү процесси окуу үчүн биринчи китептин-часословдун жана псалтырдын материалында жүргүзүлгөн. Булар балдардын эмоцияларына таасир эткен. Славян азбукасынын тамгаларынын өзгөчө жазуу татаалдыгы жок болгон, жазганга үйрөнүүгө кыйынчылык келтирбеген. Сабаттуулукту ачуунун элементардык мектептеринен башка, айрым ири шаарларда жана монастырларда жогорулатылган типтеги мектептер да ачылып, алар грамматикалык мектептер деп аталган. Бирок, кыйла квалификациялуу “сабаттуулук чеберлеринин” жардамы менен үйдө окутуу да татаалдашкан.

Буга көп сандагы азбуковниктер далил боло алат. Аларга өз учурунда Ионна Дамаскин жана кийинчерээк Лавррентий Зизания менен Мелетий Смотрицкийдин грамматикаларында келтирилгени боюнча эле алынып, грамматика курстары жайгаштырылган. Бул жогорулатылган мектептерге жана үйдөн окутууга арналган кол жазма азбуковниктерге грамматиканын кыскача курстарынан сырткы арифметика курсу да жайгаштырылган. Ага төрт амал келтирилген. XVII кылымда сандарды славяндык белгилөөдөн араб цифра системасына акырындык менен өтүү жүргүзүлө баштагандыгын белгилөө керек; бул болсо математикалык билимди өркүндөтүү жана математиканы окутуу үчүн чоң мааниге ээ болгон.

XVII кылымдын экинчи жарымында Москвада биринин артынан бири ачылып, бир нече грек-латын мектептери пайда болгон. Мисалы, Орто кылымда Москванын чеке белиндеги Воробьев тоосуна жайгашкан Андреев монастырында бояр Ртищев грек-латын мектебин ачкан. Мында латын жана грек тилдерин, риторика ме-

нен философияны окушкан. 1653-ж. Елифаный Славинецкийдин жетекчилиги менен Чудовой монастырында грек мектеби ачылган. 60-жылдардын ортосунда Симеон Полоцкий Спасский монастырында (Москвадын борборунда) грек-латынча Законоспасский мектебин уюштурган. XVII кылымдын 80-жылдарынын башталышында өкмөт Москва басмаканасынын алдына грек окуу жайын ачкан. Андан окуучулардын саны 80-жылдардын ортосунда 233 кө жеткен. Ар кайсы чет тилдерден котормочулардын окуу жайы жана котормого, өзгөчө Элчилик буйруктарына жекече окутуу болгон.

XVII кылымдын 70-жылдарынын аягында Москвада академия түзүү жөнүндөгү ой пайда болгон. Анын демилгечиси Москвага Белоруссиядан келген белгилүү жазуучу жана педагог **Симеон Полоцкий** болгон. Ал 1682-ж. “Привилея” (сабаттуулукту уюштуруу) академиясын түзгөн, бирок аны адегенде падыша бекиткен эмес.

Академия 1687-ж. ачылган. Анын негизги окутуучулары грек монахтары, эки илимпоз – Падуан университетинин илимдин докторлору, бир туугандар Ионикий жана Софроний Лихудалар болгон. Алар мугалимдерди тандашкан, академиянын жогорку класстарында риторика менен философиядан сабак беришкен, грек жана латын тилдеринде православиялык мазмундагы грамматика, пиитика жана риторика окуу китептерин түзүшкөн.

Академия *славян-грек-латын* академиясы деп аталган. Алардин кызматчылары гана эмес, медицина-хирургиялык мектептердин окуучуларын даярдашкан. Алардын көпчүлүгү кийин 1725-ж. Илимдер академиясынын алдында ачылган университеттин студенттери болуп калышкан.

Билим берүү талаптарын канаатандыруу үчүн окуу китептери да чыгарылган. Мисалы, “Балдар үрп-адаттарынын атуулдугу” деген китеп XVII кылымдын экинчи жарымында жазылган жана кол жазма түрүндө таркатылган. Бул Эразм Роттердамскийдин адептик тарбия берүү жөнүндөгү чыгармасы эле. Аны ошол мезгилдин прогрессивдүү агартуу ишмери Епифаний Славинецкий которгон. Бул жыйнак 164 суроо жана жооптон турган, балдарга өзүн кандайча сыпаа кармоо (дене-боюн кароо, кылык-жорук, мимика, кийим ж.б.), өзүн үйдө жана конокто, дасторконго отурганда, бирөө менен кездешкенде, балдар менен ойногондо кандайча алып жүрүү, мектептеги жүрүм-турум эрежелери жана башка нерселер жөнүндө толук көрсөтмөлөр берилген. “Балдар үрп-адаттарынын атуулдугу” - эң сонун педагогикалык чыгарма. Анда балдардын коомдук турмуштагы эрежелерди сакташы, алардын жогорку ички сапаттарын адамдарды сыйлоо жана өз ара мамиле түзүү, токтоолук, өз кадыр-баркын сезе билүүсүн чагылдыруу болуп эсептелээри айтылган.

XVIII кылымдын башында Россия кеңири көп улуттуу мамлекетке айланган. Аны чыңдоо үчүн Петр Инин өкмөтү маданият, илим жана техника тармагында түрдүү реформаларды жүргүзгөн.

Педагогиканы жана мектептерди өнүктүрүү үчүн граждандык алфавитти киргизүү, мезгилдүү басма сөздүн чыгарылышы, жекече алганда “Ведомости” деп аталган биринчи газетаны чыгаруу, граждандык оригиналдуу жана котормо адабияттары чыгаруу, Илимдер академиясын түзүү сыяктуу агартуу реформалары чоң мааниге ээ болгон. Россиянын маданий турмушундагы ири окуя катары биринчи граждандык мамлекеттик мектептердин ачылышы болгон.

1701-ж. Москвада математикалык жана навигация-лык (келе жүргүзүү) илимдер мектеби ачылган. Мектептин окуу пландарына математика, астрономия, география жана геодезия, сууда сүзүү сыяктуу атайын илимдер кирген. Мектеп кеңири профилдеги кесиптик-техникалык окуу жайы болуп, ар кандай кесиптеги адистерди даярдаган. 1715-ж. мектептин математикалык жана навигациялык илимдердин деңиз класстары Петербургга которулган, мында анын негизинде Деңиз академиясы ачылган.

Петр I ин падышачылык мезгилинде артиллериялык, навигациялык, ошондой эле хирургиялык, инженердик жана “ар кандай тилдик” мектептер негизделген.

Уралда биринчи металлургиялык заводдун түзүлүшүнө байланыштуу биринчи тоо – завод мектеби ачылган. Кийинчерээк, Уралдан бардык мамлекеттик заводдорунда арифметикалык мектептер пайда болгон. Бул аталган мектептер окуучуларга жалпы билим берүү жана социалдык даярдоону билгичтик менен айкалыштырган.

XVIII кылымдын башталышында мамлекеттик жалпы билим берүүчү мектептерди түзүүгө аракеттер жасала баштаган. 1714-ж. бардык чиркөө анархияларынын алдында сабаттуулукка, жазганга жана арифметикага үйрөтүүгө, ошондой эле алгебра, геометрия жана тригонометрия боюнча элементардык маалыматтарды берүүчү цифирлик окуу жайларын ачуу жөнүндө указ таратылган. 1718-ж. өлкөдө 42 цифирлик окуу жайы иштеген.

Петр I өлгөндөн кийин 1752-ж. Петербург Илимдер академиясы жана анын алдында университет менен гимназия ачылган.

Россияда илим менен агартуунун өнүгүшү М. В. Ломоносовдун (1711-1765) ысымы менен байланышкан. Орус элинин энциклопедиячысы деген наамга татыктуу болгон. Анын ишмердүүлүгү өтө ар тараптуу жана натыйжалуу болгон.

Ал илимдин бир катар жаңы тармактарын: орус классикалык философиясын жана илимий табият танууну (табияттын жалпы закондорун – табият таануунун негизинде жаткан законду материя менен кыймылдын сакталуу законун ачкан) түзгөн. Окумуштуу орус грамматикасын түзгөндүгү жана Россияда адабий тилди калыптандырганга чоң күч жумшаган. Ал орус тилинин лексикасын илимий терминдер менен байыткан, академиктерден биринчи болуп физика боюнча лекция окуган жана орус тилинде илимий эмгек

жазган. М.В.Ломоносов Москва университетин түзүүгө эң активдүү катышкан.

Жогоруда аты аталган окуу жайлары бардык сословиелердин өкүлдөрүн (крепостной, дыйкандардан башка) кабыл алгандыктан, дворяндар үчүн окуу жайын ачуу жөнүндөгү маселе коюлган. Алар үчүн 1731-жылдан баштап өзгөчө аскердик мектептер - кадеттик корпусстар түзүлгөн, мында дворяндардын балдары офицер чиндеги аскер кызматына даярдалган. Жабык типтеги биринчи сословиелик мектеп, Жөө аскерлердин шляхеттик корпусу, 1731-ж. Петербургда ачылган. Анын үлгүсүндө бардык аймактарда кадеттик корпусстар түзүлгөн. Бул мектептерде атайын аскердик даярдыктар менен катар эле дворяндардын балдары кеңири жалпы билим жана граждандык тарбия алышкан.

XVIII кылымдын экинчи жарымында көп эмес сандагы орус интеллигенциясы - М.В.Ломоносовдун тегерегине топтолгон прогрессивдүү илимпоздор пайда болгон. Эң маанилүү проблема катары ошол мезгилде Россия илиминин борборун түзүү маселеси көтөрүлгөн: Ал "тубаса россиялык" кадрларды даярдоону максат кылган.

1755-ж. апрелде Москвада юридикалык, философиялык жана медициналык үч факультети бар университет ачылган. Батыш Европалык университеттерден айырмаланып, анда дин таануу факультети болгон эмес. Ал факультеттин ишинин түзүлүшү жана багыты табият (өзгөчө физика) жана коомдук илимдердин (көркөм чыгарма жана тарых) өнүгүүсүнүн кызыкчылыгын камсыз кылышкан. Медицина факультетинде табигый илимдерди окуш керек болгон, ал эми философия факультетинин курамына тарыхый-филологиялык кафедралар да кирген. Москва университети граждандык билим берүүнүн борбору болуп калган.

Университеттин алдында эки гимназия ачылган. Анда орус, латын жана чет тилдеринин бири, көркөм чыгармалар, математика жана тарых окутулган. Бул гимназиянын тажрыйбасынын негизинде Москва университетинин профессорлорунун демилгеси менен 1758-ж. Казанда гимназия ачылып, университетке тапшыруучуларды даярдаган.

Москва университетинде көрүнүктүү орус илимпоздору эмгектенишкен. Мисалы, профессорлор Аничков, Барсов, Двигубский ж.б. оригиналдуу окуу китептерин түзүшкөн. Университеттин алдында белгилүү архитектор Казаковдун мектеби иштеген. Алар зодчийлерди (архитектор) жана куруучуларды даярдоо маселесин максат кылышкан. Ошол университетти бүтүргөндөн дагы бир орус архитектору Баженов да мектеп ачкан, мында таланттуу разноричецтер (дворяндарга жатпаган, башка сословиеден чыккан, XIX кылымдагы Россия интеллигенти) жана крепостнойлордон бошондукка чыккандар окушкан. Москва гимназиясынын жана универси-

гетинин тарбиялануучулары, профессорлор Афонин, Карамышев (белгилүү табият таануучу К. Линнейден диссертация жактаган), Перевошиков жана Досницкий (Адам Смиттин илимий шакирттери), жазуучу-агартуучулар Фонфизин жана Новиковдор, ошондой эле Россия илими менен агартуусунун көптөгөн көрүнүктүү ишмерлери болушкан.

Университеттин профессорлору жана окутуучулары тарбия маселелери да абдан чоң көңүл бөлүшкөн. Университеттин жыйындарында илимпоздор өз сөздөрүндө маанилүү педагогикалык маселелерди айтышкан. Алар окутуу усулуна көңүл бурушкан жана айрым предметтер боюнча даярдоо үчүн көрсөтмөлөрү бар оригиналдуу окуу куралын - "Университетке даярдалуучулар үчүн окуу бкмаларын" түзүшкөн.

1779-ж. университеттин алдында Россиядагы биринчи мугалимдик семинария ачылган. Ал Москва жана Казан гимназиялары, ошондой эле пансиондор үчүн мугалимдерди даярдаган.

Университеттин алдында XVIII кылымдын экинчи жарымында көптөгөн адабий жана илимий коомдор иштеген. Мектепте окутууну өнүктүрүүдө "Басмаканалык коом" чоң роль ойногон, ал чет элдик педагогикалык эмгектерди которууну практикалаган. Мисалы, Коменскийдин "Сезгич нерселердин сүрөттөрдөгү дүйнөсү" деген окуу китеби ж. б. чыгармалары, Локктун "Тарбия жөнүндөгү ойлор" трактаты, Руссонун "Эмил же Тарбия жөнүндө" аттуу китеби орус тилине которулган.

XVIII кылымда Россияда педагогикалык илимдердин өнүгүшүнө чоң салым кошкон көрүнүктүү илимпоз-агартуучулар жашашкан жана иштешкен.

Мисалы, **И.И.Бецкой** (1704-1795) Екатерина IIге Россияда балдарды тарбиялоо ишин жалпысынан кайра уюштуруу жөнүндө доклад ташырган. Доклад 1764-ж. "Өспүрүм балдар-кыздарды тарбиялоо жөнүндөгү генерал-дык уюштуруу" деген ат менен жарыяланган жана мыйзамдуу күчкө кирген. Анда жабык типтеги тарбия-билим берүүчү мекемелерди уюштуруу жолу менен бардык сословиелерден Россияда "адамдардын жаңы породасын" тарбиялоо зарылдыгы жөнүндө айтылган. Буга 5-6 жаштан 18 жашка чейинки курактагы балдар кабыл алынган. Бул учурдун бардык мезгилинде балдар жөнөкөй адамдардын "бузукулук" таасирине кирбес үчүн, курчап турган жашоодон бөлүнүшү керек болгон. И.И.Бецкойдун аракети менен жаңы тарбия-билим берүүчү мекемелер: Көркөм өнөр академиясынын алдындагы окуу жайы жана Балдар үчүн коммерциялык окуу жайы, Петербургда дворяндар үчүн асылзат кыздарын Смольныйдагы институту (мещандардан чыккан кыздар үчүн бөлүмү бар) ачылган.

Бецкой тарбиянын, өзгөчө адептик жана физикалык тарбиянын ролун жогору баалаган. Акыл тарбиясы маселелерин айтуу менен ал окуу процесси балдар үчүн жагымдуу болушу, кыйноосуз

жүргүзүлүшү, балдардын жөндөмүнө таянышы керектигин көрсөткөн. И.И.Бецкой уруп жазалоого каршы болгон.

Ф.И.Янкович (1741-1814) улуту боюнча - серб. Россиядагы элдик окуу жайынын ачылышына демилгечи болгон. Мындагы билим берүү Янковичтин Петербургдагы башкы элдик окуу жайынын (алар иш жүзүндө мугалимдик семинариянын ролун аткарган) илимпоздору менен бирдикте иштеп чыккан принциптеринин жана методдорунун негизинде жүргүзүлгөн.

Н.И.Новиков (1744-1818) өзүнүн агартуу ишмердүү-лүгүн кеңири жайылткан. Ал падышачылык бийликке көз карандысыз болгон элдик окуу жайын уюштуруу боюнча коомдук кыймылды жетектеген, элдик демилгени артыкчылыгы болбогон эл үчүн мектеп түзүүгө багыттаган. Ал үй-бүлөлүк мугалимдерге балдарды туура жол менен окутууга жардам берүүгө аракеттенген жана көптөгөн окуу адабияттарын, алиппелерди, түрдүү предмет боюнча окуу китептерин чыгарган. Новиков Россиядагы биринчи “Жүрөк жана акыл-эс үчүн балдар окуусу” аттуу балдар журналын түзгөн жана анын редактору болгон.

Н.И.Новиков тарбиянын максатын ата-мекенге жана замандаштарына пайда келтирүү үчүн өз ишмердүүлүгүн багыттоочу активдүү изги инсанды калыптандыруудан көргөн.

Ар бир адамдын акыл-эси канчалык билимдүү болсо, мамлекетке ошончолук пайда келтирет. Новиков балдар кеңири жана ар тараптуу билим алууларын талап кылган. Ал билим берүү балдардын акыл-эсин жаңы билимдер менен гана байытпастан, алардын ойлоо жөндөмдүүлүгүн да өнүктүрөт деп эсептеген.

Н.И.Новиков эмгекке тарбиялоого болгон прогрессивдүү көз караштарга таянган. Ал адамдардын эмгек ишмердүүлүктөрү жана иш процесстери менен балдардын таанышуусу керек деп эсептеген.

Ошол мезгилде дворяндык Россиядагыдай эле өсүп келе жаткан муундун кара жумуш иштеген жөнөкөй элдерге болгон жек көрүү сезимин ойготууга аракеттер жүргөн, ошондуктан ал балдарды эмгекчил адамдарды сыйлоого, балдардын жаш кезинен пайдалуу жумушка үйрөтүүгө тарбиячыларды чакырган.

Адептик тарбия берүү тармагында да Новиков көптөгөн баалуу сунуштарды жасаган. Ал балдарды сүйүүнү жана сыйлоону, аларды жакшы мисалдар менен тарбиялоону, өз кылык-жоруктарынын мотивин ойлонуунун талап кылууну, адептик аракеттерге ар дайым көнүгүүнү зарыл деп эсептеген.

Новиков уруп жазалоого чечкиндүү каршы чыккан. Ал балдардын аң-сезимин туура моралдык көз караштар менен байытуу керектигин көрсөткөн. Балдарды чындыкты айтууга тарбиялоону абдан маанилүү деп эсептеген.

Новиков балдар барыдан мурда эне тилин жана көркөм чыгармаларды, өз өлкөсүнүн тарыхын жана географиясын үйрөнүшү зарыл деп эсептеген. Ошону менен ал ар бир эл өзүнүн тарыхый өнүгүүсүндө өзүнүн, ошол элге тиешелүү тарбиялоо системасын иштеп чыгуулары керек деген ойго келген. Тарбиялоонун элдүүлүгү жөнүндөгү Новиковдун көз караштары этнопедагогика сыяктуу илимдерди өнүктүрүүгө маанилүү салым болгон.

XVIII кылымда Россия коомунун дүркүрөп өсүшү, материалдык жана рухий жашоосунун өнүгүшү Россиянын башка элдер менен экономикалык, саясий жана маданий байланышын кеңейтүүгө алып келгенин белгилөө керек. Бул агым Россия менен кыргыздардын өз ара мамилелерине да таасир эткен.

XVIII кылымдын акырында кыргыздардын Россия менен жакындашуусу байкала баштаган. Бул болсо Россиянын кубаттуулугу, өнүккөн экономикасы жана маданияты менен шартталган. Кыргыздарга Орто азиялык көпөстөр аркылуу келген орус элинин товарлары, алардын материалдык маданиятынын предметтери мурдатан эле белгилүү болгон.

XVIII кылымдын акырында кыргыздардын жери аркылуу орус соода каравандары өтө баштаган. Маданияттардын өз ара таасир берүү, бири бирине өтүү процесси активдүү башталган, ал болсо Кыргызстан Россия империясынын курамына киргенден кийин өзгөчө күч алган.

3-§. КЫРГЫЗСТАНДАГЫ ПЕДАГОГИКАЛЫК ОЙЛОР, АЛАРДЫН КООМДУК-МАДАНИЙ БАГЫТТАЛЫШЫ, КЫРГЫЗ ЭЛДИК ПЕДАГОГИКАСЫНЫН АНДАН АРЫ ӨНҮГҮШҮ. “МАНАС” ЭПОСУ - КЫРГЫЗ ЭЛИНИН ПЕДАГОГИКАЛЫК ОЙЛОРУНУН ЭНЦИКЛОПЕДИЯСЫ

Фольклор XX кылымга чейин кыргыз элинин коомдук аңсезимин, көз караштарын, эстетикалык тажрыйбасын туюнтуунун негизги каражаты жана ыкмасы болгон.

“Фольклор” – түшүнүгү англис тилинен которгондо элдин үнү” дегенди түшүндүрөт жана сөздүн кеңири маанисинде колдонулат. Мындан адам ишмердүүлүгүнүн бардык түрлөрүн, чөйрөлөрүн жана багытын көрүүгө болот.

Кыргыз элинин эпикалык мурасы өтө зор. Ал эң эле ар түрдүү көркөм эстетикалык мазмундагы 15тен ашык эпикалык поэмадан турат: “Кожожаш”, “Кедейкан”, “Жаңыл Мырза”, “Олжобай менен Кишимжан”, “Саринжи-Бөкөй”, “Жаныш-Байыш”, “Эр Табылды” ж.б. бар. Кыргыздардын каармандык эпикасынын туу чокусу “Манас”. Эпикалык поэмаларда кыргыздардын улуттук жашоо образы, үрп-адаттары, адеп-ахлагы, социалдык жана үй-бүлөлүк уклады, педагогикалык тажрыйбасы, медициналык таанып

билүүсү, диний көз караштары, эл аралык байланыштары туюнтулган.

XIX кылымдын экинчи жарымында бул эпикалык чыгармадан үзүндү жазып алып, орус тилине которушкан **В.В.Радлов** менен **Ч.Ч.Валиханов** кыргыз элинин каармандык доорун чагылдырууда, “Манас” эпосунун мааниси өтө зор деп белгилешкен.

1856-ж. Чокан Валиханов өзүнүн Ысык-Көлгө жасаган биринчи саякатында кыргыз акыны менен жолугушкан жана анын аткаруусунда “Манас” эпосунан үзүндү жазып алып, аны бир мезгилге келтирилген жана жеке адамдын - баатыр Манастын тегерегине топтолгон бардык кыргыз мифтеринин, жомокторунун энциклопедиялык жыйнагы деп атаган.

1861-ж. “Орус географиялык коомунун жазууларына” Ч.Валихановдун “Жунгария очерктери” жарыяланган. Анда Ч.Валихановдун Жунгария, б.а. Жети-Суу, Или аймагы жана Ысык-Көл боюнча бардык саякатынын материалдары бириктирилген. “Жунгария очерктеринен” Россиянын Чыгыш таануучулары биринчи жолу кыргыздарда “Манас” деген эпосу жана эпикалык поэмалардын, мифтердин жана жомоктордун бай кенчи бар экендигин билишкен.

“Манаска” этнографиялык булак катары талдоо жүргүзүп, Валиханов кыргыздар менен казактардын маданий-тарыхый туугандыгы жөнүндөгү пикирге, маданияттардын өз ара сиңишүү, өз ара аракеттенүү жана бирин бири байытуу учурунда гана жалпы адамзаттык дөөлөттөрдүн фонунда өзгөчө белгилерди бөлүп чыгарат деген ишенимге биротоло келген.

Белгилүү түрколог, этнограф жана археолог В.В.Радлов эпостун кыскартылган вариантын жазып, аны 1885-ж. кыргыз, орус жана немис тилдеринде чыгарган. Ал кыргыз элинин рухий турмушунда эпос зор мааниге ээ экендигин да белгилеген. Кыргыз элинин өз ата мекенинин эркиндигин жана көз карандысыздыгы үчүн болгон күрөш дооруна (IX кылымдын аягы - XVIII к.) эпостун жаралуу мезгилин таандыктоо менен академик Б.М.Юнусалиев төмөнкүчө белгилеген: “Манас” эпосунун тарыхый - маданий мааниси көп кылымдар бою кыргыз элинин эстетикалык табитин жана удуттук мүнөзүн калыптандырууга зор таасир эткенде... Эпос өзүнүн бардык угуучуларын жүрүм-турумдук этикалык нормаларына үйрөтөт”.

Өткөн мезгилдин рухий маданиятынын ар кандай эстелиги, андан дагы оозеки чыгармачылыкты эстелиги катары эпос бир жактуу мезгилиндеги, эпостун жаралыш учурундагы жана элдин турмуш-тиричилигиндеги объективдүү жана субъективдүү карама-

* Юнусалиев Б. М. Кыргызский героический эпос “Манас”// “Манас” - героический эпос киргизского народа. - Ф., 1968. - 212-213-б.

каршылыктарды камтышы – табигый иш. Эпостун тегерегинде көп жолу чырдуу талаш-тартыштар болгон, илимий конференциялар, дискуссиялар чакырылган.

“Манас” – бул чынында эле кыргыздардын узак мезгилдер бою тарыхый өнүгүшүнүн энциклопедиясы. Мында кыргыз элинин ар түрдүү катмарларынын рухий жашоо-турмушунун бардык жактары чагылдырылган. Бирдиктүү улут катары кыргыз элинин ар бир өнүгүү жана калыптануу этабы жүздөгөн жылдар бою эпостун идеялык-көркөм мазмунун, өзүнүн терең изин калтырган”*.

Бул концепция 60-жылдардын башталышында аныкталып, элдик көркөм аң-сезимдин улуу чыгармасына болгон азыркы мезгилдеги мамилени да аныктайт. “Манас” эпосун бизге жеткирген манасчылар болгон.

Алардын ысмы элдин эсинде көпкө сакталган. “Манас” эпосунун белгилүү айтуучулары Жайсаң ырчы, Ыраамдын Ырчы уулу, Токтогул ырчы, XVI-XV кылымдарда жашашкан Нооруз, Келдибек Карбос уулу, Балык (Бекмурат) Кумар уулу, Найманбай, Назар Болот уулу, Чоюке Өмүр уулу, XVIII-XIX к.; XX кылымдын манасчылары – Сагынбай Орозбак уулу, Саякбай Каралаев, Тоголок Молдо, Шапак Рысмендеев, Молдобасан Мусулманкулов, Жаныбай Кожеков, Мамбет Чокморовдор ж.б. болгон.

“Манас” эпосу кыргыз элинде азыркы мезгилде да абдан популярдуу. Ал бардык аң-сезими өнүккөн адамзаттын сыймыгы болуп калган, анын тарбиялык мааниси убакыттын өтүшү менен күчүн жоготпостон, тескерисинче, биздин күндөрдө да өзгөчө касиетке ээ болууда.

“Манас” – океан - эпос..., деп жазган Чыңгыз Айтматов. Көлөмү жагынан ал дүйнөдөгү белгилүү бардык эпостордон ашып түшөт. Анын элге кеңири тараган он бир варианты бар, айрымдары жүз миңден ашык уйкаштуу ыр сабынан турат. Турмуш көрүнүктөрүн камтыган кенендиги жагынан “Манас” дүйнөлүк эпикада эң бараандуу орунду ээлейт. Журт башына жүргүзгөн каарман күрөшү, чабылып-чачылган кыргыз урууларын бириктирип, бир жерге күл төктүрүп, журт кылган айкөл Манас баатырдын эрдигин данктоо – анын өзөк тамыры. Ошондо да бул эпостук мазмундун бир гана бабы, анын мындан башка да тарамдалып бөлүнгөн өтө эле көп кошумча темалары бар. Калаймандуу казаттарды, баатырлардын эрдигин баяндаган эпизоддордон тышкары “Манаста” адам тиричилигинин, көйгөйү көп өтүштүн маани-жайын чечмелеп, көп түрдүү көрүнүшүн сүрөттөгөн учурлар кеңири орунду ээлейт. “Манастын” көркөмдүк жана дүйнө таанымдык күчү, келберсиген даркандыгы эс талгыдай эле бар. Анда арзуу лирикасы да, социалдык-турмуштук, моралдык-этикалык темалар да өзүнүн мурөл үлгүсү менен жолугат. Анда байыркы кыргыздардын географиясы, медицина, зергерчилик, аскер өнөрү жөнүндөгү түшүнүктөрү, мыскылдап жыйнаган маалыматтары топтолгон. Анда куунак сатира

менен юмордон тартып адам жанынын жүрөк титиреткен улуу кайгысын санат кылган бийик үлгүсүнө чейинки көркөм каражаттар менен формалардын албан - түмөн түрлөрү бар. Каймагы калпына элек реализм жомоктук фантастикага жуурулуп, символизм, декларативдүүлүк терең психологизм менен ашташып турат, кереметсыйкырдын күчүнө ишенген көз караштар философияга келип тошо, интимдүү изги сезимдери ашыктыктын ажайып дастанына өсүп чыгат. Ошол эле учурда сүйүү темасы эпосто байыркы феодалдык доордун патриархалдык-уруулук салт-санаасына тутумдаштырылган, кыскасы, “Манас” - өткөндөгү кыргыз элинин келберсиген чалкар дүйнөсүн бүткүл керемет-кемели менен көз алдыга тартат, бул анын дүйнөлүк маданияттын панорамасындагы залкар көркөм полотносу”^{*}.

Белгилүү илимпоз-педагог, академик Г.Н.Волков “Манас” эпосун “кыргыз элинин педагогикалык ойлорунун энциклопедиясы”, - деп атаган^{**}.

“Манас” кыргыздардын көп кылымдык тарыхы менен маданиятынын түрдүү этаптарын чагылдыруучу өз алдынча энциклопедияны элестет, кыргыз элинин педагогикалык көз караштары менен философиялык ой жүгүртүүлөрүнүн өзгөчөлүгүн ачып берет, моралдык-этикалык нормалар жана тарбиялоо практикасы менен тааныштырат. Эпосто кыргыздардын эркиндикти сүйгөнү жана аскердик-патриоттук духунун бийиктиги өзгөчө ачык көрсөтүлгөн. Ал болсо кыргыздардын чет жердик баскынчыларга каршы жүргүзүлгөн күрөшүндө айкын чагылдырылган.

Манас баатыр элдин жетекчиси жана шыктандыруучусу болгон. Эпосто ал төмөнкүчө сүрөттөлөт:

Астыңкы ээрди албайып,
Үстүнкү ээрди далбайып,
Ал муруту сеңирдей,
Айбаты албарс темирдей,
Муруну тоонун кырдачтай,
Муруту чөлдүн камыштай,
Көзү көлдүн буткулдай,
Каарданып караса,
Көрүнгөндү жуткудай,
Ар мүнөзүн караса,
Ажыдаар болсо жуткандай.
Алтып менен күмүштүн,
Тирөөсүнөн бүткөндөй,
Айың менен күнүңдүн

* Айматов Ч. Т. Биз дүйнөнү жаңыртабыз, дүйнө бизди жаңыратат. - Ф., 1988. - 69-б.

** Волков Г. Н. Этнопедагогика. - Чебоксары: 1974. -286-б.

Бир өзүнөн бүткөндөй,
Алды алың кара жер,
Жерлигинен бүткөндөй,
Ай алдында дайранын
Толкунунан бүткөндөй,
Абадагы булуттун
Салкынынан бүткөндөй,
Асмандагы ай-күндүн,
Жаркынынан бүткөндөй,
Көркү калча, көзү тик,
Көбүнө айтса сөзү тик,
Жолборс жүрөк, таш билек,
Жооруну калың, жар кабак,
Жоругуна карап бак.

Бул негизги образдын айланасында үчилтиктин бардык кийинки окуялары өнүгөт. Эпостун негизги идеясы – чабылыш-чачылган кыргыз урууларын бириктирүү.

Кыргыз эли дээрлик толук сабатсыз мезгилде эркиндик жана көз карандысыздык үчүн болгон күрөштүн оор шарттарында, “Манас” эпосу миңдеген жылдар бою көптөгөн муундардын рухий жана акыл жактан өнүгүшүнө олуттуу таасир берүү менен, элдик-педагогикалык программадагы бүткүл элдик университет катары кызмат кылган. Анткени, ал жогорку деңгээлдеги поэзиялык формада болуп, элди накыл жактан да, адеп-ахлак жактан да табиялоого чоң көмөк берген.

Эпостун каарманы Манас гармониялык инсандыктын кыргыздык идеалын элестетет. Ал эмгекте да, ишмердүүлүктө да, күрөштө да жетилген инсан катары калыптанган. Чыгармадан Манаска: жолбор жүрөк, жоон билек, арстандай айбаттуу, санжыргалуу, асыл, айкөл, эр жүрөк ж.б.у.с. деп мүнөздөмө берилген. Манастын мүнөздөмөсүндөгү кайталоолор - бул инсанды жетилтүүнүн өз алдынча күчөтмөлөрү. Алар инсандын кыймылын, анын өнүгүшүн көрсөтөт, калыптандыруу процессинин чексиздигин, анын гүлдөшүнүн чектелбеген мүмкүнчүлүгүн билгилейт. Эпостун зор педагогикалык күчү мына ушунда. Эпосто Манастын чоролоруна да мүнөздөмө берилген. Алар дагы жеткилең баатырлар - патриоттор, чыныгы жигиттер болуп эсептелет. “Манастын” педагогикасынын күчтүү жагы - пайдалуу жакшы мисалдарга, кенештерге тез-тез жана максаттуу кайрылып турушу. Жетилген инсандыктын белгилеринин жыйындысы “жигит өнөрүнүн” түрлөрү жөнүндө, “баатырдык изгилик” жөнүндө батымдуу баа берүүгө мүмкүнчүлүк түзөт. Эпос чыныгы инсандын айрым кемчиликтерин да кыйгап өтпөйт, бул болсо өз учурунда өзүн өзү тарбиялоого чакырууга кызмат кылат. Ал түгүл Манас сыяктуу идеалдуу каармандын өзү да жөө күрөшкө жок экендигин моюнуна алат. Эпос анын дарегине айтылган жемеге да жол берет. Манас даяр үлгү эмес, жандуу

инсан катары идеалдуу экени айкын. Образдын педагогикалык күчү мына ушунда.

“Манаста” акыл-эстин улуулугу жөнүндө ой туюнтулган. Эпостун каармандары акылдарынын жана жөндөмдүүлүктөрүнүн күчү менен белгилүү максатка жетүүдө жолдогу мүмкүн эмес болгон тоскоолдорду да жеңип өтөт, акыл-эс кыйла ажылуу күчтүү жана каардуу душманды жеңет. Эл акыл-эси өнүккөн жана жолдо кездешүүчү турмуштук маанилүү проблемаларды өз алдынча чечүүгө жөндөмдүү жаштарды көргүсү келет.

Кыргыз эли эркиндик жана жакшы турмуш үчүн күрөшүү учурунда көптөгөн пайдалуу билим, эмгектик тажрыйба топтогон. Анын бардыгы көбүнчө оозеки чыгармачылык аркылуу өсүп келе жаткан муунга өткөн. “Манаста” чагылдырылган ушул билимдердин бардыгы кийин жазма адабияттын пайда болушуна жана илимий билимдерди калыптандырууга негиз болуп калган. “Манас” элдик энциклопедия катары кыргыздардын рухий жашоосунун бардык жактарын гана чагылдырбастан, эне тил жана адабият, тарых, этнография, архитектура, психология, педагогика, медицина, астрономия, математика, биология, география, метеорология, адамдын анатомиясы, жаныбарлардын физиологиясы ж.б.у. сыяктуу тармактардагы билимдерин да көрсөтөт. Мында бул маалыматтарды өсүп келе жаткан муундарга жеткирүү ыкмалары да көрсөтүлгөн. Мисалы, бир гана эпизоддо өсүмдөктөр жана жаныбарлардын ушунчалык көп түрү аталгандыктан жана баяндалгандыктан, табият менен бирдикте болуунун тажрыйбасынан алынган бай элдик билимге таң калууга болот. Бул маалыматтардын жыйындысы өсүп келе жаткан муундун кругозорун дайыма кеңейткен жана алардын акыл-эс жөндөмдүүлүктөрүнүн өнүгүшүнө таасир берген.

“Манас” эпосунда бардык мезгилдин педагогикасындагы негизги болгон эне тил проблемасы коюлган. “Элдин өлбөстүгү - анын тилинде” (Ч. Айтматов) - бул ой чыгарманын бүтүндөй өзөгүн түзөт. “Манас” элдик чыгарма катары балдарды ата-энелери менен ата-бабаларынын тилине аяр мамиле жасоо зарылдыгын козгойт.

Кичинекей кездеринен эле “Манастын” айрым эпизоддорун угуу менен балдар өздөрү көрбөгөн өлкөлөр жана алардын жашоочулары, үрп-адаттары жана салт-санаалары менен, тарыхый окуялар ж.б. нерселер менен тааныш болушат. Башка өлкөлөрдөгү жашоо жөнүндөгү аңгемелер акырындык менен балдардын билимин кеңейтет, алардын белгисиз элдердин турмушуна болгон кызыкчылыгын арттырат. Мунун бардыгы балдардагы изилдөөчүлүк касиеттерди, коомдо жана табиятта болуп өткөн окуяларга болгон кызыгуусун козгойт.

Элдин коллективдүү акылынан жаралган бул чыгармада ошол мезгилдин эң популярдуу идеясы - улуттук биримдикке, эркиндик менен көз карандысыздык үчүн чет жердик баскынчылар менен күрөшкө чакыруу чагылдырылган. Кыргыздардын ата-

бабалары Ата Мекенди коргоо үчүн күрөштө өтө туруктуулуктун үлгүсүн көрсөтүп, эр жүрөктүүлүк менен салгылашкан; ар бир салгылашта элдин чыныгы уулдары менен кыздарынын эрдиктери бар болгон. Улуттук каарман Манастын төмөнкү сөзү патриоттук чакырык катары кабыл алынган:

Атамдан калган жер үчүн,
Аттаганы турамын,
Акылмандын баарынан,
Бабанардын жомогун,
Баштан - аяк сурадым,
Атамдан калган жер үчүн,
Намысты кыргыз санайбы...

“Манастагы” элдик педагогиканын улуугу Ата Мекенге болгон сүйүү идеясы өткөндү жана келечекти азыркы учур аркылуу уланмалуулукту камсыз кылуу менен ишке ашырылгандыгында турат. Мында Ата Мекенге болгон сүйүү, балдарга болгон сүйүү менен биримдикте каралат:

Өз журтун кармап билүүчү,
Артында эркек бала жаш...
Аргын, кыргыз элинди,
Тополоң кылбай ким таштайт?

Эл Ата Мекенге болгон сүйүүнү балдарга болгон сүйүүдөн жана алар жөнүндө камкордук көрүүдөн сырткары карабайт. Учур келечектен күчтүүлүк кылат. Балдардын келечеги жөнүндөгү камкордук – элдин келечеги жөнүндөгү камкордук болуп эсептелет. Мында балдар жана Ата Мекен жөнүндөгү бүткүл элдик камкордукту, Каныкей эне айткандай, энелик сүйүү менен ишенимдүү жана чын ыкластын педагогикалык проблема катары караганыбыз маанилүү. Эл келечек муунга төмөнкүнү эскертет: ким өз энесин жакшы көрбөсө, өз Ата Мекенин да сүйө албайт; баланын милдети эне менен Мекендин алдында бирдей. Ошондуктан аялдардын бактысы - бул өлкөнүн бактысы, аялдын өлүмү - бул өлкөнүн өлүмү экендиги жөнүндөгү идея чыгарманын бүтүндөй өзөгү аркылуу өтөөрү таң калыштуу эмес. Патриотизм проблемасын мына ушул сыяктуу чечмелөө эпосту өтө натыйжалуу педагогикалык каражат катары кароого мүмкүнчүлүк берет.

“Манас” патриоттук багыты менен гана көрүнүктүү болбостон, адамзаттын тукумун улантуучу жана анын келечек үмүтү болгон баланын төрөлүшү жана тарбиялоо дагы анын негизги темаларынын бири болуп эсептелет. “Манастын” бардык варианттары үчүн баланын культу жана ага сыйынуу мүнөздүү. Ошондуктан, кыргыз эли бекеринен бала үйдүн падышасы деп айткан эмес.

Тарбия темасын ачып берүүгө “Манастын” хронологиясы да баш иет: анын башкы каарманы небере болуп төрөлөт жана чоң ата болуп өлөт. Манастын уулуна калтырган осуяты - өтүп бара жаткан муундун урпактарына калтырган осуяты. Муундардын рухий

байланышы, алардын уланмалуулугу эпосто көп жагынан, ата-бабалары топтогон патриоттук, эмгектик, аскердик жана эстетикалык тарбиясын урпактарына берүүдөн, мурунку муундун салт-санаалары менен үрп-адаттарын сактоодон, алардын жалпы элдик багытын кубаттоодон жана өнүктүрүүдөн, бабалардын мурастарын кастарлоодон, ата-бабалар баштаган акыйкат иштерди улантуудан көрүнөт. Ошондуктан элдик каарман Манас үчүн муундардын байланышы, алардын тагдыры, ар түрдүү урууларды бириктирүү негизги жана өмүр максаты болгон:

Манас, Манас болгону,

Манас атка конгону.

Кулаалы таптап куш кылдым,

Курама жайып журт кылдым.

Элдик баатыр Манас өзүнүн жаркын, өзгөчө окуяларга жык толгон, ошол эле учурда, салыштырмалуу кыска өмүрүндө өз элинин бактысы жана жакшы турмушу үчүн өзүнүн бардык жакшы жоруктарынын жана аракеттеринин жыйынтыгын чыгарат. Андагы жогорку деңгээлдеги педагогикалык маанидеги тарыхый сөз төмөнкүчө айтылат:

Тонсуз келди бир чоро,

Тонсуз келген чорого,

Жакасы алтын, жеңи жез,

Кош бадана, торгой көз,

Келеме бото, кең жака,

Керишке кийсе ок өтпөс,

Тон кийгизди зор Манас.

Атсыз келген чорого,

Аркар аяк, жез билек,

Ат мингизди зор Манас.

“Манас” жогорку идеялдуу жана өтө көркөм чыгарма катары кыргыздар үчүн өсүп келе жаткан муунду Ата Мекенге, өз элине берилгендикке, чынчылдык менен акыйкаттыкка, эрдик менен туркутуулукка тарбиялоочу жалпы эл тааныган каражат болуп эсептелет. “Манастын” негизги идеясы ар бир кыргыз үй-бүлөсүнүн турмушуна терең сиңген, ата-энелер элдик каармандардын образдарына көп кайрылышат, балдарын Манас, Кошой, Бакай, Каныкей, Айчүрөк ж.б. эпостун каармандары сыяктуу акылдуу, айкөл айткандарын аткарган уул-кыздардан болуп өсүшкө үйрөтөт.

“Манас” эпосун үйрөтүү жана аткаруу, анын интеллектуалдык, эстетикалык салттарын өздөштүрүү окуучулардын чыгармачылык активдүүлүгүн гана жогорулатпастан, элдин рухий кенчине оң мамиле кылууга калыптандырат, өзүнүн кылык-жоругун сын көз менен баалоого, окшоштуруп тууроо үчүн образдарды издөөгө жана табууга үйрөтөт. “Манас” инсандын рухий жактан байышына көмөк берүүнү улантат.

“Манас” эпосу элдин турмушунун бардык жактарын камтуу менен элдин педагогикалык багыттагы иштерин да толук жана так байкоого алат. Бул болсо тарбиялоонун салттуу элдик формаларын үйрөнүүдө азыркы педагогиканын кызыгуусун арттырат. Эски педагогикалык жагдайлар жарабай, жаңылары иштелип чыга элек азыркы шартта, жогоркудай кызыкчылыктардын өз учурунда коюлушу эпикалык мурастын, жекече алганда педагогикалык ойлордун казынасы - “Манас” эпосун пайдалануу зарылдыгы көрүнөт.

IV БАП БОЮНЧА ӨЗ АЛДЫНЧА ИШТӨӨ ҮЧҮН НЕГИЗГИ БАГЫТТАР

1. Я.А.Коменский, Ж.Ж.Руссонун табиятка шайкештик идеяларын салыштыргыла.
2. Педагогдордун тарбиялоо жана педагогикалык теорияларынын башкы идеялары кандай?
3. Орус мектептерин жана педагогикалык ойлорун өнүктүрүүдө М.В.Ломоносовдун ролу кандай?
4. ПетрIнин билим берүү тармагындагы прогрессивдүү реформасынын мааниси кандайча?
5. Кыргызстанда педагогикалык ойлор кандайча өнүккөн?
6. Эмне үчүн “Манас” - кыргыз элинин энциклопедиясы” – деп айтабыз?
7. Кыргыздардын тарбия жөнүндөгү идеялары кайсы булактарда чагылдырылган?

ӨЗ АЛДЫНЧА ИШТӨӨ ҮЧҮН АДАБИЯТТАР

1. Абдрамзон С.М. Кыргызы и их этногенетические и историко-культурные связи. – Л., 1971.
2. Измайлов А.Э. Народная педагогика: (Педагогические воззрения народов Средней Азии и Казакстана). - М.: Педагогика, 1991.
3. Коменский Я.А. Великая дидактика. – М., 1982.
4. Кыдырбаева Р.З. Генезис эпоса “Манас”. - Ф., 1980.
5. Кузнецов Б.Г. Творческий путь М.В.Ломоносова. - М., 1961.
6. Локк Д. Мысли о воспитании. – М., 1972.
7. Молдобаев И.Б. Эпос «Манас» как источник изучения духовной культуры кыргызского народа. – Ф., 1989.
8. Песталоцци И.Г. Лебединая песня. –М., 1989.
9. Россия в период реформ Петра I: (Сб. статей). - М., 1973.
10. Таджиева Г.М., Курманбеков А.А. Народное устное творчество вчера, сегодня и завтра. - Б.: Илим, 1993.
11. Руссо Ж.Ж., Песталоцци И.Г. Педагогическое наследие / Сост. В.М.Кларин, А.Н.Джуринский. -М.: Педагогика, 1989, - 416-б.
12. Тихомиров М.Н. Русская культура X-XVIII веков. - М., 1968.
13. Усубалиев М.У. Эпос «Манас» - великий национальный вклад в духовную культуру человечества. – Б., 1995.

XVIII КЫЛЫМДЫН БАШЫНДАГЫ МЕКТЕПТИК БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ПЕДАГОГИКАЛЫК ОЙЛОР

1-§. БАТЫШ ЕВРОПАЛЫК ӨЛКӨЛӨРДҮН ЧЫГЫШ ЭЛДЕРИНЕ КАРАТА АГАРТУУ САЯСАТЫ

XVIII кылымдын экинчи жарымында XIX кылымдын башталышында Чыгыштын көптөгөн өлкөлөрүнүн экономикалык, саясий жана социалдык өнүгүүсү кыйла өзгөрүүлөргө дуушар болгон, бул болсо негизинен Батыш Европалык державалардын аларды колонияга айландырышы менен байланышкан.

Колониялык мезгилде Борбор Азия, Жакынкы жана Ортоңку Чыгыш мамлекеттеринде исламга негизделген агартуу системасы түзүлгөн.

VII кылымдын акырында арабдар Сауд Аравиясынын чегинен чыгып, башка жерлерди басып алып үчүн алдыга умтула башташкан. Бул болсо Араб халифатын – Пиреней жарым аралынын түштүк аймагынан Борбор Азияга чейинки аймакка созулуп жаткан зор мамлекеттин түзүлүшүнө алып келген. Кийинки кылымдарда ислам дини жана араб тили көптөгөн багынган элдердин дини жана тили болуп калган. Анын ичинде иш жүзүндө Түндүк элдеринин бардыгы жана Тропикалык Африканын айрым элдери болгон.

Исламдын киргенине байланыштуу жаңы диндин оозеки таралуу салты акырындык менен жазма түргө өтө баштаган. Исламга кирген жаңы жамааттарда дин кызматчылары пайда болуп, алар куранды туура окуганды үйрөнүшкөн, мусулман үрп-адаттары менен салттарын милдеттүү түрдө сактоолорун көзөмөлдөшкөн, өз ишмердүүлүктөрүнө диний жана административдик милдеттерди бириктирүү менен сот адилеттигин жүргүзүшкөн. Бул адамдар мугалим катары каралган жана ошол мезгилдеги мусулман коомунун иерархиясында Алладан кийинки орунда турган. Ошол мезгилдеги мусулман дин китептеринде рухий ишмердүүлүктүн ушул түрү урматталган: “Ким окуу издесе, Кудай анын бейишке барчу жолун жеңилдетет”, “Акылмандуулук - ишенүүчүнүн максаты жана ал анын булагы кайда болсо да издеп табышы керек”.

XV кылымда башталган түрк баскынчылыгынын натыйжасында Араб халифатынын ордуна пайда болгон мамлекеттер XVI кылымдын биринчи жарымында Оттоман курамына кирген. Бул кандайдыр бир деңгээлде чыгыш өлкөлөрүнүн маданий өнүгүшү үчүн терс таасир берген. Кеп араб тилинин мамлекеттик тил болбой калгандыгында деле эмес. Өтө маанилүүсү Европа менен (аны менен Оттоман империясы дайыма жоо болуп келген) маданий байланыштын токтогондугу болгон.

Оттоман империясынын аскердик-саясий күчүнүн акырындык менен начарлашы XVII-XVIII кылымдардын чегинде Африканын түндүгүндө араб мамлекеттеринин түзүлүшүнө алып келген. Алар жергиликтүү феодалдардын династияларынын башкаруусунда болгон.

XVIII кылымдын акырында алардын өзүнүн билим берүү системасы түзүлгөн. Алжирде башталгыч, орто жана жогорку мусулман дин мектептери болгон. Алсак, Тлемсен шаарында 50 куран мектеби болуп 2000 окуучу окуган, Алжир шаарында ушундай 100 мектеп болгон. Куран китептеринин мыкты окуучулары медресеге тапшырышкан. Алжирдин ири шаарларында орто кылымдагы араб университеттеринин тибиндеги жогорку ислам мектептери болгон.

Ушундай эле билим берүү системасы башка мусулман мамлекеттеринде да болгон.

XIX кылымдын башталышында алардын айрымдары мамлекеттик-саясий аппараттарды жана армияны кайрадан түзүү, коомдук турмушка мусулман таасирин чектөө, өндүргүч күчтөрдү тездик менен өнүктүрүү жана өнөр жайды түзүү, элге билим берүүгө реформа жүргүзүү боюнча олуттуу аракеттер жүргүзүлө баштаган. Египеттеги паша Мухаммед Алинин (1769-1849) ишмердүүлүгү экономикалык жана аскердик керектөөлөрүн канааттандыруу үчүн ислам билим берүүсүнүн олуттуу системасын сактоо менен үч тармактары түзүлгөн. Алар:

- 1) элементардык мектептер (3-4 жылдык окутуу);
- 2) даярдоо мектептери (4 жылдык окутуу);
- 3) адистештирилген окуу жайлары - политехникалык, чет тилдер, медициналык, ветеринардык, аскердик ж.б. европалык мектептерден окуу үчүн жолдомо берилген.

Мамлекеттик мектептерге кирген бардык окуучулар бекер кийим, тамак менен камсыз кылынган жана интернаттык режимдин шарттарында жашашкан. Даярдоо мектептеринде арифметика, алгебра, геометрия, тил, табигый илимдер, география, тарых, черчение сыяктуу жалпы билим берүүчү предметтерди окууга басым жасалган. Адистештирилген мектептерде кесиптик даярдыкка көңүл бурулган. Окуу жана илимий адабияттарды араб тилине которуу боюнча чоң иштер жүргүзүлө баштаган.

Ушул сыяктуу эле өзгөрүүлөр башка мусулман мамлекеттеринде да байкалган. Алсак, Иранда XIX кылымдын ортосунда биринчи граждандык окуу жайы - Дарольфонун мектеби негизделип, аскер адистерин, окутуучуларды жана чиновниктерди даярдаган. Иран илимпоз-философу жана диний ишмери Сепасалардын демилгеси менен Тегеранда чет тилдеринин "Моширийе" граждандык мектеби ачылган; ал Тебразда педагогдорду даярдоочу мектепти уюштурган. Ооганстанда реформатордук ишмердүүлүктү, анын ичинде агартуу тармагы эмир Абдурахман-хандын ысымы менен

байланышкан. Ал Агартуу башкармалыгын түзгөн, анын милдетине административдик аппарат үчүн кадрларды даярдоо, ошондой эле эмирдин үй-бүлөсүн, анын жакындарын жана алардын балдарын окутуу кирген. Жаштарды техникалык адистиктерге окутуу үчүн эмир чет элдиктерди тарта баштаган. Эмирдин педагогикалык көз караштары “Ооганстан эмири Абдурахман-хандын өмүр баяны” деген эки томдукта баяндалган.

Бир катар араб мамлекеттеринде башталган модернизация агартуу тармагын да камтыган. Бирок алардын айрымдары континенттин ушул бөлүгүндө колониялык басып алууга киришкен европалык державалардын кийлигишүүсү менен үзгүлтүккө учураган. 1830-ж. француздар Алжирди басып алган жана ал Франциянын колониясына айланган, ал эми 1879-82-жылдары Улуу Британия Египетти басып алган.

Колониялык үстөмчүлүк көз карандысыз мамлекеттердин коомдук турмушун терең трансформациялоого алып келген. Колонияларда колонизация, метрополия жүргүзүүдө коомдук түзүлүштөрдүн: уруулук, “чыгыш деспотчулук” же феодалдык болгон түрдүү варианттары менен тикеден тике катыш жасоого аргасыз болушкан. Эгерде айрым өлкөлөрдө феодалдаштыруунун жогорку деңгээли өкүм сүрсө (Индия, Индонезия, Бирма), айрымдарында урук-уруулук жана феодалдык - жамааттык мамилелер (Ооганстан, Аравия, Судан, Африка мамлекеттери) артыкчылык кылган. Кээде феодализмге “чыгыш генотибинин” талашсыз белгилери да мүнөздүү болгон (Осмон империясы, Иран, Кытай, Корея, Вьетнам). Бул болсо барыдан мурда мамлекеттин ролу зор болгон учурда феодалдык мамилелердин салыштырмалуу өнүкпөй калгандыгынан болгон. Бул тенденциялар коомдук-саясий турмушта өсүп келе жаткан муунду социалдаштырууну жана аларга билим берүүнү шарттаган.

Колониялык үстөмчүлүк ар түрдүү өлкөлөрдө бир биринен айырмаланган белгиге ээ болгон, бирок батыш мамлекеттеринин колониялык саясатын (анын ичинде билим берүү тармагында да) мүнөздөгөн жалпы жактары болгон. Жалпы тенденциялар негизинен төмөнкүчө болгон.

Колониялык түзүлүштүн алгачкы мезгилинде агартуу жөнүндө кам көрүү негизинен диний миссиялардын колунда болгон. Элге билим берүү толугу менен чиркөөгө берилген. Католиктик миссиялардын колунда мектептердин 97% ке жакыны болгонун айтуу жетиштүү. Миссионердик диний уюмдар жана мектептер мүмкүн болгон бардык социалдык маселелерди чечишкен, жергиликтүү калкты окутууну, аны христиандаштырууну жүргүзүшкөн.

Исламдаштырылган өлкөлөрдө колониялык бийликтер элге билим берүү ишин уюштурууда христиан миссионерлеринин жардамына таяна алышкан эмес жана колониялык администрация ме-

нен ишин уюштурууну өзү жүргүзгөн. Көптөгөн мусулман орто жана жогорку мектептери окуу куралдарды менен жабдылган. Куран китептери гана кыйла туруктуу болуп калган. Бул болсо алардын атайын каражат, жай (орун) талап кылбагандыгы жана жергиликтүү диний жамааттын эсебинен кармалып тургандыгы менен түшүндүрүлөт. Булар (адатта) мечитте же мугалимдин үйүндө окушкан. Мугалимдин эмгек акысын жамаат төлөп берген. Ошондуктан колонизаторлордун үстөмдүгүнө чейин балдар алгачкы билимди куран мектептеринен алышкан. Миссионердик жана куран мектептери, ошондой эле Азия өлкөлөрүндөгү будда храмдары менен монастырларынын алдындагы мектептер окуучуларга окуу-нун, жазуунун жана эсептөөнүн элементардык көндүмүн берген.

Биринчи граждандык башталгыч, андан кийин орто мектептер колонияда жашаган европалыктар үчүн ачылган. Убакыттын өтүшү менен алардын айрымдарында уруу башчыларынын, феодалдардын жана жаңыдан пайда болгон жергиликтүү буржуазиянын балдары окуй баштаган. Бул мектептер метрополит мектептеринин үлгүсү боюнча түзүлгөн жана иштеген.

Колониялык экономиканын өнүгүшүнө, шаарлардын өсүшүнө жолдорун курулушуна, ак түстөгү элдерди турмуш-тиричилик жактан тейлөө чөйрөсүнүн кеңейишине жараша беделдүүлөргө жатпаган, жергиликтүү калктын сабаттуу адамдарды даярдоого болгон талап келип чыккан.

Администрациянын административдик, экономикалык жана саясий аппараты жергиликтүү элден кызматчыларды тартпай туруп, ишти так жолго коюуга мүмкүн эместигин практика көрсөткөн. Бул жөнүндө, айрым алганда француз колониялык доктринасынын билим берүү тармагындагы авторлорунун бири М. Делафос төмөнкүчө жазган: "Сөз администрациянын, өнөр жайдын, айыл чарбанын, санитардык кызматтын бардык тармагына европалыктарга жардам берүүгө жөндөмдүү болгон жергиликтүү кадрларды киргизүү жөнүндө жүрөт... Бул болсо биз менен жакындашууга аракеттенбеген, биздин принциптер менен методдорго ишенбеген жергиликтүү калкка күчтөп буйрук берүүгө жардам берет. Күч колдонуу мында эч кандай пайда бербейт. Бирок, пропаганданы өзүбүз жүргүзсөк ишендирүү жолу менен бир нерсеге жетишүү да абдан кыйын".

Колониалдык бийликтер жергиликтүү калк үчүн миссионердик уюмдардын мектептери менен параллель же аны менен бирге башталгыч жана толук эмес орто мектептерди ачууга аргасыз болушкан. Көп учурда аралаш мектептер пайда бодгон. Мисалы, Алжирдеги француз-мусулман мектеби. Ал мектептин мугалимдери

* Борисенков В.П. Народное образование и педагогическая мысль в освободившихся странах Африки: (Традиции и современность). - М.: Педагогика, 1987.- 70-б.

жергиликтүү алжирликтер жана француздар болушкан. Араб мектептери, француз-мусулман мектептери салттуу окутууга кошумча классикалык, учурдагы жана салттуу (мусулман) үч секция боюнча бакалавр наамы (толук орто билим берүүнүн француздук системасына ылайык) үчүн экзаменге даярдашкан. Мектепке негизинен колунда бар болгон алжирдик үй-бүлөлөрдүн, бай жер ээлеринин, кол өнөрчүлөрдүн, чиновниктердин, соодагерлердин балдары тапшырышкан.

XX жүз жылдыктын башталышында улуттук-боштондук күрөштүн өнүгүшүнө байланыштуу колониялык бийликтер агартуу тармагындагы талаптарды канааттандырууга көбүрөөк көңүл бөлүүгө, орто мектептерди жана университеттик колледждерди ачууга аргасыз болушкан.

Колонияларда көз карандысыздыкты жеңип алганга чейин билим берүүнүн өнүгүшү ушундайча типтүү, ар кандай түрдөгү вариациялуу болгон. Түрдүү өлкөлөрдө алардын экономикалык дараметине, боштондук күрөшүнүн бышып жетилгендигине, анын уюшкандык деңгээлине байланыштуу, улуттук, уруулук, турмуш-тиричилик, диний ж.б. өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу билим берүүнүн ар кандай тепкичтеринин (баскычтарынын) өнүгүүсүндөгү темп элдин түрдүү топторун камтуу ар түрдүүчө болгон. Айыл жерлериндеги, көчмөндөрдүн ичиндеги аялдарга билим берүү өзгөчө оор абалда болгон.

Жергиликтүү калк үчүн колонияларда түзүлгөн билим берүү системасы аймактын кимге караштуулугуна жараша англис, француз, бельгиялык билим берүү системаларынын айрым жерлерин өзгөрткөн түрүндө гана болгон. Англис жана француз колониялдык билим берүү системасы кыйла кеңири тараган. Түрдүү баскычтардагы окутуу мөөнөтү негизинен метрополдорго кабыл алынгандарда эле сакталган.

Бардык системаларда жөнөкөй жакшыртылган окуу жайлары болгон. Акыркылары жергиликтүү беделдүүлөргө арналган жана көбүнчө чиркөөгө таандык болгон.

Эреже катары мурунку колониялардагы мектептер тармагы суу жээгиндеги райондордо жана шаарларда салыштырмалуу жыш, ал эми ички, алыскы райондордо сейрек болгон.

Башталгыч жана орто мектеп тармагында кыйла диспропорция сакталган. Билим берүүнүн баскычтарынын майдалыгы жана бир баскычтан экинчисине өтүүнүн оорлугу окуучулардын кетип калышына алып келген.

Билим берүү мазмунунун мүнөздүү белгиси болуп тарых, маданият, жергиликтүү элдин турмуш-тиричилиги, табигый илимдерди жеткире баалоо, кесиптик-техникалык билим берүү маселелерине жеткиликтүү көңүл буруу болгон.

Жергиликтүү калктан мугалимдерди даярдоо жеткиликтүү өнүккөн эмес, орто мектептер үчүн мугалимдердин көпчүлүгү метрополийлердин педагогикалык окуу жайларынан даярдалган.

Жогоруда айтылгандарды ири чыгыш мамлекеттеринин бири - Индиянын мисалында сүрөттөөгө болот.

Англичандар басып алганга чейин Индияда жамааттык мектептер болгон. Бул мектептер дыйкандардын балдарын жергиликтүү элдин тилинде окуганга жана жазганга, санаганга үйрөнүшкөн. Мусулман райондорунда мечиттердин алдында башталгыч мектептер болгон, мында балдар негизинен Курандан үзүндү окуганга жана санаганга үйрөнүшкөн. Мында медреселер да болуп, анда араб жана перси тилдери, куран, араб философиясы окутулган.

XVIII кылымда Индияны англиялык Ост-Индия компаниясы басып алган. XIX кылымдын башына чейин болгону 2 диний жогорку окуу жайы - Калькуттада мусулман медресеси (1781) жана Бенаресте индуc колледжи (1792) ачылган. 1813-ж. Улуу Британиянын парламенти Ост-Индия компаниясын алынган кирешеден жыл сайын 100 миң рупийден кем эмес каражатты агартуу тармагына чыгымдоону милдеттендирген. Бул мезгилде Индияда билим берүүнүн англистик системасын түзүү тенденциясы жана англис тилинде окутуу, ортомчу класстарды түзүү байкалган. Билим берүүнүн англистик системасын жактоочуларды официалдуу бийлик колдонгон жана алар билим берүүгө бөлүнгөн каражаттардын бардыгы англис тилиндеги окутуучусу бар окуу жайларын субсидиялаганга, чыгымдоого буйрук беришкен. Англис тилин билген адамдарга кызматка кирүүдө артыкчылык берилген.

1854-ж. Ост-Индия компаниясы элге билим берүү жөнүндөгү мыйзамды жарыялаган. Жалпы элге билим берүүнүн зарылдыгы жөнүндөгү маселе коюлган, анткени билимдүү индиялыктар Британия королуна кыйла берилип кызмат кылат деп эсептешкен. Жергиликтүү мектептерге субсидия берүүнүн зарылдыгы менен катар эле жекече демилгечилердин жана чыгымдардын маанилүүлүгү да белгиленген. Жалпы жетекчилик жүргүзүүчү өкмөттүк орган Бомбей, Мадрас, Калькутта президентволорунда, түндүк, батыш провинцияларда жана Пенджабда элге билим берүүнүн департаменттери түзүлгөн. 1857-ж. Калькутта, Бомбейде жана Мадраста университеттер түзүлгөн, англис тилинде окутулган бир топ орто мектептер ачылган. Бирок сабаттуулуктун жалпы проценти бары бир төмөн болгон.

Агартуу тармагындагы колониялык саясат турмушта Азия жана Африка өлкөлөрүн маданий жаңылоого кубаттуу кыймылды пайда кылганын белгилөө керек. Бул болсо барыдан мурда агартуучулук жана реформатордук иштен көрүнгөн. Ошол мезгилде Батыштын техникада, аскер ишинде жана саясий уюштурууда белгилүү артыкчылыгы салттуу коомчулуктун коомдук аң-сезимин бул фак-

торлордун маанилүүлүгүн таанууга мажбурлаган. Бул өлкөлөрдөгү агартуучулук, илим, билимдүү өлкөлөрдү официалдуу бюрократтык Европа менен тааныштыруудан, кадрларды чет өлкөгө жиберүүдөн жана чет элдик адистерди чакыруудан баштаган. Мындай түрдөгү ишмердүүлүктү Азия жана Африка өлкөлөрүнүн дээрлик бардык өкмөттөрү кандайдыр бир деңгээлде жүргүзүшкөн. Бул өлкөлөр салттуу позицияда турган диний иерархиянын өкүлдөрүнө караганда, Европанын жаңы тартибине кыйла сезгич келишкен.

Бул милдеттердин агартуу элементтерин чектелген түрдө киргизсе да, колониялдык режим кандайдыр бир деңгээлде өзүнө алган. Ал болсо кыйла натыйжалуу эксплуатациялоого жана өз үстөмчүлүгүнүн "цивилизатордук" негизин түзүүгө көмөк берген.

Кандайдыр бир деңгээлде Европалык Агартуунун таасири менен калыптанган алгачкы агартуучулук кээде граждандык түрдө көрүнсө да, элитардык агым боюнча калган. Жашоо турмуштун салттуу формаларын четке кагуу менен, анын жашоочулары өз өлкөлөрүндө Батыштын коомдук институттарынын жайылышы жана аң-сезимдин Батыштык формасын түздөн түз өздөштүрүү үчүн күрөшүшкөн.

Агартуучулук кыймылында тил жөнүндөгү маселе абдан курч боюнча кала берген. Айрым учурда элдик тилге же тандалмалуу "көркөм сүйлөөгө" кайрылуу тенденциялары пайда болгон. Башка учурда чет тилдин пайдасы үчүн өз тилинен баш тартууга да аракеттер көрүлгөн (кийинки теориянын жактоочусу, Япониянын эл агартуу министри Мори Аринори болгон, ал улутчулдардын колунан 1881-ж. каза тапкан). Азыркыга чейин көпчүлүк Африка өлкөлөрүндө Европа тилдерин өздөштүрүү азыркы маданиятка жетүүнү дээрлик императивдик шарты катары эсептелет.

Көптөгөн агартуучулар өздөрүнүн маданий мурастарында Европаныкына окшош элементтерди табууга аракеттенишкен. Мындай тенденциялар мисалы, XIX кылымдын аягында Түркияга мүнөздүү болгон. Агартуучулардын көңүлдөрүнүн борборунда билим берүүнү өнүктүрүү, илимий билимдерди жайылтуу, түпкүлүктүү элдин тилиндеги жаңы адабияттарды түзүү маселелери турган.

Агартуучулукка кирүүнүн масштабы жана тереңдиги ар түрдүү болгон. Индия, Египет, Иран, Түркия, Кытай, Вьетнам натыйжада Европалык баалуулуктарды, көз караштарды жана жүрүм-турум нормаларын өздөштүрүүдө кыйла ийгиликтерге жетишкен. Социалдык саясий жана маданий өзгөрүүлөрдүн негизги агымынан четте турган башка өлкөлөр көп жагынан салттуулукка чөмүлгөн боюнча калышкан. Афганстанда, Непалда, Малайзияда, Иракта, Иорданияда, Мароккодо жаңы таасирлер үстүртөн болуп, европалашкан элитанын жана интеллигенциянын салыштырмалуу бир аз катмарын гана камтыган.

Колониялык доор негизинен колониялардын коомдук турмушуна, билим берүү тармагына өтө карама-каршылыктуу таасир бергенин белгилөө керек. Салттуу билим берүү системасына азыркы мезгилдин элементтерин киргизүү менен колониализм, ошол эле учурда, мурунку өнүккөн жана келечектүү социалдык, рухий элементтердин талкаланышына алып келген.

Колониялдык билим берүү саясаты тигил же бул деңгээлде бардык Чыгыш өлкөлөрүндө, анын ичинде Борбор Азия аймагындагы мамлекеттер менен жалпы тамырга ээ болгондорго да таасир берген. Ошондуктан, бул саясаттын таасири Түркстан крайына да болбой койгон эмес. Анткени Англия Индияны басып алгандан кийин бул аймакка кызыга баштаган.

2-§. ОРУС ЭМЕС ЭЛДЕРДИН БИЛИМ АЛУУСУНА КАРАТА РОССИЯ ӨЛКӨСÜNҮН САЯСАТЫ

Тарыхый кырдалга жараша Орто Азия жана Казакстандын элдери XVIII кылымда бири биринен бөлүнүп калышкан, алардын аймагы түрдүү хандыктарга жана деспоттук мамлекеттерге бытырап бөлүнгөн. Алардын ортосунда бийлик, жер-суу үчүн күрөш күчөгөн; Бухара, Хива жана Кокон хандарынын кол салуулары сырткы душмандардын (перстер, афгандар, жунгарлар, манжуриялыктар, феодалдар) чабуулдары улантылып, эл чабылып-чачылган.

Аймактын саясий чек аралары мурункудай эле өзгөрүп турган. XVIII кылымда эң жогорку бийлик адатта ири деспотиялар: Бухара, Хива жана Персиялардын ортосунда бөлүштүрүлгөн. XIX кылымдын босогосунда жердин жаңы ээси - Кокон хандыгы пайда болгон.

Дээрлик жыл сайын региондун тигил же бул бөлүгүндө согуш, ордо төңкөрүшү, көтөрүлүш болуп турган. Мындай жагымсыз шарттар белгилүү деңгээлде Орто Азия элдеринин экономикасынын, мамлекеттүүлүгүнүн жана маданиятынын өсүшүнө жолтоо болгон.

Хандыктардын саясий жана экономикалык алсыздыктарын пайдаланып, Орто Азияны Англия басып алууга жана өз колониясына айлантууга аракеттенген. Россиянын да Орто Азияга өз кызыкчылыгы болгон.

Россияда капитализмдин өнүгүшү падышачылыкты жаңы аймактарды басып алууга түрткөн. Натыйжада, Орто Азия Англия сыяктуу эле падышачылык Россиянын басып алууга умтулган объектиси болуп калган. Казак көчмөндөрүнүн түндүк чек араларында XVIII кылымда Урал жана Иртыш дарыялары боюнча орус чептеринин линиялары өсө баштаган, алар каракчылык кылуучу жана

кул сатуучу көчмөн феодалдардын чабуулуна каршы турушкан. Оренбургда, Омскиде, Троицкде, Семипалатинскде түндүктөн келүүчү каравандар үчүн товар алмашма сарайларга тоскоолдор коюлган. Россия коншуларына гана кызыкпастан. Орто Азиядагы кийин орус колониалдык ээликтеринин негизги ядросун түзүп калган райондоруна да кызыккан. Ага Кыргызстандын көпчүлүк бөлүгү кирген. Бул окуялар 60-жылдардын башынан 80-жылдарга чейин болгон. Кыргыз талааларына орустар XIX кылымда кирген дегени менен, ал кыйла мурда эле башталган.

1854-ж. Николай I ошол мезгилде жылып турган Сибирь чек арасын Сыр-Дарыя чыңдалган линиясы менен бириктирүү жөнүндөгү өзгөчө кеңешменин чечимин бекиткен.

Орустар Англиянын кызыкчылыгы болгондуктан, Орто Азияга өтө сактык жана Батыш Европа жактан коркунучту күтүү менен, бирок абдан көктүк менен кирише беришкен.

Орто Азияны падышачылык Россиянын басып алышын XIX кылымдын экинчи жарымында колонияларды “Талап алуу” эпизоддорунун бири катары кароо керек. Мында, албетте, Англияга карата стратегиянын мааниси, ыңгайлуу стратегиялык позицияны ээлеп алуу мотиви эске алынган. Бирок, ошол эле учурда, край өзүнөн өзү келечектеги колония катары кыйла кызыкчылыкты туудурган. Соодага, Орто Азия пахтасына жана кендерине болгон кызыкчылыктар да көз көрүнө болгон.

Падышачылык өкмөттүн Орто Азияны (анын ичинен Кыргызстандын аймагын) өзүнө кошуп алууга болгон аракетинин себеби: “ашыкча калкты” Россиядан көчүрүү зарылдыгы жана жаңыдан пайда болгон буржуазиянын кесепетинен өз позициясын жоготкон дворяндарды колдоо дагы болгон.

Россиянын Орто Азия элдери, жекече алганда казактар менен саясий жакындашуусу үчүн шарт XVIII кылымдын 30-жылдарынын башында эле түзүлгөн. 1731-ж. Кичүү жүздүн ханы Абулхайрден Россияга кошулуу өтүнүчү менен Петербургга эчилик барган. Ага оң жооп алынган. Россияга өтүү жөнүндөгү антты Орто жана Улуу жүздүн казактары да алып келишкен.

Кыргыз элинин көпчүлүгү да Россиянын карамагына өтүүгө даярдыгын билдиришкен. Кыргыздардын бул даярдыгы ошол кездеги конкреттүү-тарыхый кырдаалга жараша түзүлгөн татаал жана оор ички жана тышкы абалдардан келип чыккан. Кокон хандарынын оор эзүүсү, кыргыз манаптарынын бөлүндүрүүчү (ич ара казактар, калмактар, өзбектер ж.б. феодалдар менен дайыма жоокердик кагылышып туруулар, кытай феодалдары тарабынан көрсөтүлгөн кысым) бул тарыхый тандоону аныктаган.

Кыргыздардын көптөгөн башкаруучулары түзүлгөн абалды сергек баалоо менен окуялардын качып кутулгус жүрүшүнө каршы аракет жасашкан эмес жана Россиянын карамагына өз ыктыярлары

менен өтүшкөн. Мисалы, Боронбай жана Качыбек (бугу), Жантай жана Шабдан (сарбагыш), Байтик (солто), Турдуке (черик), Рыскулбек (саяк) ж.б. 1853-ж. сарбагыш уруулары, 1855-ж. бугу уруулары Россиянын граждандыгын кабыл алууга даяр экендиктерин билдиришкен. Түндүк кыргыздардын Россиянын карамагына биротоло өтүшү 1863-ж. болгон. Түштүк Кыргызстан Россияга 1876-ж. кошулган. Тарыхта Алымбек датка жана Курманжан датканын ролу абдан зор экендиги белгилүү.

Өзүнө кошулган райондордо Россия өз позициясын чыңдап, экономикалык, саясий жана социалдык саясат (анын ичинде агартуу тармагында да) жүргүзө баштаган. Россия өкмөтүнүн бул жагдайлар боюнча мурдатан эле белгилүү тажрыйбасы болгондугун белгилөө керек (мисалы, XVI кылымдын ортосунда Казань крайында “жат” чөйрөдөн миссионердик кызматчыларды даярдаш үчүн орустар үчүн эмес мектептин пайда болушу, православиени кабыл алган Россиянын орус эмес элдеринин балдары үчүн “жаңы чокунуулар” мектебинин ачылышы ж.б.). Бирок, Казакстан менен Орто Азиянын Россияга кошулган райондорунда бир катар конфессионалдык (мусулман) окуу жайларынын дагы болгондугун эске алуубуз туура. XVIII кылымдын акырында ислам Орто Азиянын элдеринин отурукташкан бөлүгүндө гана эмес, көчмөндөрүндө да кыйла ийгиликтерге жетишкен. Мында алардын башкы агенттери суффий насаатчылары-эшендер болгон. Суфизм исламдын бир түрү менен шаманизмдин элементтерин өзүнө оңой эле сиңирип алган. Тянь-Шань кыргыздары көпкө чейин шаман боюнча калышкан, андан кийин XVIII кылымдын ортосунда буларда да өз эшендери пайда болгон.

Россия XVIII кылымда, өзгөчө Екатерина II нин падышачылык мезгилинде мусулман дини Россия тагынын жаңы граждандары – тынчсыз көчмөн элдердин “адеп-ахлагын жумшартат” деген ислам менен ойноо саясатын жүргүзгөн. Ислам дини шаманизмден христианчылыкка өтүүгө көпүрө болуп берет деген сокур ишеним да болгон. Исламга карата Екатерина II пугачевщияны басууга татар төбөлдөрү жардам берген деп эсептеген. Түркия менен согушууда падышачылык өз тылында мусулман чөйрөсүнүн көңүлүн алган. Ошондуктан падышачылык көчмөндөрдүн мусулмандашуусун жактаган. XVIII кылымдын 80-жылдарында казактар үчүн мечит куруу жөнүндө бир катар көрсөтмөлөр берилген. Казандан алар үчүн Куранды басып чыгаруу уюштурулган.

Чохан Валиханов XIX кылымдын 20-жылдарында Орто жүздүн казактары кыргыздардай сыяктуу эле шаманисттер болгон деп жазган, бирок орус өкмөтү мечит курган, татар молдо даярдаган, ислам кыска эле убакта, өзгөчө гаремде жалгыз жашап тур-

муш өткөрө баштаган уруу төбөлдөрүндө абдан зор ийгиликке жетишкен (казак аялдары паранжы жамынган эмес)*.

1782-ж. Екатерина II чебинин Сибирь аймактарына мечит курууга, алардын алдына мусулман мектептерин жана караван-сарайларды ачууга буйрук берген. Ал эми түштүктөгү көчмөндөрдүн мусулмандашуусун күчөтүү максатында Екатерина II Бухарага Ир-Назар мечитин куруу үчүн алтынын аяган эмес.

Ошондуктан Орто Азия Россияга кошулгандан кийинки биринчи этапта крайдын администрациясы мусулман мектептеринин ишине кийлигишпөө саясатында болгон. Конфессионалдык мектептерге болгон мындай саясатты кийинчерээк ички иштер министри П.С.Столыпин да жүргүзгөн: "... конфессионалдык мусулман мектептерине карата бирден бир акыл менен иштелген саясат болуп окуусуна, ал өкмөткө каршы тенденцияда болгондон башка учурлардын бардыгында бейтараптык мамиле жасашы керек**".

Мусулман конфессионалдык мектептерине чыдамкай-лык менен мамиле жасоо принциптерин түркстан генерал-губернатору Н.О.Розенбах да жактаган. 1867-ж. министрге жолдогон катында ал төмөнкүчө жазган: "Жергиликтүү балдар окуган төмөнкү мектепте балдар сабатын гана жоет, ошондуктан биз тараптан ал эч кандай өзгөчө коркунуч менен кароону талап кылбайт...»***.

Окуу бөлүмүн түзүү боюнча 1870-ж. түзүлгөн комиссия крайдагы элге билим берүүнү уюштурууга карата түркстан генерал-губернатору Кауфмандын көз карашын жетекчиликке алуу менен "жергиликтүү диний ишенимдери эч кандай зыян келтирилбей калышы керек..." - деген жыйынтыкка келишкен.

Бирок ошол эле мезгилде Кауфман Түркстан крайында кандайдыр бир жаңы мусулман мекемесин уюштурууга болгон бардык аракеттерди кабыл алган эмес, ошол учурда болгондоруна "орус бийликтери тарабынан эч кандай колдоосуз эле өздөрү билгендей" иш жүргүзүүгө мүмкүнчүлүк берген. Ал эч кандай конфессионалдык мүнөздөгү эмес жана мусулмандардын диний ишенимдерине зыян келтирбегендей өкмөт "жергиликтүүлөрдү" жана орустарды чогуу тарбиялоо үчүн мектептерди түзгөндө гана жергиликтүү конфессионалдык мектептер өзүнөн өзү жок болот деп эсептеген.

Мунун бардыгы, албетте, падышачылык мектептерге карата толук эле кайдыгер болгон дегенди билдирбейт. Падышачылык өкмөт бир катар чиркөө чараларын кабыл алышкан, анткени бул мек-

* Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР XVIII в. - первая половина XIX в./ Отв. ред. М.Ф.Шабаева - М.: Педагогика, 1973, - 537-б.

** Измайлов А.Э. Просвещение в республиках Советского Востока. - М.: Педагогика, 1973,- 32-б.

*** Ошондо эле. 33-б.

тептер белгилүү денгээлде Россиянын Орто Азияга карата таасирине кедери болгон.

Кийинчерээк, мусулман мектептерине болгон мамиле кескин өзгөргөн. Бул 1898-жылдагы Анжиян көтөрүлүшүнөн кийин болгон. Ал диний-саясий формадагы газаваттан (башка динге ишенгендерге каршы ыйык согуш) келип чыкканы белгилүү. Аны ичкиликтердин эшени-Эшен Магомет-Али-Халиф башкарган. Орустарга каршы көтөрүлүшкө чыгуунун себептерин издеген тергөөчүнүн суросуна жооп берүүдө ал төмөнкүдөй себептерди айткан:

1. Крайды орустар басып алгандан кийин элде адеп-ахлак абдан бузула баштаган.

2. Шарияттын жолунан четтеп кетишкен.

3. Орус бийлиги элге жумшак мамиле жасаса да, зыяратка барууга тыюу салган.

Адеп-ахлакты жана үй-бүлөлүк башталышты колдоо жөнүндө кам көрүшкөн эмес”.

Көтөрүлүш басылгандан кийин мусулман бардык дин кызматчыларынын конфессионалдык мектептеринин ишмердүүлүгүнө болгон көзөмөл кыйла күчөтүлгөн. Бул максатта ал түгүл мусулман мектептери боюнча инспектордун өзгөчө штаттык кызматы киргизилген. Конфессионалдык билим берүүгө болгон мамиле 1907-жылдагы революциядан кийин бошоңдогон. 1910-ж. түркстан генерал-губернатору А.А.Самсонов “Түркстан крайындагы мусулман окуу жайлары жөнүндөгү эрежени” бекиткен. Ага ылайык мектептер жана медреселерди генерал-губернатордун санкциясы менен ишенимдүү болгон учурда гана ачууга уруксат берилген. Мударистерди дайындоону жана иштен бошотууну крайдын жана медресе-лерде орус цензурасынан өтүп, басмадан чыккан китептерди колдонууга уруксат берилген. Окуу жайларынын администрациясына мектептер менен медреселердеги сабактардын жүрүшүнө, алардын белгиленген эрежелерди сакташына ж.б. көз салуу жүктөлгөн, мугалимдер окуучулар менен бир улуттан болушу керек болгон. 1916-жылдагы көтөрүлүш Орто Азия менен Казакстандагы бардык типтеги конфессионалдык мектептерге болгон көзөмөлдү дагы күчөткөн.

Ошентип, конфессионалдык мектептерге болгон Россия самодержавиясинин саясаты убакыттын өтүшү менен белгилүү өзгөрүүлөргө дуушар болгон: XVIII кылымдагы ага бейтараптык мамиле декларациясынан XIX кылымдын аягы XX кылымдын башында конфессионалдык мектептердин ишмердүүлүгүнө активдүү кийлигишүүгө чейин жеткен.

* Галузо П.Г. Туркестан - колония : (Очерк истории Туркестана от завоевания русскими до революции 1917 года). - М., 1929. - 45-б.

* ЦГА Уз. ССР. ф.47, оп. 1. д. 3531, л. 23-27

Ошол эле мезгилде падышачылык өкмөт жергиликтүү калкты орусташтыруу саясатын жүргүзгөн. Түркстандын Россиянын курамына кошулушунун өзү эле объективдүү түрдө Түркстан крайына келген келгин-дыйкандар, орус мугалимдери, медицина кызматкерлери, илимпоздор, саякатчылар аркылуу орус жана европа маданиятынын элементтери кире башташына алып келген. Официалдуу саясат да мына ушуну көздөгөн. Мисалы, жергиликтүү калк үчүн билимдердин айрым тармактары боюнча ачык лекциялар уюштурулган. Жергиликтүү элдин, өзгөчө буржуазиянын өкүлдөрү “Россия империясынын күч-кубаты” менен таанышуу үчүн Россиянын борбордук губернияларына экскурсияга бара башташкан.

Бирок “чет жерликтерди” орусташтыруунун негизги жана эң натыйжалуу каражаты катары падышачылык өкмөт мектептерди эсептеген. Мектептер тармагындагы падышачылыктын саясатын ачык жактоо менен Түркстан мугалимдер семинариясынын директору П.П.Остроумов төмөнкүчө жазган: “...Орус мамлекетинин милдеги жана биздин Ата Мекендин башка элдерди орусташтырууга жана алардын бардыгын бириктирүүгө умтулушу бир бүтүндү түзгөн орустук саясий-мамлекеттик организм болуп эсептелет. Биздин өкмөттүн башка элдерди орусташтыруудагы негизги жана эң кубаттуу каражаты мектеп, аларга билим берүү жолу менен агартуу болооруна эчак эле көзү жеткен; ошондуктан окууну каалаган башка элдердин бардыгы үчүн улутуна да, динге да болгон ишенимине да карабастан орус мектептери дайыма жана бардык жерде эшигин кеңири ачып келген жана ачат”*. Падыша өкмөтү ал түгүл мусулман мектептеринин алдында орус класстарын уюштурууга аракеттерди жасаган. Бул саясий максаттар орус-улуттук мектептердин алдына да коюлган.

Россия империясынын чет жакаларындагы мектеп иштеринин негизги саясий жана идеологиялык жагдайларын кийинчерээк эл агартуу министри Д.А.Толстой негиздеген. Ал ата мекендин чегинде жашаган бардык башка элдерге билим берүүнүн негизги максаты талашсыз түрдө аларды орусташтыруу жана орус эли менен бириктирүү болушу керек деп белгилеген. Бул жагдайлар “Россияда жашаган башка элдерге билим берүү чаралары жөнүндөгү” эреженин негизин түзгөн. Ал эреже орус улутуна кирбеген бардык элдерди үч категорияга бөлгөн:

1. Кыйла аз орусташкан элдер, бул элдер үчүн ачылган мектептерге окууну эне тилинде баштоо жана кийин орус тилинде окуганга өтүү сунуш кылынган.

2. Орустар жайгашкан райондордо жашаган элдер. Бул жердеги мектептерде окутууну адегенде эле орусча баштап, айрым

* История Киргизской ССР. -Т. 1. - Ф.: Кыргызстан, 1968, 400-б.

учурда гана эне тилдин жардамына кайрылуу жана мүмкүн болушунча тезирээк орус тилинде гана окуганга өтүү.

3. Жетишээрлик орусташкан элдер. Бул мектептерде окутуу орус тилинде гана жүргүзүүгө буйрук берилген.

Ушул директивалык документтин негизинде инструкция түзүлгөн жана жарыяланган. Ал кеңири Россия империясынын айрым аймактарындагы мектептердин окуу-тарбия иштеринин принциптерин аныктаган.

Орус эмес элдери орусташтырууга болгон аракетке карабастан мектеп ишинин жагдайлары объективдүү түрдө белгилүү оң натыйжага алып келген. Мисалы, орус-жергиликтүү мектептердин ишмердүүлүгү Россия самодержавиясынын жоболорунун алкагынан да ашып түшкөн. Орус улуттук мектептер, негизинен мугалимчиликтин кыймылдуу ишмердүүлүгүнүн натыйжасында жалпы башталгыч билим берүүнү камсыз кылышкан, орус окуу жайларында аны улантуу мүмкүнчүлүгүн ачышкан жана ошонусу менен социалдык маселелерди интернационалдаштырууга, улуттук-орус кош тилдүүлүктү өнүктүрүүгө, жергиликтүү элдердин демократиялык аң-сезиминин өсүшүнө позитивдүү таасир көрсөткөн.

Бул позитивдүү маани орус тилинин кыргыз ж.б. жергиликтүү улуттардын окуучуларынын чөйрөсүнө киришине шарт түзгөн. Падыша бийлиги түпкү калктын балдары үчүн мектептер тармагын кеңейтүүнү чектеген, бул болсо кыргыздарды “орус сабатын” жана сүйлөшмө тилди билүүгө аргасыз кылган.

Кыргыздардын Россиянын карамагына өтүшү алардын башка элдердин өкүлдөрү, өзгөчө Орто Азия жана Кавказ аймактарында жашаган элдер менен маданий байланышты өнүктүрүүгө алып келген. Кыргыз балдарынын бир бөлүгү Казакстандын, Өзбекстандын, Азербайжандын мусулман мектептеринде орус тилин окуганга мүмкүнчүлүк алышкан. Азербайжан агартуучулары Кыргызстанга түрк тилдүү элдердин балдарын орус тилинде окутуу үчүн усулдук адабияттарды жөнөтүшкөн.

Орус эмес агартуу тармагындагы падыша өкмөтүнүн официалдуу саясатына карабастан, Кыргызстанга келген калктын агымы мында граждандык мектептерди гана эмес, алгачкы маданий-агартуу мекемелерин, жекече алганда китепканаларды ачуу үчүн өбөлгө болгон.

3-§. АКЫНДАР ПОЭЗИЯСЫНЫН ЭЛГЕ БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ТАРБИЯЛОО МЕНЕН БАЙЛАНЫШЫ

(Абай Кунанбаев, Ибрай Алтынсарин, Калыгул Бай уулу, Арстанбек, Молдо Нияз, Молдо Кылыч, Женижок)

Дүйнөлүк маданият түрдүү элдердин маданиятынын өнүгүүсүнөн сырткары өнүгө албайт. Анткени, маданияттын өзүнчө,

жекече алганда кыргыз элинин маданияты дүйнөлүк маданияттан бөлүнүп өнүгүүсү мүмкүн эмес. Ошондуктан, европоцентристтер, азицентристтер жана африкоазицентристтер аракет жасагандай, берилген региондун маданиятын дүйнөлүк процесстен ажыратып кароо туура эмес.

Көчмөн элдердин маданияты жалпы адамзаттык маданияттын курамдык бөлүгүнө кирет, адамдардын көптөгөн мууну иштеп чыккан өз алдынчалыгы жана рухий баалуулуктары менен айырмаланат. Ал Батыш Европалык цивилизациядан, мисалга алсак XIX кылымдагы француз коомунун турмушу өткөн кылымдагы казактардын же кыргыздардын укладынан, салт-санаасынан, үрп-адаттарынан жана түшүнүктөрүнөн айырмалангандай эле айырмаланат. Ар бир эл өзүнүн артка тартпастан рухий мамиленин турмуш жөнүндөгү, адамзат үй-бүлөсүндөгү өз орду, маданий керектөөлөрү жөнүндөгү түшүнүктөрүнө жооп берген формаларын түзөт. Рухий бытиенин улуттук системасында педагогикалык идеялардын өз туюнтулушу жана ишке ашырылышы, билим берүүнү практикалык ишке ашыруу жана өсүп келе жаткан муунду тарбиялоо орун алат. Кыргыздарда жана аларга жашоо образы жакын элдерде тарыхый шарттан келип чыккан маданият үшүл типте болуп, рухий насаатчылардын, элдик такыбалыкты сактоочулардын, поэзия чыгармаларын түзүүчүлөрдүн, ырчылар, менен музыканттардын ролу акындарга берилген. Төкмө акындардын таланты элде жогору бааланган. Акын эпикалык, лирикалык, салттуу жана сатиралык чыгармаларды эсинде сактаган жана ооздон оозго өткөн, өз репертуары болгон жана аны элдик жыйындарда, майрамдарда аны угуучу элдин кызыкчылыгына, мезгилдин дообушуна жооп берген жаңы чыгармалар менен дайыма толукталып турган. Бир мезгилде массалык сабаттуулугун жоготкон жана жазуусунан ажыраган кыргыздар эл ичинен чыккан акындарынын аркасы менен өздөрүнүн фольклордук мурасын сактап калган жана көбөйтүшкөн. Ага фольклордун курамына көлөмү боюнча эң зор болгон баатырдык эпос "Манас" да кирген.

Акындардын чыгармачылыгында педагогикалык идеялар орун алган, ошондуктан алардын мурасы Кыргызстандын педагогика тарыхына киргизилүүгө укуктуу.

Кыргыз акындары менен казак акындары жана агартуучуларынын көп жалпылыктары бар. Чындыгында, элдик кыргыз акындары өз угармандарына билимдин жарыгын жайылткан агартуучулар, өсүп келе жаткан муунду тарбиялоочулар, жакшылыкты жана туура моралды үгүттөөчүлөр болушкан.

Абай Кунанбаев (1845-1905) - казак акын-агартуучусу, коомдук ишмер, жаңы жазма казак адабиятынын баштоочусу, композитор. Абай манап Кунанбай Үсөнбаевдин үй-бүлөсүндө төрөлгөн. Семипалатинскидеги медреседе окуган, ошол эле мезгилде орус

мектепке да барып турган. Абай Кунанбаев араб, перси ж.б. чыгыш тилдерин үйрөнгөн; анын дүйнөгө болгон көз карашын калыптан-дырууга Чыгыштын улуу акындары менен илимпоздорунун гуманисттик көз караштары чоң таасир көрсөткөн (Фирдоуси, Навои, Авиценна ж. б.).

Абай Кунанбаев Казакстандын педагогикалык ойлорунун өнүгүү тарыхында биринчи болуп, өнүгүүдөгү жана толук жарамдуу адамды калыптандыруудагы тарбиялоонун ролун илимий түрдө негиздеген. Ал тарбиянын үч түрүн: эмгектик, акыл жактан, адептик тарбияны бөлүп көрсөткөн. Бул учурда эмгектик ишмердүүлүктү ал адамдардын оң сапаттарын калыптандыруунун негизи катары караган. А.Кунанбаев “адам - өз мезгилинин баласы” деп белгилейт, демек, адам жашаган коомдон, чөйрөдөн сырткары өнүгө албайт.

Абайдын педагогикалык көз караштары анын “Насаат сөздөрүндө” берилген, мында билим жана илим берүү жөнүндөгү ой толгоолору, насааттары мектепте жана үй-бүлөдө тарбия берүү менен тыгыз байланышкан.

Абай казактардын ичиндеги жакырчылык жана түркөйлүктү көрсөтүү менен ошол шартта көптөгөн казак ата-энелер өз балдарына жакшы тарбия бере алышарына көзү жеткен эмес.

Ушуга байланыштуу «Насааттарынын» онунчу сөзүндө төмөнкүчө жазган:

“Айрымдар кудайдан бала тилешет. Бирок, адамга бала эмне үчүн керек?

- Эгерде өлүп калсам, - деп ойлойт адам, - менин артымда мурасчым калсын, ал мен өлгөндөн кийин мени эскерип куран окуп жүрсүн, ал эми карыганга чейин жашасам, уулум мени баксын.

Анын ушул каалоосу туурабы?

Адам өз ордун уулу ээлешин каалайт. Жакшы бала - кубаныч, жаманы - кайгы. Сен кудайдан тилеген бала кандай болорун билесиңби? Аны тарбиялай аласыңбы? Эгерде анте албасаң, анда сен өз күнөөң үчүн гана жооп бербестен, өз балаңдын күнөөлөрүнө да жооптуу болуп каласың.

Сен буюмдарга туура мамиле жасарыңды да ойлой жүрсөн, сенин тынчсызданууң азаят.

Сен жакшы баланы тарбиялай билген ата боло алсаңбы?...” Абай тарбия адамды адам кылат деп белгилейт. Адамдагы бардык адаттар, бардык оң жана терс сапаттар, жүрүм-турумунун бардык өзгөчөлүктөрү, Абайдын ою боюнча, биринчи кезекте үй-бүлөдө тарбияланат жана иштелип чыгат. Ошондуктан Абай ата-энелерден өздөрү тарбиялуу болушун талап кылган. Ал баланын кийин кандай болору ата-энеге жараша болот деп ишенген. “Бул жерде татыксыз ата өз уулун адам кылып тарбиялаган бир да учур болгон эмес”, - деп эскертет.

Өсүп келе жаткан муундардагы мыкты адамдык сапатты тарбиялоо жөнүндөгү ойду акын-ойчулдар дайыма айтышкан. Абай тарбиянын күчүнө өтө ишенген жана өздөрүнүн кош көңүл, алысты көрө албаган аталары менен энелерине окшошпогон келечектеги ата-эне-тарбиячы болуучу балдарга бддан үмүттөнгөн.

Абай “көп балдар өз аталарына окшош болушкан жана окшош болуп өсүшкөнүндө”, – деп айткан. Ошондуктан ата-энелер үчүн барынан маанилүүсү - өз жүрөгүн, акыл-эсин жегилтүү, сезимин баалоо жана мамилесин жакшыртуу. Өзүн Адам кылуу, өз балдарын Адам кылуу-Абай - педагогдун, Абай - насаатчынын негизги ою жаңа талабы болгон. Ошентип келечекте балдары кандай болору ар бир ата-энеге жараша болот. Демек, келечектеги үй-бүлөнүн негизи да ата-эне кандай түптөгөнүнө жараша болот.

Абай үй-бүлөлүк тарбиялоодо өзгөчө маанини атага, анын балага тийгизген таасирине берген.

Абай жакшы, бактылуу үй-бүлө сүйүүдөн башталарын түшүнгөн, ошондуктан коом үчүн ата-эне өз балдарын туура тарбиялышы керек.

Абай дал ошол бактылуу үй-бүлө гана балдарын эл менен аралашууга жана көптөгөн бийик адамдык сапаттарга өзүнүн жөнөкөй мисалында, өзүнүн күндөлүк жашоосу менен үйрөтөөрүн белгилеген.

Ата-энелердин бири бирине жана балдарына болгон мамилеси - балдарынын андан аркы кең пейил жашоосу үчүн негизги фактор болот.

Адам өмүр бою үйрөнөт. Ошондуктан Абайдын ою боюнча, үй-бүлөдөгү тарбия процесси баланын жашына карабастан үзгүлтүксүз болушу керек. Ошондой болсо да, эгер ата-энелер бул ишти оор милдет катары карап, балдары менен күнүгө иш жүргүзбөсө, күткөн натыйжа бербеш мүмкүн. Ата тарбиялап жатканда гана тарбиялабайт. Анын мисалынын күчү ал өлгөндөн кийин да таасир берет. Ошондуктан элде “жакшы ата уулу үчүн - акылына азык, жаман ата - өмүрүнө сайылган казык” деп бекеринен айтылбаса керек.

Ал ата-энелерди кийин ачуу коркунуч күтпөс үчүн убакытты текке кетирбөөгө, балдарды тарбиялоо менен такай иш жүргүзүүгө чакырган.

“... Балдарды үйрөткөндөрдүн сөзү Данга окшойт кыртыштан өсүп чыккан,” – дейт акыныбыз.

Абай казак балдарын атайын мектеп-интернаттарда окутууну көңүлү көтөрүлүү менен колдогон. “Интернатта” деген ырында (1886) Абай казак балдарынын мектептерде окуусун жактаган, мында балдарды “закондор” менен эмес, илим менен орусча жазганга жана окуганга үйрөтүшкөн. Абай ата-энелерди балдарынын жөнөкөй эле маданияттуу адам эмес, чиновник болушун каалаган-

дыктары үчүн күнөөлөгөн. Ал ата-энелердин каалоолору боюнча (мүмкүн болушунча) тезирээк арыз жазганды үйрөнүүгө же котормочу жана адвокат болгонго умтулгандарына (бирок биринин да эсинде Салтыков-Щедрин, Лев Толстой да калбаганына) капа болгон. Абай жаштарды пайда жөнүндө эмес, абийир жөнүндө ойлонуп, мүмкүн болушунча көбүрөөк билүүгө үндөгөн.

Абай өз балдарын окутууну каалабагандарды шылдыңдап наалат айткан. “Насааттарында” ал төмөнкүчө жазган: “Балдарды окуткан жакшы, бирок башталышында аларды эне тилинде, сабаттуулукка жана эң жөнөкөй билимдерге гана окутуу керек. Эгер сенин уулун адам болушун кааласаң, анда аны окут. Аны менен сен ага жана өз элиңе жакшылык кыласың”.

Абай мектеп түзүү керек; эл бул мектептерден бардыгы, ал түгүл кыздар да, окушу үчүн шарт болуш керек деп эсептеген.

Абай инсандыкты калыптандырууда тарбия менен билим берүүнүн чечүүчү ролун жакшы түшүнгөн. Ал “Эгер менин колумда бийлик болсо, адамдын мүнөзү оңдолбойт деп айткандардын бардыгына тилимди кесип берет элем”, – деп айткан.

Практикалык ишмердүүлүктө да Абай өзүн акылман педагог катары көрсөткөн: өз балдарынын окуусуна дайыма кызыккан, алардан ар нерсе жөнүндө сураган, алардын билимин текшерген, билимине жараша көңүлүн көтөргөн жана көп учурда окуусуна жардамдашкан. Бул жөнүндө ал “Насааттарында” да төмөнкүчө жазган: “Бала төрөлгөндө эле анда эки башталыш болот. Бири – тамак жегиси, ичкиси, уктагысы, дегеле дененин талабын канааттандыргысы келгени. Эгер бул каалоо болсо, анда дене жандын жайы болуудан калат, өспөйт жана өнүкпөйт.

Экинчи башталыш – бардыгын билүүгө умтулушу... Балага абдан тынчсыздануу мүнөздүү. Бул болсо бардыгын көрүүгө, бардыгын үйрөнүүгө болгон жан дүйнөнүн талабы. Эгер мындай умтулуу болбосо, бардыгын толук же жок дегенде чала-була билүүгө аракеттенбесе, анда ал киши эмес. Эгер биз билим алууга умтулбасак, анда биздин жан дүйнөбүз кишиники эмес, жаныбардыгы болуп калат.

Абай казак коомдук ойлорунун тарыхында биринчи болуп, казак элинин жан дүйнөсүнө жана үмүтүнө жооп берүүчү, тамыры улуттук тарыхка кетүүчү жана башка элдердин педагогикасынын жетишкендиктерин кабылдоочу педагогикалык көз караштардын системасын түзгөн.

Ибрай Алтынсарин (1841-1889) - XIX кылымдын экинчи жарымындагы көрүнүктүү агартуучу-демократ, коомдук өзгөрүштөр үчүн чаалыкпас күрөшүүчү. Казакстандагы коомдук ойлордун өнүгүү тарыхында маанилүү орунду ээлейт. Ибрай Алтынсарин жалпы адамзаттык билим берүүнүн гумандуу принциптери менен идеалдарын коргогон агартуунун ырааттуу жактоочусу болгон.

Улуттук казак педагогикасынын өнүгүүсүндө Алтынсариндин ролу кандай? И.Алтынсариндин педагогикалык идеялары анын официалдуу отчетторунда, докладдык жазууларында, билим берүүнүн көрүнүктүү ишмерлери менен кенири жазууларында, окуу жана усулдук адабияттарында, ошондой эле, Алтынсарин жөнүндөгү адамдардын эскерүүлөрүндө айтылган.

Өсүп келе жаткан муунду окутууда жана тарбиялоодо И.Алтынсарин негизги ролду мугалимге ыйгарган.

Торгой областынын мектептеринде инспектор болуп иштеп турганда И.Алтынсарин мектептерде тез-тез болгон, мугалимдерге көрсөтмөлөрдү берген. Ал бир дагы буйрук, бир дагы жакшы түзүлгөн окуу куралын, бир дагы тыкан инспектордук көзөмөл мугалимди алмаштыра албайт деп эсептеген. Ошондуктан, ал мугалимден окутуунун туура (жеткиликтүү) усулу менен педагогикалык такты же өзү жазгандай “педагогикалык жана мугалимдик ыкмаларды” өтө жакшы билишин талап кылган.

Окутуу диний гана эмес, көпчүлүк граждандык, мамлекеттик мектептерде да мугалимдин авторитетине унчукпай баш ийген доордо, Алтынсарин бул авторитеттин негизи - балдарга болгон сүйүү деп белгилеген: “мугалим тарбиячы катары мектепти бүткүл жан - дүйнөсү менен жакшы көргөн таң калыштуу сапатка ээ болушу, өз милдетине балдар менен иш жүргүзүүдө болгон күч-аракеттин арнашы, аларды өзүнө тартып жана чыдамдуулук менен сүйлөшө билиши керек. Балдар канчалык сергек болсо, мугалим ошончолук окуучуларга туура таасир бере алат, билим алуу да ийгиликтүү жүрөт”.

И.Алтынсарин элдик мектептер үчүн мугалимдерди даярдоого көңүл бурган. “Биздин иште кыргыз мектептеринин мындан аркы бүткүл келечеги, - деп жазган Алтынсарин, - көп жагынан азыр коюлган башталышка жараша болот; ошондуктан мен эми жакшы мугалимди дүйнөдөгү бардык нерседен кымбат баалайм. Элдик мектептер үчүн мугалимдер бардыгын жасайт”.

И.Алтынсарин үй-бүлөлүк тарбияга чон маани берген. Адамзаттын бактысына И.Алтынсарин үй-бүлөлүк саламаттыктын жана сүйүүнүн белгилүү ролун белгилеген.

Казак баласы жана өспүрүмү кылымдар бою такталып, аныкталган салт-адаттар боюнча практикалык тарбияны үй-бүлөдөн, жамааттан алышкан. Ал үчүн элдин эмгекчил катмарынын балдары 6-7 жаштарынан баштап эле үй-бүлөнүн эмгектик турмушуна аралаша башташкан, наристелерди тарбиялоодо чондорго жардам беришкен, өз ата-эnelеринин иштерин өздөштүрүшкөн жана улантышкан. Көчмөнчүлүк турмуштун катаал жана оор шарттарында эмгекчил элдин балдары көптөгөн жокчулукту баштан кечиришкен.

“Үй-бүлөлүк педагогиканын” салттары бешиктен башталып бойго жеткенге чейин көптөгөн салт-санаалар, балдарды багуу жа-

на аларга кайрылуу жөнүндөгү насааттар менен байланышкан. Мал чарбачылыктын шартындагы уруучулук турмуш, көчмөнчүлүктө жашоо үй-бүлө менен баланын абалына жарамдуу тарбиянын өз алдынча белгилерин берген.

Казак баласы, өспүрүмү айлана-чөйрөсү жөнүндө илимий таанып-билүүгө ээ болгон эмес, бирок табияттын кубулуштары жөнүндө көптү билишкен, мейкин талаада багытты жакшы боолго-лошкон, жаш кездеринен көрөгөчтүктү жана аткан, мергенчиликке чыккан, акындардын айтышына катышкан, жомокчуларды, элдик ырчыларды уккан. Казак баласы таамай айтылган макалдарды, жомокторду, табышмактарды, уламыштарды жана адеп-ахлактык акыл-насааттарды жакшы кабыл алган жана эсинде сактап калган. Эмгекчил казак элинин балдарын практика жүзүндө үй-бүлөлүк тарбиялоосу ушуну менен чектелген.

И. Алтынсарин аял-эненин ролу өзгөчө чоң мааниге ээ экенин белгилеп, баланы тарбиялоонун башаты анын колунда экенин айткан. Анын ырлары ак дилден рухий тазалыкты жана назик энелик сүйүүнү сүрөттөгөн.

И. Алтынсарин чөйрөнү адеп-ахлактыктын булагы деп эсептөө менен көптөгөн башка агартуучулар сыяктуу эле коомдук мамилелердин жыйындысы, адамдардын турмушунун энелик шарты катары социалдык чөйрөнү эмес, үстөмдүк кылуучу граждандык закондорду, тарбияны эске алган. Адамды изги (мыкты) адам кылып тарбиялоо үчүн андагы изгиликтин башатын өнүктүрүүгө тарбиялоо жолу менен акыл-эстүү мамиле түзүүгө тартуу жетиштүү. Чынында, эле казак турмушунун оор шарттары адам ишмердүүлүгүнүн кеңири чөйрөсү, өз карамагында ченгелдеп жана кармап турганда адамды, өзгөчө балдарды сактап калуунун бирден-бир мүмкүнчүлүгү болуп, аларды жашоо-турмушка “сергек ой жүгүртүүгө, практикалык көз карашка” даярдоо болгон. Эски модадагы конфессионалдык мектептер менен медреселер диний схоластиканы жайылтышкан.

Дин кызматчыларынын үгүттөөчүлөрүнүн таасири менен ата-энелер, өзгөчө байлар, балдарын Алланын эркине жараша жакшы же жаман болот деп эсептешкен. Бул жагдайдагы кызык фактыны XIX кылымдын ортосунда казак талаасында сүргүндө болгон поляк революционер А. Янушевич өз эскерүүлөрүндө келтирген. Ал бир байдын уулун окууга эмне үчүн бербегенин сураганда, бай андан эч кандай пайда болбосун, эгерде кудай акыл-эс берсе, ага адамдар эч нерсе кошо албасын айткан. Бул, албетте, чоң жаңылыштык.

Өсүп келе жаткан муундагы табигый талаптануучулукту, кайрымдуулукту өнүктүрүү, аны илимий билимдер менен куралдандыруу, окутуу жана тарбия берүү проблемалары менен иш алып баргандардын бардыгын, өзгөчө граждандык мектептердин негиздөөчүсү жана агартуучу - Алтынсарин. Ал биринчи кезектеги

маселси катары балдарды бекерпоздуктан жана акылсыздыктан мүмкүн болушунча тезирээк куткарууга, алардагы аздыр-көптүр сергек, реалдуу “экинчи табиятты” калыптандырууга аракеттенген.

Адамдардын аң-сезимин өзгөртүүдөгү өзгөчө ролду И.Алтынсарин билим берүү менен тарбияга бөлгөн. Аларды инсандыкты калыптандыруунун негизги факторлору деп эсептеген.

И.Алтынсариндин пикири боюнча, адамдагы эң мыкты адеп-ахлактык сапаттарды жана жетишкендиктерди кудайдын кудурети, эрк эмес, туруктуу жана туура тарбия калыптандырат.

Элдик оозеки чыгармачылыкты жогору баалоо менен И.Алтынсарин көп кылымдык акылмандуулукту камтыган казак салт-санааларын, макал-ылакаптарын өсүп келе жаткан муунду тарбиялоо ишине колдонгон. Ал “сергек сезимге көндүрүүчү” казак салт-санаалары практикалык башталышка негизделип, ар кандай диний талапкерлерден сырткары болуп, элди адеп-ахлактык ажырымга алып келбесине ишенген.

И.Алтынсарин билгичтик менен пайдаланган элдик акылмандуулук – эл массасынын эзүүгө жана укуксуздукка каршы күрөшүүнүн куралы катары колдонгон, өсүп келе жаткан муунду тарбиялоочусунун ролун аткарган. Экинчи жагынан, И.Алтынсариндин чыгармачылыгы бүтүндөй жана толук боюнча эл агартуу ишине, балдарды эле эмес, мугалимдерди жана ата-эnelерди да тарбиялоо ишине арналган.

Ибрай Алтынсариндин педагогикалык мурастарынан биз тарбия берүүнүн элдик салттарын илимий педагогика менен өзөктөштүрүп, чеберчилик менен бириктиргенин байкайбыз.

Бул эң сонун адам бүткүл өмүрүн, казак элине, билим берүү, агартуу жана маданиятын өнүктүрүү ишине арналган. И.Алтынсарин прогрессивдүү көз караштары орус демократтарынын, жекече алганда К.Д.Ушинскийдин таасири менен калыптанган. Казакстанда элдик мектептердин негизин түзүүдө И.Алтынсарин төмөнкүдөй демократиялык принциптерди көтөрүп чыккан:

- ар түрдүү улуттардын балдарын чогуу окутуу;
- ар түрдүү улуттардын балдарынын динди жана элдик үрп-адаттарды, салттарды сыйлашы;
- окутуу окуучулардын эне тилинде жүргүзүлүшү;
- балдарга гумандуу мамиле кылуу;
- уул балдарды гана эмес, кыздарды да окутуу жана тарбиялоо;
- түрдүү сословиелердин балдарын окутуу жана тарбиялоо;
- балдарды окутуу жана тарбиялоонун акысыз болушу.

Бул принциптерди сактоо, педагогдун пикири боюнча, мектептик билим берүү ишинде чоң мааниге ээ.

Мугалимдин жеке өзүнө мүнөздөмө берүү менен, илимпоз-педагог абдан тез-тез “жакшы”, “туура келүүчү”, “сабаттуу”, “жо-

омарт” ж.б.у.с. сөздөрдү пайдаланган. Ал бул түшүнүккө эмнени камтыган, ага элдик мектептин мугалиминин инсандыгы кандайча көрүнгөн?

Биринчиден, И.Алтынсариндин пикири боюнча, чыныгы мугалим – балдарды сүйүшү, ак көңүл болушу, балдарга сезгич келиши, жакшы багытка ээ болушу (б.а. инсандык багыттуулук), адептик жактан таза болушу жана өз ишине олуттуу мамиле жасашы керек.

Экинчиден, И.Алтынсарин мугалимдин балдарды окутууга жана тарбиялоого бекем көз карашынын калыптанышы керектигин өзгөчө белгилеген, ушул учурда гана анын педагогикалык ишмердүүлүгүндө ийгилик болушу мүмкүн деп ишенимдүү айткан.

Үчүнчүдөн, И.Алтынсарин элдик мектептеги ар бир мугалим өзүнүн окуу сабагын билиши, ага тереңдеп кириши, усулдук жактан сабаттуу болушу керек деп эсептеген. Бул болсо мугалимди усулдук рекомендациялар менен дайыма иш жүргүзүүгө, окуучулардын жалпы мүнөзүн жана акыл дараметин, улуттук өзгөчөлүгүн жана орус тилине салыштырмалуу эне тилдин өзгөчөлүгүн терең билүүгө жана башкаларга милдеттендирген. Мунун бардыгы, педагогдун пикири боюнча, балдарга сабаттуулукту, тилди жана элдик аң-сезимди акыл менен жана ырааттуу берүү жөндөмдүүлүгүн камсыз кылышы керек. “Азыркы мектептерде окуган кыргыздардын балдарын айтсак, - деп жазган ал, - алар дегеле кемчиликсиз жүрүм-турумга жана өзгөчө тырышчаактыкка ээ, ошондуктан аларга жакшыртылган окуу жайларынан бардык пайдалуу жана жакшы нерселер берилбей калса, анда бул алардын күнөөсү болбойт”.

Акырында, төртүнчүдөн, предметти билүү жана аны балдарга түшүнүктүү кылып бере билүү менен түзгөн мамилесине өзгөчө көңүл бурган: “Мугалим ким менен иш жүргүзүп жаткандыгын эч качан унутпашы керек. Ал балдар менен иш жүргүзөт, эгерде алар бир нерсени түшүнбөй калса, анда мугалим окуучуларды күнөөлөбөй, алардын аң-сезимине жеткире албаган өзүн күнөөлөшү керек. Мугалим балдарга жооштук менен, алардын кыжырлантпай, чыдамдуу мамиле жасашы керек жана өз предметин окутуп жатып ыксыз кооз сүйлөмдөрдү, керексиз терминдери колдонбой, жөнөкөй тил менен жайбаракат түшүндүрүшү керек”.

Ошентип, көрүнүктүү педагог-агартуучулар мамиле түзүүнүн маңызын психологиялык категория катары кароого (абдан ынтаа коюп киришпесе да), мугалим менен окуучулардын, (окуучулардын өз ара), ошондой эле элге билим берүү системасында ата-энелер менен балдардын өз ара мамилелеринин ролун так көрсөтүшкөн.

Кыргызстандагы билим берүү жана педагогикалык мурастар кыргыз акындарынын ишмердүүлүктөрүндө жана чыгармачылык мурастарында да көрсөтүлгөн. Аларга кыргыз коомунда агартуучу-

нун, насаатчынын жана элдик адептүүлүктүн сактоочусунун, сергек акылды туюнтуучунун ролу таандык болгон. Элдин коллективдүү акылы, өмүрү уламышка айланган акындардын аттарын жана алардын айрым сөздөрүн сактап калган. XIX кылымдын экинчи жарымы - XX кылымдын башында кыргыз элинин коомдук аң-сезимине “заманчыл акындар” деген ат менен белгилүү болгон акындар күчтүү таасир эткен. Кыргыздын “заман” деген сөзү доорду же мезгилди билдирет. Алар өз чыгармаларында Россия менен мамиле түзүлгөн доордун карама-каршылыгын, социалдык талкууларды пайда кылган жамааттык-феодалдык негиздин кыйроо процессин ачып беришкен.

Чыгармачылыгы элдин рухий турмушуна белгилүү из калтырган заманачылардын көрүнүктүү “өкүлдөрү”, акындар **Калыгул** (1785-1855), **Арстанбек** (1824-1874), **Молдо Кылыч** (1866-1917) болгон. Бул ойчулдардын негизги чыгармалары: Калыгулдун “Акыр заманы”, Арстанбектин “Тар заманы”, Молдо Кылычтын “Зар заманы”. Булар дүйнөгө болгон диний көз караштын позициясында мезгилдин духу менен ой жүгүртүлгөн реалдуу тарыхый окуяларды чагылдырат. Өткөн мезгилди идеалдаштыруу менен заманачыл акындар көнүп калган, салттуу жашоо-турмуштук өзгөрүүлөрдү айыпташкан. “Оор мезгил бизди алдыда күтүп турат, - деп алдын ала айткан Арстанбек, - балдар өз атасын укпай, кандай жашаганды үйрөткөн учур келет; кыздар адепсиз кийинип, көйнөктөрүнүн жеңи жок жана тизесине чейин болот, балдарды аскерге алат.

Адамдар бири-бири менен зым аркылуу сүйлөшөт имиш, бул коркунучтуу, ал үчүн кудай бизди жазалайт.

Жазма акын Молдо Кылыч “Зар заман” поэмасында жаштарга насаат формасында төмөнкүлөрдү айтат: “Адамдардын пейли кетти, жыргалчылык мезгил да жоголду, мурда түзүлгөндүн бардыгы кыйрады”.

Акындардын дүйнөгө болгон көз караштарынын андан аркы жашоо-турмуштун абалынан шектенип, конкреттүү-тарыхый чектелгендиги алардын чыгармачылыктарына да таасир бергендиги шексиз. Бирок, кыйла ири масштабда, бүтүндөй алганда, алар мезгилдин духун жана адамдын милдети, туура жашоо образы жөнүндөгү элдик түшүнүктөрдү туюнтушкан.

Бардык элдин элдик педагогикасында жеткилең адамдын идеалы, түшүнүгү да бар. Кыргыздарда бул түшүнүк өзүнө ак ниеттик, эр жүрөктүүлүк, чынчылдык, жөнөкөйлүк, жолдошчулук, өз керт башынын гана камын ойлобоочулук сыяктуу белгилерди камтыган. Заманчыл акындар жашоонун жаңы шартында жаштардын баалуу адамдык касиеттерин жоготуп коюудан коркушкан. Адам эмне болуп баражатат? - бул акындар жооп берүүгө аракеттенишкен негизги суроо. Алар адамдар жаман жакка ооп баражатат

деп эсептешкен жана өздөрүнүн насаатары менен бул процессти токтотууга аракет кылышкан. Ошондуктан, Калыгул, Арстанбек жана Молдо Кылычтын адамдын коомдук жана жекече турмушундагыдай тарыхый жактан кетип баражаткан укладына, мурунку оң принциптер менен нормаларга таянышы толук табигый көрүнүш. Адептик аң-сезимдин жана жүрүм-турумдун жөнөкөй, адатка айланган нормалары Калыгул, Арстанбек жана Молдо Кылычтын дооруна одоно бузулган жана заманчыл акындар өткөн мезгилге эңсөө менен кайрылышкан. Алар тарыхый тажрыйбадан гуманисттик мазмундагы жашоонун принциптерин эске алышкан жана ушул учурдагы чындыкты сындашкан.

Заманчыл акындардын пикири боюнча, адамдардын пейили, абийири, ишенимдери жазымышка жараша болушу керек.

Куранды билүү жана ислам окуусунун нормаларын сактоо-максаттын максаты эмес, адамдардын адептик өз ара мамилелерин сактоо жана чыңдоо ыкмасы, каражаты.

Өздөрүнүн чыгармачылыгында, өз иш-аракеттеринде заманачыл акындар падышачылык самодержавиенин саясатын сыңдоону максат кылышкан эмес, алар болгону жөнөкөй элдин мурдагы турмушун ошол мезгил менен моралдык-этикалык планда гана салыштырышкан. Алар адамдардын өз ара мамилелеринин моралдык жеткиленсиздик себептерин улам кайрадан түшүнүүгө, чыныгы адамзаттык жашоонун моралдык-этикалык идеянын көрсөтүүгө аракет кылуу менен адам кандай болгон жана кандай болуп калганын толук жана майдалап айтышкан. Ошентсе да, келечек так аныкталбаган, ошол мезгил али аяктай элек учур болгон, ал эми өткөн учур элдин социалдык эсинде жакшы сакталып калган, ошондуктан заманчыл акындар мурунку адамдарга таандык болгон адеп-ахлактык белгилерди ырга салышкан. Тарбия берүүнүн негизги мазмуну мына ушунда. Алар эскини кайтадан калыбына келтирүүгө чакырышкан эмес, болгону жашоонун адептик негиздери, адамдардын жүрүм-туруму жана аң-сезими бузулган мезгилдин мыкты салт-санааларын билген жаштарды тарбиялоону гана каалашкан. Коомдук өзгөрүү мезгилинде өткөн мезгилдин тажрыйбасы элдин жашоосун прогрессивдүү өзгөртүүгө кызмат кылаары белгилүү.

Педагогиканын улуттук тарыхына XIX кылымдын көрүнүктүү жазгыч акыны **Молдо Нияздын** (1823-1896) ысымы жазылууга толук акылуу. Анын чыгармачылыгы партиялуулуктун позициясынан акындар поэзиясына болгон тенденциялык мамиленин натыйжасында узак мезгил айтылбай келген. Молдо Нияз Кашгардан граждандык билим алган жазгыч акындардын биринчилеринен. Ал фарсы, араб, байыркы түрк (чагатай) тилдерин билген, өз чыгармаларын кыргыз тилинде жазган, Кыргызстанга эле эмес, ага чектеш жерлерге да акылман жана акын катары белгилүү болгон.

Молдо Нияздын кадыр-баркынын жогору болгону кыргыз агартуучулары Шабдан, Байтик жана Курманжан даткалар анын акылын, талантын жана адамдарды бириктире билишин жогору баалап, урматташкандарынан билүүгө болот.

Молдо Нияздын өмүрүн жана чыгармачылыгын изилдөөчүлөр, ал 7 китеп жазган деп эсептешет, анын үчөө Илимдер Улуттук Академиясынын кол жазмалар фондусунда сакталып турат, ал эми төртөө кайда экени белгисиз. 1993-ж. гана Молдо Нияздын “Санат дигарасты” аттуу китеби биринчи жолу жарык көргөн. Анда акындын насаат поэзиясы камтылган жана анын өмүрү жана чыгармачылык ишмердүүлүгү жөнүндө маалыматтар бар.

Акындын дүйнөгө болгон көз карашын калыптандыруу кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгынын нугунда жүрүп, анын идеялары чыгармаларында келтирилген. Ал мезгилде динчил адам болуу менен ислам философиясынын призмасы аркылуу бытиенин түбөлүк маселелерин, опасыз дүйнөнү, адамдын ордун чечмелеген. Молдо Нияздын көптөгөн чыгармалары философиялык багытка ээ.

Акын “Санат дигараст”, “Санат дигар”, “Санат харист” аттуу санаттарында насыят түрүндөгү жашоо чындыгын айтат, жаштарды изгилик жана акыйкаттык жолго үндөйт. Ал санаттарда акыл, эстетикалык, эмгектик, адептик жана үй-бүлөлүк тарбия жөнүндө оригиналдуу ойлор туюнтулган.

Дүйнө калпыс эмес, туруктуу эмес деп эсептейт акын. “Акылсызга кудай бой, байга сансыз мал берген. Айрымдарга көп кант жана жетер-жетпес бал берсе, кедейдин эчтекеси жок, байлар байлыктан кутуруп жүрөт”.

Акындын ошол мезгилдеги ушундай ой жүгүртүүлөрү абдан эр жүрөктүүлүк, кайраттуулук, чечкиндүүлүк болгонун белгилөө керек. Молдо Нияз педагогикалык трактаттарды жазган эмес, анын педагогикалык идеялары жана кеңештери анын санаттарында, насыяттарында ж.б. ыр менен жазылган чыгармаларында баяндалган. Алардан улуу педагог-агартуучулар Я.А.Коменский, Ж.Ж.Руссо, И.Г.Песталоцилердин тарбия жөнүндөгү ойлору менен көптөгөн жалпылыктарды көрүүгө болот. Мисалы, ал поэзиялык формада ден соолукту сактоо жана чыңдоо үчүн гигиеналык талаптарды келтирет. Акын дененин, үйдүн тазалыгы, денени чыңдоо оорунун алдын алат деп эсептейт. Балдарды кичинекейинен эле эмгектенүүгө, чоңдор менен бирге иштин бардык түрлөрүн аткарууга үйрөтүү керек. Ал тиричиликтеги кооздукту балдар тартип жана тазалык катары түшүнүүсү керек деп эсептейт.

Акын өзгөчө көңүлдүү үй-бүлөлүк тарбияга бурат. Анын негизги максаты - ден соолукту сактоо, балдарды эмгекке жана физикалык тарбиялоо. Ал үй-бүлөлүк очоктун сактоочусу катары энге - дени соо балдардын тарбиячы-сына өзгөчө ролду бөлөт.

Молдо Нияздын чыгармаларында балдарды эмгекке тарбиялоо жөнүндө сөз болот: балдардын эмгектик милдеттери көп болушу керек, анткени эмгек адамдын ажарын ачат, ага күч-кубат берет, көтөрүнкү көңүл тартуулайт, жашоого болгон сүйүүнү шыктандырат.

Улуу кыргыз акыны өз чыгармаларында акыйкаттык, адамдык, өз ара жардам, сүйүү жана элдердин достугу жөнүндө айткан. Ал адамдарды тынчтыкта жана достукта жашоого чакырган, кас тыкты жана ишенбөөчүлүктү айыптаган. “Мен көп өлкөлөрдү, крайларды, Кашгар менен Кабакты, Каратегин менен Алайды, Токмок, Чүй, Талас, Жумгал жана Анжиянды көрдүм. Адамдар бардык жерде бирдей, жөнөкөй. Табият кооз жана бай. Биздин талашыбыз эмне? Бардык чатактар жана ич ара талаш-тартыштар эмнеге алып келет?”. “Эл достугу - адамдардын жашоосунун негизи”.

Молдо Нияз акыл тарбиясына да көп көңүл бурган. Ал билим жана агартуу аркылуу кыргыз жергесине акыйкаттык орнотууга болоруна ишенген. Молдо Нияз акыл тарбиясы деп билим алууну түшүнгөн. Ал билимдин жашоодогу маанисин көрсөтүүгө жана жаштарды турмушту жакшы билүүгө ишендирүүгө аракет кылган. “Ким билимдүү болсо, ал жөндөмдүү, акылдуу, адеп-ахлактуу, ал эми жүрүм-туруму - өрнөктүү болот”, - деп түшүндүргөн акын.

Эл ичиндеги популярдуу акын **Жеңижок Көкө уулу** (1860-1918) төкмөлүк өнөргө да ээ болуп, анын чыгармачылыгынын педагогикалык баалуулугу белгиленген.

Жеңижок “Манастан” үзүндүнү, башка эпикалык поэмаларды чебер аткарган, анын “Аккан суу” деген темадагы кеңири белгилүү ыры сакталып калган:

Жер жүзүнө жайылып,
Толуп чыккан аккан суу,
Жети кабат жер астын,
Жарып чыккан аккан суу.
Жер, Ааламдын баарысын,
Багып чыккан аккан суу.
Алтын кабат жер астын,
Жарып чыккан аккан суу.
Адам менен Обону,
Багып чыккан аккан суу.

Жеңижок өзүнүн поэзиялык чыгармаларында жашоонун маңызы, Ата Мекенге болгон сүйүү, адамдардын ынтымагы, адамды сүйүү жөнүндөгү элдик көз караштарды туюнткан.

Ал “Үй-бүлө” деген дидактикалык ырында төмөнкүчө насаат айтат:

Жамааттың жакшы болгон соң,

Ырыска ыктоо эл болот.
Каршылашып жоо келсе,
Биригип каптай сел болот.
Ичинен карып көрсөтпөй,
Кара тоодой бел болот.

Ардактуу адам деп акын өз элин, анын тилин, үрп-адатын сүйгөн, салт-санааларын сыйлаган адамды эсептейт. Ал жаштарга төмөнкүчө кайрылган:

Кулактууга кеп урсаң,
Кулагынын учунда.
Кулаксызга кеп урсаң,
Туягынын учунда.
Жарды жардай жүргөндө,
Жашыл кийик маласы.
Жанга салган болоттой,
Жакшы атанын баласы.
Жоргонун белин жоорутпа,
Жамандык иште колдогон,
Жолдоштун көөнүн оорутпа!

Акын жаштарга кыргыз эли байыртадан эле башка элдер менен бир туугандыкка жана достукка умтулганын, коңшуларына сыйлоо менен мамиле жасап, алардын мыкты салт-санааларын жана өсүп келе жаткан муундарды тарбиялоодогу тажрыйбасын тарткан.

Адеп-ахлактуулук жолуна багыттоо менен Жеңижок эмгекчилдик, жупунулук, достук, кичүүлөр жөнүндө камкордук көрүү жана улууларды сыйлоо бул эң сонун адамдык сапаттар деп аныктаган.

Көйкөлүп өссө эгин, чөп,
Көркү экен эгин талаанын.
Сыйлашпай кетсең жат болот,
Сыр билги жакын адамың.
Умтулсаң жакшы жүрүүгө,
Узарат, жаштар, кадамың.
Кыялым толуп ырдасам,
Кызыгын сөздүн табамын.
Кырдалың барда жигиттер,
Кызыгып ишке жарагын.
Кырданып кесир сүйлөсө,
Кыйыны ошол баланын.

Жеңижок моралга, балдарды тарбиялоодогу анын ролуна чоң көңүл бурган. Адам өзүнүн ички мүмкүнчүлүктөрүн өзү активдештирүүсү керек: “Эгерде жакшы болууга умтулсаң, анда калганынын бардыгынан ашып түшөсүн”.

Жашоонун ар бир күнүнүн маңызы, максаты болгондой жашоо керек. Кандайча тарбиялоодон мурда, максатты туура коюу керек деп эсептейт акын. Бала кезден баштап эле жоопкерчилик сезимге көнүгүү керек, ошондо гана адам башкаларга түшүнүү жана сыйлоо менен мамиле кылууга үйрөнөт:

Жетиси болгун жылдыздын,

Жетиги болгун кыргыздын.

Сабы болгун кылычтын,

Сазы болгун жылдыздын.

Улуу акындын чыгармачылык мурастарында чагылдырылган элдик акылмандуулуктун адеп-ахлактык сабактары, эмгекчилдик, ак ниеттик, жан дүйнөнүн марттыгы, элдин жана Ата Мекендин алдындагы жоопкерчилик духунда тарбиялоочу поэзиялык насааттары улуттук педагогикалык маанилүү салым кошкон.

“Замана” агымынын дагы бир өкүлү, жазгыч акын Алдаш Молдо, Алдаяр Жээнике уулу (1874-1930) кыргыз эл агартуу ишин баштоочулардын бири. XIX кылымдын 90-жылдары Караколдогу медреседе окуган. Аны бүткөндөн кийин айылында көчмө мектеп уюштуруп, 1904-1906-жылдары балдарды окуткан. Жети-Өгүздүн Талды-Булак коктусунда мектеп ачкан. 1921-1922-жылдары Алматыдагы кызыл мугалимдерди даярдоо курсун бүтүрүп, мугалим болуп иштеген. 1905-жылы ал “Шайлоо” аттуу поэма жазган. Анда башкаруучу таштын терс жактарын сынга алынган. Анын “Хал заман”, “Үркүн”, “Ормон-Балбай” аттуу эл мүдөөсүн жактаган чыгармалары элге кеңири болгондуктан элге терең сиңип, ооздон-оозго, муундан-муунга өтүп келе жатат. Ошондой эле акындарды Эсенаман Жапак уулун, Нишан Молдону, Нурдин Молдону, Жумамүдүн Молдону, Алдаш Белек уулун, Казыбек Мамбетемин уулун ж.б. атоого болот.

V БАП БОЮНЧА ӨЗ АЛДЫНЧА ИШТӨӨ ҮЧҮН НЕГИЗГИ БАГЫТТАР

1. Чыгыш элдеринин колонияга айланганга чейинки билим берүү системаларынын мүнөздүү белгилерин атагыла.
2. Орус мамлекетинин Түркстан өрөөнүндөгү мектептерге мамилеси кандай болгон?
3. Орто Азия жана Казакстандагы мектептердин негизги түрлөрүн атап өткүлө.
4. Эмне үчүн Калыгул, Арстанбек, Молдо Кылычты “заманчылар” деп айтабыз?
5. Заманчы-акындардын жана элдик тарбиянын методдорунун ортосунда кандай байланыштар бар?

6. Акындардын чыгармаларынын тарбиялык идеясын аныктагыла.

ӨЗ АЛДЫНЧА ИШТӨӨ ҮЧҮН АДАБИЯТТАР:

1. Айтмамбетов Д. Культура кыргызского народа во второй половине XIX - начале XX вв. - Ф., 1967.
2. Антология педагогической мысли Кыргызской ССР / Сост. А. И. Акулова. - М.: Педагогика, 1998.
3. Бартольд В. В. Киргизы. (Исторический очерк). - Фрунзе, 1927.
4. Борисенков В. П. Народное образование и педагогическая мысль в освободившихся странах Африки: (Традиции и современность). - М.: Провещение, 1967.
5. Иванов П. П. Очерки по истории Средней Азии: (XVI - середина XIX вв.). - М., 1958.
6. Из истории социально-философской мысли народов Востока. - Ф., 1989.
7. История Кыргызской ССР: (С древнейших времен до наших дней). - В 5 т. - Ф., 1984.
8. История киргизской советской литературы. - М., 1970.
9. Кыргыздар Түзүүчү К. Жусупов. - Ф., 1991.
10. Мурас: Калыгул, Арстанбек, Молдо Кылыч, Жеңижок, Токтогул ж.б. / Түзүүчү М. К. Абдылдаев. - Ф., 1990.
11. Общественно-философская мысль народов Средней Азии. - Бишкек, 1991.
12. Сапаралиев Д. Взаимоотношения кыргызского народа с русскими и соседними народами в XVIII в. - Б., 1995.
13. Сооронов О. Молдо Нияз. - Ф., 1993.

ХІХ КЫЛЫМДАГЫ МЕКТЕП ЖАНА ПЕДАГОГИКА

1-§. ХІХ КЫЛЫМДАГЫ ЕВРОПАДАГЫ МЕКТЕПТЕР МЕНЕН ПЕДАГОГИКАНЫН ӨНУГҮҮ ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ

ХІХ кылымдын башталышында Европанын алдыңкы өлкөлөрүндө жаңы коомдук формация башталган.

Бирок буржуазия бийликке келүү менен феодализмге каршы күрөш мезгилинин демократиялык идеяларынан, ХVІІ-ХVІІІ кылымдын прогрессивдүү педагогика идеяларынан баш тарткан. Кеңири “жалпы адамзаттык” билим берүүнүн, бирдиктүү мектептин ордуна башка система белгиленген: мектептердин бири - буржуазия үчүн, артыкчылыкка ээ болгон сословиелер үчүн, ал эми экинчиси эмгекчилер, б.а. жөнөкөй эл үчүн болгон.

ХІХ к. бою мектептер маселесинин айланасында курч күрөш жүргөн, билим берүү тармагында өз талаптары менен Англияда чартисттер, Франция менен Германияда социалисттик кыймылдар чыгып турган.

ХІХ кылымда француз мектеби Наполеондун башкаруусу учурунда алдыга маанилүү кадам жасаган, лицейлер, колледждер, бир катар атайын мектептер ачылган. Диний окууга жана байыркы тилдерге чоң көңүл бурулган. Бирок, социалдык төмөнкү катмардын балдары окуган массалык башталгыч мектептерге бийлик керектүү колдоо көрсөткөн эмес.

1814-15-жылдары Францияда Бурбоновдордун династиясын да реставрациялоо жүргөн. Чиркөөнүн ролу күчөгөн жана мектеп ведомоствосунун жетекчилигине епископ коюлган.

Мугалимдерди поптордун көзөмөлүнө баш ийдиришкен.

1833-ж. “Гизо мыйзамы” деген ат менен белгилүү болгон элге билим берүү жөнүндөгү мыйзам чыгарылган. Чиркөөнүн мектепке болгон кысымы кыйла бошондоп, орто жана кесиптик мектеп өркүндөтүлгөн, мугалимдердин материалдык абалы кыйла жакшыртылган.

ХІХ кылымдын 30-жылдарында Францияда утопиялык социализм идеясы кеңири тараган.

Сен-Симон, Фурье жана алардын жолун жолдоочулар тарбия жана агартуу маселелерине чоң көңүл бурушкан, билим берүүнүн жалпыга жеткиликтүүлүгү үчүн күрөшкөн, инсандын ар тараптуу, гармониялык өнүгүшүнө умтулушкан, илимдин практика жана өндүрүш менен тыгыз байланышы жөнүндө айтышкан.

Социалисттер буржуазиялык коомдун моралын жана анын адебин сындашкан.

Жаңы тарбиядан алар “улуу социалисттик фактыны” көрүшкөн. Фурье “социалдык изгилик каармандарын” тарбиялоо жөнү-

ндө кыялданган. Бирок социалист-утопиячылардын кыялдары реалдуу кыртышқа ээ боло алган эмес, жашоо-турмуштан орун таба алган эмес.

XIX кылымдын башталышында Франциядагыдай эле Англиянын мектептери да чиркөөнүн башкаруусунда жана опекасында болгон, ошондуктан мамлекет тарбия жана билим берүү маселелерине таптакыр кызыккан эмес. Бирок, 30-жылдарда жеке мектептер тармагы калыптана баштаган. Өз ара окутуу системасы кеңири тарап, жогорку класстын окуучулары кенже класстардын окуучуларын окуу, жазуу жана эсептөөнүн элементардык көндүмүнө үйрөтүшкөн.

Демократтык ишмерлер бириктирилген мектептердин улуттук системасын түзүүнү талап кылышып, ал үчүн Роберт Оуэн үгүттөө ишин жүргүзгөн. Ал мыйзамдын кабыл алынышына жетишкен. Ал мыйзам боюнча балдардын жумушу 9 саатка чейин женилдетилген жана 14 жашка чейинки бардык балдардын мектепте окушу милдеттүү болгон. Жаңы типтеги кечки мектептер ачылган, бирок алардагы шарттар элементардык педагогикалык түшүнүктөргө жооп берген эмес.

Жумушчу уюмдар, чартисттик кыймылдын жетекчилери коомдук мектептерди түзүүнү, баарына милдеттүү окутууну жергиликтүү мектеп комитеттеринин карамагында болгон граждандык коомдук мектептерди түзүүнү талап кылышкан.

Англиялык жумушчулар өз каражаттары менен маданий-агартуу иштерин жайылтууга аракеттенишкен. Чоңдорду гана эмес, өспүрүмдөрдү жана балдарды тейлөөчү маданий мекемелер жана мектептер түзүлгөн. Жумушчулар илимге, философияга жана искусствого абдан кызыга башташкан.

1870-ж. Англияда мектептерди жайгаштыруу максатында мыйзам кабыл алынып, ал боюнча жергиликтүү мектеп комитеттери негизделген. Бул башталгыч мектептердин түзүлө баштоосуна негиз болгон. Ошондой болсо да, орто мектеп өзүнүн орто кылымдагы көрүнүшүн (облигин) сактап калган. Окуучулар, айрыкча айыл жерлеринде мугалимдердин пансиондорунда тобу менен жашашкан, спорт менен машыгышкан, бирок салт боюнча байыркы тилдерди үйрөтө турган окууга аз кызыгышкан.

XIX кылымдын биринчи жарымында Германияда да мектептерди реформациялоо болгон.

Өнүгүп келе жаткан өнөр жайдын талаптарынын таасири менен милдеттүү түрдө башталгыч билим берүү жөнүндө мыйзам чыгарылган.

1810-ж. Пруссияда гимназияларды бир түргө келтирүү иши болгон. Окуу планы кеңейтилген. Табигый илимдерди окутууда сааттардын саны көбөйгөн.

Байыркы тилдерди окутууда антикалык адабияттардын көрүнүктүү чыгармаларынын мазмунуна көңүл бурула баштаган.

Жумушчу кыймылдын ишмерлери мектептерди демократиялаштыруу жана эмгекке даярдоо менен бириктирилген жалпы окутуу талаптары менен чыгышкан.

1848-жылдан кийин Германияда алдыңкы педагогдорго каршы репрессия күч алган. Элдик мектептерде диний тарбия берүү өтө күчөтүлгөн.

1848-жылдан кийинки реакциянын күчөтүлүшү окутуу системасына өзгөчө таасир берген. Тилдерди окутууда негизги ролду латын грамматикасы менен риторика ойногон, табият таануу жаңы окуу планынан чыгарылып салынган. Окутууга жана тарбия ишине улутчулдук жана шовинизм улам көбүрөөк кире баштаган.

XIX кылымдын экинчи жарымында немис жумушчуларына марксисттик көз караштар тарала баштаган. Жумушчулардын арасында Вильгельм Либнеттин жана Август Бебелдин эмгектери, өзгөчө анын "Аялдар жана социализм" деген китеби популярдуу болгон. Мында немис социалисти коомдогу теңсиздикке каршы чыккан. Коомдун негизги милдети деп бардык күчтөрдү жана жөндөмдөрдү өнүктүрүүгө багыттоо менен өсүп келе жаткан муунду тарбиялоо деп эсептеген.

Тарбия жана билим берүүгө болгон жаңы көз караштар XIX кылымдагы немис педагогикасынын көрүнүктүү ишмери **Адольф Дистервегдин** (1790-1866) ысымы менен байланышкан. Чаалыкпас педагогикалык ишмердүүлүгү үчүн аны "немис мугалимдеринин мугалими" деп аташкан. Анын ысымы менен Европа педагогикасынын позитивдүү жетишкендиктери байланышкан. А. Дистервег Вестфалияда врачтын үй-бүлөсүндө төрөлгөн. Гербон жана Тюбингем университеттеринен билим алган. Рейндеги Мерсе шаарында, андан кийин Берлинде математика жана физика мугалими болуп иштеген, мугалимдик семинарияны баштаган. Дистервег Песталоццинин жолун жолдоочулар менен жакындашкан, анын көптөгөн идеяларын кабыл алган. Ал өзүн мугалимдерди даярдоо ишине арнаган, ушундайча жол менен мектептердин өнүгүшүнө көмөктөшкөн.

Мугалимдик бийик коомдук ынтаасына кызуу ишеним менен кирип, педагогикалык иштин чебери Дистервег өзү семинаристтерге жана окутуучуларга чоң таасир көрсөткөн. Ал өзү чыгарган педагогикалык басма сөздө жалпы адамзаттык тарбия берүү идеясы менен чыккан, сословиялуулукка каршы болгон жана баланын өзүнүн активдүүлүгү менен демилгесине зор көңүл бурган. Ушул көз караштан ал эмгекти тарбия берүү менен окутуунун курамдык элементи катары, баланын инсандыгын калыптандыруунун маанилүү каражаты катары караган.

1835-ж. Дистервег эки бөлүктөн турган “Немис мугалимдерине билим берүүгө колдонмо” деген өзүнүн чоң жана негизги эмгегин жазган. Биринчи бөлүгү педагогиканын жалпы маселелерине жана дидактиканын негизги жоболоруна, экинчиси - айрым сабактарды окутууга арналган. Бул китеп элдик мугалимчиликке чоң таасир көрсөткөн, жаркын адеп-ахлактык ишенимдерге берилген өз алдынча ой жүгүртүүчү педагогдорду жактаган.

Дидактикалык көз караштардын духунда элдик мектептер үчүн Дистервег бир катар усулдук колдонмолорду жана окуу китептерин түзгөн. Алардын көпчүлүгү, жекече алганда “Элементардык геометрия” орус тилине автордун көзү барда эле которулган жана Россиянын педагогдору кеңири колдонушкан.

1827-жылдан баштап өмүрүнүн акырына чейин Дистервег “Рейн баракчаларын”, ал эми 1851-жылдан баштап “Педагогикалык жыйнактарды” чыгарган. Бул алдынкы педагогикалык идеялардын трибунасы болуп калган.

Дистервег педагогдорду “Жалпы немистик мугалимдер союзуна” бириктирген, мектептердин чиркөөдөн көз карандысыздыгын талап кылуу менен мектептерди реформациялоо ишинде көп иш жасаган, сословиеге бөлүнбөгөн бирдиктүү улут принцибин колдогон, улутчулдукка каршы чыккан, чыныгы гуманист болгон.

Дистервегдин педагогикалык окуусу менен педагогикалык практикасы тарбия берүү, окутуу жана коомдун рухий турмушунун ортосундагы тыгыз байланыш принцибине негизделген. Бул система конкреттүү тарыхый шартта балдардын күчүн жана жөндөмдүүлүгүн өнүктүрүү, гумандуу жана аң-сезимдүү атуулдарды тарбиялоо маселелерин койгон жана чечкен.

Дистервег өзгөчө маанини тарбия берүүнүн табият менен шайкештик принцибине, б.а., адамдын табият менен бирдикте (гармонияда) табигыйлуулукка берген.

1830-ж. “Рейн баракчаларына” жарыяланган “Тарбия берүүнүн жогорку принциби жөнүндө” деген макаласында ал жаратылышты адамга кас күч катары, ар бир адамда жыйноочу жай катары караган учур болгон деп жазган. Ошондуктан адам жаратылыштын акылман жана түбөлүк мыйзамдарын колдонуунун ордуна, аны менен күрөшүүнү артык көргөн. Ал жаратылышка ишенген эмес жана өзүн ишендирүүдөн корккон. Дистервег, эгер адам жаратылышка зыян келтирүүнү токтопосо, аны кайгылуу тагдыр күтүп турат деп эскерткен. Дистервег баланын табиятына мектептин кол салууга болгон аракетин так ушул сыяктуу баалаган: “Эгер адамды биз өтө эле абстрактуу ой жүгүртүү областына дуушар кылсак, чыныгы дүйнөнү сезим менен кабылдоодон четтетсек, адамдын өнүгүшү менен билим алышына оңолгус зыян келтирилиши мүмкүн. Бул учурда адамга тамактын ордуна табиятка шайкеш, мол азыктандыруучу жана көңүл көтөрүүчү сергек рух, оор,

кыйындык менен сиңүүчү, жасалма тамак сунуш кылынат. Мунун акыркысы баланын соо акылын жийиркентет жана аны мектептен окуганга жана бардык мектептик кыйналууларга болгон жек көрүү сезимин жана коркунуч гана ойготот”. Өзүнүн бүткүл педагогикалык ишмердүүлүгүндө Дистервег тарбия берүүдө жана окутууда баланын жекече шыгын жана мүмкүнчүлүгүн эске алуу керектигин далилдеген.

“Өзүңдүн бүткүл ишмердигиң менен табиятка шайкеш эмгектен! - деп Дистервег мугалимдерге кайрылган. Ал конкреттүү мисал келтирген: музыкалык угуму жок баладан Моцарт чыгарууга аракет кылып көрсөңөр, педагогикалык таасир берүү белгилүү чекке ээ экенин моюнга алууга аргасыз болосуңар; баланын төрөлгөндө эле болгон шыгы факт болуп эсептелет жана проблема болуп ал өзүнөн эмнени көрсөтөөрүн аныктоодон турат. Мындан тарбиялоо процесси туура уюштурулушу керек экендиги жөнүндө табигый корутунду келип чыгат.

А.Дистервегдин педагогикасынын башка бир маанилүү принциби болуп маданият менен шайкештик принциби эсептелет. Немис педагогунун бул жаңыдан киргизген принциби анын педагогикалык системасына кыймылдуулукту жана ийкемдүүлүктү берген. Дистервегдин пикири боюнча, мугалим ошол маданияттын доору аныктаган конкреттүү коомдун инсанын калыптандырышы керек. Ошондуктан тарбиялоо усулу эч качан догматташтырыл-башы керек, кургак схемалар менен түбөлүк эрежелердин жыйындысына айланбашы керек.

Дистервег табиятка шайкештик менен маданиятка шайкештиктин ортосунда байланыш бар экенин белгилеген. Бирок белгилүү этапта бул эки принцип белгилүү карама-каршылыкка дуушар болушу да мүмкүн. Ошол учурда табиятка шайкештик принцибине артыкчылык берүү керек, анын милдети жана максаты адамдын бардык шыгын гармониялык өнүктүрүү болуп эсептелет. Баланын бардык мүмкүнчүлүктөрү идеалда ачылышы гана керек болбостон, бири-бири менен шайкеш да болушу, анын жеке керт башынын өзөктөш биримдигин түзүшү керек. Ошондой болсо да адамзаттык өнүгүүнүн максатын толук ишке ашыруу бир да адамдык субъектинин колунан келбейт, анткени адам универсалдуу шыкка ээ эмес. Ошондуктан табиятка шайкештик принциби тарбия берүүдө акырындык менен, адам мууну алмашууда, тарыхый процесстин алга жылуусунда ишке ашат.

А.Дистервегдин педагогикасынын үчүнчү маанилүү принциби - өздүк көркөм чыгармачылык принциби. Ал тарбиячы менен окуучунун чыгармачылык ишмердүүлүгүн чындыкка, сулуулукка жана айкөлдүккө кызмат кылууга багыттайт. Өздүк көркөм чыгармачылык принциби теориялык аяктагандыкты, анын окуусунун иреттүүлүгүн берет.

Дистервег өнүгүп келе жаткан окутуунун дидактикасын түзгөн, анын негизги жоболорун окутуунун 33 мыйзамы менен эрежелеринде баяндаган.

“Немис мугалимдерине билим берүүгө колдонмо” деген эмгегинде Дистервег окуучуларды тил жана баш менен гана иштөөгө чакырбастан, кол менен иштөөгө да, балдарды кара жумушту сүйүүгө жана кызыктырууга тарбиялоо зарылдыгына да өзгөчө көңүл бурган.

А.Дистервег жаңы мектеп мурдагы мектептердеги болгон жакшы нерселерди чийип салбашы керек деп айткандан чарчаган эмес. “Жаңы мектептеги өнүгүп келе жаткан окуу эски мектептин туруктуу талаптары менен бириктирилгенде гана тарбия берүү жана окутуу жакшы натыйжаларды бериши мүмкүн”*, – деп жазган.

Көрүнүктүү немис педагогу окутууну жана тарбия берүүнү тарыхый салттарга жана улуттук тажрыйбага таянуу менен ишке ашыруу зарыл деп эсептеген.

А.Дистервег муну төмөнкүчө түшүндүргөн: “Мисалы, эгер кимдир бирөө ар элдин жашап өткөн тарыхына, мамлекеттик түзүлүшүнө көңүл бурбастан, жаңы европалык сыяктуу система боюнча азиялык азыркы мезгилдеги элди тарбиялагысы келсе, анда албетте, мындай тарбия эч кандай бактылуу натыйжа бербейт”.** Бул жобо азыркы мезгилдеги педагогиканын актуалдуу принциптеринин бири болуп калган.

XIX кылымдагы алдыңкы орус педагогикасы батыш-европалык маданий салттын нугунда өнүккөн. Жаңы орус педагогикасы улуттук аң-сезимдин жана демократиялык көтөрүлүүнүн дүркүрөп жанданган мезгилинде калыптанган. Алдыңкы орус маданиятынын өкүлдөрү тарбия жана билим берүүнүн зор күчүнө, адамдын өзүнүн айкөлдүк, гуманизм жана социалдык башталышта коомду түп тамырынан бери өзгөртүүгө болгон жөндөмүнө чын дилден ишенишкен.

Балдардагы жөндөмдүн болушун таңган официалдуу педагогикага карама-каршы келип, жаңы орус педагогикасы ар бир нормалдуу бала төрөлгөнү боюнча кайсы сословиеге кирсе да, эгер педагог ага туура мамиле жасаса, анын жетик өнүгүшү үчүн зарыл болгон шарт түзүлсө жакшы окуй алат деген жыйынтыкка келген.

К.Д.Ушинскийдин (1824-1870) ысымы дүйнөлүк жана орус педагогикасында өзгөчө орунду ээлейт. Тарбия берүү, окутуу процессинин маңызына жетүү, адеп-ахлактык ишенимдерди калыптандыруу, негизденгендик даражасы боюнча анын концепциясына тең келе турганы болгон эмес.

* Дистервег А. Избранные пед. соч. - М., 1956. - 174-б.

** Ошондо эле. - Т. - 69 - 70 - б.

К.Д.Ушинский орус элдик мектебин түзүүчү деп эсептелет, ал элдин таанып-билүүгө болгон чаңкоосун ойготууга, акылын өнүктүрүүгө, жашоонун бардык чөйрөсүндө билимдүү кылууга аракеттенген. Ал билим берүүнүн мазмунунун теориялык принциптерин, өнүгүүчү окутуунун усулдарын иштеп чыккан.

К.Д.Ушинский “Эне тилин” - алгачкы окутуу үчүн орус тилинин окуу китебин, “Балдар дүйнөсүн” - баланын түшүнүшүнө жеткиликтүү билимдердин элементардык өз алдынча энциклопедиясын түзгөн. Анын “Педагогикалык адабияттардын пайдасы жөнүндө”, “Коомдук тарбиялоодогу элдүүлүк жөнүндө”, “Педагогикалык антропологиянын тажрыйбасы” ж.б. көптөгөн эмгектери азыркы мезгилге чейин мугалимдер менен ата-энелер үчүн алмаштыргыс окуу куралы болуп кызмат өтөөдө.

К.Д.Ушинскийдин бүткүл иреттүү педагогикалык системасында борбордук идея болуп элдүүлүк идеясы эсептелет, аны ал өзүнүн көптөгөн эмгектеринде, барыдан мурда алгачкы эмгектеринин бири “Коомдук тарбиялоодогу элдүүлүк жөнүндө” (1857) деген макаласында абдан негиздеген. Европа элдеринин педагогикалык тажрыйбасын үйрөнүү жана жалпылоо менен К.Д.Ушинский тарбия берүүнүн улуттук-мамлекеттик өзгөчөлүккө, элдин өнүгүүсүнүн бүткүл тарыхына жараша болорун аныктаган: “Бардык европа элдеринин педагогикалык формаларынын окшоштугуна карабастан, - деп жазган К.Д.Ушинский, - ар бир элдин өзүнүн өзгөчөлөнгөн улуттук тарбия берүү системасы жана бул максатка жетүү үчүн өздөрүнүн өзгөчө максаты жана өздөрүнүн өзгөчө каражаттары бар”. Анын аныктамасы боюнча, тарбия берүүнүн түрдүүлүгү инсандардын типтеринин түрдүүлүгүн, мүнөздөрүнүн түрдүүлүгүн берет. “Дал ошол тарбия берүүнүн негизи жана анын максаты, ошондой эле анын башкы багыты ар бир элде ар башкача болот жана анын элдик мүнөзү менен аныкталат”. К.Д.Ушинский төмөнкүчө чечмелеген: “Немис, англичан, француз, америкалык тарбия берүүдөн бир эле нерсени талап кылбайт жана тарбия берүүнү ар бир эл ар башкача түшүнөт. Бул айырма ар бир элдеги коомдук тарбия берүүнүн багытын жана ошол айтылбаган максатты көрсөтөт. Эл ошол максатка умтулат жана ал анын формаларын аныктайт”.*

К.Д.Ушинский өзүнүн бүткүл педагогикалык ишмердүүлүгүндө тарбия берүүнүн элдик идеалын ачууга көп күч жумшаган, ал элдик идеал ар бир элде анын мүнөзүнө туура келет, анын коомдук турмушу менен аныкталат, анын өнүгүшү менен бирге өнүгөт. Бул процесс татаал, ал бүткүл элдин жашоо - турмушун, анын

* К. Д. Ушинский. Педагогические сочинения. - Т. 2.-75-б.

* Ошондой эле - Т. 1. -69-70-б.

көп кылымдык тарыхын жана учурдагысын, илимий изилдөөнү талап кылат.

К.Д.Ушинский демократ-агартуучу катары тарбия берүүдөгү элдүүлүк идеясын кызуу жактаган, инсандын эркин өнүгүшү, бүткүл элдин билим алышы үчүн күрөшкөн. К.Д.Ушинский боюнча, элдүүлүк тарбия берүүнүн улуттук мүнөзүн гана эмес, бүтүндөй билим берүү системасын демократиялаштырууну да түшүндүргөн.

Элдин тарыхын алардын саясий укуктарынын тарыхы катары кароо менен Ушинский төмөнкүчө жазган: "... эл өзү түзгөн жана элдик башталышка негизделген тарбия берүү абстрактуу идеяларга негизделген же башка элдерден өздөштүрүлгөн эң мыкты системаларда жок тарбиялык күчкө ээ болот.... Ар кандай жандуу тарыхый элдүүлүк жердеги кудайдын эң сонун жасаганы болуп эсептелет жана тарбияны ушул бай жана таза булактан гана алуу керек"***.

Орус элинин өз алдынчалыгын коргоо, анын чыгармачылык күчүнө терең ишенүү, түрдүү интервенттер менен болгон күрөштөгү өз өлкөсүнүн жөнөкөй адамдарынын дүйнөгө белгилүү эрдиктерин эскерүү менен башка элдерди сокур тууроодон сак болууну эскерткен, мугалимчиликте чыныгы патриоттуулукту жана улуттук аң-сезимди, граждандык жана адамдык нарк-насил сезимди ойготууга аракеттенген.

Чыныгы элдик педагог катары К.Д.Ушинский бир дагы эң кызыктуу педагогикалык системаны жана теорияны Батыштан орус кыртышына сокур эле көчүрүүгө болбойт деген.

Тарбия берүүдөгү орус коомунун түрдүү класстарын жана катмарларынын айырмасын белгилөө менен К.Д.Ушинский жөнөкөй эмгекчил элдин кызыкчылыгын коргогон жана дворяндык үй-бүлөлөрдүн өзүмчүл тарбия берүү идеяларын сындаган. "Мамлекеттин кызыкчылыгы, элдин, илимдин, искусствонун, адабияттын кызыкчылыгы алар үчүн бөтөн, же тагыраак айтканда мунун бардыгы алардын балдарына канча пайда келтиргенине гана жараша... үй-бүлөлүк өзүмчүлдүк биздин коомдук тарбия берүүнүн тамырын чиритүүдө"***.

К.Д.Ушинскийдин педагогикалык системасынын идеялары эне тил түшүнүгү менен өзөктөш айкалыштырылган. К.Д.Ушинский ар адамдын жан дүйнөсүнө Ата Мекенге, элге жана бардык жакшылыктарга болгон сүйүү сезимин ыроологон эне тилдин - бул улуу кенчтин негизинде тарбия берүү түзүлүшү керек деп аныктаган. "Элдердин тили - тарыхтын чегинен да мурда башталып, эч качан соолубаган мыкты нерсе болот жана жан дүйнөнүн бардык гүлдөрүн түбөлүккө

** Ошондо эле Т. 2. -161-б.

* К. Д. Ушинский. Педагогические сочинения. - Т. 2. -460-461-б.

кайрадан бажырайтып ача берет. Бүткүл эл жана анын бүткүл Ата Мекени тил менен шыктанат... адамдын кээде каардуу Ата Мекенине болгон сүйүүсүн бийик айтуучу терең, толук ойлору жана сезимдери, табияттын үнү эне тилдеги ырларда, элдик акындардын оозундагы обон-күүлөрдө так, ачык айтылат. Бирок элдик тилдин ачык, жаркын тереңинен өлкөнүн бир эле табияты чагылдырылбастан, элдин рухий жашоо-турмушунун бүткүл тарыхы чагылдырылат. Элдин мууну биринин артынан бири келет, бирок ар муундун жашоосунун натыйжасы тилинде - урпактарга болгон мурасында калат... Рухий жашоосунун бүткүл изин эл элдик сөздөрүндө аяр сактайт". Эне тили - улуу педагог***.

К.Д.Ушинский эне тил гана баланын өнүгүшүнө күчтүү таасир берерин, эне тил гана адамдын бай өнүгүшүн камсыз кылуучу, таза тамырларды терең жайылтаарын ишенимдүү далилдеген.

Улуу орус педагогу К.Д.Ушинскийдин педагогикалык мурстары көз каранды эмес мамлекеттер шериктештигинин, анын ичинде Кыргызстандын элдеринин педагогикалык ойлорунун өнүгүшүнө чоң таасир берген.

2-§. КЫРГЫЗСТАНДЫН ЭЛДЕРИНИН УЛУТТУК-КООМДУК АҢ-СЕЗИМИНИН ӨНУГУШУНӨ РЕВОЛЮЦИЯГА ЧЕЙИНКИ РОССИЯНЫН ЭЛДИК ПЕДАГОГИКАСЫ МЕНЕН МАДАНИЯТЫНЫН ТААСИРИ

(П. П. Семенов-Тянь-Шаньский, Н. М. Пржевальский, В. В. Радлов, В. В. Бартольд, А. М. Фетисов ж. б.)

XIX кылымдын акырында Россиядан күч топтогон коомдук педагогикалык кыймыл Түркстан крайына да жете баштаган. Орус эмес элдерге билим берүү жөнүндө бир кагар атайын мыйзам жоболору чыккан. Орус жана жергиликтүү элдин мектептер тармагы өнүккөн, алардагы окуучулардын контингенти өскөн.

Бул ишмердүүлүктөрдүн бардыгы маданияттардын бири бирине таасир этиши жана бирин бири байытышы боюнча терең тарыхый тамырга ээ болгон. 1723-ж. капитан И.С.Унковскийдин мамлекеттик денгээлдеги оор, бирок негизинен ийгиликтүү аяктаган экспедициясынан кийин тоолуу крайды изилдөөгө Орус географиялык коому абдан кызыга баштаган.

XIX кылымдын ортосуна чейин Кыргызстандын аймагы түздөн түз изилдөөнүн объектиси болбогону белгилүү. Ал белгисиз жер болуп, ал жөнүндө европалыктар дээрлик эч нерсе билишкен эмес. Кыргызстандын бай жана түрдүү табияты, кыргыз элинин тарыхы, этнографиясы, маданияты байыртадан эле изилдөөчүлөрдү өзүнө тарткан. Бирок Кыргызстандын жана ага чектеш өлкөлөрдүн

** Ушинский К. Д. Педагогические сочинения. - Т. 2. - 161-б.

аймагын илимий изилдөө бул край Россиянын курамына киргенден кийин гана башталган. Орус илимпоздору жана саякатчылары крайдын табигый байлыктарын, кыргыз элинин өткөн тарыхын, турмуш-тиричилигин жана маданиятын изилдөөдө чоң эмгек сиңиришкен.

Орус географиялык коомунун демилгеси боюнча 1864-ж. П.П.Семенов Кыргызстанга биринчи жолу саякат жасап, Тянь-Шань вулканизми жөнүндөгү А.Гумбольддун болжолун четке каккан жана Ысык-Көлдүн палеографиялык табышмагы жөнүндө маселе койгон, ал 150 жылдай мезгилден бери изилдөөчүлөрдүн көңүлүн буруп келүүдө. Тянь-Шанды изилдөөдөгү сиңирген эмгеги үчүн Семеновдун фамилиясына “Тянь-Шаньский” деген кошулган. **П.П.Семенов-Тянь-Шаньский** өз эмгектеринде Тянь-Шандын өзү барган жерлерине толук географиялык баяндама гана жасабастан, рельефин, өсүмдүктөр жана жаныбарлар дүйнөсүнө мүнөздөмө берген, кыргыздардын турмуш-тиричилигине жана коомдук мамилелерине чоң көңүл бурган. П.П.Семенов-Тянь-Шаньскийди саякат учурунда коштоп жүргөн орус сүрөтчүсү П. М. Кошарев өз альбомуна биринчи жолу Тянь-Шандын табиятын жана кыргыз элинин турмуш-тиричилигин тартып алган.

П.П.Семенов-Тянь-Шаньский менен дээрлик бир эле мезгилде эки жолу (1856 жана 1858-ж.) аскердик-илимий экспедициянын курамасында Ысык-Көлгө казак илимпозу жана агартуучусу, Орус географиялык коомунун мүчөсү **Чокан Валиханов** келген. Ал кыргыз элинин маданиятын жана турмуш-тиричилигин кунт коюп изилдеген. Мында тил билиши чечүүчү мааниге ээ болгон. Бирок, өз байкоолорун баалоодо анын кыргыз элинин үрп-адаттарын өзүнүн казак элиники менен салыштыра алгандыгы, анын натыйжасында кыргыздарга таптакыр бөтөн адам байкай албаган белгилерди түшүнүшү жана белгилеши да өзгөчө мааниге ээ болгон.

Ошондуктан, анын өзгөчө край жөнүндөгү көп сандаган маалыматтары менен катар эле, “Ысык-Көлгө саякат күндөлүгүндө” жана бүтлөй калган “Кыргыздар жөнүндөгү жазууларында” кыргыздардын жашоосу, турмуш-тиричилиги, рухий маданияты жөнүндө көптөгөн фактылар келтирилет*.

Ч.Валиханов кыргыз эпосу “Манастын” текстин жаза баштаган жана аны этнографиялык, этномаданий жана этнопедагогикалык эстелик катары жогору баалаган алгачкы илимпоздордун бири.

Кыргызстанга көрүнүктүү орус илимпозу-табият таануучусу **Н.А.Северцов** бир нече жолу келген. 1864, 1878-жылдары Түркстан экспедициясынын учурунда ал Памир-Алай тоо системасына ар тараптуу геологиялык жана географиялык изилдөөлөрдү жүргүзгөн, баалуу зоологиялык коллекция чогулткан. Н.А.Северцов кыргыз

* Валиханов Ч. Собр. соч. в 5 т. - Т. 1.-368-71, 301-80-6.

элинин чарбачылыгын, турмуш-тиричилигин, салт-санааларын изилдөөгө да чоң көңүл бурган.

Бул крайды изилдөөгө **А.П.Федченко** баш-оту менен киришип, 1873-ж. ал иш үстүндө кырсыктан каза болгон. А.П.Федченко Алтай өрөөнүн изилдеген жана анын жаратылыш байлыктарынын коллекциясын чогулткан. Ал кийинки орус жана чет элдик изилдөөчүлөргө негиз болгон. Ошол эле мезгилде А.П.Федченко Орто Азия элдеринин, анын ичинде кыргыздардын турмуш-тиричилигин, чарбасын, антропологиясын жана коомдук турмушун изилдеген. А.П.Федченко, башка орус илимпоздорундай эле жергиликтүү элге достук мамиле жасаган, жергиликтүү элдин орустар менен болгон достугун чындоого аракеттенген. Ал аялы Ольга Александровна менен бирдикте жергиликтүү элге медициналык жардам көрсөткөн. А.П.Федченко “Түркстанга саякат” деген капиталдык эмгегин жазган, ал чоң илимий мааниге ээ болгон.

1874-ж. **И.В.Мушкетов** Тянь-Шань жана Памир-Алай система-сына терең геологиялык изилдөө жүргүзгөн, ал Орто Азиянын тоолуу бөлүгүнүн геоморфологиясы жана экологиясы боюнча маанилүү натыйжаларды жасоого мүмкүнчүлүк берген. Г.Д.Романовский менен бирдикте ал Түркстан крайынын кен байлыктарынын алгачкы картасын түзгөн. И.В.Мушкетов жана Г.Д.Романовский Орто Азиянын геологиясынын негиз салуучулары деп эсептелет. Чоң илимий ишти ботаник жана географ А.Н.Краснов жүргүзгөн.

Крайды изилдөөдө байкалаарлык роль штаб-капитан **М.И.Венюковго** таандык. Ал экспедицияны жетектеген, анын алдында аскердик гана эмес, бир катар илимий маселелер да коюлган. Атап айтканда: “Чүй дарыясынын боюнда жана Ысык-Көлдө жашаган уруулар жөнүндө мүмкүн болушунча толугураак маалымат чогултуу”. Бул уруулардын ортосунда окшоштук эмнеде жана алардын ар биринин айырмаланган мүнөздөмөсү, алардын дин, адеп-ахлак жана үрп-адаттарында айырмачылыктар жокпу, алар өз ара тынчтыкта жашашабы же кас элдерби, алардын касташуусуна эмне шылтоо боло алат жана ар бир уруунун башчылары ким?”.

Кыргызстандын аймагын **Николай Михайлович Пржевальский** бир нече жолу кыдырган. Ал Кыргызстандын түндүк бөлүгүнүн табияты жана калкы жөнүндө баалуу эмгектерди калтырган.

Белгилүү түрколог **В.В.Радлов** (1839-1918) Кыргызстанга эки жолу (1862, 1869) келген. Ал кыргыздардын тилин, элдик оозеки элдик чыгармачылыгын, турмуш-тиричилигин жана маданиятын изилдеген, анын эмгектери кыргыз тил илиминин илимий негизин түзгөн. Орус академиялык транскрипциясы менен В.В.Радлов жаз-

* История Киргизской ССР: (С древнейших времен до наших дней).- В. 5. т.-Т.-2. - Ф. Кыргызстан, 1986, - 207-б.

ган текстер жандуу кыргыз тилинин алгачкы эстеликтери болуп эсептелет.

1862-ж. Жети-Сууга биринчи жолу келгенде ал Каркырадан белгисиз манасчынын айтуусунда “Манастан” үзүндү жазып алган.

Андан кийин экинчи жолу Чүй өрөөнүндө болуп (1869) жана Токмок аймагында кыргыздардын арасында бир айча жашап, мурда чогулткан материалдарын кыйла толуктаган. Кыргыздардын бай эпикалык поэзиясы (лингвисттер изилдөөчүлөр үчүн), мифтер менен элдик поэзияны изилдөөчүлөр үчүн да кызыктуу болгон кыйла бай түшүнүк бергенин белгилеген, “Кыргыз эпосунан ал жазып алган үзүндүлөрү” деген бүтүндөй томду түзгөн. Орто жана Чыгыш Азияны изилдөө боюнча орус комитетинин төрагасы болуу менен В.В.Радлов Түркстанда байыркы эстеликтердин тез бузулуп жана талап-тонолуп жаткандыгынан өкмөткө кат менен кайрылып, аларды сүрөткө тартып алууга, коргоого, каражат бөлдүрүүгө жетишкен.

Кыргыз элинин өткөн тарыхын изилдөөдө Чыгыш таануунун Петербург мектебинин көрүнүктүү өкүлү, академик **В.В.Бартольддун** (1839-1930) эмгектери чоң мааниге ээ болгон. Анын Кыргызстандын тарыхына кызыгышы жаш кезинен - крайга 1893-94-жылдары биринчи жолу (Талас жана Чүй өрөөнү, Ысык-Көл калаасы жана Борбор Тянь-Шань) жана 1902-ж. (Ош ш.) келгенинен башталган. Экспедиция учурунда В.В.Бартольд чогулткан зор көлөмдөгү материал анын “Отчетторунда” чагылдырылып, кыргыздардын байыркы жана орто кылымдагы тарыхынан мурда аз белгилүү болгон, ал эми азыр болсо дегеле белгисиз көптөгөн маанилүү фактыларды камтыган. Анын системага салынган жыйындысы В.В.Бартольддун “Жети-Суу тарыхынын очерктери” деген эмгегинин (1889) негизин түзгөн. Кийинчерээк, анын кыргыздардын тарыхы боюнча көптөгөн изилдөөлөрү “Кыргыздар” деген атайын очеркинде (1927) жалпыланган.

Түркстан крайын изилдөөчүлөр, орус илимпоздору илимий максатты көздөшкөнүн, бирок алар өздөрүнүн чаалыкпас ишмердүүлүктөрү, жергиликтүү элдер менен кеңири байланыштары, өздөрүнүн жекече сапаттары аркылуу алар Кыргызстан элдеринин улуттук-коомдук аң-сезимдеринин өнүгүшүнө белгилүү таасир бергенин белгилөө керек. Ага мисал кылып, П.П.Семенов-Тянь-Шаньскийдин жеке инсандыгын атоого болот. Анын Кыргызстандагы ишмердүүлүгү абдан жемиштүү болгондуктан, 1856-ж. ал Россияга кетээрин алдында Ысык-Көлдүк кыргыздардын өкүлдөрү ага өздөрүн Россия империясынын карамагына кабыл алуу жөнүндөгү маселени оң чечип берүүнү тездетүү өтүнүчү менен кайрылышкан. Кыргыз урууларынын ич ара кагылышына илимпоз кош көңүл караган эмес, ал алардын ортосундагы тынчтык мамилени орнотууга көп күч жумшаган.

Анын башкаруучу чоң манап Боромбай менен болгон жекече байланыштары да мына ушуга багытталган, Боромбай айылында бир нече ирет токтоп, жол көрсөтүүчүлөрдү кабыл алып турган. П.П.Семенов үчүн жаратылышты изилдөөсүнүн натыйжаларын (изилдеген райондорунун чарбасын өнүктүрүүгө пайдаланууга аракеттениши) бул иште орус келгиндерине да, жергиликтүү элге да жардам көрсөтүү мүнөздүү болгон.

XIX кылымдын 60-жылдарынын аягында крайда колонизациялоо башталган жана орус агартуу-педагогикалык ойлору Кыргызстандын аймагына орус келгиндери аркылуу кире баштаган. Биринчи орус айылдары пайда болгон. Алар: Ташкент трактындагы - Ивановка, Чалдовар, Беловодск; Чүй өрөөнүндө; Успенровка, Орловка, Благовешенка, Георгиевка; Көл калаасында - Михайловка Преображенское (азыркы Түп), Сазановка (Таштак), Григорьевка, Богатыревка, Лизогубовка, Покровка айылдары...

Күчөтүлгөн орусташтыруу саясатына карабастан келгиндер чын көңүлдөрү менен кыргыз тилин өздөштүрүшкөн, жергиликтүү элден көптү үйрөнүшкөн жана аларга көптү үйрөтүшкөн. Салттуу элдик адеп-ахлактуулук алардын башка элдерге болгон сыйлоо сезимин жараткан, ошол эле мезгилде алар кыргыз жерин өз жери катары кабылдашкан.

Кыргызстандын тарыхында жергиликтүү эмес элдин миграциясынын маанилүү төрт этабы белгиленет. Анын экөө XIX кылымдын акыркы отуз жылында жана XX кылымдын башындагы столыпиндик реформага, Россиядагы крепостнойлук укукту жокко чыгарганга байланыштуу болгон. Кийинки эки этабы Россия менен Украинада 30-жылдары жана Улуу Ата мекендик согушта элди эвакуациялоодон болгон. Орус элинин ургаалдуу агымы өзүнүн ассиляциялык процессин калтырган. Орустун жашоо образы, дүйнөнүн картинасы (анын ичинде элдик педагогикалык маданият дагы бар), турмуш-тиричилик уклады, тили белгилүү деңгээлде кыргыздарга жана байыртадан эле Кыргызстандын аймагында жашаган башка элдерге таасир эткен. Табигый тескери процесс да байкалган. Маданияттардын өз ара байышы, бири бирине таасир этиши элинин көп улуттулугу менен айырмаланган шаарларда өзгөчө активдүү жүргөн. Кыргызстандын шаарлары - Пишпек, Токмок, Ош, Пржевальск, Талас, Нарын өздөрүнүн айылдары менен бирдикте маданий-экономикалык байланыштарды жүргүзө башташкан. Шаарларда орус маданиятынын алгачкы бүчүрлөрү - дарылоо, окуу маданий-агартуу мекемелери жана уюмдары пайда боло баштап, жергиликтүү түпкү калкка белгилүү таасир көрсөткөн. Барыдан мурда, мындай таасир Кыргызстанда түзүлгөн орус жана

орус-жергиликтүү мектептери,* билим берүүнүн башатында турган А.С.Сергеева, А.В.Шмелева, А.С.Лобанов, Н.И.Ивановский, А.И.Сапожников ж.б. көптөгөн орус элдик мугалимдеринин ишмердүүлүгү аркылуу ишке ашырылган.

Кыргызстандагы белгилүү педагог **Андрей Васильевич Русиков** болгон. Ал 18 жаштан баштап мугалимчилик жүргүзө баштаган жана Жети-Суунун көп мектептерине сабак берген. 20-жылдардын башталышында ал Пишпектеги балдар үйүнүн алдына наабайкана ачкан, огород-бакча жана дача уюштурган. А.В.Русиковдун кадыр-баркы өтө жогору болгондуктан, 1911-ж. Ысык-Көлдөгү Сазановка айылында жер титирөөдөн жабыр тарткандарга Петербургдан келген өкмөттүк жардамды бөлүштүрүүнү ага ишенип тапшырышкан.

Орус изилдөөчү-ботаниги **А.М.Фетисов** агартуучулук жана билим берүүчү ишмердүүлүгү менен белгилүү. Ал Кыргызстандын аймагындагы төмөнкү айыл чарба мектептерин уюштуруучулардын бири болгон. Дыйканчылык маданиятын жогорулатуу максатында 1888-ж. 28-декабрда Пржевальск шаарында (азыркы Каракол) ал төмөнкү айыл чарба мектебин уюштурган, анда кыргыз улутундагы 15 адам окуган. 1890-жылдардын башталышында бакчачылык жана огородчулук багытындагы ушундай эле айыл чарба мектеби Пишпекте уюштурулган. Кийинчерээк Пржевальск айыл чарба мектеби Пишпекке көчүрүлгөн жана ошол кезде Кыргызстандагы бирден бир бириктирилген айыл чарба мектебинин жетекчилигинде А.М.Фетисов турган. Мектептин аймагына бак тигилген. Анда мөмө-жемиш берүүчү 100 миңден ашык кооз токой көчөттөрү өскөн. 1890-ж. анын аянты 20 десятинага жеткен. Бак мектептин өз алдынчалыкка ээ лабораториясы болгон. А.М.Фетисов өлгөндөн кийин 1894-1919-жылдары мектепти агроном И.П.Иванов жетектеген. Ал өсүмдүк өстүрүүчүлүктүн негиздери боюнча агартуу ишин уланткан жана шаарды жашылдандырууга эң активдүү катышкан.

Агартуу ишмердүүлүгү менен орус дарыгерлери В.М.Фрунзе, Ф.В.Полярков, А.В.Пржегодскийлер да иш жүргүзүшкөн. Жергиликтүү калктын окутулган өкүлдөрү менен байланышта алар эпидемиялык орууларга күрөш жүргүзүшкөн, алгачкы медициналык, санитария-гигиеналык билимдерди жана көндүмдөрдү пропагандалашкан.

XX кылымдын башталышында Кыргызстандын аймагында биринчи коомдук китепкана-окуу залдары официалдуу пайда боло баштаган. 1902-ж. 14-майда Пржевальск шаарында Жети-Суу облусундагы биринчи элдик окуу залы ачылган. Анын уюштурулушуна шаардык дарыгер Н.М.Барсов чоң эмгек сиңирген. Китепка-

* Орус жана орус-жергиликтүү мектептери жөнүндө кыйла толугураак сөз ушул бөлүмдүн 4-бөлүгүндө айтылат.

на түрдүү багыттагы журналдарды жана гезиттерди, Петербургдан чыгарылган басылмаларды алып турган.

Бул китепкана-окуу залынан сырткары Пржевальск шаарында мусулман агартуу жана кайрымдуулук коомунун китепкана-окуу залы болгон. Ал негизинен татар, ошондой эле өзбек мезгилдүү басма сөздөрүн алып турган. Ага шаардык окуу жайлардын, орус-жергиликтүү жана жаңы усулдагы мектептердин окуучулары көңүлдөнүү менен келип турушкан.

Коомдук китепканалар Ысык-Атанын Арашанында жана Токмокто да болгон. Токмоктогу китепканага Пишпек уездинин тоолуу волосторундагы кыргыздардан 30 адам жазылып, китеп алып окуп турган.

1905-ж. майда М.М.Глобовдун, мещанин И.А.Моргуновдун жетекчилиги менен мугалимдердин тобу Пишпек шаарына бекер пайдалануучу китепкана-окуу залын ачууга уруксат берүү жөнүндөгү өтүнүч менен Жети-Суу облустук башкармасына кайрылышкан. Бир топ мезгилден кийин китепкана ачылып, анын фонду 1795 китепти түзгөн.

Элдик китепкана-окуу залы 1917-ж. Ош шаарында да ачылган. Анын демилгечиси мугалим И.А.Чесноков болгон, анын чакырыгын горнизондун жоокерлери да, шаардыктар да чын көңүлдөрү менен кабыл алышкан; китепкананын керектөөсү үчүн миндеп ашык сом чогултулган.

Кыргызстандын аймагында коомдук китепкана-окуу залдарынан сырткары шаардык жана орус - жергиликтүү мектептердин алдында китепканалар болгон. Мектеп китепканалары, мектеп окуучулары үчүн арналып, жергиликтүү калкка да жеткиликтүү болгон.

Кыргызстандын аймагындагы айрым мектептерде элдик окуулар практикаланган, ал болсо элдин айрым бөлүгүнө билимдердин таралышына жана китепке болгон кызыгуунун жаралышына түрткү болгон.

Пишпекте китеп дүкөнү ачылып, ал Пишпек шаардык старостасы И.В.Терентьевге таандык болгон.

Ошентип, көптөгөн орус адамдары өздөрүнүн жан үрөп иштегендиги, жеке керт башынын камын ойлобогондугунун натыйжасында кыргыз жерине терең из калтырган. Алардын ишмердүүлүгү Кыргызстан элдеринин коомдук аң-сезиминин жана маданиятынын өнүгүүсүнө, элдин түрдүү топторунун өкүлдөрүн агартууга жана билим берүүгө көмөк берген.

Жергиликтүү элдин орус маданиятына болгон кызыгуусу, абдан жогору болгондуктан, ал белгилүү деңгээлде салттуу мусулман билим берүүсүндөгү реформатордук кыймылды стимулдаштырган. Реформатордук кыймыл - "жаддизм", татар агартуучуларынын арасында пайда болуп, Кыргызстанга да тараган. Жадидтер өз

көз караштарын, негизинен жаңы усул мектептери аркылуу туюнтушкан. Жаңы усулдагы мектептердин программасына арифметика, тарых жана айрым өлкөлөрдүн географиясы сыяктуу граждандык сабактар киргизилген. Айрым жаңы усул мектептеринде орус тили окутулган. Пишпекте, мисалы, татар мечитинин алдында эркектердин жаңы усул мектеби болгон. Орус тилин эки жогорку бөлүмгө Петербург мугалимдер институтунан курсту бүтүргөн, Пишпектеги үч класстык шаардык окуу жайынын инспектор-мугалими П.Д.Масленников окуткан.

Агартуудагы реформаторлукту көптөгөн кыргыз манаптары да колдонгон. Алар мектеп имаратын куруш үчүн элден каражат чогулта башташкан, ага мугалим-реформаторлорду чакырышкан.

Ошентип, Кыргызстандагы граждандык билим берүүнүн башаты орус жалпы билим берүүчү мектептеринин тажрыйбасы, XIX кылымдын аягы - XX кылымдын башталышындагы прогрессивдүү орус интеллигенциясынын ишмердүүлүктөрү менен тыгыз байланышкан.

3-§. XIX КЫЛЫМДЫН АЯГЫ XX КЫЛЫМДЫН БАШЫНДАГЫ КЫРГЫЗ АКЫН-ДЕМОКРАТТАРЫНЫН ПЕДАГОГИКАЛЫК ИДЕЯЛАРЫ

*(Токтогул Сатылганов, Тоголок Молдо, Калык Акыев,
Осмонкул Бөлөбалаев, Алымкул Үсөнбаев)*

Кыргыз элинин рухий турмушунда тажрыйбага, экономикалык укладга жана социалдык түзүлүшкө болгон себептик-натыйжалык көз карандылыкка жараша акындардын педагогикалык идеялары көрүнүктүү орунду ээлейт. Алардын өз алдынча поэтикалык чыгармачылыгында өсүп келе жаткан муунду тарбиялоонун жана окутуунун элдик тажрыйбасынын ойлору камтылган, жашоо-турмуштун бардык чөйрөлөрүнөн алынган билимдер менен көндүмдөр чагылдырылган. Мурда, айрыкча, көчмөнчүлүк турмушта, акындар бардык көрүнүктүү коомдук окуяларга катышкан, майрамдарда каалап чакырылган конок болгон, айылдан айылга барышкан, өз чыгармаларын угармандардын кеңири чөйрөсү үчүн да, барган жерлериндеги жердештеринин жана коңшуларынын чөйрөсү үчүн да аткарышкан.

Алардын чыгармаларынын темалары жана мазмундары окшош болсо да, ошол эле мезгилде бири биринен айырмаланышкан. Алардын табигый таланты жана чыгарманы аткаруу манерасына жараша эл акындарды кара жаак, төкмө, жамакчы, аткаруучу деп ажыратышкан. Бул аталыштардын ар биринин өзгөчөлөгөн мааниси болгон.

Кара жаак акындар ар түрдүү, каалагандай аудиториянын алдында ырдай алган. Анын ырлары өтө күчтүү таасирге ээ бол-

гон, өтө көркөмдүгү, мазмунун тереңдиги менен айырмаланып, чоң тарбиялык мааниге ээ болгон. Булар өз мезгилинин баа жеткис жана улуу таланттары болгон.

Жамакчы ырчылар поэтикалык речтин ойлоп табылган каражаттарын чебер аткаруу менен ырдын түзүлүшүнө артыкчылык беришкен.

Ырчы-аткаруучулар табиятынан эле көркөм сөздүн чебери болуп, эске тутуулары эң мыкты, кооз жана уккулуктуу үндүү болушкан. Мунун бардыгы алардын чоң жана кичине эпосторду чебер аткаруусуна мүмкүнчүлүк түзгөн. Ал эпостор болсо элдин өткөндөгү жашоо-турмушун чагылдырган жана келечек муун үчүн зор көркөм жана тарбиялык дүрмөткө ээ болгон.

Төкмө ырчылар өз элинин жарчылары болушкан. Өз ырларында алар элдин оор турмушун реалдуу көрсөтүшкөн, элдин идеяларын, ойлорун жана үмүт-тилегин туюнтушкан. Алар аткарган ырлар чоң тарбиялык мааниге ээ болгон. Эл өз акындарын билген жана барктаган. Алар: Сузактан Барпы Алыкулов, Аксыдан Коргол Досуев, Таластан Эшмамбет Байсейитов, Жумгалдан Калык Акыев, Темировкадан Чалагыз Иманкулов, Жаңы-Булактан Абылкасым Жутакаев, Чоң-Далыдан Осмонкул Бөлөбалаев, Буранадан Ысмайыл Борончиев, Ак-Суудан Абдрашит Бердибаев, Жайылмадан Токтонаалы Шабданбаев, Чоң-Кеминден Ысак Шайбеков, Ак-Талаадан Абдыкалык Чоробаев, Кара-Алчадан Алымкул Үсөнбаев, Тондон Шамей Токтобаев, Ак-Талаадан Тоголок Молдо, Кушчу-Суудан Токтогул Сатылгановдор болгон.

Төкмө акындар көрүнүктүү комузчулар да болушкан, элдин көркөм мурастарын бапестеп чогултушкан, сакташкан жана элге жайылтышкан. Алардын угуучуларга, өзгөчө жаштарга таасири өтө зор болгон, кыргыздардын көп мууну акындар поэзиясынын университетинен өтүшкөн.

Токтогул Сатылганов (1864-1933). Токтогулдун өмүрү, анын ырларынын тарыхы кыргыз элинин тарыхынын күзгүдөн чагылдырылышы болуп эсептелет. Өзүнүн ырлары менен ал элди акыйкаттык үчүн күрөшкө чакырган, аң-сезимин ойготкон, элди агарткан. Токтогулдун поэзиясы өзүнүн тарбиялык багыты менен күчтүү. Анын чыгармаларында акылман кеңештер, насааттар жана санаттар камтылган. Акындын рухий дүйнөсү элдин адеп-ахлактык баалуулуктары менен бекем чырмалышкан.

Акын “Эстей жүр, балам мунумду”, “Кандай сонун балалык”, “Балам кулак салгын чын кепке” ж.б. сыяктуу ырларында өзүнүн жашоо-тиричиликтеги байкагандарын айтуу менен, балдарды гумандуулукка, чынчылдыкка, эмгекчилдикке жана токтоолукка чакырат.

Тарбиялоо теориясында балдардын жаш курактык өзгөчөлүктөрүн эске алуу принциби бар. Бул жөнүндө учурунда грек фило-

софтору Сократ, Платон, Аристотель, чех гуманисти Я.А.Коменский, француз агартуучусу Ж.Ж.Руссолор ж.б. көптөгөн агартуучулар жазышкан.

Токтогул алардын чыгармалары менен тааныш болбосо да, тарбия берүүгө балдардын курактык өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен мамиле жасаган. Ал “Балалык” деген поэмасында баланын бир жашынан баштап түрдүү курактык өзгөчөлүктөрүн санайт, аларды кандайча эске алуу керектигин айтат. Поэманын негизги идеясы балалык жылдардын кайталанбастыгын баяндоо эле эмес. Түрдүү курактык мезгилдерди баяндоо менен, акын аларды балалык менен салыштырат, ошону менен чоң адамдын аң-сезиминде балалык эси болору жөнүндөгү психологдордун байкоо жүргүзүүлөрүн өз алдынча далилдейт. Токтогул келечектеги инсандыктын белгилери жана сапаттары балалык кезде калыптанат деп эсептейт.

Акындын дидактикалык чыгармаларына насаат саптардын жыйындысы болгон санааттары, насыяттары, термелери, үлгү ырлары кирет. Алар коомдук багынычтуулугу, философиялык ойтолгоолордун тереңдиги жана тактыгы менен айырмаланат. Аларда акын адамдыкка, достукка, жолдошчулукка, каармандыкка, эр жүрөктүүлүккө тарбиялайт, адамдарды балдарың жакшы сапаттарга тарбиялоого чакырып, бул ар бир адамдын адамдык милдети деп эсептейт. Аны “Күлгүн жаш өтүп эскирет”, “Ынтымакка кол кармаш”, “Курдаштын көөнүн билип өт”, “Жолдош болбо жаттарга” деген ырлары айгинелеп турат. Токтогулдун чыгармалары жанрына жараша максаттуу педагогикалык багытка ээ.

Насаат ырларында удуулардын жаштарга акыл-насыят жана кеңештери басымдуулук кылса, “Терме” ырларында адамдардын өз-ара мамилелери, адамдын айрым мүнөздөрү, кылык-жоруктары жана иш-аракеттери баяндалат, аларды калыптандыруунун маанилүүлүгү белгиленет. Токтогулдун дидактикалык чыгармаларында кыргыз элинин негизги этнопедагогикалык түшүнүктөрү, эпикалык түшүнүктөрү жана категориялары ачык көркөм туюнтулушка ээ болгон.

Тоголок Молдо (Байымбет Абдыракманов, 1860-1932) жазма-акын, анын чыгармачылыгында агартуучулук жана педагогикалык багыт айкын байкалып турат.

Акын кыргыз фольклорун кеңири пропагандалаган, өз угармандарына насаат чыгармаларын жайылткан, “Манас” айткан, анын тарбиялык маанисин ачып берген. Тоголок Молдонун педагогикалык мурастарында балдар ырлары жана тамсилдери өзгөчөлөнүп турат. Алар окуу китептерине жана хрестоматияларга кирген, Л.Н.Толстойдун жана К.Д.Ушинскийдин насаат түрүндөгү аңгемелери жана притчалары кыргыз тилине которулуп аны менен катар эле берилген.

Тоголок Молдо - кыргыз жазма балдар адабиятынын негиздөөчүсү. Ар-намыс жана нарк-насил жөнүндө түшүнүк, баланын жүрүм-туруму жана ага мамиле жасоо жөнүндө, энинин балдарга болгон сүйүүсү жөнүндө, аталык милдет жөнүндө ж.б. элдик педагогиканын негизин түзүүчү ойлор акындын көп чыгармаларында ачып берилген. Аларга “Балдар ырлары”, “Талым кыз менен Көбөктүн айтышы”, “Ботосу өлгөн төө”, “Торпогум” сыяктуу чыгармалары кирет. Тоголок Молдонун бул чыгармалары турмуштук көз караштарды калыптандырат, кругозорду кеңейтет, балдардагы моралдык жана адеп-ахлактык сапаттарды тарбиялайт.

Тоголок Молдо бир катар тамсилдерди жазып, аларды балдарга жана чоңдорго арнаган. Балдарга ал белгилүү фольклордук сюжеттерди жыш пайдаланып, аларга жаңыча үн, насааттык мазмун берген. Ага мисал катары анын “Уй менен музоосу”, “Каркыра менен түлкү”, “Бөрү менен түлкү”, “Бөдөнөнүн түлкүнү алдаганы” ж.б. тамсилдерин көрсөтүүгө болот.

Тоголок Молдонун ар бир тамсили белгилүү сабак берет, түрдүү турмуштук жагдайларга адам эмне жасоо керек экендигине үйрөтөт. “Уй менен музоосу” деген тамсинде кыргыздын көчмөндүк турмушун баяндоо аркылуу кылдаттык жөнүндө, кышка даярдануу жөнүндө ой айтылат, шалакылык айыпталаат.

Арамзалык жана ач көздүк анын “Бөрү менен түлкү”, “Каркыра менен түлкү” деген тамсилдеринде ашкереленген.

Агартуучулук жана тарбия берүүчүлүк жагдай Тоголок Молдонун аллегориялык “Жер жана анын балдары”, “Куштардын аңгемеси” поэмаларында мүнөздөлөт. “Жер жана анын балдары” поэмасы табият дүйнөсүн сүрөттөйт, туулган жерге болгон аяр мамилени калыптандырат. “Куштардын аңгемеси” - бул уруулар арасындагы чыр-чатактарды айыптоо, тынчтыкта жашоого чакыруу.

Конкреттүү социалдык жагдайда, мектеп билим берүүсү аз сандагы окуучуларга гана жеткиликтүү болуп жана көбүнчө профессионалдык мүнөзгө ээ болуп турган учурда же “бөтөндөр” үчүн окуу пландары чектелген шартта, башка агартуучу акындардыкындай эле Тоголок Молдонун чыгармалары өз алдынча элдик окуу китептери катары кызмат өтөгөн. Айкөлдүк, акыйкаттык, үй-бүлөлүк ийгилик жана коомдук жүрүм-турумдун салттуу түшүнүктөрүнө ылайык инсандыкты калыптандырган. Анын ушундай чыгармасы болуп “Адам мүнөзү” эсептелет. Кемчиликтерди айыптайт жана акылман, ак көңүл адамдарды ээрчүүгө чакырат. Тоголок Молдонун сатиралык ырларынын да насаатчылдыгы белгиленген. Акын татыксыз жүрүм-турумдардын терс мисалдарын көрсөтөт, сатиралык персонаждарда айыптоо сезимин козгойт.

Ал балдарды, өспүрүмдөрдү жаман адаттардан жана сапаттардан арылууга, жакшы тарбия көргөн адамдардан болууга чакырат. Анын насаат ырларынын маңызы мына ушунда.

Тоголок Молдо адеп-ахлактык тарбия берүү тартипти жана күчтүү эркти талап кылаарын айткан, ошондуктан адам өзүн өмүр бою калыптандырышы керек, өз жүрүм-туруму жөнүндө өзүнө отчет берип турушу керек. Адам бала кезинен баштап эле өзүндөгү токтоолук, максаттуулук, улууларды урматтоо, жакындарын сыйлоо, эмгекчилдик, коллективдүүлүк өңдүү сапаттарды тарбиялашы керек. Эрки күчтүү адам кандай жагдай болбосун өзүн жакшы жагынан гана көрсөтүшү керек.

Тоголок Молдо - кыргыз элдик педагогикасынын көрүнүктүү өкүлдөрүнүн бири жана анын чыгармачылык мурастары улуттук тарбия берүүнүн азыркы мезгилдеги системасына да достук, түшүнүүчүлүк жана бири-бирин урматтоо духунда чоң таасир көрсөтүүдө.

Калык Акыев (1883-1953) - элдин сүйүктүү акындарынын бири, зор чыгармачылык мурас калтырган. Анын чыгармалары көбүнчө оозеки формада тараган. Жетилген куракта акын сабатын жойгон жана өз чыгармаларын жаза баштаган. Өмүрүнүн акырында "Баскан жол" аттуу автобиографиялык китебин жараткан. Анын көптөгөн башка чыгармалары сыяктуу эле бул китеп бардык жагдайдан алганда үлгү болорлук чыгарма, мында элдин жашоотурмушу, карапайым адамдардын кызыкчылыктарын туюнткан жана коргогон акындын тагдыры жөнүндө айтылган.

Төкмө акын бала кезинен эле оозеки элдик чыгармачылыкка кызыккан, комуз черткенди, элдик ырчылар Токтогулдун, Эшмамбеттин чыгармаларын аткарганды үйрөнгөн жана өзү ыр чыгара баштаган. Калык Акыев 14 жашында улуу Токтогул менен жолугушкан. Бул жолугушуу жаш акындын чыныгы элдик көз караштарын калыптандыруу үчүн чоң таасир берген. Токтогул Калыкты аткаруучулук чеберчиликке эле эмес, чындыкты ачык айтууга, ал аркылуу карапайым элдин кубанычы менен кайгысын бере билүүгө үйрөткөн. Алар ар дайым бирге болушкан, Токтогул өз шакиртине ар дайым боорукер, сылык, чынчыл болууга кеңеш берген.

"Баскан жолунда" Калык Акыев өзүнүн өмүрүндөгү жана чыгармачылык ишмердүүлүгүндөгү Токтогулдун ролу жөнүндө айткан. Калык Акыев өз устатынын чыгармаларын эсинде сактаган, кийин жазган "Токтогулдун ырлары", "Калыктын эскерүүлөрү" деген чыгарма биринчи жолу 1936-ж. басмадан чыгарылган.

Калык Акыевди балалык кезинен баштап бүт өмүр бою элдик педагогиканын атмосферасы курчап турган. Ал анын идеяларына сүңгүп кирген, практикадагы жана чыгармачылык ишмердүүлүктөгү элдик педагогикага зор маани берген. Тарбиялоо жана өзүн өзү тарбиялоо, окууга, таанып-билүүгө ынтаа коюу, адамды эмгекке тарбиялоо, адептик сапаттарды калыптандыруу, кооздукка болгон сезимди өнүктүрүү ж.б. түшүнүктөр жана элдик педагогиканын

талаптары анын акындык поэзиясында өз алдынча чагылдырылышка ээ болгон.

Адеп-ахлактык тарбия берүүнүн салттарын К.Акыев жаңы мазмун менен толуктаган. Ал чыгармаларында акыйкаттыкты, чындыкты жана достукту, эмгекчил элдин айкөлдүгүн ырдаган, аялдарга болгон эскиче мамилени чечкиндүү айыптаган, балдарга билим берүүгө чакырык менен гана чыкпастан, өзүнүн акындык чыгармаларында туюндурган чакырыктарын жана насааттарын ишке ашыруу үчүн конкреттүү чараларды көргөн. Ал 12 жетим баланы багып чоңойткон жана тарбиялаган, аларга жакшы билим берген. Алар республикага белгилүү ишмерлер болуп чыгышкан. Мындай фактыны мисалга келтирели. 20-жылдардын башында Алма-Атада болуу менен ал китеп баштыкчан мектепке бараткан казак балдарына көңүлү бурулган. Ал мезгилде Кыргызстанда бардык эле балдар мектептен окуганга тартылган эмес. Бул жерге келгенден кийин Калык Акыев өзүнүн бардык малын сатып, мугалим жалдаган жана кедейлердин балдары үчүн мектеп уюштурган. Бул мектеп Нарын өрөөнүндөгү агартуу мекемелеринин алгачкыларынын бири болгон. Калык Акыев салдырган мектептин имараты 1985-жылга чейин турган, ал эми агартуучулук ишмердүүлүгү жөнүндөгү эскерүү ушул күнгө чейин эл оозунда жашайт.

Акындын чыгармаларын оригиналдуу педагогикалык чыгарма катары кароо керек. “Курманбек”, “Жаныш-Байыш”, “Өлбөс баатыр”, “Ач карышкыр” деген дастандарында каармандык, тайманбастык, элге кызмат кылуу адамдын эң сонун мүнөздөрү катары көрсөтүлгөн жана аларга тескерисинче ач көздүктү, көрө албастыкты, адамдардын жалданышын айыптаган. Анткени бүт элдик баатырлар элдин ой-тилегинен жана үмүт-кыялдарынан жаралган. Элдик педагогикада жакшылык жамандыкты, берешендик таш боордукту, акыйкаттык эки жүздүүлүктү жеңет. Буга үлгү болорлук иллюстрация болуп Калык Акыевдин “Өлбөс баатыр” жана “Акылман ата” (муну акын А. Үсөнбаев менен бирге чыгарган) жомоктору кызмат кылат.

К.Акыевдин көркөм мурастарындагы элдик тарбия идеялары өзүнүн педагогикалык маанисин азыркы мезгилде да жогото элек. Акындын чыгармалары мугалимдер, тарбиячылар, ата-энелер үчүн андан тарбия маселелери боюнча пайдалуу кеңештерди алгандыгы менен баалуу.

Барпы Алыкулов (1884-1949) Кыргызстандын түштүгүндөгү Ачы айылында, кедейдин үй-бүлөсүндө төрөлгөн. Жакырчылыкта өскөн, кедейчиликтин азабынан 32 жашына чейин түрдүү оокаттуу адамдардын кызматын кылган.

1897-жылдан 1917-жылга чейинки мезгилде жаралган Барпынын чыгармалары бай-манаптардын эзүүсүндөгү кыргыз жарды-жалчыларынын оор турмушун сүрөттөйт, карапайым адамдардын

ойлору менен сезимдерин, акыйкаттык жөнүндөгү элдик көз карашты, бактылуу келечек жөнүндөгү кыялдарды чынчылдык менен туура берет. Бул темага анын “Жыйындагы биринчи ыр”, “Тендик бир күн жарк эгер”, “Жетим”, “Жетим кыз”, “Эмгекчилерге”, “Сук молдо”, “Сопу”, “Мадалы ажыга”, “Казыдан келтек жегенде”, “Залим хандар азабы” сыяктуу ырлары мисал боло алат.

Акын өз ырларында казылардын, бийлердин, байлардын жана молдолордун залымдигин элдик адеп-ахлактуулук позициясынан туруп айыбын ачат.

Барпынын ишеними боюнча, эгер адамдын мүнөзүндө терс сапаттар пайда болсо, анда ал моралдык, адеп-ахлактык жактан таза эмес, балдарды мындайлардан алыс кармоо керек жана алар асыл рухий идеяларга умтулушу зарыл. Акындын баалуу педагогикалык идеялары анын санааттарында, насыяттарында, термелеринде кеңири келтирилген. Аларда өсүп келе жаткан муундун кен пейил адептүү адамдарын тарбиялоого чакыруучу ойлор ачык берилген.

Акын санааттарынын биринде: “тууганыңдын досторун сыйлаган акылдууну сыйлай бил; кекирейүүчүлүк, мактанчаактык бир жакшылыкка алып келбейт”, - деген насаат айтат. Ал адамдын мүнөзүндөгү оң жана терс, касиеттерди жакшы менен жаманды бири бирине карама-каршы коюп сүрөттөө менен ишендирет.

Барпы адам турмушунун түрдүү жактарына кайрылат: жашырын сырынды чоочун кишиге айтпа, куру сөздү көп сүйлөбө, адамдар менен ынтымакта жаша, балдарга камкордук көр дейт. Адамдагы эки жүздүүлүк, жойпулук, кекирейүүчүлүк, жалкоолук сыяктуу жаман белгилердин бетин ачуу менен катар эле, ал акылдуу, сылык, эмгекчил болууга чакырат.

Терме сөздөрүндө коомдогу терс көрүнүштөрдүн жана айрым адамдардагы жаман сапаттардын бетин ачуу менен акын жаштарды алардан качууга чакырат: куру сөз курсак тойгузбайт, кумар оюндары жакшылыкка алып келбейт, үй күчүк ар дайым алсыз, жалкоолук адамды бузат ж.б.. Акын балдарды элдик салттарды кармоо менен тарбиялоого ата-энелерди чакырат.

Акын өзүнүн насаат ырларында чыныгы аял үй-бүлөлүк очоктуң сактоочусу, балдарынын жана элдин бактысы экенин далилдейт, жакшы аял сырткы сулуулугу эмес, ички жан дүйнөсү менен бөлүнүп турат жана мындай жакшы мүнөздөргө жана сапаттарга бала кезден тарбиялоого чакырат.

Акындын “Балдарга насыят” ыры - чоң тарбиялык мааниге ээ. Өз бактыңды куру бекер жоготуп алба, болбогон иш үчүн эч ким менен урушпа, жөн чатакташпа, чакырбаган жерге барба, акылдуу менен жолдош бол, минип жүргөн атыңды башка чаппа, бош куржунга кол салба, бирөөнүн буюмун алба, улууларга каяша айтпа, жалган менен элдешпе - деп үйрөтөт акын.

Барпы Алыкуловдун поэтикалык чыгармачылыгы Кыргызстанда педагогикалык идеяларды жана агартууну өнүктүрүүдө маанилүү ролду ойногон.

Осмонкул Бөлөбалаев (1888-1967) - көрүнүктүү акын-агартуучу, анын чыгармачыл иштеп чыгуусунда “Гүлдана”, “Чыныбай мерген”, “Эр жүрөк”, “Гүлшайыр” сыяктуу элдик баяндар жана уламыштар да белгилүү.

Көркөм өз алдынчалыгы жана терең тарбиялык мааниси менен айырмаланган анын көп чыгармалары балдардын турмушуна арналган жана кенже окуучуларга чоң таасир бергендиги менен баалуу. Мисалга алсак, анын “Балдарга”, “Оку жаштар”, “Шайыр балдар”, “Тынчтыкбекке” сыяктуу чыгармаларында өсүп келе жаткан муунга тарбия жана билим берүү жөнүндө сөз болот. “Оку жаштар” деген ырында анын окуу - бул жашоодогу жандуу ачкыч, булак, таяныч экенин, билим берүү өлкөнүн гүлдөшүнө, элдин турмушунун жакшырышына көмөк берерин түшүндүрөт. Кыргыз адабиятында Осмонкул Бөлөбалаев жаштарды тарбиялоону өз максаты кылып койгон агартуучу, төкмө акын катары эле эмес, эң сонун элдик мурастарды сактап жүргөн эпик, жомокчу-айтуучу катары да белгилүү. Анын айтуусунда кыргыз эли “Курманбек”, “Сарынжи-Бөкөй”, “Кедейкан”, “Гүлгаакы” кичи эпосторун жана поэмаларынын мыкты билишет. Кыргыз искусствосунда Осмонкул - таланттуу артист, элдик чыгармалардын көрүнүктүү сактоочусу жана аткаруучусу. Осмонкулдун көркөм дүйнөсүндө дидактикалык башталышка ээ болгон ырларынын цикли өзгөчө орунду ээлейт. Башка элдик акындардыкы сыяктуу эле, насыяттары, термелери, нускалары бар. Алар элдик педагогиканын салттарында балдарды тарбиялоо менен өз алдынча мектеп-тин ролун аткарат, элдик мораль менен этиканын сабагын берет. “Куру сөз менен мактанба, чыр болбо, уулунду акыл менен тарбияла, шылтоосуз урушпа, абийиринди сакта, эл алдындагы милдетинди эсте” ж.б. Бул акыл-насаатар (сентенциялар) Осмонкулдун насыят чыгармаларынын өзөгүн түзөт.

Акын ырдын күчүн, поэзиянын зарылдыгын, сөз искусствосунун таасирин жогору баалаган. “Эгерде сен уйкаш ыргакка салынган сөздөр менен оюнду адамдарга жеткире албасан, сени акын деп ким айтат” - деген Осмонкул.

“Менин турмушум” деген автобиографиялык чыгармасында (Ф.: Кыргызмамбас, 1968) акын басып өткөн жолу жөнүндө айткан жана бул эскерүүлөр жаштар үчүн үлгү боло алат.

Алымкул Үсөнбаев (1894-1963) элде таланттуу төкмө акын катары белгилүү. Элдик төкмөлүк - ыргакка салынган сөздөрдүн агымы, чукугандай табылган жана куюлушкан сөздөрдү элестет. Элдик оозеки чыгармачылыктын акыркы өкүлдөрүнүн ичинен ал эң көрүнүктүүсү болгон. Аны кыргыз жеринин бардык бурчунда-

гылар билишкен жана элдин сүймөнчүлүгүнө ээ болгон. Анын поэтикалык чыгармачылыгын камтыган ондогон китептер чыккан, алар эпикалык чыгармаларын, жомокторун, ырларын, айтыштарын, үлгү ырларын камтыган.

Балалык темасы акындын чыгармачылыгында көрүнүктүү орунду ээлейт. Анын балдарга кайрылган же балдарга тарбия берүү жөнүндө баяндалган ырларында элдик педагогиканын идеялары туюнтулган.

Мисалы, "Бул ырды апам ырдаган" деген ырында акын энесинин насааттарын кайталайт: эл менен бирге болгондо гана даңкка жетесиң, өзүмчүл болбо, бардыгын сыйла, өз элиң бийлесе бийле, өз элин ырдаса ырда, ичкилик ичпе, кичүүлөргө жол көрсөт.

Эненин күчү анын көп кылымдык акылмандуулугунда, турмуштук тажрыйбасында, балдарды сүйүүсүндө. Эненден кийин сени эркелеткен өз Ата Мекенинди сүй жана баала! - бул жөнүндө акын "Иниме", "Бөбөктөр", "Үсөнгө", "Койчунун баласы" жана анын чыгармачылыгында өз алдынча педагогикалык циклдүү түзүүчү башка ырларында айтылат.

Алымкул Үсөнбаевдин көптөгөн чыгармалары мектепке даректелген. Аларда эл үчүн билим берүүнүн мааниси жөнүндө сөз болот. "Тилегим" деген ырында акын балдарга мектеп гана келечек үчүн жол ачарын, окуу гана алардын адам болушуна жардамдашарын айтат.

Балдарга арналган чыгармаларынын ичинен эң көлөмдүүсү жана кыйла тарбиялык мааниге ээ болгону "Бир айылдын балдары" аттуу ыры болуп эсептелет. Ал төрт баптан турат, анын ар бири айылдык балдардын жашоосун, алардын жасаган иштерин жана кызыккан нерселерин, чоңдорун аткарган жумуштарына аралашканын, ата-энелери менен болгон мамилесин баяндайт.

Балдардын жашоосунун ачык поэтикалык баяндалышы акындын насааттары, кеңештери жана тарбия менен билим берүү аркылуу рухий өркүндөөгө болгон чакырыгы менен коштолот.

Кыргыз элинин педагогикасынын тарыхында Алымкул Үсөнбаевдин насаат түрүндөгү жомоктору менен тамсилдерине белгилүү орун берүү керек. Алар балдардын адабий окуусунун предметин түзөт ("Сагызган", "Жолборс минген киши", "Жунусбай мерген", "Байкобул абышка"). Алар адеп-ахлактык жүрүм-турумдун сабактарын үйрөтөт, ач көздүктү, эки жүздүүлүктү, коркоктукуту, кекирейгендикти ж.б. терс көрүнүштөрдү айыптайт.

Алымкул Үсөнбаевдин көркөм мурастары, анын атайын балдар үчүн түзгөн ырлары, поэмалары, жомоктору, дастандары поэзияга болгон кызыгууну ойготот, окурмандардын аң-сезимине келтирилгис из калтырат, аларга төкмөлүк өнөрдү ачып берет, акындын талантына болгон суктанычты жана таазимди (урматтоону) жаратат.

Ошентип, кыргыз акындарынын чыгармалары мурда басма сөздүн, театрдын, телекөрсөтүүнүн, радионун жана кинонун ролун аткарып, кыргыз элине билим жана тарбия берүүнүн өз алдынча энциклопедиясы болгон. Акындар эң сонун адеп-ахлактык сапаттарды ачып беришкен, адамдагы терс мүнөздөрдү жашырбастан ачып беришкен, өз мезгилинин демократиялык жана гуманисттик идеяларын туюнтушкан.

Акындар поэзиясы тарбия берүү жөнүндөгү элдик түшүнүктү тандап алган, ал улууну урматтоого, кичүүнү сыйлоого, абийирди сактоого, элге кызмат кылууга жана Ата Мекенди сүйүүгө үйрөтөт. Ал өзүнүн гуманисттик багыты, келечекке болгон ишеними, башталган ишти бүтүрүүгө, кетирген каталарды жана кемчиликтерди өз учурунда моюнга алып, жоюуга, жекече сапаттарды калыптандырууга болгон чакырыгы менен күчтүү. Анын зор педагогикалык мааниси мына ушунда.

4-§. XX КЫЛЫМДЫН БАШТАЛЫШЫНДАГЫ АГАРТУУ. КЫРГЫЗ АЙЫЛДАРЫНДАГЫ АЛГАЧКЫ МЕКТЕПТЕР, МЕДРЕСЕЛЕР

Кыргызстандын коомдук турмушунда болуп өткөн процесстер, өзгөчө ал Россияга кошулгандан кийин, агартуу тармагына да тиешелүү болгон. Падыша өкмөтүнүн консервативдүү агартуучулук саясатына карабастан, Кыргызстанда орус жана жергиликтүү эл үчүн мектептер тармагы өскөн, алардагы окуучулардын саны көбөйгөн. Ошол мезгилдеги элге билим берүүнүн мүнөздүү өзгөчөлүгү болуп түрдүү типтеги мектептердин пайда болушу жана андан ары дагы көбөйүшү болгон.

Жогоруда белгиленгендей, бардык Орто Азия жана Казакстандын аймагында ошол мезгилдердеги элге билим берүү тармагында мектептер системасы иштеп, ага эски жана жаңы усулдагы мусулман мектептери менен медреселер; жергиликтүү эл үчүн орус улуттук мектептери (2-3 жылдык окутуу курсу бар алгачкы окутуунун айылдык жана чоңдор мектептери, балдар жана кыздарды чогуу окутуу үчүн бир класстуу жана эки класстуу орус-жергиликтүү мектептери), орус калкы үчүн башталгыч окуу жайлары, балдар, кыздар чогуу окутуу үчүн Эл агартуу министрлигинин бир класстуу жана эки класстуу окуу жайлары, казначейство-чиркөө приход мектептери, жогорку, башталгыч эркектер, аялдар жана аралаш окуу жайы, орто окуу жайлары (эркектер, аялдар прогимназиялары жана гимназиялар, реалдуу окуу жайлар), кесиптик окуу жайлары (айыл чарба, кол өнөрчүлүк, педагогикалык) кирген.

Орто Азия жана Казакстанда, жогоруда белгилегендей, крайдын байыркы окуу жайлары болуп эсептелген мусулман мектептери жана медреселер иштеген. Мектептер башталгыч окуу жайы ка-

тары шаарларда, айыл-кыштактарда болгон. Аларда, эреже катары, белгиленген окуу планы, программасы, окуу китептери болгон эмес. Окуу куралы болуп Куран жана араб тилиндеги башка диний китептер кызмат кылган. Сабаттуулукка окутуу менен катар эле мектептер диний адеп-ахлактык тарбия жүргүзүшкөн. Аларда эне тили окутулган эмес. Окутуу араб тилинде, муунга бөлүп окуу ыкмасында, ар бир окуучу менен жекече жүргүзүлгөн. Түркстан крайында кыздар үчүн көп сандагы мектептер пайда болуп, мында көбүнчө дин адамдарынын жана соодаргерлердин балдары окушкан. Мугалимдердин үйүн мектеп катары пайдаланган учурлар да болгон. Кыз-келиндер мектебинде, диний текстерди окугандан башка, поэзияны да үйрөнүшкөн.

Медресе - орто жана жогорку мектеп болгон, мында диний - юридикалык билим берген, классикалык адабияттар да окутулган. Медреседе окуу мөөнөтү белгиленген эмес. Бул мектептердин көп бөлүгү шаардагы жана ири диний борборлордогу мечиттердин алдында жайгашкан.

Кыргызстанда Октябрь революциясына чейинки типтүү мектептер болуп башталгыч конфессионалдык мектептер эсептелген, мында молдо балдарды мусулман динине окуткан. Мисалы, 1892-1900-жылдары азыркы Кемин районунун аймагында ушул багыттагы 7 мектеп болгон. Түркстан генерал-губернаторлугунун канцеляриясынын маалыматы боюнча 1909-ж. Бишкек уездинде 14 мектеп (715 окуучу окуган), Пржевальск уездинде - 11, ал эми диндин таасири күчтүү болгон Кыргызстандын түшүгүндө 169 мектеп болгон.

Көчмөн кыргыздарда адатта мектептердин туруктуу орду болгон эмес, сабак боз үйлөрдө жана ачык жерде өткөрүлгөн. Ошондуктан Түркстан крайынын администрациясы мектептердин санын так аныктоодон кыйналышкан, аларга дайыма эле маани беришкен эмес, анткени аларды туруктуу иштеген мектептер деп эсептешкен эмес.

Туруктуу иштеген мектептер негизинен Кыргызстандын түштүгүндөгү өзбек калкы көп болгон жерде жана исламдын салттары кыйла күчтүү болгон жерлерде, ал эми түндүктө болсо - Токмок, Пишпек жана Пржевальск шаарларында болгон. Эгерде 1883-жылдагы маалымат алсак, Ош уездинде 391 окуучу окуган 41 мектеп болсо, 1914-ж. бул жерде 3170 окуучусу бар 229 мектеп болгон (анын 332 кыз-келиндер үчүн болуп, 511 окуучу окуган). Кыргызстандын түндүгүндөгү Пишпек жана Пржевальск уездинин отурукташкан элдеринде 1910-ж. 1215 окуучулуу 30 мектеп болгон (анын ичинде алтоо кыз-келиндер үчүн болуп, 200 окуучу окуган).

*Измайлов А.Э. Просвещение в республиках Советского Востока. - М.:Педагогика, 1973. - 29-б.

Мектептин саны акырындык менен көбөйө берген. Мисалы, 1913-ж. 1-январында Пишпек уездинин 109,2 миң адамы бар 21 кыргыз болуштугунда 59 мектеп болгон, мында 1182 уул бала, 131 кыз окуган, Пржевальск уездинин 104 миң адамдуу 28 болуштугунда 128 мектеп болуп, анда 2276 уул бала жана 42 кыз бала окуган.

Мектептердин мугалимдери үчүн белгилүү бир билим берүү укугун чектөө болгон эмес. Көпчүлүк учурда мугалимдердин ролун жергиликтүү мечиттин молдосу же анын жардамчысы аткарып, балдарды араб алфавитине, диний мазмундагы китеп окуганга үйрөтүшкөн.

Мектептерде башталгыч окутуу жана тарбия берүү боюнча усулдук колдонмолор болгон эмес, салттуу, эмпирикалык жактан иштелип чыккан сабактардын схемасы артыкчылыкка ээ болгон. Дене жана эстетикалык тарбия боюнча иш жүргүзүлгөн эмес, бирок салттуу мусулман моралынын духундагы адептик тарбия берүүгө чоң көңүл бурулган.

Мектептерде окутуу Курандын араб тилиндеги “жазылышы” менен тааныштыруудан башталган, андан кийин тажик же түрк тилиндеги башка диний китептер окутулган. Адегенде жаңы келген бала үчүн ислам негизги деп эсептелген. Курандан бир нече майда сүрөөлөрдү жаттаган. Андан кийин араб алфавитинин тамгалары үйрөтүлгөн. Тамгалардын аталыштарын жаттагандан кийин балдар “курандын жазуусунда” колдонулган тамга үстүндөгү жана тамга астындагы белгилерди (харакаттарды) үйрөнүшкөн.

Муунга бөлүү усулу менен окуу көп убакытты да, күчтү да талап кылган. Аң-сезимдүү түрдө муундагы тыбыштарды бириктирүүнүн ордуна, окуучулар сөздөгү муундарды бириктирип, мугалимди көп жолу кайталоо менен бир катар көнүгүүлөрдүн маанисин түшүнбөй эле жатташкан, анын айрым жерлерин өмүр бою эстеп калышкан.

Толук куранды акырындык менен окушкан. Ал жумасына эки-үч жолу башка диний китептерге кошумча катары окулган. Куранды өз алдынча окуу окуучулардын сөз кайтарбай аткаруу милдетине кирген. Алар Курандын сүрөөлөрүн жатташкан. Куранды үн чыгарып жана таасирдүү окуй билген бала менен мугалим да, ата-эне да сыймыктанган.

Мектептерде арифметикалык курсу окутулган. Көбүнчө оозеки, кээде гана жазуу жүзүндө эсептешкен. Эсептөө негизинен бүтүн сандар менен гана жүргүзүлгөн.

XX кылымда Кыргызстандын аймагында мусулман дининин таасири айрыкча түштүк бөлүгүндө күчтүү болгон. Ошондой эле ал

*История Киргизской ССР. (С древнейших времен до наших дней). - В 5 т. - Т. 2. Добровольное вхождение Киргизии в состав России и его прогрессивные последствия. - Ф.: Кыргызстан, 1986, - 239-б.

жерде медресе жогорулатылган мектептин тиби түрүндө болсо, түндүктө медресе кыйла примитивдүү мүнөзгө ээ болгон. Андагы илимдин курсу тамга таануудан башталып, шаар мектептеринде берилген билимдердин деңгээлине араң гана жеткен, бирок бул курс шарияттын үзүндүлөрүн үйрөнүү менен аяктаган. Айылдар үчүн жөнөкөйлөтүлгөн профилдеги молдолор (имамдар) ушундайча даярдалган. Мусулман мектептеринин бул тиби билим берүү көлөмү боюнча мектептин варианттарынын бири катары эсептелет, айрым изилдөөчүлөр аны жыл бою иштөөчү мектептер деп эсептешет (кыштоодогу жана жайлоодогу сезондук мектептерден айырмаланат). Бирок, көчмөн эл мындай мектептерди бары бир “Медресе” деп аташкан, анын окуучулары мектептин жатаканасында жашаган (бул медресе үчүн мүнөздүү) жана мектептердин окуучуларына караганда жаш курактары боюнча улуу болгон. Көчмөн райондордо бир нече ири медреселер пайда болуп, аны суфий жетекчилери-эшендер - миссионердик максатта уюштурушкан. XVIII-XIX кылымдагы айрым суфий медреселери исламды үгүттөөчүлөрдү тарбиялоочу мурдагы медреселердей эле кыйла татаал режымдүү жабык типтеги окуу жайларына жакындаган.

XIX кылымдын акырында Крымдын, Поволжьенин, Казакстандын жана Орто Азиянын түрк тилдүү элдеринин буржуазиялык элементтеринин чөйрөсүндө жаңы реформалык агым пайда болгон. Ал исламдын эски диний идеологиясынын ичинен жаралган.

Күрөш процессинде эки лагерь пайда болгон: кадимисттер жана жадисттер.

Кадимизмдин (“кадим” араб сөзү - эски, байыркы дегенди билдирет) жактоочулары эски усулдагы мектепти - окутуунун мазмунун жана усулу мурдагыдай эле болгон мектепти коргошкон. Жадисттер (“жадид” араб сөзү, жаңы дегенди билдирет) мусулман буржуазиясынын жаңы өкүлү болуу менен эски мектеп машинасын жаңы шартка ыңгайлаштырууга умтулушкан. Алар жаңы усулдагы (“усули-жадид”) деп аталган мектептин жактоочулары болушкан жана окутуунун диний мазмунун өзгөртпөстөн эле, мектептин окуу планына айрым граждандык сабактарды кошууну талап кылышкан. 1910-ж. Эл агартуу министрлигине берилген “Россиядагы жогорку жана төмөнкү мусулман мектептерин (мектептерди жана медреселерди) өзгөртүп түзүү жөнүндөгү катта” (автору белгисиз), төмөнкүлөр сунуш кылынган:

1. Мусулман мектептерин жаңы окуу пландарын жана программаларын (алар мурда болгон эмес) киргизүү аркылуу бир түргө келтирүү.

2. Окуу планына арифметика, география, табият тануу, азыркы мезгилдин талаптарына ылайык орустун жана тарых сыяктуу жалпы билим берүүчү сабактарды киргизүү менен таза диний мусулман мектебин жалпы билим берүүчү мектепке айландыруу.

3. Билим чектелген, сабатсыз фанатик молдолорду тиешелүү билими бар мугалимдер менен алмаштыруу.

4. Мектептерде жана медреселер колдонулган байыркы муунга бөлүп, эжелеп окуу ыкмасынын ордуна жаңы, натыйжалуу - үн чыгарып окуу ыкмасын киргизүү.

5. Мектепти жана медреселерди бүтүрүүчүлөр үчүн сыноо уюштуруу, бүткөндөргө тиешелүү күбөлүк берүү жана жеңилдетилген аскердик мөөнөт өтөөгө укук берүү.

6. Мусулман мектептерине байкоо жүргүзүүнү инспекторлерге да эмес, мусулман дин кызматкерлерине да эмес, мусулмандардан шайланган ардактуу атуулга (ал округ башчысына баш иет) ишенүү керек*. Мектепти зарыл болгон окуу куралдары жана шаймандары менен жабдуу, ал эми мугалимдерди туруктуу эмгек акы менен камсыз кылуу сунуш кылынган.

Падышачылык өкмөт бийликтин көз карашында жадисттерди мусулман мектептерин улутташтыруу менен байланыштырып, жадисттердин кыймылын толук колдогон эмес. Бирок, ага карабастан жаңы усулдагы мектептер жагдайында бир катар чектөөлөр кабыл алынган, алар XIX кылымдын акырында Орто Азия менен Казакстандын бүткүл аймагында, өзгөчө Самарканд менен Бухарада активдүү ачыла баштаган.

Жаңы усулдагы мектептердин жана медреселердин пайда болушу жаңы окуу адабияттарына болгон талапты пайда кылган. Алиппе, окуу китеби, арифметика, тарых, география, табият таануу жана башкалар боюнча окуу китептери жазыла баштаган. Эне тилди окутуу, мисалга алсак, Өзбекстанда С.Сандазисовдун “Баштоочу мугалим” (Ташкент, 1901) жана Г.Калининдин “Экинчи мугалим” (Ташкент, 1902); Казакстанда алиппелер боюнча З.Ергалиевдин “Казак алиппеси” (Казань, 1910), М.Нурбаевдин “Казак алиппеси” (Уфа, 1910), К.Сыгралиндин “Алиппе” (Казань, 1913), ошондой эле И.Алтынсариндин “Мактубат” (“Жазуу”) (Санкт-Петербург, 1889) китептери боюнча жүргүзүлгөн.

Кыргызстанда жадисттердин идеялары абдан эле жаш болсо да улуттук буржуазиянын чөйрөсүнө кире баштаган.

Жадисттердин таасири менен Кыргызстандын аймагында төрт жаңы усулдагы мектеп уюштурулган: Пишпек шаарында “мадраса-и-Иштидад”, Токмок шаарында “мадрас-и-Икбалия”, Чоң-Кемин өрөөнүндө “мадраса-и-Шабдания” (Шар-Суу айылы, азыркы Чоң-Кемин; мектеп 1908-ж. аны ачкан ири манап Шабдан Жантаевдин ысымы менен аталган) жана Пржевальск шаарындагы И.Гаспиринский атындагы мектеп.

* Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР: (Конец XIX - начало XX вв.) / Под ред. Э.Д.Дюпрова ж. б. - М.: Педагогика, 1991, - 138-б.

Бул мектептердеги бир жумалык сабак (жүгү) 25 саатты түзгөн; анын 20сы Куранды үйрөнүүгө, мусулмандардын ыйык тарыхын жана дин менен байланышкан башка китептерди окуганга, ал эми 5 саат, б.а., окуу мезгилинин 20% - арифметика, география ж.б. жалпы билим берүүчү сабактарды окуганга бөлүнгөн.

XIX кылымдын аягы - XX кылымдын башында Орто Азия жана Казакстанда орус-улуттук мектептердин саны өскөнү байкалган. Бул мектептердин өзгөчөлүгү болуп алгачкы окутуу орус тилинде жүргүзүлгөнү, билим берүүнүн мазмунуна маданий-адабий улуттук жана край таануу материалдарынын киргизилиши болуп эсептелет.

XIX кылымдын 90-жылдарында мындай мектептер (алар орус-жергиликтүү мектептери деп аталган) Кыргызстанда да ачыла баштаган. Бул мектептердин максаты орусча окуганга, жазганга жана эсептегенге үйрөнүү аркылуу жергиликтүү элдин айрым бөлүктөрүн орустар менен жакындаштыруу болуп эсептелген.

Кыргызстандагы биринчи орус-жергиликтүү мектеби (Жети-Суу обзорунун 1882-89-жылдардагы маалыматы боюнча) 1885-ж. Токмок уездинин Каракундүз айылында ачылган; анда 23 уул бала, анын ичинде 20 дунган жана 3 кыргыз окуган. Андан кийин 1887-ж. орус-жергиликтүү мектеби Ош шаарында ачылган. Кийинчерээк ал Кыргызстандагы ушундай мектептердин ичинен эң мыктыларынын бири болуп калган.

Жергиликтүү элдин орус-жергиликтүү мектептерге болгон ишенбөөчүлүгүн четтетүү максатында, ага мусулман динин окутууга уруксат берилген. Орус-жергиликтүү мектептеринде молдолордун болушу бул мектепке жергиликтүү улуттардын балдарын тартууда чоң мааниге ээ болгон.

Орус-жергиликтүү мектептериндеги окуу процессин уюштуруунун негизги формасы класстык-сабак системасы болгон. Окуу сабактарын мугалимдер окуучулар менен аңгемелешүү формасында жүргүзүшкөн.

Окуу китеби жана окуу куралдары катары көрүнүктүү түркстан педагогу С.М.Граменецкий ж.б. иштеп чыккан "Окуу китеби", "Орус жазуу эрежелеринин негизги эрежелери" жана «Арифметика окуу китептери» колдонулган.

Адегенде орус тили жана арифметика боюнча сабак, андан кийин дин илими боюнча молдолор сабак өтүшкөн.

Орус-жергиликтүү мектептеринде орус тилин жана арифметиканы окутуу негизинен күткөн натыйжаны бербегенин белгилөө керек. Орус-жергиликтүү мектептери кандайдыр бир деңгээлде анын уюштуруучуларынын үмүтүн акташкан эмес. Бир катар жылдардын ичинде бул мектептердин айрымдары жабылган, көптөгөн окуучулар окубай калган.

Орус-жергиликтүү мектептердин иштеринин жакшы жүрбөгөндүгүнүн бир себеби, мусулман дин кызматчылары элдин диний сезимдерин козгоо менен бул мектептерге каршы, дегеле орус тилин үйрөнүүгө каршы үгүт-насыят иштерин жүргүзүшкөн. Ошондуктан мусулман калкы өз балдарын бул мектептерге бергилери келген эмес. Көптөгөн оокаттуу дыйкандар өз балдарын мектепке бергенден баш тартышкан жана бул максатта кедейлердин балдарын жалдаганы белгилүү. Мектептер өзгөчө белгилүүлүккө ээ болгон эмес жана ошондуктан мындай мектептер элдин өзүнүн каражатына гана кармалып турган. Мындай мектептерди уюштуруу үчүн жергиликтүү кыргыз калкынын жыл сайын чогултулган каражат 50 миң сомдон ашканын айтуу жетиштүү. Ал түгүл официалдуу эмес мектеп салыгы болгон (мектеп - пул), аны көбүнчө элден күч менен чогултууга туура келген, анткени мамлекет мындай мектептерди өз эсебинен кармоого күчү жеткен эмес.

Бирок Орус-жергиликтүү мектептери өз кемчиликтери менен катар эле белгилүү прогрессивдүү ролго да ээ болгон: бул мектептердин идеялары жергиликтүү элдин социалдык-маданий жана тарбия берүү чөйрөсүнө терең кирген. Түрдүү улуттардын балдарын чогуу окутууну жана тарбиялоону уюштуруудагы, Орус-улуттук жана улуттук-орус кош тилдүүлүгүн, улуттар аралык байланыштарды жана мамилелерди өнүктүрүүдөгү бул мектептердин салттары өзүнүн маанисин эч качан жоготпой турган баалуулукка ээ. Алардын пайда болушу менен бул жерде мурда үстөмдүк кылган жана жаңы шартка көнүүгө аргасыз кылуучу конфессионалдык мектептердин таасири чектеле баштаган, же болбосо билим берүүнүн жаңыдан пайда болгон кыйла прогрессивдүү системасы менен конкуренция башталган. Клерикалдар жергиликтүү эл ичинде өз позицияларын сактоо үчүн мектептер менен медреселердеги өз позицияларын сактоо үчүн мектептер менен медреселердеги окутуунун түзүлүшү менен мазмунун түп-тамырынан модернизациялоого аргасыз болушкан. Бул мектептер Кыргызстандын түпкүлүктүү элинин белгилүү бөлүгүн орус тили жана орус тилиндеги илимий адабияттар менен таанышууга мүмкүнчүлүк берген жана сабаттуулугунун өсүшүнө көмөктөшкөн. Орто Азия жана Казакстан Россиянын курамына киргенден кийин орус эли үчүн мектеп ачуу зарылдыгы пайда боло баштаган.

Барыдан мурда орус адамдарынын көбөйүшү менен айыл мектептеринин саны кескин өскөн. Ошондой болсо да көп айылдарда али мектеп болгон эмес. Орус элине билим берүүдөгү көрүнүктүү орунду жергиликтүү чиркөө мектептери ээлеген. Бул көбүнчө үч жылдык сабат ачуу мектептери гана болгон. Башкалардан мыкты мектеп болуп - казачество уюштурган мектептер эсептелген. Ал мектептер жалпы билим берүүчү мектептер менен катар эле аскердик даярдык да берген.

Кыргызстанда, ал Россиянын курамына киргенден кийин, орус калкы үчүн да мектептер тармагы уюштурулган. Бүткүл Орто Азиядагыдай эле бул жерде аталган типтеги мектептер менен катар эле жашоонун шартына жана коомдук абалга жараша орусстар үчүн эки түрдөгү окуу жайы ачылган: биринчи тиби - карапайым орус калкынын балдары үчүн болуп, элементардык билим берген, ал эми экинчи тиби - чиновниктердин, көпөстөрдүн ж.б. артыкчылыкка ээ болгон адамдардын балдары үчүн болуп, жалпы гимназиялык билим берген.

Кыргызстандын аймагындагы биринчи орус башталгыч мектеби 1874-ж. Каракол шаарында ачылган. Мындай мектептер андан кийин Ошто, Пишпекте, Токмокто да пайда болгон.

Жогорудатылган типтеги мектептер өткөн жүз жылдыктын акырында гана Каракол, Пишпек шаарларында уюштурулган. Бул төрт же алты класстык окууга эсептелген алгачкы гимназиялар болгон. XX кылымдын башталышына чейин Кыргызстанда орто мектеп болгон эмес. Кыргызстандын бүткүл аймагындагы бирден бир эркектер гимназиясы 1910-ж. Пишпекте ачылган, 1914-ж. мында 100 адам окуган. Ошол эле жылы азыркы Кыргызстандын аймагында 864 миң калк жашап, окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн жалпы билим берүүчү 107 мектеп болгон, мында 7641 адам окуган, анын ичинде кыргыз балдарынын саны 574 болгон*.

Ошол жылдардагы өзгөчө проблема мугалим кадрларын даярдоо болгон. Бүткүл Түркстан крайында 1916-ж. бардыгы үч педагогикалык окуу жайы болгон. Алар: 1879-ж. түзүлгөн Түркстан мугалимдер семинариясы; 1913-ж. ачылган Түркстан мугалимдер институту, бирок Түркстан мугалимдер институту бир да бүтүрүүчү чыгарганга үлгүрбөй 1917-ж. жабылып калган; ал эми Түркстан мугалимдер семинариясы 25 жылдын ичинде (1879-1904) 254 адам, анын ичинде 39 “жергиликтүү” адам бүтүргөн, бирок алардын ичинде бир да кыргыз болгон эмес. Андан кийинки 10 жылда да (1904-1914) семинарияны дагы 201 адам, анын ичинде 14 “жергиликтүү” бүтүргөн, бирок алардын ичинде дагы эле бир да кыргыз болгон эмес.

Ташкенттеги мугалимдер семинариясын 1896-жылдан 1902-жылга чейин бир гана өзбек, ал эми 1908-ж. 3 түркмөн бүтүргөн*.

Бул педагогикалык окуу жайлары тилекке каршы, мугалимдерди даярдоонун саны боюнча эле эмес, сапаты боюнча да крайдын минималдык талаптарын да канааттандыра алган эмес.

* Антология педагогической мысли Киргизской ССР /Сост. А.И.Акулова, - М.: Педагогика, 1988, - 17-б.

* Измайлов А.Э. Просвещение в республиках Советского Востока. - М.: Педагогика, 1973, 61-б.

Өзгөчө маселе - бул Кыргызстандагы педагогикалык басма сөз. Тилекке каршы, биз Кыргызстандын аймагында революцияга чейин мезгилдүү педагогикалык адабият чыгарылганы жөнүндө маалымат таба алганыбыз жок. Кыйла көп сандагы педагогикалык макалаларды 1888-1905-ж. Омскиде чыгарылган “Кыргыз талаа газетасынан” жолуктурууга болот. Бул газета негизинен Казакстандын эли үчүн арналса да, бир катар макалалары казак менен кыргыздардын турмуш-тиричилигинин окшоштугунан, Кыргызстан үчүн да кызыкчылыкты пайда кылган. Газетага жаңы мектептердин ачылышы, анда окуганды калоочулар, мугалимдерди колдоо боюнча жекече демилгелер жөнүндө маалыматтар жарыяланып турган. Газетанын өзгөчө камкордугунун предмети болуп жаңы типтеги окуу мекемелерин, жекече алганда айыл чарба мектебин, темир жол, кол өнөрчүлөрдүн техникалык окуу жайын ж. б. кесиптерди жайылтуу болгон. Ошол мезгилде газетага элдик педагогиканын тажрыйбалары да басылып турган. (Мисалы, “Кыргыз балдарын тарбиялоо жөнүндө аңгемелешүүлөр” деген О. Алжановдун макаласы, 1889, №13)*.

Ошентип, XIX кылымдын акыры XX кылымдын башында Кыргызстанда элге билим берүү системасы түптөлө баштаган, белгилүү кемчиликтерине жана өзүнүн жетилбегендигине карабастан ал кандайдыр бир деңгээлде жергиликтүү элдин да, келгин калктын да билим алууга болгон талаптарын канааттандырган.

VI БАП БОЮНЧА ӨЗ АЛДЫНЧА ИШТӨӨ ҮЧҮН ҮЧҮН НЕГИЗГИ БАГЫТТАР

1. Чыгыш элдеринин колонияга айланганга чейинки билим берүү системаларынын мүнөздүү белгилерин атагыла.
2. Орус мамлекетинин Түркстан өрөөнүндөгү мектептерге мамилеси кандай болгон?
3. Орто Азия жана Казакстандагы мектептердин негизги түрлөрүн атап өткүлө.
4. Эмне үчүн Калыгул, Арстанбек, Молдо Кылычты ж.б., “заманчылар” деп айтабыз?
5. Заманчы-акындардын жана элдик тарбиянын методдорунун ортосунда кандай байланыштар бар?
6. Элдик акындардын чыгармаларынын тарбиялык идеясын аныктагыла.

* Калимова С. Киргизская степная газета (1888-1905). Педагогические публикации на ее страницах. //Вестник /Хабарилысы/. - Ежемесячная газета Каз ГПУ им. Абая, 1991, 1 ноября.

ӨЗ АЛДЫНЧА ИШТӨӨ ҮЧҮН АДАБИЯТТАР

1. Айтмамбетов Д. Культура кыргызского народа во второй половине XIX - начале XX вв. - Ф., 1967.
2. Антология педагогической мысли Киргизской ССР/Сост. А. И. Акулова. - М.: Педагогика, 1998.
3. Бартольд В. В. Киргизы: (Исторический очерк). - Фрунзе, 1927.
4. Борисенков В. П. Народное образование и педагогическая мысль в освободившихся странах Африки: (Традиции и современность). - М.: Провещение, 1967.
5. Газиева А. Курманжан датка – некоронованная царица Алая. – Б., 1991.
6. Имаева Н.И. Идеи воспитания в наследии Токтогула Сатылганова. – Ф., 1971.
7. Из истории социально-философской мысли народов Востока. - Ф., 1989.
8. История Киргизской ССР: (С древнейших времен до наших дней). - В5 т. - Ф., 1984.
9. История киргизской советской литературы. - М., 1970.
10. Калдыбаева А.Т. Элдик акындардын чыгармаларындагы тарбия маселелери. – Б., 2000.
11. Койчуманов Ж.И. Идеи воспитания в творческом наследии Тоголоко Молдо. – Ф., 1964.
12. Кыргыздар /Түзгөн К. Жусупов - Ф., 1991.
13. Мурас: Калыгул, Арстанбек, Молдо Кылыч, Жеңижок, Токтогул ж.б./ Түзгөн М. К. Абдылдаев. - Ф., 1990.
14. Общественно-философская мысль народов Средней Азии. - Бишкек, 1991.
15. Усенбаев К. Ормон кан. – Б., 1999.
16. Шабдан баатыр: Эпоха у мощность. – Б., 1999.

**XX КЫЛЫМДЫН 20-40-ЖЫЛДАРЫНДА
КЫРГЫЗСТАНДАГЫ ЭЛГЕ БИЛИМ БЕРҮҮ СИСТЕМАСЫ ЖА-
НА ПЕДАГОГИКАЛЫК ОЙЛОР**

**1-§. КЫРГЫЗСТАНДА УЛУТТУК МЕКТЕПТЕР СИСТЕМАСЫН
КАЛЫПТАНДЫРУУ. УЛУТТУК МУГАЛИМДЕР КАДРЛАРЫН
ДАЯРДОО ПРОБЛЕМАСЫНЫН ТЕНДЕНЦИЯСЫ
ЖАНА ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ**

1917-жылдагы Октябрь окуяларынан кийин Кыргызстанда бийликке В.И. Ленин жетектеген большевиктер партиясы келген. Алардын алдында революциянын программалык талаптарына жооп берүүчү мамлекеттик түзүлүштүн бир катар жаңы маселелери турган. Күн тартибинде жеңип чыккан партиянын таптык кызыкчылыгы-на жана анын багытына туура келүүчү билим берүү системасын түзүү маселеси коюлган.

Большевиктер партиясынын программалык документтеринде элге билим берүү тармагына тиешелүү болгон төмөнкүдөй биринчи кезектеги милдеттер бөлүнүп көрсөтүлгөн:

1. 17 жашка чейинки бардык балдар (уул балдар жана кыздар) үчүн бекер жана милдеттүү түрдө жалпы жана политехникалык (өндүрүштүн бардык негизги тармактары менен теориялык жана практика жүзүндө тааныштыруучу) билим берүү.

2. Аялдарга азаттык жана коомдук тарбия берүүнү жакшыртуу максатында мектепке чейинки мекемелер тармагын (бешик үйлөрдү, бакчаларды ж.б.) түзүү.

3. Балдарды жана кыздарды чогуу окутуу менен эне тилинде окуткан бирдиктүү эмгектик мектептердин принциптерин толук ишке ашыруу. Мындай мектеп граждандык болуп, кандайдыр бир диний таасирден эркин, окутууну коомдук-өндүрүштүк менен тыгыз байланышта жүргүзгөн, коммунисттик коомдун ар тараптуу өнүккөн мүчөсүн даярдаган.

4. Бардык окуучуларды мамлекеттин эсебинен тамак-аш, кийим-кече, бут кийим жана окуу куралдары менен камсыз кылуу.

5. Коммунизмдин идеяларына берилген эл агартуу кызмат-керлеринин жаңы кадрларын даярдоо.

6. Эмгекчи элди агартууну өнүктүрүү ишине активдүү катышууга тартуу, элге билим берүү кеңештерин өнүктүрүү, сабаттууларды мобилизациялоо ж.б.

7. Жумушчулар менен дыйкандардын өзгөчө билим алууларына жана өзүн өзү өнүктүрүүлөрүнө ар тараптуу мамлекеттик жардам көрсөтүү (мектептен сырткары билим берүү ме-

кемелеринин тармагын түзүү: китепкана, чондор үчүн мектеп, элдик үйлөр жана университеттер, курстар, лекциялар, кинематографтар, студиялар ж.б.у.с.).

8. Жалпы педагогикалык билим берүүгө байланыштуу 17 жаштан жогорку кесиптик билим берүүнү кеңири жайылтуу*.

Бул программалык жоболорго ылайык элге билим берүү системасы Кыргызстанда да өнүккөн. Бардык советтик республикалар сыяктуу эле, мында маданий революцияны ишке ашыруу максатында курстар салтанаттуу түрдө ачылган.

1918-ж. мартта Түркстан крайында Эл агартуу комиссариаты, ал эми Советтердин алдында - элге билим берүү бөлүмдөрү уюштурулган. Кыргызстанда алар адегенде Пишпекте, Токмокто, Пржевальскиде, Нарында, Ошто, Жалал-Абадда түзүлгөн.

Кыргызстандагы эл агартуунун татаал жана маанилүү маселелеринин бири - сабатсыздыкты жоюу болгон. 1920-ж. 17-сентябрда "РСФСР калкынын сабатсыздыгын жоюу жөнүндө" деген Декретине ылайык Түркстан Республикаларынын Эл комиссарлар совети "Түркстан Республикаларынын калкынын сабатсыздыкты жоюу боюнча мектептер иштей баштаган. Миңдеген чоң адамдар партага отурушкан, күндүзү, жумуш аяктагандан кийин кечкисин да окушкан, кыска мөөнөттө тамга тааныганга аракеттенишкен. Бул чындыгында эле керектүү жана маанилүү иш ошол татаал мезгилдин рухуна жооп берүүчү "Бардык чаралар, бардык күч Түркстан сабатсыздыгы менен болгон күрөшкө!", "Сабатсыздыкты жеңбиз - чарбаны кеңейтебиз жана жакшыртабыз", "Дыйкан, эсинде болсун, сен сабаттуу болушң жана кыштактык, болуштук аткаруу комитеттеринен өз ордунду ээлешиң керек!", "Дыйкан, Сага "Кошчу" союзу берген бардык мектептерди толтур" ж.б. идеологиялык сыноодон өткөн ураандар астында өткөрүлгөн митингдер менен коштолгон.

Орто Азиянын жазуусунун латын алфавитине өтүшү бир катар себептерге, анын ичинен сабатсыздыкты жоюуну тездетүүгө негизделген.

Кыргызстандагы маданий революция элдин сабатсыздыгын жоюу менен гана чектелсе, өз максатына жетпес эле, ал башка да көптөгөн маселелерди чечиши керек болучу. Алардын маанилүүсү болуп эски мектепти жана андагы окутуунун диний мазмунун сүрүп чыгаруу менен жаңы советтик мектепти ачуу болгон. Элдин совет бийлигин колдогон бөлүгү мындай башталышка абдан кубанган жана мектептерди ачууну суранышкан. Академик Измайлов А.Э. "Туташ сабатсыздыктан агартуунун туу чокусун карай" деген

* КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. - М.: Политиздат, 1970. 48-6.

китебинде бул жагдайлар боюнча бир катар кызыктуу фактыларды келтирген.

1918-ж. 11-декабрда мектеп ачуу жөнүндөгү өтүнүч менен элге билим берүү органдарына Байтик болушунун, 1919-ж. 13-январда - Чыгыш Сокулук болушунун, 1920-ж. 8-октябрда Багыш болушунун эли кайрылышкан. Тоолуу Суусамыр болуштугунун эли ушуга байланыштуу 1920-ж. 16-августта төмөнкүдөй токтом кабыл алышкан: "Ар мектепке мугалимдер үчүн жылуу үй бөдүп берүү, ар бир мугалимге ай сайын бир пуддан ун берүү, ал эми керек болгон учурда кызмат иштери боюнча баруу үчүн мингенге ат бөлүү".

Советтердин V крайлык съездинин токтомуна ылайык бардык жерде бирдиктүү жана жалпыга жеткиликтүү мектеп ачыла баштаган. Жергиликтүү улуттун өкүлдөрүнүн балдары улуттук же аралаш мектептерде окуй баштаганы чоң мааниге ээ болгон.

Мектептерди уюштурууга кеңири эл массасын тартуу үчүн жер жерлерде Элге билим берүү советтери түзүлгөн. Ага коомдук уюмдардын - профсоюздардын, горзавкомдордун, мугалимдер, ата-энелер кеңештеринин ж.б. өкүлдөрү кирген. Кыргызстанда биринчилерден болуп 1918-ж. 18-майда Пишпекте, 20-майда болсо элге билим берүү совети Ошто түзүлгөн. Андан ары Советтер Кыргызстандын башка шаарларында жана райондук борборлорунда пайда болгон.

Бул жылдарда мектепке материалдык жардам көрсөтүү боюнча белгилүү иштер жүргүзүлгөн. Мисалы, 1918-ж. Түркстан крайында билим берүүгө кеткен чыгым 17 млн. сомду түзгөн, анын ичинде түпкүлүктүү элдин балдары үчүн жаңы мектептерди уюштурууга 20 млн. сом бөлүнгөн.

Бул жылдары эне тилинде окуган түпкүлүктүү эл үчүн мектеп ачуу жөнүндөгү маселе өзгөчө курч коюлган. Ал жекече алганда 1918-жылдын августунда Пишпек уездинин биринчи кыргыздар съездинде атайын талкууланган. Съезд "мусулманчылык билим берүү жагында турган адамдар" уезддин болуштуктары боюнча мусулман мектеп-тери тармагын кенири өнүктүрүүгө киришти деп токтом кылган. Бардык жерлерде кыргыз мектептери ачыла баштаган.

Көчмөн кыргыз элинин балдарын окутууга өзгөчө көңүл бурулган. Түркстан Борбордук Аткаруу Комитетинин (БАК) президиуму 1920-ж. 2-февралда "Кытайдан келген Жети-Суулук качкын-кыргыздар жөнүндөгү" маселени карап, качкындардын балдарын мектеп-интернаттарга жайгаштыруу боюнча өзгөчө комиссия түзүүнү чечкен жана бул максатты ишке ашыруу үчүн 100 млн. сом бөлүп берген. Бул жылдары интернаты бар

* Измайлов А. Э. От сплошной неграмотности - к вершинам просвещения.

- Ф.: Мектеп, 1971, 20-21-б.

мектеп-коммуналары Кыргызстандын көчмөн райондорунда элге билим берүүнү уюштуруунун көнүмүшкө айланган жана максаттуу формасы болгон. Аталган мезгилде Кыргызстандын аймагында окуучулардын жалпы контингенти 807 болгон, 10 мектеп-коому жана интернат иштеген.

1919-жылга карата мектеп реформасы негизинен аяктаган, биринчи жана экинчи баскычтагы советтик бирдиктүү эмгек мектептери түзүлгөн. 1918-ж. сентябрда Пишпекте экинчи баскычтагы эки мектеп, биринчи баскычтагы он башталгыч мектеп (анын ичинде 5 татар жана 5 дунган мектеби), балдар үйүнүн алдындагы мектеп, айыл чарба жана кол өнөрчүлүк мектеби ачылган. Болуштуктарда биринчи баскычтагы 28 мектептин окуучулары окуй башташкан. Ошентип, Пишпек уездинде бардыгы 43 мектеп болгон, анда бардыгы болуп 155 мугалим иштеген.

Ушул жылы Ош шаарында 4 мектеп болгон: бирөө экинчи баскычтагы мектепке айландырылган жогорку башталгыч жана биринчи баскычтагы үч башталгыч (анын экөө өзбек) мектеп. Ош уездинин айылдарында биринчи баскычтагы 9 мектеп иштеген, анда уезддин айылдарында биринчи баскычтагы 9 мектеп иштеп, анда 36 мугалим окуткан. Мектептер Кыргызстандын башка уездеринде жана райондорунда да түзүлгөн.

20-жылдардын башталышында мугалим кадрларды, өзгөчө улуттук мугалимдерди даярдоо проблемасы курч коюлган. Советтик мугалимдерди тезирээк даярдоонун алгылыктуу формалары болуп Ташкентте жана Верныйда (Алма-Атада) уюштурулган кыска мөөнөттүү курстар болгон.

Кыргызстандын биринчи педагогикалык курстары 1919-ж. жайында Пишпекте жана Пржевальскийде ачылган. Пишпекте 6 айлык даярдоо курстары иштеп, аны бүтүргөндөр үчүн биринчи баскычтагы мектептерде иштөөгө укук берүүчү атайын күбөлүк тапшырылган. Башка мугалимдер үчүн да кыска мөөнөттөгү курстар иштеген.

Түркстан республикасында мектептик кызматчылары өтө жетишпегендигине байланыштуу алар аскердик кызматка чакыруудан бошотулган.

Жыл сайын түрдүү курстардан 250-300дөн адам өтүп турган. Орус мугалимдерин кайта даярдоо шаарлардагы ийримдик сабактар жана уездердеги педагогикалык конференциялар аркылуу жүргүзүлүп, мында түрдүү саясий, социалдык-экономикалык жана педагогикалык темада докладдар угулган.

Ошондой болсо да, мунун бардыгы квалификациялуу педагогикалык кадрларды даярдоону камсыз кыла алган эмес. Системалуу даярдоо өзгөчө кыргыз мугалимдерине керек болгон. Жогорку квалификациялуу улуттук кадрларды даярдоо үчүн туруктуу иштөөчү орто жана жогорку окуу жайларын түзүү зарылдыгы бышып жетилген. Ушул максатта 1920-ж. 1-октябрда Ташкентте Кыргыз-

казак крайлык агартуу институту ачылган. Кыргыз элинин ондогон педагогикалык өкүлдөрү бул окуу жайынан окуган. Алдыңкы педагогикалык тажрыйбаны үйрөнүү жана жалпылоо боюнча иштер жүргүзүлө баштаган. Мугалимдер съездери, конференциялары жүргүзүлгөн, биринчи усулдук ийримдер жана бирикмелер иштей баштаган.

1920-ж. октябрда Жети-Суу облоносу “Бирдиктүү эмгектик мектеп жөнүндөгү” жободо баяндалган принциптерди бардык мектептердин ишине киргизүү жөнүндө көрсөтмө берген. Иште жакшы ийгиликтерге жетишкен алгачкы мектептер пайда боло баштаган. Түркстан Республикасынын БАКы 1923-ж. Жети-Суу областынын мектептеринин иштеринин абалын билүү максатында педагогикалык экспедиция уюштурган. Экспедициянын мүчөлөрү Караколдогу Некрасов мектеби, ушул сөздүн толук маанисиндеги эмгектик мектеп экенин белгиленишкен. Ошол мезгилде Кыргызстандын алгачкы советтик мектептеринин мыкты мугалимдери төмөнкүлөр болгон: Э.Сүтичеров, Б.Шадыканов, А.Аралбаев, А.Н.Ливерко, М.Жаңыбаев, К.Карымбаев, М.С.Буйко, З.Кыдырбаев, У.Ахмадуллин, А.Рыскелдиев, Д.Шамгунов ж.б.

20-жылдардын башталышында элге билим берүү кызматкерлери мектептин окуу-материалдык базасын түзүү зарылдыгына байланыштуу орчундуу кыйынчылыктар менен кездешкен. Мектептерде көп учурда төмөнкүдөй картина байкалган: класста эч кандай жабдуу жок, парталардын ордуна жерге казык кагылып, ага балта менен жылмаланган доска түрдүү жыгачтар менен бекитилген. 1924-жылдагы Кыргызстандын Ревкомунун отчетунан көрүнгөндөй “айылдык мугалим жерге саман төшөп балдарды отургузуп, сабак өткөн”. Жергиликтүү шарттардын өзгөчөлүгүн эске алуу менен Түркстан республикасынын Киркомпросунун 1922-ж. зарылчылыгынан Башкы Вакуф башкармасы уюштурулган. Ал алгачкы учурда вакуф каражаттарынын эсебинен мектептерди материалдык жабдууда белгилүү мааниге ээ болгон*.

Бул жылдары мектеп үчүн имарат *маселеси* өзгөчө курч коюлган. Ошол мезгилдин таптык багытына ылайык байманалардын, кулактардын жана элдин оокаттуу башка катмарларынын үйлөрүн мектеп үчүн алуу кеңири колдонулган. Мисалы, Ош уездинин аткаруу комитети 1920-ж. 20-августта Давыдбаев байдын үйүн мектепке өткөрүп берүү жөнүндө чечим чыгарган. 1919-ж. мартта Канай болуштук аткаруу комитети ушул максатта чоң бай Өзбектин баласынын үйүн тартып алган. Атахан байдын

* Вакуф - мусулман мектеби, мечити ж.б. пайдасына кимдир бирөө мураска калтырган мүлк (адатта козголбос). Совет бийлигинин алгачкы жылдарында вакуф каражатынан мектептерди кармоого пайдаланылган.

тартып алынган үйүндө 1918-ж. кыргыз жарды-жалчыларынын балдары үчүн биринчи балдар үйү-интернат уюштурулган.

Жаш совет бийлиги агартуу ишинде региондун өзгөчөлүгүн эске алууга болгон далалатына карабастан, чыгыш турмушунун бардык эле жагдайлары көңүлгө алынган эмес. Мисалы, 1921-ж. 24-июнда Түркстан республикасынын БАКы калыңды жоюу жана никеге туруу жашын жогорулатуу жөнүндө декрет чыгарган. 1921-ж. 11-сентябрда Эл агартуу комиссариаттынын "Түпкүлүктүү улуттук мектептерде уул балдар менен кыз балдарды чогуу окутуу жана тарбиялоо жөнүндө" буйругу чыккан. Совет бийлигинин ушул жана ушул сыяктуу көптөгөн токтомдору менен иш-чаралары окутуу жана тарбиялоонун мурдагы салттуу формаларына карама-каршы болгон жана элдин айрым бөлүктөрү, өзгөчө мусулман салт-санаалары күчтүү болгон Кыргызстандын түштүк райондорунун эли аны каршылык көрсөтүү менен кабыл алышкан. Муну 30-жылдардын ортосуна чейин активдүү аракеттенген басмачылык кыймылы өз кызыкчылыгында пайдаланган.

Агартууну уюштуруудагы каталар жана кемчиликтер бул тармактагы оң натыйжаларды тосуп калбашы керек. Биринчиден, билим берүүнүн жалпыга милдеттүүлүгү камсыз кылынган. Сабаттуулукка элдин эң калың катмары аракеттенген, алар мурда бул жөнүндө кыялданыштары да мүмкүн эмес эле. Экинчиден, мурунку Россия империясынын чет жакаларында, анын ичинде Кыргызстанда билим берүү системасы өнүгө баштаган. Ал билим берүү процессине мурунку колониялардын элдерин тарткан. Натыйжада, салыштырмалуу кыска мөөнөттө, өлкөнүн эли жалпы сабаттуулукка жетишкен, түрдүү улуттук республикаларда жана региондордо билим берүүнү бирдейлөө жүргүзүлгөн.

Мисалы, 1921-жылга карата кыргыз мектептеринин саны гана Пишпек уездинде - 75 (5427 окуучу окуган), Пржевальск уездинде 50 (3520 окуучу), Нарын уездинде - 55 (3450 окуучу) болгон*.

Чыныгы билим берүүчү мектептер менен катар эле алгачкы кесиптик-техникалык багыттагы окуу-жайлары, алгачкы мектепке чейинки мекемелер пайда боло баштаган.

1924-ж. майда большевиктер партиясынын улуттук саясатын ишке ашыруу менен Түркстан партиясынын VIII съезди, андан кийин БК ВКП(б)нын Орто Азиялык бюросу Орто Азияны улуттук-мамлекеттик чек араларга бөлүштүрүү жөнүндө чечим кабыл алышкан. Адегенде Кыргыз автономиялуу областы түзүлгөн, андан кийин ал республикага айланган, булардын натыйжасында элге билим берүүнүн керектөөлөрүнө болгон мамлекеттик каражат бөлүү өскөн. Бул болсо мектептер тармагын кыйла кеңейтүүгө, алардын материалдык базасын чыңдоого, мектеп курулуштарын

* История Киргизской ССР. - Т. 11. Кн. первая. - Ф.: 1967, 209-6.

жайылтууга, окуучуларды окуу куралдары, окуу китептери ж.б. окуу шаймандары менен камсыз кылууну жакшыртууга, педагогикалык кадрларды даярдоонун деңгээлин, окуу-тарбия иштеринин сапатын жакшыртууга мүмкүнчүлүк түзгөн.

Эгер 1924-25-окуу жылында Кыргызстанда биринчи баскычтагы 465 мектеп, 9 интернат, экинчи баскычтагы 1 мектеп (орус) жана 1 кыргыз мектеби, 30 миңдей окуучу окуган айыл чарба багытындагы он жылдык мектептер иштесе, 1927-28-окуу жылында 543 мектеп, анын ичинде биринчи баскычтагы 504 мектеп, 12 жети жылдык, экинчи баскычтагы 3 мектеп, өспүрүмдөр үчүн 8 мектеп жана 13 балдар үйү иштеген. Мектептердин бардык түрүндө бардыгы 42,5 миң окуучу окуган. Мектепке чейинки мекемелер - балдар бакчалары жана балдар аянтчалары ачылган.

Улуттук-мамлекеттик чек ара бөлүнгөндөн кийин Кыргызстанда кесиптик-техникалык окуу жайлары, кесиптик-техникалык мектептер, техникумдар, тоо-өнөр жай окуу жайы, контор-соода окуу жайы, курулуш окуу жайы, акушердик курстар, кол өнөрчүлүк-ишкана мектептери ачыла баштаган. Ошентип, 1928-ж. республикада 16 техни-кум жана кесиптик мектеп, 27 түрдүү кыска мөөнөттүү курстар болуп, мындан миңден ашык окуучулар даярдыктан өтүшкөн.

Мектептерге кыргыз жана өзбек кыздары тартыла баштаган. Турмуш-тиричиликтин жана жашоо образынын өз алдынча өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен алар үчүн атайын жалпы билим берүүчү жана кесиптик-техникалык мектептер, түрдүү курстар ж. б. агартуу мекемелер ачылган.

Улуттук чек араларга бөлүнүү шартында кайрадан мугалимдерди даярдоо жана квалификациясын жогорулатуу (биринчи кезекте жергиликтүү элден) проблемасы курч коюлган.

1925-ж. ноябрда Фрунзеде биринчи педагогикалык окуу жайы кыргыз улуттук интеллигенция кадрларын даярдоонун очогу болуп калган. Кыргыз агартуу институту ачылган.

Окугандардын билим деңгээлдеринин өтө эле төмөндүгүн эске алуу менен институтта окуу мөөнөтү жети жыл болуп (3 даярдоо жана 4 негизги курс) белгиленген, алгачкы 140 адам кабыл алынган. Кирипрос 1928-ж. Республикалык педагогикалык техникум деп аты өзгөртүлүп, 1929-ж. ал алгачкы бүтүрүүчүлөрдү чыгарган. 1925-ж. педагогикалык техникум Ошто да уюштурулуп, Ош жана Жалал-Абад округдарынын жергиликтүү мектептери үчүн мугалимдерди даярдаган.

20-жылдардын ортосунда республикада биринчи илимий-усулдук мекемелер пайда боло баштаган. 1924-жылдын акырында Кыргыз илимий комиссиясы түзүлүп, ал 1925-ж. Академиялык

борборго өзгөртүлүп кошулган. Мында край таануу жана илимий - педагогикалык эки коом уюштурулган. Бул коомдун мүчөлөрү негизинен мугалимдер болгон. Алар окуу сабактарын, окутуу усулдарынын маселелерин иштеп чыгууга активдүү катышкан, мугалимдер арасындагы усулдук иштерди жетектешкен.

1926-ж. 2-мартта Пишпекте Кыргызстандын мугалим-деринин биринчи областтык съезди ачылган, анда мектептердеги окуу-тарбия иштеринин сапатын андан ары жогорулатуу маселелери талкууланган.

1927-ж. 25-27-майда Кыргызстандын мугалимдеринин биринчи илимий-педагогикалык съезди өтүп, мында кыргыздын тилдик түзүлүшүнүн маселелери жана ГУСтун комплекстүү программасын мектептерге киргизүү жөнүндөгү маселе талкууланган.

30-жылдардын башталышында Кыргызстанда элге билим берүүнү өнүктүрүүнүн жаңы этабы белгиленген. Өкмөттүн “Республикада 8-10 жаштагы балдарга, 11-14 жаштан жашы өтүп кеткен балдарга милдеттүү түрдө жалпы билим берүүнү киргизүү жөнүндө” токтом кабыл алынган. Бул токтомду эки жылдын ичинде жүзөгө ашыруу бардык билим берүү мекемелерине милдеттендирилген.

Балдарга жалпы билим берүүнү уюштуруу боюнча иштерди жетектөө үчүн Өкмөттүн алдында Республикалык комитет түзүлгөн. Республикадагы жалпы билим берүүнүн киргизилиши бир катар кыйынчылыктарды жеңүү менен байланышкан. Ал кыйынчылыктар төмөнкүлөр болгон: крайдын экономикалык жана маданий өнүгүүсүнүн өзгөчө шарттары, көчмөн жана жарым көчмөн чарбалардын уруулук-уруктук салттардан болушу, педагогикалык кадрлардын жетишсиздиги.

Айрым, өзгөчө тоолуу райондордо жалпы билим берүүнү жүргүзүүгө шарттардын өтө оор болгондугун эске алуу менен, Республиканын өкмөтү 1930-31-окуу жылына мектептик курактагы балдарды милдеттүү жана милдеттүү эмес окууга тартуунун секторлорун аныктаган. Бардык балдарды окутууга милдеттүү түрдө тартуу секторуна төмөнкүлөр кирген: Фрунзе, Беловодск, Чүй, Калинин, Аламүдүн, Каракол, Жалал-Абад, Жети-Өгүз ж.б. райондор, 1930-жылдын акырында алар толук жалпыга милдеттүү окутуунун жылдык планын толук аткарышкан. Милдеттүү эмес секторго: Балыкчы, Ат-Башы, Нарын, Ысык-Көл, Базар-Коргон, Өзгөн, Алай ж. б. райондор кирген. Бул райондор өзгөчө жардамды талап кылган, биринчи жылы мында балдардын 55%ин гана окууга тартуу белгиленген. Республикада интернат менен жатаканалар тармагын, биринчи кезекте малчылардын балдары үчүн куруу жайылтылган.

Көчмөн жана жарым көчмөн чарбаларды отурукташууга өткөрүү, отурукташкан райондордо мектептерди массалык түрдө ку-

руу менен коштолгон. Бул мезгилде жалпыга милдетүү окутууну жүргүзүүнүн кыйынчылыктарынын бири болуп, окутууну республикада жашаган элдердин (казак, өзбек, татар, украин ж.б.) тилдеринде жүргүзүү керек болгон, бирок ал мезгилде тиешелүү окуу китеби да, жетишээрлик сандагы мугалимдер да болгон эмес. Бул маселени чечүүгө Украинанын, Өзбекстандын, Казакстандын, Тажикстандын, Татарстандын агартуусунун административдик органдары жардам көрсөтүшкөн. Мисалы, 1931-ж. 7-августта Украина менен Кыргызстандын агартуу эл комиссариатынын ортосундагы өз ара милдеттенмеге кол коюлган. Анда украин балдарын өз эне тилдеринде окутуу боюнча биргелешкен иш чараларды кабыл алуу каралган. УССРдин Эл агартуу комиссариаты Кыргызстанга мугалимдердин тобун жөнөткөн жана украин тилиндеги адабияттар менен окуу китептерин жиберген. Статистика боюнча 1931-ж. республиканын мектептеринде 48000 кыргыз, 32250 орус, 5000ден ашык украин, 8000дей өзбек, тажик, дунган ж.б. элдердин өкүлдөрү өз эне тилинде окуп, билим алышкан.

1931-ж. жалпы билим берүүнүн Республикалык комитети сабатсыздыкты жоюунун (ликбездердин) бир айлыгын жана балдарды окууга пландуу тартуу жана окуу китептери менен өз учурунда камсыз кылуу максатында мектеп курагындагы балдардын бардыгын каттоону жүргүзүшкөн. Жалпы билим берүүнү киргизүү боюнча бардык иштер, кадрлардын өтө жетишпеген, мектептин материалдык базасы начар жана окуу адабияттары менен начар камсыз болгон шарттарда жүргүзүлгөн. Өзгөчө оор абал мугалим кадрларын даярдоого байланышкан. Мында республикадагы биринчи жогорку окуу жайы - 1932-ж. 3-октябрда ачылган Кыргыз мамлекеттик педагогикалык институту чоң мааниге ээ болгон. 1935-ж. эки жылдык мугалимдер институту ачылган. 1934-жылы Кыргыз мамлекеттик пединститутунда кечки, 1937-жылдан тартып сырттан окуу бөлүмү иштей баштаган.

Таптык негиздеги элге билим берүүнү куруу менен большевиктик партия буржуазиялык таасирдин натыйжасы болгон жана анын идеологиялык жоболоруна жооп бербеген нерселердин бардыгын мектептен алып салууга аракеттенгени табигый иш болгон. Батыш Европа өлкөлөрүндө жаңы педагогикалык агымдар жана багыттар түзүлгөн, анын таасири бүтүндөй советтик, жекече алганда, кыргыз мектептеринде да болгон. Бирок Батыш Европалык педагогикалык илимдин жана практиканын таасири кескин сынга дуушар болгон. Мисалы мындай тагдырга балдардын акыл жөндөмдөрүн изилдөөгө багытталган *педология* сыяктуу психология-педагогикалык илим туш болгон. 1936-ж. "Эл агартуу комиссариаты системасындагы педологиялык бурмалоолор жөнүндөгү" партиялык токтом чыгып, педологдордун ишмердүүлүгүнүн антимарксисттик жана жалганчы илим катары "бетин ачкан". Мындай та-

гдырга Батышта иштелип чыккан көптөгөн педагогикалык теориялар туш болгон. Бүткүл өлкөнүн бир бөлүгү болгон Кыргызстан башкалар сыяктуу эле узак жылдар бою чет өлкөлүк педагогикалык илимден жана практикадан тосулган боюнча калган.

1936-ж. СССРдин жана Конституциясына ылайык Кыргызстан союздук республика болуп жарыяланган.

Партия менен өкмөттүн токтомдорунда “Кыргыз ССРинин чарбалык жана маданий өнүгүүсүн күчөтүү боюнча иш-чаралар” декларацияланган.

Аны ишке ашыруунун жүрүшүндө эки-үч комплекстүү мектептерди нормалдуу төрт класстык башталгыч мектептерге кайрадан түзүү башталган, ал элге билим берүүнү андан ары өнүктүрүү үчүн база болуп калган.

Мектеп тармактарын кайрадан уюштуруунун натыйжасында 116 майда мектеп (622 класс) кыскарган, анын ордуна 416 толук комплектелген башталгыч мектеп түзүлгөн, ал андан ары республикадагы жети жылдык жана орто мектептерди жайылтуу үчүн негиз болуп кызмат өтөгөн. Бул жакшы педагогикалык даярдыгы бар көп сандагы мугалимдерди талап кылган. 1936-ж. Кыргыз пединститутунан жогорку билимдүү мугалимдердин алгачкы бүтүрүүчүлөрү чыккан. Институтту 46 адам, анын ичинен 13 кыргыз бүтүргөн. Республикада мугалимдерди сырттан окутуу кеңири жайылтылган, ошонун негизинде 1939-ж. педагогикалык орто окуу жайларында 3045 адам сырттан окуган.

Мугалимдерди даярдоодо жана кайрадан даярдоодо, ошондой эле республиканын мугалимдерине усулдук жардам көрсөтүү ишинде Эл агартуу кадрларынын квалификациясын жогорулатуу институту (ИПК КНО) жана Кыргыз ССРинин Эл агартуу комиссариатынын алдындагы республикалык педагогикалык лаборатория чоң мааниге ээ болгон.

1939-40-жылдары мектептердин жана окуучулардын санынын андан ары өсүшү байкалган. Жаңы окуу жылынын башталышына карата Кыргызстанда 1639 мектеп болуп, анда 325100 окуучу окуган, анын 162750сү кыргыз болгон. Бул болсо 1930-жылга караганда үч жарым эсе, революцияга чейинки Кыргызстанга караганда 48 эсе көп болгон.

Кыргызстандагы элге билим берүүнүн өнүгүшүнө Улуу Ата Мекендик согуш белгилүү өзгөртүүлөрдү киргизген, агартуу майданына терс таасирин көрсөттү.

* КПСС и Советское правительство о Советском Кыргызстане: (Сборник документов: (1924-1974). - Ф.: Кыргызстан, 1974, 219-225-б.

* Измайлов А. Э. От сплошной неграмотности - к вершинам просвещения. - Ф.: Мектеп, 1978, 41-б.

Көптөгөн мугалимдер окутуучулар жана студенттер майданга кетип, ал эми өспүрүмдөр өндүрүшкө иштеп, көп сандагы мектеп имараттары, госпиталдар, резервдеги аскер бөлүктөрү, көчүрүлүп келинген жогорку окуу жайлары жана мекемелеринин жайгашуусу үчүн бөлүнүп берилген. Эвакуацияланган окуучулардын келиши мектептерге кошумча түйшүктү пайда кылган, окутуу үч мөөнөттө жүргүзүлө баштаган. Окуу китептери, окуу куралдары жана жазуу шаймандары менен камсыз кылуу мектептердин талабын канааттандырган эмес.

1941-42-окуу жылында жогорку, андан кийин башталгыч класстарга да аскердик-дене тарбиянын негиздери киргизилген. Сабактардын өтүү убактысы кыскартылган. Мектептерде үгүт-насыят (пропаганда-агитация), массалык-коргонуу, аскердик-дене тарбия иштери, аскердик госпиталдарга шефтик кылуу кеңири жайылтылган. Мектепти ремонттоо, отун даярдоо, окуу жана көрсөтмө куралдарды даярдоо боюнча окуучулар, айрыкча айыл жерлеринде бир айлыктарды өткөрүшкөн, эмгек ишмердүүлүгүнө тартылышкан.

Согуш жылдарында Кыргызстан Ленинграддан, Украинадан, Түндүк Кавказдан ж.б. убактылуу эвакуацияланган аймактардан көп сандагы балдарды кабыл алган.

Ата-энесиз калган балдар үчүн окуу жайынын жаңы тибин мектеп интернаттар уюштурулган. Жетим калган балдарды багып алуу массалык мүнөзгө ээ болгон.

Согуш жылдарында пайда болгон кыйынчылыктарга карабастан, балдарды окутуу жетишээрлик окуу-усулдук деңгээлде жүргүзүлгөн, Кыргыз мектептери үчүн мугалим кадрларын даярдоо боюнча иш-чаралар көрүлгөн. 1943-44-жылдары окуу программалары кайрадан каралган, мугалимдер үчүн чыгарылуучу окуу китептери менен усулдук колдонмолордун сапаты жакшы, көрсөтмө куралдары чыгаруу көбөйтүлгөн. СССР өкмөтүнүн 1944-жылдын 21-июнундагы "Мектепте окутуунун сапатын жакшыртуу боюнча иш-чаралар жөнүндө" деген Токтомунда согуш жылдарында элге билим берүүнү андан ары өркүндөтүүнү белгилеген. Бул документке ылайык башталгыч мектептерге жана толук эмес орто мектептерге бүтүрүү экзамендерин, ал эми орто мектепке - жетилүү аттестатына экзамен тапшыруу киргизилген. Окуучулардын жетишүүсүн жана жүрүм-турумун баалоо системасы өзгөргөн, орто мектептин 10-класстын мыкты бүтүрүүчүсү үчүн алтын жана күмүш медалдар белгиленген.

Согуш жылдарында жаштарды жапырт ишке орноштуруу жалпы билим берүүчү мектептердин жаңы тибин уюштурууга алып келген. 1943-44-жылдары бардык жерде кечки жети жылдык жана орто мектептер ачылган, мында өспүрүмдөр өндүрүштөн ажыратылбай туруп зарыл болгон билим алышкан.

1945-ж. Кыргызстандын аймагында ушундай 87 мектеп болуп, аларда 4,3 миң өспүрүм окуган.

Эгерде 1940-41-окуу жылында Кыргызстанда 1645 мектеп болуп, 328,7 миң окуучу окуса, 1945-ж. күзүндө 1537 мектеп иштеп, анда 223,4 миң окуучу окуган.

Согуш жылдарында кесиптик-техникалык билим берүү активдүү өнүккөн, негизинен 1942-жылдан баштап Кыргызстанда эмгек резервдеринен окуу жайлары аркылуу квалификациялуу жумушчуларды массалык даярдоо башталган. Согуш жылдарында алар түрдүү адистиктеги 14 миң квалификациялуу жумушчуларды даярдаган. Кесиптик-техникалык билим берүү системасы жаштарга орто билим берүүдө жана республиканын эл чарбасы үчүн кадрларды даярдоодо чоң мааниге ээ болгон.

Согуш мезгилинин шарттарында жогорку мектеп да өз ишин кайра курган. Республикага 12 жогорку жана бир катар орто адистештирилген окуу жайлары эвакуацияланган. Алардын эсебинен жогорку окуу жайлардын бүтүрүүчүлөрүнүн саны көбөйгөн. Согуш жылдарында 2460 адис жогорку билим алган (согуштун алдындагы беш жылда 1350 адис болгон).

Атайын орто билим берүү окуу жайларынын тармактарын өнүктүрүү процесси да улантылган. 1943-ж. Фрунзеде Музыкалык-хореографиялык окуу жайы, Кантта Айыл чарба техникуму, Фрунзеде - Кыз-келиндер педагогикалык окуу жайы жана индустриялык техникум, Кара-Балтада Тамак-аш өнөр жай техникуму ачылган, Нарында медициналык сестралар мектеби уюштурулган.

Ошентип, Кыргызстандын тарыхында 20-40-жылдар билим берүүнүн дүркүрөп өнүккөн жылдары катары мүнөздөлөт. Бул жылдары агартуу тармагында дээрлик өзгөрүүлөр болгон, алардын негизгиси - сабатсыздыкты толук жоюу жана жалпы билим берүүнү жүргүзүү болгон.

2-§. КЫРГЫЗ МЕКТЕПТЕРИ ҮЧҮН АЛГАЧКЫ ОКУУ КИТЕПТЕРИ. И. АРАБАЕВ МЕНЕН К.ТЫНЫСТАНОВДУН ИШМЕРДҮҮЛҮГҮ

20-жылдардын ортосунан баштап Кыргызстанда билим берүү тармагы жайылтылып, жалпы билим берүү үчүн зарыл шарттар түзүлүп, улуттук кыргыз мектептери үчүн окуу программалары, кыргыз тилиндеги окуу китептери, окуу-усулдук колдонмолор иштелип чыга баштаган.

1925-ж. февралында Фрунзеде Кыргыз мамлекеттик басмасы уюштурулган. Эки жыл ичинде басма 12 аталыштагы окуу китептерин жана окуу куралдарын чыгарган ("Алиппе", "Алиппеден

* История Киргизской ССР. - Т. 2. Кн. 2 - Ф.: Кыргызстан, 1968, 177-б.

кийин окуу үчүн хрестоматия”, “Географиянын башталгыч курсу”, “Геометриянын башталгыч курсу”, “Арифметикалык маселелер”, “Эне тилдин методикасы”, “Математиканын методикасы” ж.б.). Кыргыз тилинде чоңдор үчүн түзүлгөн алиппе китеби – “Жаңылык” жана жазуу эрежелери боюнча мугалимдер үчүн колдонмо болгон “Жазуу жолунда саамалык” жарык көргөн.

Элге билим берүүнүн тарыхында жана кыргыз элинин педагогикалык мурастарын калыптандырууда көрүнүктүү роль агартуучулар, илимпоз жана педагогдор **Ишенаалы Арабаевге** (1882-1933) менен **Касым Тыныстановго** (1901-1938) таандык.

Ишенаалы Арабаев алгачкы кыргыз мугалимдеринин бири, араб графикасынын негизинде кыргыз алфавитин түзүүчү, грамматика жана табият таануу боюнча биринчи кыргызча окуу китебинин түзүүчүсү, кыргыз алиппесинин автору.

И.Арабаев 1882-ж. Борбордук Тянь-Шандагы Кочкор болуштугунун Күн-Батыш айылында төрөлгөн. 1900-ж. ал орус-жергиликтүү мектебин бүтүргөн, айыл мектебинде мугалим болуп иштеп, агартуу ишмердүүлүгүн да жүргүзгөн. Анын илимге болгон чаңкоосу жана элдин турмушун билим берүү жолу аркылуу өзгөртүүгө аракеттениши, аны атактуу жогорку диний медресе “Галияга” алып келген. Бул жерде 1912-жылга чейин окуган. Каникул учурунда, жайкысын ал казак жана кыргыз балдарынын сабатын ачкан, педагогикалык тажрыйбаны практикада өркүндөткөн.

1911-ж. И.Арабаев Казандан кыргыз тилиндеги эң биринчи китепти өзү алгы сөз жазуу менен жазгыч акын Молдо Кылычтын “Кыссаи зилзаласын” чыгарган. Алгы сөздө ал төмөнкүчө жазган; “Сарбагыш уругунан, сабаттуунун тунугунан, Кара Кочкор туругунан чыккан, Машфур шайыр (акын) Молдо Кылыч 20 жылдан бери акындык менен көп казал жазып чыгарган эле... Молдо Кылыч биздин аракетти угуп, ушу “Кыссаи зилзала” деген казалдарды жазып берип, жиберген, көз менен көргөн окуя тарп (тарых) болуп калсын деп жазган экен”.

Ошол эле 1911-ж. Уфадан И.Арабаев К.Сарсекеев менен авторлошуп “Алиппе бээ хаки төтө окуу” (“Алиппе же казак жана кыргыз балдарын тез окуганга үйрөтүү”) деген китепти чыгарган. 1912-ж. ал Оренбургдан “Жазуу эрежелеринин негизин” чыгарган. Бул 35 беттен турган китепче болуп, мында жазуу эрежелери, каллиграфия, тамгаларды кооз жазуу үлгүлөрү берилген. Бул окуу куралы араб алфавитинин негизинде сабаттуулукка ээ болгон кыргыз окуучуларына арналган.

И.Арабаев белгилүү казак агартуучусу жана саясий ишмери, “Алаш” партиясынын лидери Ахмет Байтурсунов менен жакын болгон. 1917-ж. жайында А.Садыков, К.Тыныстанов, Н.Жулин менен бирдикте “Алаш” улуттук партиясынын Пишпектик бөлүмүн түзгөн. Ошол учурда бул партия эркиндик, теңдик, демократия,

эгемендик, кыргыз жана казак элдеринин достугунун ураанын чакырышкан. Анын мүчөлөрү улуттук буржуазиянын интеллигенциясынын өкүлдөрү, окуучулар, дыйкандар, жумушчулар болушкан.

1922-24-жылдары И.Арабаев Түркстан АССРинин эл агартуу комиссариатында иштеп, кыргыз илимий комиссиясын жетектеген, өз элинин чыныгы патриоту катары, “Манас” эпосун изилдөөгө жана жазып алууга көп күч жумшаган. Ал бул ишке мугалимдер Каим Мифтаков менен Ыбырайым Абдыракмановду тарткан. Алар улуу манасчы Сагынбай Орозбак уулунун оозунан эпикалык чыгарманы жазып алышкан. 1925-ж. белгилүү айтуучу Тыныбектин айтуусунда И.Арабаев “Семетейдин Айчүрөккө үйлөнүшү” деген эпизодду жазып алган жана аны китепче кылып Москва басмасынан чыгарган.

И.Арабаев жетектеген илимий комиссия кыргыз тилинин алфавитин түзгөн, башталгыч класстардын окуучулары үчүн алиппени, окуу жана усулдук куралдарды, сабатсыз чоң адамдар үчүн окуу китептерин, мугалимдер үчүн усулдук сунуштарды даярдашкан, элдик оозеки чыгармаларды чогултушкан жана жазып алышкан, кыргыз терминологиясынын маселелерин изилдешкен, кыргыз тилинде газета чыгарышкан.

1924-ж. И.Арабаев “Кыргыз алфавитин” жана “Алиппени” түзгөн; ал усулдук жактан жасалгалаган жана көрсөтмө каражаттар менен жабдылган.

И. Арабаев жаштардын билимге умтулуусуна өзү үлгү болгон. Ал айылдан айылга барган, бүт республиканы кыдырып жаштарды окууга, билим алууга чакырган. Аны өлкөнүн келечеги тынчсыздандырган, анын терең ишеними боюнча өлкөнүн келечеги калкынын сабаттуулугуна жана билимдүүлүгүнө жараша болмокчу.

И.Арабаевдин чакырыктары жана жандуу ишмердүүлүгү 20-жылдардын жаштарына кызуу умтулууну жараткан. Аны ошол кездеги жаш акын, кыргыз адабиятынын негиздөөчүлөрүнүн бири Мукай Элебаевдин 1924-ж. жазылган “Зарыгам” деген ыры айги-пелеп турат.

Маскөө, Ташкент ураанын,
“Жакшы” деп элден угамын.

Ошолордун мен угуп,
Капккенде чыдап турамын!

Көнүлдү койдум абыдан.

Күзөткөн максат жагынан,

Ойлоп келсем окууну,

Козголот жүрөк кабынан.

Миңдеген жаштар бул саптарды кайталашкан, жатка билишкен.

И.Арабаев ошол жылдары аз сандагы өтө билимдүү кыргыздардын бири болуу менен, “эл душманы” катары жалган жерден 1933-ж. июнда камакка алынган. ГПУнун камагында жатып каза болгон. 1958-ж. И.Арабаев ага коюлган күнөө далилденбегенине байланыштуу өлгөндөн кийин акталган. И.Арабаевдин ысымы жана анын эмгектери педагогиканын тарыхында, кыргыз элинин рухий мурастарында татыктуу орунду ээлейт.

20-30-жылдары билим берүү темасына арнап чыгарма жазбаган бир да кыргыз жазуучусу, акыны, агартуучусу болгон эмес: алар бир добуштан көптөгөн жетишпестиктеринин себебин дал агартуу иши төмөн болгондон көрүшкөн. Бул жылдары “Билим!” деген ураан улуттук идеяга айланган.

20-жылдардын башталышында окууга, билим алууга чакыруу, элинин билимдүү болгонун көргүсү келгени жана андан үмүт үзбөгөнү **Касым Тыныстановдун** чыгармачылында ачык-айкын байкалат. Анын билим берүү тармагындагы ишмердүүлүгү кыргыз улуттук мектептерин калыптандыруу мезгилинде чоң мааниге ээ болгон. Кесиптик жазма адабияттын пайда болушун белгилеген эң алгачкы поэтикалык китептердин бири болгон “Касым ырларынын жыйнагында” - К.Тыныстанов жаштардын турмушун жакшы жакка өзгөртүүгө, билимдүү адамдардан болууга, ошону менен элге пайда келтирүүгө болгон далалатын колдогон:

Ырас ак: жаксы заман, ниети кең:

Кари жас, аел, әркөк - баарына тең.

Бирдей деп окуу, окумай бекер жатма

Баскага окумасаң болорсун жем.

Илимпоз, жазуучу, биринчи кыргыз профессору Касым Тыныстановдун педагогикалык ишмердүүлүгү кыргыз педагогикасына жана элге билим берүүгө баа жеткис салым кошкон. Ага дайыма кодулоо, улутчулдукта, пролетариатка жат идеологияны алып келген деген ушакчылык жалаа кырдаалында иштөөгө туура келсе да, ал өзүнүн бүткүл күчүн жана билимин элди агартууга жумшаган.

Касым Тыныстанов 1901-ж. кедей үй-бүлөдө төрөлгөн, жалданыш иштөөгө аргасыз болгон, бирок окууга болгон өтө дилгирлиги анын турмуш жолун аныктаган. 1924-ж. ал Ташкенттен Кыргыз-Казак агартуу институтун бүтүргөн жана Кыргыз автономиялуу облусунун Академиялык борборунун төрагасы болуп калган. 1927-30-ж. ал Эл агартуу комиссары болуп иштеген, ошол учурда сабатсыздыкты жоюу, башталгыч жана толук эмес - орто мектептердин кеңири тармагын калыптандыруу программасын ишке ашырган. Ошол эле мезгилде “Жаңы маданият жолунда” журналынын жооптуу редактору болгон, мында дайыма билим берүү, эл массасын агартуу маселелери чагылдырылып турган. 1932-ж. Касым Тыныстанов Кыргыз драма театрынын сценасына “Академиялык кечелер” деп аталган новатордук спектаклин коюуну ишке ашырган.

Бул маданий турмуштагы көрүнүктүү окуя болуп, ага партиялык катуу сын айтылган жана буржуазиялык улутчулдукта “байманапчылыкты жана өткөн мезгилди идеалдаштыруу” деген күнөө коюлган. Ушундан кийин “Академиялык кечелер” репартуардан алынып салынган... 30-жылдардын башынан 1937-жылдын августуна чейин Касым Тыныстанов Маданий курулуш институтунда (кийин кыргыз тили жана жазуу институту) активдүү иштеп, пединституттун доценти (1932), профессору (1936) катары педагогикалык жана илимий иштерди жүргүзгөн. Профессор наамын - кыргыздардын ичинен биринчи болуп Касым Тыныстанов алган, аны көрүнүктүү лингвист Е.Д.Поливанов жогору баалаган. Ал 1934-37-ж. ушул институтта иштеген. 1937-ж. 1-августта Касым Тыныстанов да, Е.Д.Поливанов да жалган жалаа менен камалган. К.Тыныстанов 1938-ж. атылган, бирок кылмышы жок болгондуктан өлгөндөн кийин акталган.

Билим берүү тармагында Касым Тыныстановдун көп аспекттүү ишмердүүлүгүнүн чөйрөсүндө көрүнүктүү орунду ал даярдаган китептери, окуу куралдары, сөздүктөр жана кыргыз тилинин грамматикасы ээлейт. Анын калемине “Окуу китеби” (1924), “Чоңдор үчүн алиппе” (1926), “Эне тил” (1927), “Тил сабактары” (1932), “Кыргыз тилинин терминологиялык сөздүгү” (1933), “Кыргыз тилинин морфологиясы” жана “Кыргыз тилинин синтаксиси” (1934) таандык. Анын “Окуу китеби” өзгөчөлөнүп турат, анткени ал окуу китептеринин, жекече алганда орус жана казак тилиндеги окуу китептердин эл аралык тажрыйбасын эске алуу менен түзүлгөн, ал сабаты ачылгандар үчүн улуттук хрестоматия болгон. Анда кыргыз фольклору, “Алдар көсө жана шайтан”, “Кичинекей каарман”, “Куу түлкү” ж.б. эл жомоктору кеңири камтылган. Хрестоматияга К.Тыныстанов өзүнүн “Кыш”, “Жайлоо”, “Жаз”, “Күз” өңдүү дидактикалык жана поэтикалык чыгармаларын киргизген. К.Тыныстанов жазган окуу китептери кыргыз мектеп-теринин тарыхында биринчи китептер болгон, айылдык балдарга билимге жол ачкан.

Лингвист жана педагог Касым Тыныстанов кыргыз жазуусун адегенде араб, андан кийин латын жана орус кириллица алфавитинин негизинде калыптандыруу үчүн эмгектенген. 1926-ж. көрүнүктүү илимпоз-түрколдордун чогулушунда (Бакудагы Бүткүл союздук түркологиялык съездде) ал “Жаңы алфавитке өтүү жөнүндө” деген доклад менен чыгып сүйлөгөн. Мында кыргыз тилине ыңгайлаштырылган латын алфавитине өтүү зарылдыгын негиздеген. Кыргызстандагы социалдык жана маданий шарттар бул үчүн өтө жагымдуу болот деп эсептеген, анткени кыргыз тилинде аз сандагы гана китеп болгон.

Кыргыз өкмөтү 1927-жылдын декабрында жаңы алфавитти мамлекеттик алфавит деп таануу жөнүндө токтом кабыл алган.

1928-29-окуу жылында мектептерде окутуу жана агартуу органдарындагы иш жүргүзүү жаңы алфавитке өткөрүлгөн.

Касым Тыныстанов элдик оозеки чыгармачылыктан, элдик тарбиялоонун салттарынан улуттук мектептердеги агартуунун өнүгүшүн азыктандыруучу булакты көргөн. Ал “Манас” эпосунун кыргыз жана орус тилдеринде чыгарууга даярдоого активдүү көмөктөшкөн жана түздөн түз катышкан. Анын адабий-чыгармачылык ишмердүүлүгү ачык туюнтулган агартуучулук мүнөзгө ээ болгон. Ал “Академиялык кечелеринде” кыргыз элинин маданий мурас-тарын пропагандалаган, ыр менен жазылган чыгармаларында эмгекчилдик, абийир, ар намыс, адеп-ахлактык жөнүндөгү элдик көз караштарды ачып берген.

Касым Тыныстанов Кыргызстандагы элге билим берүүнү улуттук мектептердин базалык-педагогикалык жана окуу-усулдук негиздерин түптөгөндөрдүн бири.

Булар менен катар эле совет бийлигинин алгачкы мезгилинде республиканын эл агартуу жаатында бир катар кызматтарды аткарышкан, эл агартуу ишин жакшыртууга салым кошкон, окуу китептерин, көнүгүүлөр жыйнактарын, усулдук эмгектерди жазгандардын катарында Т.Жолдошев, С.Карачев, Ш.Көкөнов, С.Наматов, Б.Кененсарин, Б.Данияров, Ы.Тойчинов, А.Шабданов, С.Курманов, Т.Актанов, К.Каримов, Ү.Асылбеков, Ү.Бактыбаев, А.Идрисов, Т.Байжиев, Н.Макешов, М.Жаңыбаев жана башкалар болушкан.

VII БАП БОЮНЧА ӨЗ АЛДЫНЧА ИШТӨӨ ҮЧҮН НЕГИЗГИ БАГЫТТАР

1. Түркстандагы маданий революциянын өзгөчөлүктөрү кандай болгон?

2. Кыргызстанда 20-40-жылдардагы жалпы билим берүүнү уюштуруунун мүнөздүү өзгөчөлүктөрүн атагыла.

3. Кыргызстанда мугалимдер кадрларын даярдоо кандайча жүргүзүлгөн?

4. И.Арабаев менен К.Тыныстановдун ишмердүүлүгүнүн негизги этаптарын атагыла.

ӨЗ АЛДЫНЧА ИШТӨӨ ҮЧҮН НЕГИЗГИ АДАБИЯТТАР

1. Алтымышбаев А. Октябрь и развитие общественного сознания кыргызского народа. – Ф., 1980.

2. Антология педагогической мысли Киргизской ССР. - М.: Педагогика, 1988.

3. Асанканов А. Кыргыз: рост национального самосознания. – Б., 1997.

4. Балтабаев М.Р. Научно-педагогические проблемы осуществления всеобщего среднего образования (на материалах Киргизской ССР), АДД. - Алма-Ата, 1974.

5. Бектенов З. Замандаштарым жөнүндө эскерүү. - Б.: Адабият, 1992.

6. Измайлов А. Э. Очерки по истории советской школы в Киргизии за 40 лет (1917-1957гг.) - Ф.: Киргизучпедгиз, 1957.
7. Ишенаалы Арабаев. - Б., 1993.
8. Мукасов С. М. Традиции социально-философской мысли в духовной культуре кыргызского народа. - Б., 1999.
9. Озмитель Е.К. Наследие классики и кыргызская литература.
10. Орузбаева Б. Тыныстановдун жибек жолу: (Өткөндүн сабактары). // Кыргыз маданияты, 1992, 26-ноябрь.
11. Төрөкул Айтматов. - Б., 1993.
12. Усеналиев С. Касым Тыныстанов жана кыргыз орфографиясы // Эл агартуу, 1993. №1, - 12-16-б.

40-90-ЖЫЛДАРДАГЫ ЭЛГЕ БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ПЕДАГОГИКАЛЫК БИЛИМ

1-§. МЕКТЕПТЕР МЕНЕН ПЕДАГОГИКАНЫ ӨНҮКТҮРҮҮНҮН НЕГИЗГИ ДҮЙНӨЛҮК ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ

XIX-XX кылымдардын чегинде алдыңкы Европа өлкөлөрүнүн педагогикасында байкалаарлык жылыштар болгон. Ошол кезге чейин туруктуу концепциялар (мисалы, гербартианство, спенсерианство, клерикалык педагогика) күчөтүлгөн сынга дуушар боло башташкан. Бул традиционалисттик концепцияларга альтернатива катары педагогиканын реформатордук катары кароого мүмкүн берген идеялар көтөрүлгөн (“эркин тарбия”, “эмгектик мектеп”, “эксперименттик педагогика” ж. б.).

Ушул шартта традиционализм педагогикасы калыптанган жана жайылтылган. Ал бир катар негизги идеялар менен мүнөздөлгөн. Анын өкүлдөрү *ойлом* маданиятын калыптандыруу зарылдыгын жакташкан, тарбия процессинин багытталган мүнөзүн негиздешкен, окутуу менен тарбиялоонун натыйжаларынын социалдык себептерин изилдешкен, окуу-тарбия процессинде, сөз менен, китеп менен окутууда окутуучунун биринчи даражадагы ролун моюнга алышкан.

Педагогикалык салттардын социалдык маңызы өтө эле бир жактуу эмес болгон. Мисалы, Францияда бир педагогикалык салттар Француз революциясынын идеяларынан келип чыкса, башкалары - *иезуит* педагогикасына барып такалат. Ошондой болсо да изилдеген мезгилде бул салттардын бардыгы жалпы мамлекеттик билим берүү саясатынын духунда бирдейленүүгө (нивелировка) дуушар болгон.

Педагогикалык традиционализм XX кылымдын башталышында Германияда кеңири таанылган. Немес педагогу **И.Ф.Герbartтын** (1776-1841) педагогикалык окуусу Германиянын өзүндө да, андан сырткары да официалдуу колдоого ээ болгон.

Герbart тарбия берүүчү окутуу жолу менен тарбия берүү процессине кийлигишүүгө багытталган *ойлом* маданиятынын зарылдык идеясын сунуш кылган жана иштеп чыккан. Ал тарбия берүү менен окутууну бирдиктүү интеллектуалдык процесс катары караган. Герbartта тарбия берүүчү окутуунун элементтери төмөнкүлөр: башкаруу, адеп-ахлактык насаат жана окутуу.

Герbartтын жолун жолдоочулар анын педагогикалык теориясынын сырткы түрүн жалпысынан бир аз өзгөртүшкөн. Мисалы, белгилүү немес педагогу **Т.Циллор** (1817-1882) окутуунун концентрациялоонун гербартиандык идеясын гуманитардык мектеп сабактарынын айланасында пропагандалаган жана үгүттөгөн. Окуу пла-

нындагы сабактар, анын маданият баскычтары теориясы боюнча жалпы маданияттын өнүгүү этаптарына жана чиркөө тарыхына так туура келгидей катарда болушу керек деп эсептеген.

Салттуу педагогикада гербартианствонун башка негиз болуучу идеялары да бир аз түрүн өзгөрткөн. Мисалы: Гербарттын педагогикасында эмгекке окутуу жана тарбиялоо интеллектуалдык өнүгүүгө көмөк берүүчү дидактикалык каражат катары каралса, ал эми гербартиан-цилдор педагогикасында интеллектуалдык-адептик тарбияга баш ийген экинчи даражадагы маселе болуп калган. Андан ары эмгекке тарбиялоо менен окутуунун ролун кемсинтүүгө америкалык гербартианчылар барышкан. Алар жалпы билим берүүнүн өтө интеллектуалдуу мүнөзүнүн жактоочулары болуу менен ага кол эмгекти киргизүүгө каршы чыгышкан.

Белгилүү француз философу **Э.Дюркгейм** (1858-1917) педагогикалык көз караштарын традиционалисттик духта баяндаган. Ал коомдук педагогикалык процесске тийгизген таасирине багытталган коомдук максатты жана тарбиялоонун мүнөзүн жактаган. Э.Дюркгейм тарбиянын максаты - физикалык, интеллектуалдык жана адеп-ахлактык сапаттардын белгилүү жыйындысын калыптандырууда турат деп эсептеген. Ага тигил же бул саясий коом, тигил же бул чөйрө кызыгдар болот. Анын пикири боюнча, адамдын табиятын эске алып түзүлбөгөн тарбия берүү коом үчүн зыяндуу болуп эсептелет. Э.Дюркгеймдин педагогикалык идеялары белгилүү оң мааниге ээ болгон. Дюркгейм иш жүзүндө педагогиканын жаңы тармагын - педагогикалык социологияны негиздеген, тарбиялоо процессинин социалдык мүнөзүнүн шексиздигин, анын коомдук максатынын биринчи маанилүүлүгүн далилдеген.

Эгерде чет элдик педагогикада клерикалык салттар жөнүндө сөз болсо, анда биринчи кезекте 1879-ж. Ватикандан официалдуу колдоо алган неотомизмге кайрылуу керек. Неотомизм динге ишенүүчүлөрдүн чөйрөсүндө негизги орунду католицизм ээлеген бардык өлкөлөрдө таралган. Неотомизмдин идеялары - универсалдуулук деп аталган ишеним менен рационализмдин синтези, унутулгус жана өз демилгелүү рухий субстанциядагы адам концепциясы - клерикалык педагогикада балдарга одоно күч колдонуудан баш тартуу, тарбиянын авторитардык маңызын жашыруучу формага келтирүү түрүндө тараган. Бирок негизинен клерикалык педагогика өзүнүн мазмуну боюнча акылга салып ойлобой туруп сокур баш ийүүнү, жеке демилгеден баш тартууну уланта берген. Клерикалык педагогдор, жекече алганда француздар **Э.Бутру** (1845-1921) жана **Ф.Брюнетьер** (1849-1906) мурунку мезгилден мураска калган маданий байлыктар менен католик дининин ортосуна барабар белгисин коюу менен диний тарбия берүүнү талап кылышкан. Алар формалдуу билим берүү теориясынын духунда мектептин интеллектуализмин сактоону талап кылышкан.

Клерикалдар баланы табияттан тышкары күчтөр кандайдыр импульс жана шык берген жандуу катары карашкан. Тарбиянын милдетине бул шыктарды ишке ашыруу кирген.

Педагогикалык салттуулукту жактоочулары өз идеяларын пропагандалоону коргоо үчүн биригишкен. Мындай максаттарга, мисалы, АКШдагы 1885-ж. түзүлүп, 1907-ж. жоюлган “Улуттук гербартиан коому”, Париж, Берлин ж.б. батыш европалык өлкөлөрдөгү педагогикалык музейлер кызмат өтөгөн.

Салттуулук мамиле мугалимдердин европалык конгресстеринде өкүм сүргөн, ал болсо массалык мектептерде салттуу педагогикалык идеялардын басымдуулук кылуу реалдуулугун чагылдырган. Мугалимчиликтин кыйла консервативдүү бөлүгү барыдан мурда керикалдардын кесиптик биригүүсүнөн көрүнгөн. Мисалы, 1910-12-жылдары түзүлгөн Католик мугалимдеринин эл аралык бирикмеси европа өлкөлөрүнүн көпчүлүгүнөн диний тарбия үчүн күрөштүн программалык талаптарын жазып алышкан.

XIX-XX кылымдардын чегинде мурдагы мезгилде түзүлгөн педагогикалык концепциялардын негизсиздиги барган сайын анык боло баштаган. Реформатордук педагогика өнүгө баштаган. Педагог-реформаторлор мурунку педагогиканы тарбиялык таасирдин конкретүү субъектисинен ажыраткандыгы үчүн, окутуудагы ашынган интеллект-туализм үчүн, тарбиялануучуну өз алдынчалыкка болгон укугунан ажыраткандыгы, анын ишмердүүлүгүн тартипке салып, аз мүмкүнчүлүктөр менен чектегендиги үчүн адилет айыпташкан.

Баланын активдүүлүгүн ойготууга умтулган реформатордук педагогика дароо эле салттуу педагогикага каршы чыгып, окутуу менен тарбиялоонун негизги милдетин окуу процессинде балдардын көз карашын кеңейтүүдөн көргөн. Мындай окуу балдардын демилгесин баскан, кадыр-баркын төмөндөткөн жана маңызы боюнча авторитардык болгон.

Педагогикалык адабияттарда көп учурда “жаңы тарбия” деп аташкан реформатордук педагогиканын таралышы экономикалык-социалдык мүнөздөгү бир катар себептер менен шартталган. Анткени салттуу мектеп балдарга турмуштун талаптарына жооп бербеген тарбия жана билим берип калган. Өнөр жайы өнүккөн өлкөлөрдө башталгыч мектепке жаңы милдет коюлган: кыйла билимдүү кызматчыларды даядоо, орто жана жогорку мектептен эл чарбасынын бардык тармагын жакшы билген, демилгелүү жетекчилерди калыптандыруу талап кылынган.

Өнүгүүнүн жаңы экономикалык жана коомдук-саясий шарттары педагогикалык тарбия менен практиканы кайра кароонун кубаттуу катализатору болуп калган. Ал мектеп маселелеринин түзүлүшү, билим берүү системасы, мектептин граждандуулугу,

окутуу менен тарбиялоонун мазмунун, формасы жана усулдары сыяктуу маанилүү жактарын караган.

XX кылымдын башында эле реформатордук педагогикада бир катар кыйла жаңы концепция жана идея белгиленген. Алардын бири “эркин тарбиялоо педагогикасы” деп аталып, анын өз алдынча манифести швед жазуучусу жана педагогу **Э.Кейдин** (1849-1926) “Баланын өмүрү” деген китеби болуп калган.

“Эркин тарбиялоонун” кредосун жактоочуларынын бири – көрүнүктүү америкалык педагог **Д.Дьюи** (1859-1952) болгон. Ал мурда тарбиянын борбору баладан сырткары болгон деп далилдеген

“Эркин тарбиянын” жактоочулары баланын демилгесин кишендеп коючу педагогикалык салттарды талкалоого аракеттенишкен. Немец педагогу **Г.Шеррельман** (1871-1940) ар бир баланын чыгармачыл күчүн өнүктүрүү, анын жараткыч фантазиясынын чыгышына мүмкүндүк берүү маселесин койгон. “Эркин тарбиянын” башка жактоочулары сыяктуу эле Шеррельман, француз агартуучусу **П.Лаколе** (1848-1931) бала тигил же сырткы каражаттардын жардамы менен өзүнүн ички толгонуусун көрсөтмөлүү элестете алгандыктан, окутуудагы негизги ролду “баштан өткөрүү”, баланын жекече тажрыйбаны топтошу, ойношу керек деп эсептешкен.

“Эркин тарбиянын” жактоочулары ошондой эле адептик тарбия берүүдө да тарбиялануучунун өз алдынча чыгармачылыгына негизги ишеним жасашкан. Ушуга байланыштуу француз педагогу **Ф.Раух** (1861-1901) өзүнүн “Адеп-ахлактык тажрыйба” деген китебинде идеядан сырткары зордоп моюнга таккандар адептик тарбияга таасир бергенге караганда тез зыян келтирет деп белгилеген.

“Эркин тарбия” идеясына өз алдынча талдоо жүргүзгөн концепциялардан экөөнү белгилөө болот: “жеке адам педагогикасы” жана “өнөр аркылуу тарбия берүү”.

“Жеке адам педагогикасын” түзүүчүлөр (Э.Линде, Э.Вебер, Г.Шеррельман ж.б.) педагогикалык процессти барыдан мурда педагог менен тарбиялануучунун өзүнө гана мүнөздүү болгон сапаттары бар синхрондуу тассири катары карашкан. Тарбиянын башкы максаты жогорку кадыр-баркка ээ болгон педагогдун жардамы менен гармониялуу, кайталангыс жекече инсанды калыптандыруу деп эсептешкен. Мындай тарбия тарбиялануучуну басууну жана тартипке салууну жокко чыгаруучу чыгармачыл процесс катары элестетилген.

Өткөн жүз жылдыктын 80-90-жылдары пайда болгон “көркөм тарбия” же “өнөр аркылуу тарбия берүү” агымы өзүнүн башкы милдетин теорияны иштеп чыгуудан жана искусство тармагында көтөрмөлөө, ишмердүүлүгү аркылуу балдардын чыгармачыл күчтөрүн өнүктүрүүнү ишке ашыруудан көргөн.

“Жеке адам педагогикасынын” жактоочулары сыяктуу эле, бул багыттын тарбиячылары окутуу процессиндеги балдардын активдүүлүгүн эмгек катары баалашкан. Мындай активдүүлүктө биринчи орунду алар көз караштарды жана эмоционалдык баштан өткөрүүнү туюнтуу каражаттарын беришкен. “Көркөм тарбиянын” “жеке адам педагогикасы” менен жакындыгы баланын ургалдуу акыл жана эмоционалдык ишмердүүлүгүн зарылдыгынан таанылган. Анын үстүнө тарбия маселеси адамды жөн эле эстетикалык калыптандырууга караганда кеңири коюлган. Искусство бүткүл адеп-ахлактык калыптандыруунун башкы негизи болот деп эсептелген жана анын эстетикалык чөйрөдөгү ишмердүүлүгү бүткүл окуу-тарбиялык ишмердүүлүктү кошо алганда окуучунун бардык сапаттарын бүтүндөй тарбиялоо болуп эсептелет.

Өз мааниси боюнча жогоруда аталган педагогикалык агымдарга “вальдорф педагогикасы” (негиздөөчүсү **В.Штейнер** (1861-1925)) деп аталуучу агым абдан жакын. Ал вальдорф мектебинин пайда болушуна алып келген. Бул мектептер социалдык формада өз учурунун демократиялык жана өзүн өзү башкаруу идеяларын ишке ашырышкан. Өзүнүн мазмуну боюнча мектеп балага жана анын кызыкчылыктарына ылайыктырылышкан. Бул педагогикалык кыймылдын максаты – адамзаттын гармониялык чогуу жашоосу үчүн зарыл болгон адам жөндөмдүүлүктөрүн табуу, өнүктүрүү болуп эсептелген. Вальдорф мектебинин бүткүл окутуу жана тарбия берүү системасы ушуга багытталган. Бул мектептердеги окутуу мүнөзү өтө эркиндиги менен айырмаланган. Кенже класстарга милдеттүү түрдөгү үй тапшырмасы берилген эмес, ал эми берилген тапшырмалар болсо балдардын таанып-билүү кызыкчылыгын козгогудай кылып түзүлгөн. Вальдорф мектептеринде катуу талаптын жана регламенттин болушуна жол берилген эмес, ошондуктан мектепте өзүн алып жүрүү жетишээрлик эркин түрдө болгон. Кисть жана боектор менен болгон сабактар, сүрөт дептерлери, декламация, театрдык көрсөтүүлөр класстын жашоосун ар түрдүү жана кыймылдуу кылган. Балдардын мектепте окуган кылдарындагы мугалимдеринин аларга жасаган камкор мамилелери балдардын бардыгынын жакшы болушуна көмөк берген.

XX кылымдын башталышында ачылган вальдорф мектептери азыркы мезгилде да иштөөсүн улантууда. Мындай мектептер Германияда, Швейцарияда, Голландияда, Улуу Британияда, АКШда, Скандинавия мамлекеттеринде, Чыгыш Европа өлкөлөрүндө, Түштүк жана Борбордук Америкада өзгөчө көп. Мындай мектептер

* Чавчанидзе Д.Л. Педагогические концепции конца XIX начала XX вв. Создание экспериментальных школ (Германия, Австрия, Швейцария). - //: Развитие экспериментальных учебно-воспитательных учреждений в СССР и за рубежом / Под ред. А.И. Пискунова. - М. 1977. - 61 - 6.

Ооганстанда, Бразилияда, Чилиде, Уругвайда, Перуда жана Колумбияда да бар. Мындан сырткары Австралия, Жаны Зеландия, Япония жана Түштүк Африкада да, КМШ өлкөлөрүндө, Кыргыз Республикасында да бар.

Кыргызстандыктырдын вальдорф педагогикасы менен толук таанышуусу биринчи жолу 1991-жылы Кыргыз Республикасында “Вальдорф педагогикасы жана үзгүлтүксүз билим берүү системасы” деп аталган тренинг-семинар өткөрүлгөндөн кийин болгон. Кыргызстанга вальдорф мектебинин мугалимдери келишкен жана республиканын педагогикалык коомчулугу менен бир катар жолугушууларды өткөрүшкөн. Кыргыз педагогдору вальдорф мектебинде билимдерди уюштуруу системасын, айрым сабактардын окутуу усулун, мектепти башкаруунун негизин үйрөнүүгө мүмкүнчүлүк алышкан.

XIX-XX кылымдардын чегинде Европанын бардык ири өлкөлөрүндө жана АКШда лабораториялар пайда болуп, мында балдар психологиясын эксперименттик жол менен изилдөө бара-бара өздүк педагогикалык проблемаларды тажрыйбалык изилдөөлөргө алмашылган. Муну менен Германияда **В.А.Лай** (1862-1926); **Э.Мейман** (1862-1915); Францияда **А.Бине** (1857-1911), Бельгияда **О.Декроли** (1822-1932), АКШда **Э.Торндайк** (1874-1949), Швейцарияда **Э.Клапаред** (1874-1940) ж.б. иш жүргүзүшкөн. А.Бине белгилегендей, бул изилдөөлөр “бала алууга тийиш болгон тарбияны андан математикалык тактыкта чыгаруу үчүн биринчи планга баланын психологиясын алып чыгууга мүмкүндүк түзгөн”.

Лабораториялык изилдөөлөр “эксперименттик педагогиканын” жактоочуларына өзүн өзү өнүктүрүү принцибин көтөрүүгө мүмкүндүк түзгөн. Мисалы, А.Лай балдардын кылык-жоруктарынын негизинде тубаса же тажрыйбадан алынган рефлекс жатат, аны болсо лабораториялык шартта, ошондой эле балдардын адаттагы жашоосунан изилдөөгө болот деген. Баланын физиологиясын, сезүү органдарын, сезим механизмдерин тереңдеп изилдөө окутуудагы сөзсүз керектелген көрсөтмөлүүлүк жана сүрөттөлүш үчүн да, ошондой эле балдардын жетишсиз билимин, алардын табигый талаптарын бүтүрүү менен бардык массалык мектептерди кайра куруу үчүн да ориентир болуп берет деп эсептеген.

Балдардын кызыкчылыгын сырткы чөйрөнүн туунду-су катары карашкан гербартианчылардан айырмаланып, А.Лай алар жогоруда аталган рефлексстердин талаптарына калыптанаарын белгилеген. Тиешелүү түрдө, эгер гербартианчылар тарбиялык процесстин борбору деп педагогду, анын сырткы таасири менен бирге эсептешсе, анда Лай бул борборду тарбиялануучунун өзүнүн иш-

* Бине А. Современные идеи о детях. /Пер. с фр. - М., 1910, - 212-б.

мердүүлүк чөйрөсү менен байланыштырган. Бул учурда бала социобиоцөйрөнүн активдүү таасир берүүчү бөлүгү катары каралган.

Реформатордук педагогиканын идеяларын өз алдынча туюнтуу айрым өлкөлөргө мүнөздүү болгон жергиликтүү агымдардын жана концепциялардын пайда болушуна алып келген. Мисалы, АКШда жана Англияда реформатордук идеяларды өнүктүрүү, мурунку педагогикалык концепцияларды модификациялоонун натыйжасында *прагматизм* педагогикасы калыптанган.

Капитализм өтө кеңири жана интенсивдүү деп мүнөздөлгөн, салт-санаалар, анын ичинде педагогика тармагындагылары да Европа мамлекеттерине салыштырганда кыйла жаш болгон АКШда мурунку педагогикалык көз караштарды талкалоо, кайра кароо тез жана масштабдуу түрүндө болгон. Европалык тажрыйбадан АКШнын жашоо укладына жакын болгондору гана өздөштүрүлгөн. Прагматизм педагогикасын кээде прогрессивизм педагогикасы деп да аташат, анткени анда белгилүү англис философу жана социологу Г.Спенсердин (1820-1903) жеке демилгенин духун көтөрмөлөө зарылдыгы жөнүндөгү оюна көңүл бурулган. Америкалык реформатордук педагогика Спенсердин жекече табиятка шайкештик идеясын да белгилеген. Ал кийин педоцентризм концепциясына бириккен.

Америкалык педагогикалык реформаторчулуктун кыйла белгилүү өкүлү **Д.Дьюи** (1859-1952) болгон.

Прагматизм педагогикасынын таанылган лидери Д.Дьюи өзү философ-прагматик болуп, коомдун өнүгүшүнүн объективдүү закондорун, анын тарыхын, муундардын психологиялык иш-мердүүлүгүнүн эволюциясын танган.

Д. Дьюи радикалдуу өзгөргөн турмуш шарты билим берүүнү уюштурууну да, радикалдуу өзгөртүүнү да талап кылаарын божомолдогон. Интеллектуалдуу билим берүү Дьюинин пикири боюнча аны коомдун “интеллектуалдык импульска, тенденцияга жана шыкка” ээ болгон азчылыгын алганда гана актайт. Окуучулардын негизги массасы “тар практикалык импульска, тенденцияга жана шыкка” гана ээ болгон, массалык мектептерге арналган билим берүү системасы ал “практикалык импульстарды” жайылтууга стимул бергидей, балдарга “бир нерсени жасоого, бир нерсени иштөөгө” жардамдашкыдай, балдарды турмушка иш жүзүндө даярдагыдай уюштурулушу керек. Мындан, Д. Дьюи эмгектик окутуу жана тарбиялоо маселелерине чоң көңүл бурганы байкалат, турмушта эмгек ар түрү болгондуктан, окуучулар анын ар түрдүү формалары менен таанышуулары керек. Алардын иштери көп жактуу болушу жана огороддо, бакчада, ашканада, азыркы машиналар менен жабдылган түрдүү индустриалдык мастерскойлордо ишке ашырылышы керек. Ошентип, Д. Дьюинин педагогикалык көз караштары белгилүү ырааттуулукта эместигине карабастан, эски педагогикалык

концепцияларды сындоодо оң мааниге ээ болгон, тарбиялоо процессин активдештирүү, мектепти турмушка жакындаштыруу зарылдыгын пайда кылган.

XX кылымдын башталышында өзгөчө Германияда **Г.Кершенштейнердин** (1854-1932) педагогикалык теориясы өтө популярдуу болгон. Ал “граждандык тарбия” жана “эмгектик мектеп” идеясы менен чыккан. “Граждандык тарбия” балдарды мамлекетке баш ийүүгө үйрөтүшү керек. Ал элдик массалык мектептер аркылуу ишке ашырылууга тийиш. XX кылымдын башында Германиянын экономикасы тез өнүгө баштаган. Техникалык куралданган жана граждандык тарбия алган жумушчуларга болгон керектөө өтө чон болгон жана Кершенштейнер бул талаптарды канааттандыруучу педагогиканы иштеп чыккан. “Эмгектик мектеп” теориясы жана жаштар педагогикасы алдыдагы кесиптик ишмердүүлүккө карата анын “граждандык тарбияга” болгон көз караштары менен байланышкан. Кершенштейнер окуучулардын мамлекеттик маселелерди түшүнүүсүн козгоочу, мындан Ата Мекенге болгон граждандык милдет жана сүйүү келип чыгуучу тарбия үчүн күрөшкөн. Ал мектептерди реформалоо, аны элдик жана эмгектик кылуу зарылдыгын айткан. Элдик мектептерде окуучулар, (анын пикири боюнча) кол эмгеги менен иштеши жана техникалык көндүмдөрдү алышы, иштей билиши керек. Тарбиялануучулар мектепте эмгектенүү менен өздөрүндөгү мыкты иштөө үчүн зарыл болгон сапаттарды ырааттуу өнүктүрүшү, бардыгы аракеттенип, так, ак ниет жасоого көнүгүшү, кол эмгегинин процесстерин ойлонуп аткарышы керек. Андан сырткары, элдик мектеп окуучуларга алдыдагы кесиптик ишмердүүлүктөрүнө карата жалпы эмгектик даярдык бериши керек.

Кершенштейнер иштеп чыккан идеялар, анын педагогикалык көз караштары Германияда гана популярдуу болбостон, бир катар башка европа мамлекеттеринде да кеңири пайдаланылган. Ал 30-жылдары советтик мектепке чейин жеткен, бирок таптык көз караштын позициясынан каралып, пролетариаттын кызыкчылыгына жат элемент катары катуу сынга дуушар болгон.

Реформатордук педагогиканын идеялары илимий-педагогикалык борборлордо (мисалы, Женевадагы Ж.Ж.Руссо атындагы институт, жаңы мектептердин эл аралык бюросу ж.б.) жана бүтүндөй тажрыйбалык мектептердин бардыгында негизделген жана өнүктүрүлгөн. Реформатордук жана салттуу педагогикалык концепциялардын ортосунда белгилүү карама-каршылык болгон жана ал азыркыга чейин бар. Билим берүү чөйрөсүндөгү ушул сыяктуу процесстер Батыш өлкөлөрүндө эле эмес, Азия, Африка, Түштүк Америка мамлекеттеринде да кезигет.

Жогоруда аталган көз карандысыздыгын сактап калган мамлекеттеринде болсо элге билим берүү XIX-XX кылымдардын че-

гинде өнүккөн. Ал өнүгүү кылымдар бою калыптанган салттуу жол менен, ошондой эле капиталисттик мамиленин өнүгүүсүнүн таасиринен пайда болгон реформаторчулуктун элементтери менен жүргөн. Мисалы, Түркиядагы мектептик билим берүү Осмон империясынын мезгилинде мусулман мамлекеттери үчүн салттуу болгон диний көз карашты узак мезгил сактаган. Реформатордук идеянын таасириндеги биринчи мектептер Түркияда XIX кылымдын 40-жылдары ачылган. Бул мектептердин окуу программалары диний сабактар менен катар эле арифметика, геометрия, география, тарых сабактарын камтыган. Республикалык түзүлүш орногондон кийин (1923) диний мектептер жабылган, окуу планынан динге тиешеси бар сабактардын баары чыгарылып салынган. 1925-26-жылдары Түркиянын агартуу министрлиги педагогдордун бир нече тобун АКШга, Англияга, Францияга бул өлкөлөрдөгү билим берүүнүн уюштурулушу менен таанышуу үчүн жиберген. Түркия мекенин араб тамгасынын ордуна латындашкан негиздеги жаңы алфавитти киргизүү жөнүндө мыйзам кабыл алган. 1931-ж. сабатсыздыкты жоюу боюнча компания жарыяланган. Башка сөз менен айтканда, XX кылымдын биринчи жарымында Түркияда реформатордук негизде билим берүүнүн иш жүзүндөгү жаңы системасы түзүлгөн.

Экинчи дүйнөлүк согуштан кийин Түркияда билим берүү системасынын бардык тармагына мусулман дин кызматчыларынын таасири кайрадан күчөгөн. 1949-ж. мусулман динин окутуу башталгыч мектепке адегенде факультатив түрүндө киргизилген, андан кийин милдетүү түрдө окутулган. 1956-ж. динди окутуу орто мектепке тараган. Дин кызматчыларын даярдоочу атайын орто окуу жайлары пайда боло баштаган, алардын бүтүрүүчүлөрү Анкара университетинин теологиялык факультетинен билимин улантууга мүмкүнчүлүктөрү болгон. Ошентип, ислам мамлекеттик дин болгон бир катар өлкөлөрдөй эле, Түркияда кыйла күчтүү реформаланган билим берүү системасы түзүлгөн, бирок мусулмандык агартуучулук салттарынын элементтери көбүрөөк болгон.

Түштүк-Чыгыш Азия өлкөлөрүндөгү билим берүү тармагында реформа өзгөчө активдүү жүргүзүлгөн. Бул мамлекеттердин кубаттуу экономикалык өнүгүшү өзгөчө согуш мезгилинен кийин элге билим берүүнү модернизациялоону стимулдаган. Ал болсо элдин билим деңгээлинин кескин жогорулашына шарт түзгөн.

Япония 2-дүйнөлүк согушта өтө көптөгөн адамынан ажырап, өнөр жайы иш жүзүндө кыйрап калса да, согуштан кийинки жылдары экономиканын жана билим берүүнүн өнүгүүсүндө зор ийгиликтерге жетишкен. 1948-ж. кенже орто мектепке (VII - IX - класстар) 12-15 жашар балдардын 99% тартылган, ал эми 60-70-жылдары алардын көпчүлүгү жалпы билим берүүчү жогорку баскычында окууларын улантышкан жана андан ары университетке же колледжге тапшырууну пландашкан. Япония агартуу министр-

лигинин маалыматы боюнча, 70-жылдардын башталышында балдарды орто билим берүүгө тартуу (VII-IX-класстар) 90%тен ашкан. Кийинки он жылдыкта бул көрсөткүч өскөн жана 1988-ж. ал 96,2%ти түзгөн. Иш жүзүндө төрт он жылдыкта Япониядагы орто билим берүү анык массалуу түрдө болгон.

Мектеп ишин уюштуруудагы ийгиликтер кыйла маанилүү болгон, ал болсо кыска мөөнөттө жогорку билим берүүнү ургалдуу өнүктүрүү үчүн бекем база түзүүгө мүмкүнчүлүк берген. 1935-ж. Япониянын жогорку окуу жайларында жаштардын 3% гана окуса, 1955-ж. 8,8%, ал эми 20 жылдан кийин (1975) 30,3%, 1988-ж. 32,4% окуган.*

Эгер азыркы этапта чет өлкөлөрдө билим берүүнүн абалын мүнөздөөгө туура келсе, анда анын өнүгүшүнүн бүткүл дүйнөлүк тенденцияларын бөлүп көрсөтүүгө болот.

Азыркы мезгилде билим берүүнүн (мурун болуп көрбөгөндөй) тарашы азыркы этаптагы илимий-техникалык революциянын талаптары менен түздөн түз байланышкан. Микроэлектрониканы, робототехниканы, биотехнологияны жана энергия жыйноочу түзүлүштөрдү кеңири пайдалануу, коомду компьютерлештирүү жана информациялаштыруу (өндүрүштөгү, интеллектуалдык эмгек чөйрөсүндө жана турмуш-тиричиликте) зор өзгөрүүлөрдү алып келет. Эл чарбасындагы структуралык жылыш-тар демилгелүү элдин кесиптик-квалификациялык курамынын өзгөрүүсүнө алып келген. Материалдык өндүрүш чөйрөсүнөн сырткары - илимде, маданиятта, агартууда, саламаттык сактоодо, административдик аппаратта иштеген инженер-техникалык персоналдардын жана кызматчылардын саны туруктуу өсүп турган.

Ошентип, өткөн кылымдагы өнөр жайлык революция сабатсыздыкты жоюуну жана башталгыч билим берүүнү кеңири өнүктүрүүнү талап кылса, азыркы илимий-техникалык революция массалык орто билим берүү системасын түзүү жана жаштарды орто билим алгандан кийин ар кандай түрдөгү ишке тартууну олуттуу объективдүү кеңейтүү маселесин койду.

Элдин билим деңгээлин жогорулатууда объективдүү талаптары менен катар эле милдеттүү мектептин алкагынан чыккан толук баалуу билим берүүгө болгон социалдык талап күчөгөн. Жаштардын кеңири катмары аны алууну өзүнүн жалпы маданий деңгээлин жогорулатуу жана кыйла жогору социалдык статуска жетүү үчүн зарыл шарт катары карашкан. АКШдагы статистиканын маалыматы боюнча, 80-жылдардын ортосунда колледжди бүткөндүгү жөнүндөгү диплому бар адам орто мектепти гана бүткөн курдашына караганда 50% ке көп эмгек акы алган.

* Микаберидзе Г.В. США - Япония: чья школа лучше? // Педагогика, 1995, №1, - 83 - б.

Билим берүүнү өнүктүрүүгө демографиялык жагдай, билим берүүнү каржылоо ж.б.у.с. маанилүү факторлор таасир берет.

Чет өлкөдө мектептерди жана педагогиканы өнүктүрүүнүн маанилүү тенденциясы болуп билим берүү чөйрөсүндөгү интеграциялык процесстер эсептелет. Билим берүүнү интернационалдаштыруу (негизинен түздөн түз тарыхый өнүгүү шарттары бирдей жана социалдык-экономикалык түзүлүшү да окшош болгон өлкөлөрдү) бириктирүүчү геосаясий региондордун масштабында ишке ашырылат. Дал ошолордун алкагында агартууну өнүктүрүүнүн көпчүлүк “үстүнкү улуттук” программалары иштелип чыккан. Мындай программалар “үчүнчү дүйнөгө” таандык болгон аймактар үчүн эл аралык уюмдардын жардамы менен түзүлөт. 60-жылдардын башталышында аймактын өкмөт аралык конференциясы балдарды башталгыч билим берүүгө толук тартууну жана жакынкы 10-20 жылдын ичинде массалык сабатсыздыкты жоюуну караган план кабыл алган. Андай пландарга Азия үчүн “Карачи планы”, Африка үчүн “Аддис-Абеба” планы, Латын Америкасы үчүн “Сантьяго” планы кирген. Ошондон бери өнүгүш келе жаткан өлкөлөрдө башталгыч билим берүүгө балдарды тартуу өскөн, сабатсыздыкты жоюу боюнча иштер жүргүзүлгөн; бирок бул пландарды толук ишке ашырууга мүмкүн эмес.

80-жылдары ЮНЕСКОнун активдүү катышуусу менен Латын Америкасы жана Кариб бассейни үчүн, Африка үчүн, Азия жана Тынч океан өлкөлөрү үчүн, араб мамлекеттери үчүн башталгыч билим берүү жана сабатсыздыкты жоюу боюнча төрт жаңы региондук программалар иштелип чыккан.

Интеграциялык процесстер түрдүү капиталисттик өлкөлөрдө ургаалдуу жүрүүдө. 1961-ж. экономикалык кызматташтык жана өнүгүү уюму түзүлгөн, ага азыркы кезде АКШ, Англия, Франция, Германия, Япония, Италия катарында болгон 24 өнүккөн мамлекет кирет. Уюмдун ишмердүүлүгү негизинен экономикалык саясаттын түрдүү аспектерин макулдаштырууга багытталган, ал эми 60-жылдардын аягынан анын координациялык органдарынын курамында Билим берүү тармагындагы изилдөөлөр жана жаңы киргизүүлөр борбору иштейт. Ал билим берүү системасынын структурасын өзгөртүүгө, аны башкарууга, каржылоого ж.б. тиешелүү бир катар сунуштарды иштеп чыккан.

Интеграция Батыш Европада кыйла кеңири өнүккөн. Азыркы мезгилде, XXI кылымда бирдиктүү Европалык билим берүү мейкиндигин түзүү жөнүндө иш аракеттер жүргүзүлүүдө.

Бул интеграциялык процесстер акырындык менен КМШ мамлекеттерине, а.и. Кыргызстанга да жетээрин белгилөө керек. Бул билим берүү тармагындагы кызматташуу стратегиясын иштеп чыгуу боюнча кеңешмелерге катышуу, студенттерди жана адистерди алмашуу, информация алмашуу ж.б. Ага мисал катары 1990-ж.

Бишкекте ЮНЕСКО тарабынан “Сабаттуулук жана аялдарга үзгүлтүксүз билим берүү” деп аталган эл аралык семинардын өткөрүлүшүн айтууга болот.

Азыркы мезгилде көптөгөн өлкөлөрдө билим берүү системасын бала бакчадан баштап университеттерге чейинки бардык тармагын камтыган билим берүү реформалоо тенденциясы да байкалууда. Бирок, бардык реформалардын борборунда мектеп турат, анткени анын гана алкагында жаштарды өндүрүмдүү эмгекке, коомдук турмушка активдүү жана аң-сезимдүү катышууга базалык даярдоо, ошондой эле үзгүлтүксүз билим берүүнүн контекстинде билимдер менен билгичтиктерди туруктуу толуктоо жана жаңыртуу жүргүзүлүшү керек.

Мектеп реформасы көп аспекттүү иш чарасын камтыйт. Алар башкаруу системасын кайра уюштурууну, мектептин структурасын өзгөртүүнү жана жаңы типтеги окуу жайларын түзүүнү, окуу менен тарбия иштеринин мазмунун, усулун модернизациялоону, мектеп менен эмгек дүйнөсүнүн ортосундагы байланыштын жаңы формаларын аныктоону жана башкаларды карайт.

Ар бир өлкөдө мектеп реформалары анын социалдык структурасынын, саясий түзүлүшүнүн өзгөчөлүктөрүн, маданий жана жекече педагогикалык салттардын улуттук өз алдынчалуулугун чагылдыруучу өзгөчө белгилерин көрсөтөт. Мындан реформаны жүргүзүү ыкмаларындагы айырмачылыктар келип чыгат. Бирок коомдук турмушту интернационалдаштыруу ар түрдүү өлкөлөрдө реформалардын негизги максаттарынын белгилүү жалпылыгын жана бир катар конкреттүү проблемаларды чечүүдө белгилүү окшоштугун аныктайт.

Реформанын алгачкы объектисинин бири – билим берүүнү башкаруу жана барыдан мурда, мектеп ишин башкаруу болгон. Батышта тарыхый түрдө башкаруунун борбордоштурулган жана борбордоштурубаган деп аталган эки принциптүү системасы түзүлгөн. Биринчиси Францияда кыйла таасирдүү болгон, мында Наполеондун империясынын мезгилинен баштап акыркы жылдарга чейин бүткүл өлкөнүн масштабында билим берүүнүн мамлекеттик системасын катуу жана административдик бир түрдүү башкаруу орун алган. Буга карама-каршы болуп бир катар өлкөлөрдө борбордоштурулбаган туруктуу салттары түзүлгөн. АКШдагы штаттар, Англиядагы графчылыктар, Германиядагы “жерлер”, агартуу тармагында кыйла автономиялуу болуп эсептелишет, өздөрүнүн педагогикалык документтерин чыгарышат, окуу материалдарынын көлөмүн аныкташат ж.б. агартуучулук иштерди жүргүзүшөт.

Орто билим берүүнүн элитардыктан массалыкка акырындык менен өтүүсүн да мектепти реформалоо деп атоого болот. Көп өлкөлөрдө милдеттүү окутуу кыйла узартылган. Бирок, мында мыйзам менен реалдуу турмуштун ортосунда чоң айырмачылык болоорун

эске алуу керек. Мисалы, Африканын бир катар өлкөлөрүндө (Конго, Габон, Гана) милдетүү түрдөгү он жылдык окутуу жарыяланган, бирок көптөгөн балдар бул мөөнөт бүткөнгө чейин эле мектепти таштап салышат. Ошол эле мезгилде бир катар өнүккөн өлкөлөрдө, тескерисинче, милдетүү окутуунун мыйзамда аныкталган мөөнөтү билим берүүнү өнүктүрүүнүн реалдуу процессине “жетип үлгүрбөй” келе жатат. Японияда, Финляндияда, Австрияда, Норвегияда милдеттүү окутуунун мөөнөтү - 9 жыл, бирок жаштардын көпчүлүк бөлүгү кыйла узак убакыт -10-11 жылдан кем эмес туруктуу окушат.

Орто билимди элитардыктан массалыкка айландыруу мурунку *касталык* мектептерден айырмаланган жаңы типтеги жалпы билим берүүчү мекемелерди түзүү менен да байланышкан. Түрдүү типтеги мектептердин программалары жакындаша баштаган, окуунун бир багытынан башкасына өтүү жеңилдеген, жогорку окуу жайларына жол ачкан мектептин жогорку класстарына өтүү мүмкүнчүлүгү кеңейе берген.

Реформа жүргүзүүнүн кесиптик-техникалык билим берүүгө да тиешеси болгон. Жакынкы эле жылдарга чейин жаштарга туруктуу кесиптик-техникалык билим берүү көп өлкөлөрдө орто билим берүү системасынан сырткары жүргүзүлүп келген. Анын окуучуларын топтоо кандайдыр бир деңгээлде орто мектептен кетип калган, начар жетишкен окуучулардын эсебинен жүргүзүлгөн. Мындай жагдай өндүрүштүн, техниканын жана илимдин өнүгүүсүнүн объективдүү милдеттери менен кескин карама-каршылыкка келген. Азыркы мезгилде чет өлкөлөрдө кесиптик-техникалык мектепти орто билим берүү системасына кошуу тенденциялары байкалууда.

Ал эми жогорку мектеп жөнүндө айтсак, ал көп өлкөлөрдө билим берүү системасынын кыйла динамикалуу өнүккөн тармагы болуп эсептелет. Жогорку мектептин максаты олуттуу өзгөрүп, ал келечектеги социалдык элитаны гана эмес, эмгектик интеллигенциянын массалык кадрларын да калыптандырат. Ошондуктан, элитардык жогорку окуу жайларынын белгилүү санын сактоо менен (Гарвард, Стэнфорд, Колумбия жана АКШдагы бир нече башка өтө барктуу университеттери, Улуу Британиядагы Оксфорд жана Кембридж университеттери, бир катар париждик “чоң мектептер” ж.б.) массалык болууга аракеттенген түрдүү орто мектептен кийин окуу жайларынын тармагы кеңейе берген.

Ушундай сапаттык жетишкендиктер менен катар эле жогорку мектептин структурасында жана ишмердүүлүгүндө олуттуу өзгөрүүлөр болгон.

Көптөгөн өлкөлөрдө орто мектептен кийин билим берүүнү уюштуруунун үч баскычтуу модели кеңири тараган. Ал өз алдынча жана бири-бири менен байланыштагы окутуу цикли үч түрдүү бо-

лот. Анын ар бири 2-3 жылга созулат жана тиешелүү диплом алуу менен аяктайт (схемасы: бакалавр→магистр→доктор). Мындай структура студенттердин багытына, алардын жекече жөндөмдүүлүктөрүн эске алуу менен түзөтүү киргизүүгө мүмкүндүк берет жана ошону менен бирге эле түрдүү деңгээлдеги квалификация-дагы дипломдуу адистерди чыгаруу талаптарына толук бирдей жооп берет.

Мектепти жана педагогиканы өнүктүрүүнүн маанилүү тенденцияларынын бири болуп жалпы билим берүүнүн мазмунун жаңыртуу эсептелет. Мурда болуп көрбөгөндөй илимий билимдин тез өсүү шартында окуу материалынын көлөмү көбөйөт. Мындан окуу программа-сына түзөтүү киргизүү, дидактикалык жактан иштелип чыккан гуманитардык, табигый-математикалык жана техникалык билимдерди синтездөө зарылдыгы пайда болот.

Билим берүүнүн мазмунун модернизациялоо эки багыт боюнча жүрөт. Биринчиден, традициялык сабактардын мазмуну жаңыртылат, алардын окуу планындагы салыштырма салмагы өзгөрүлөт. Экинчиден, жакынкы мезгилге чейин эле жалпы билим берүүчү мектепте окутулбаган жаңы сабактар киргизилет.

Азыркы этаптагы мектептер менен педагогиканын өнүгүүсүнүн негизги дүйнөлүк тенденциялары жалпы жонунан ушундай.

2-§. КЫРГЫЗСТАНДЫН МЕКТЕПТЕРИНИ ЖАНА ПЕДАГОГИКАЛЫК ОЙЛОРУН ӨНҮКТҮРҮҮДӨГҮ КЫРГЫЗ ЖАЗУУЧУЛАРЫНЫН РОЛУ

Кыргыз профессионалдык адабияты Кыргызстандагы улуттук мектептер менен педагогиканын өнүгүшүнө белгилүү таасир көрсөткөн.

Кыргыз элинин тарыхый жана маданий жашоосунун шарттарында жазма адабиятты калыптандыруу 20-жылдардын ортосунда мамлекеттик автономиянын түзүлүшү менен дал келген. Адабият тарыхчылары адабий процесстин башталышын 1924-ж. 7-ноябрда биринчи кыргыз газетасы “Эркин-Тоонун” чыккан датасы менен байланыштырышат. Бирок ал андан мурдараак башталган деген, көз караштар да жок эмес. Кыргыз жазуучуларынын кесиптик биригиши 20-жылдардын аягы 30-жылдардын башталышында башталган. Андан кийинки ондогон жылдар ичинде кыргыз адабияты окурмандарга таанылган жана кенири тараган, анда прозанын, поэзиянын жана драматургиянын учурдагы бардык жанрдык формалары иштелген. Орус тилине жана башка улуттук тилдерге которулуу менен ал көптөгөн элдердин маданий кенчине айланган. Адабияттын өнүгүшү менен көркөм чыгармаларды окурмандын кабылдоосуна таасир этүүчү адабий сындын активдүү ролу өскөн. Адабият таануунун байкалаарлык жетишкендиги болуп кыргыз жазуучуларынын чыгармачылыгы жөнүндөгү монографиялар, улут-

тук адабияттын тарыхы жана алардын башка элдердин адабияты менен болгон байланышы, өз ара таасирлери боюнча изилдөөлөр эсептелет.

Кыргыз жазма адабияты кыргыз тарыхый жана рухий жашоосунун туундусу катары дүйнөлүк адабияттын ажырагыс бөлүгүн түзгөн, ал эми анын көрүнүктүү өкүлдөрүнүн, барыдан мурда Чынгыз Айтматовдун чыгармачылыгы, бүткүл дүйнөлүк таанылууга ээ болгон. Улуттук көркөм адабият элдин жашоосун чагылдырып, анын рухий кенчи болуу менен коомдук аң-сезимине белгилүү таасир берээри, өзүн жекече фактор катары көрсөтөөрү белгилүү. Педагогикалык көз карашта алганда, адабият тарбиялык мааниге ээ экендиги, окурмандарды жашоо образ жөнүндөгү түшүнүктөрүн пайда кылаары, ал эми адабий чыгармалардын каармандары үлгү катары кызмат кылаары талашсыз. Кыргыз жазма адабияты акыркы сексен жыл ичинде сапаттык деңгээлге көтөрүлгөн өнүккөн адабият катары мүнөздөлөт. Узак өнүгүү тарыхы бар адабият катары ал педагогикалык процеске, мектептик билим берүүгө жана өсүп келе жаткан муунду тарбиялоого кыйла таасир көрсөткөн. Кыргыз жазуучулары педагогикалык ойлордун улуттук кенчине өз салымдарын кошкон.

Барыдан мурда кыргыз адабиятынын билим берүүдөгү ролу кыргыз тили менен катар эле улуттук мектептердин өзгөчөлүк белгилеринин бирин аныктаган окуу предметин калыптандырууда туюнтулган. Улуттук билим берүүнүн калыптануу процесси жана кесиптик жазма адабияттын пайда болушу бир мезгилде жүргөн. Мектеп үчүн биринчи кыргыз хрестоматиясын кыргыз адабиятынын негиздөөчүсү Касым Тыныстанов түзгөн. Бул окуу китебине ал өзүнүн оригиналдуу чыгармаларын жана И.А.Крыловдун “Ийнелик менен кумурска” деген тамсилин которуп киргизген.

20-жылдардын ортосунан баштап кыргыз көркөм адабияты мектептик билим берүүдө көрүнүктүү орунду ээлей баштаган. Кыргыз мектептеринин программаларында эки сабак - адабий окуу жана кыргыз адабияты белгиленген. Кыргыз жазуучуларынын чыгармалары, түрдүү адабий тексттер башталгыч мектептер үчүн “Эне тил” окуу китебине кирген. 5-7-класстардагы адабий окуу кыргыз мектептери-нин окуучуларын Аалы Токомбаев, Кубанычбек Маликов, Алыкул Осмонов, Темиркул Үмөталиев, Касымалы Баялинов, Түгөлбай Сыдыкбеков ж.б. көптөгөн акын-жазуучулардын чыгармалары менен тааныштырган. Согуштан кийинки жылдары кыргыз адабияты боюнча жогорку класстардын окуучулары үчүн тарыхый-адабий процессти жана көрүнүктүү кыргыз жазуучуларынын адабий портреттерин чагылдырган окуу китептери түзүлгөн.

Кыргыз адабияты боюнча окуу китебин жана хрестоматияларды иштеп чыгууга белгилүү илимпоз-адабиятчылар менен педа-

гогдор Т.Байжиев, Т.Саманчин, З.Бектенов, С.Мусаев, К.Иманалиев, Б.Маленов ж.б. катышкан.

Кыргыз жазма адабиятынын пайда болуу жана өнүгүү процессинде улуттук адабий тил калыптанган. Көркөм тексттер грамматикаларында кабыл алынгандай адабий чыгармалардан тексттик түшүнүктөрдү (мисалдарды) берүү пайда болгон. Ушуну менен катар эле кыргыз адабияты окуучулардын класстан тышкары окуу китебине айланган жана ошонусу менен окуучулардын адеп-ахлактык, эстетикалык өнүгүшүнө оң таасир берген.

Кыргыз адабияты мектепте гана эмес, кеңири окурмандардын чөйрөсүнө, бүтүндөй коомго кыйла педагогикалык таасир көрсөткөн. Ал Ата Мекенди сүйүүгө, эмгекчилдикке, моралдык жеткилендикке, элдик салт-санааны билүүгө тарбиялап, өз окурмандарына дайыма адеп-ахлактык таалим берип келген. Эл турмушунун олуттуу жагдайларынын бардыгы негизинен кыргыз көркөм адабиятында чагылдырылган. Анда доордун көп кырдуу портрети - кыргыз элинин өткөндөгүсү менен азыркысы баяндалган. Дал ошондуктан ал жашоо - турмуштун өз алдынча жана түшүнүктүү окуу китеби катары кызмат кылат. К.Баялиновдун "Ажар", М.Элебаевдин "Узак жол", А.Токомбаевдин "Кандуу жылдар", К.Жантөшевдин "Каныбек", Т.Сыдыкбековдун "Тоо арасында", У.Абдукаимовдун "Майдан", Т.Касымбековдун "Сынган кылыч" сыяктуу чыгармаларынан, Ч.Айтматовдун дүйнөгө белгилүү повесттери менен романдарынан, К.Маликов, Т.Үмөталиев, А. Осмонов, С.Эралиев ж.б. белгилүү кыргыз жазуучуларынын, акындарынын жана драматургдарынын поэмалары менен лирикалык ырларынан жаңы педагогикалык түшүнүк - (кыргыз тилиндеги окуу чөйрөсү) түзүлгөн. Жылдардын өтүшү менен ал ургаалдуу кеңейе берген жана азыркы мезгилде кыргыз адабиятынын китепканасы миңдеген китептен турат. Дүйнөлүк адабияттын чыгармаларынын кыргыз тилине которулушу, ал эми кыргыз жазуучуларынын чыгармаларынын орус тилине которулуш фактысы олуттуу мааниге ээ. Ошентип, республиканын окутуу процесси кыргыз тилинде, ошондой эле орус тилинде жүргүзүлгөн жалпы билим берүүчү мектептерине окуучулардын адабий билим алышы жана эстетикалык өнүшү үчүн зарыл болгон бардык өбөлгөлөр түзүлгөн.

Кыргыз адабиятынын балдар жана өспүрүмдөр үчүн педагогикалык багытын да өзгөчө белгилөө керек. Ал түрдүү курактык топтор үчүн арналган жана алардын түшүнүү, адабий чыгармалары кабыл алуу мүмкүнчүлүктөрүнө жооп берет.

Үй-бүлөлүк жана мектепке чейинки тарбия жана билим берүүдө элдик оозеки чыгармачылык менен катар эле мектепке чейинки курактагы балдар үчүн кыргыз жазуучуларынын чыгармалары чоң мааниге ээ болгон. Мындай чыгармаларды педагогдор жана бала бакчалардын тарбиячылары өзгөчө улуттук артыкчы-

лыкка ээ болгон жана өз ара байланыштуу кыргыз тилинде жүргүзүлгөн мектепке чейинки мекемелер активдүү түзүлө баштагандан кийин пайдалана башташты.

Кыргыз балдар адабиятынын тарыхы балдар үчүн мыкты чыгармаларды жараткан белгилүү жазуучулар менен акындардын ысымдары менен толукталган. Алар Касым Тыныстанов, Аалы Токомбаев, Касымаалы Баялинов, Жоомарт Бөкөнбаев, Кубанычбек Маликов, Алыкул Осмонов, Сүйүнбай Эралиев, Насирдин Байтемиров, Түгөлбай Сыдыкбеков, Омор Султанов, Сооронбай Жусуев, Жалил Сыдыков, Чыңгыз Айтматов ж.б.

Бул чыгармалардын тематикасы да ар түрдүү: жүрүм-турум, этика эрежелеринен баштап, коомдук түшүнүктөр - патриоттуулук, атуулдук, гумандуулук, улут-тук аралык макулдашуунун баамдалган сезимдерине чейинки жашоо-турмуштун бардык жактары чагылдырылган. Мекенди сүйүү, жаратылыш менен шайкеш болуу, эмгекчилдик жана билимге умтулуу - бул кыргыз балдар адабиятынын башкы темасы. Тарбиялык багыт берүүнүн мисалы катары Алыкул Осмоновдун “Эне тил” деген ырын келтирүүгө болот:

Тил үйрөнүү

Жакшы көрмөк - сүймөктөн,

Эне тилин жакшы көрүп үйрөткөн,

Ойротто жок, оңой тил бейм, биздин тил,

Бир жашымда:

Ата, апа,

ат, эт дегенди сүйлөткөн.

Тил кадырлоо

Чын көңүлдөн сүймөктөн,

Атам тилин сүйгөндүктөн сүйлөткөн.

Эрдик, өнөр, билим менен сүйлөшүп -

Бир жүрсүн деп бир жашымда үйрөткөн.

Бирге жүрөм, эне тилин кадырлайм,

Бул тил менен: иштейм, сүйлөйм, ыр ырдайм.

Башка тилди жандай жакшы көрсөм да,

Эне тилин сүйгөнүмдөн жаңылбайм.

Балдар адабиятынын өнүгүшүнө жазуучу Шүкүрбек Бейшеналиев жана акын Муса Жангазиев көрүнүктүү салым кошкон. Ш.Бейшеналиевдин “Чыныгы достук”, “Сарбайдын уулу”, “Ак тайлак”, “Табышмакчы Чынара” сыяктуу чыгармаларында ата-эне менен баланын мамилеси жөнүндө сөз болот, жаш каармандардын мүнөздөрү ачылып берилет, адеп-ахлактык жана татыктуу жашоо образы жөнүндөгү көз караштар чебер сүрөттөлөт. Муса Жангазиев - түрдүү курактагы балдарга арналган кара сөз жана ыр менен жазылган оңдогон китептерди автору. Анын “Ак козу”, “Дуровдун бурчу”, “Табышмактуу таш” ыр жыйнактары, “Бала менин өмү-

рум” тандалматары кыргыз педагогдорунун, өзгөчө мектепке чейинки курактагы балдар менен кесиптик байланышы барлардын бардыгынын тарбия берүү ишиндеги дайыма колдонулуучу жан китепчелеринен болуп калган.

Кыргыз жазуучуларынын көптөгөн чыгармалары мектепке, тарбия жана билим берүү проблемаларына, мугалимге арналган. Алардын ичинен Чынгыз Айтматовдун “Эрте жаздагы турналар” жана “Биринчи мугалим” повесттери өзгөчө бөлүнүп турат.

Мугалимдер жөнүндө акындар толкундануу менен ыр саптарын жазышкан. Алсак, Абдрасул Токтомушев “Мугалимиме” деген ырында өз каарманын “эң ардактуу адам” деп атаган:

Мугалимди эң ардактуу көрөмүн,
Ал үйрөткөн тилин тууган энемин.
Көзүм ачып, акылга нур жиберген,
Башкаларга келбейт недир теңегим.

Педагогикалык ойлордун көркөм энциклопедиясы педагогикалык эмгекке, үй-бүлөдө жана мектепте тарбиялоого, ата-энелер менен балдардын мамилесине, мугалимдик кесипке арналган кыргыз адабий чыгармаларын мына ушундайча аныктоого болот.

3-§. КООМДУН ӨНҮГҮҮСҮНҮН АЗЫРКЫ ЭТАБЫНДА КЫРГЫЗСТАНДАГЫ МЕКТЕПТЕРДИН ЖАНА ПЕДАГОГИКАЛЫК ИЛИМДИН ӨНҮГҮШҮ.

Билим берүүнүн, мектептердин жана педагогикалык ойлордун өнүгүүсүнүн жаңы этабы 2-дүйнөлүк согуш бүткөндөн кийин башталган. 1946-1950-жылдары кабыл алынган республиканын элге билим берүүсү менен маданиятын өнүктүрүү жөнүндөгү мыйзамында жалпы билим берүүчү мектептер тармагын, кесиптик-техникалык, атайын орто жана жогорку окуу жайларды кеңейтүү проблемалары каралган.

40-жылдардын акырында согуштун кесепетинен кыйраган жалпы билим берүү негизинен калыбына келтирилген. 1950-51-окуу жылынын башталышына карата мектептердин санын 1585ке, алардагы окуучулардын санын 278 миңге чейин жеткирүү белгиленген. Иш жүзүндө 1950-51-окуу жылында Кыргыз ССРинин Агартуу министрлигинин карамагында 1631 мектеп болуп, анда 326,3 миң бала окуган. Эгерде 1945-46-окуу жылында республиканын мектептеринде 11,1 миң мугалим болсо, 1950-51-окуу жылында 16,3 миң мугалим иштеген.

* ЦГА Кирг. ССР, Ф. 1300, оп 11, д.51, 67-71, 73-74-6.

Бул жылдары котормо жана кыргыз тилиндеги оригиналдуу окуу китептерди чыгарууга чоң маани берилген. Мисалы, 1950-жылы республикада нускасы 1 млн. дон ашык болгон 89 аталыштагы окуу китеби жана окуу усулдук адабияттары чыгарылган. Программаларды иштеп чыгуу боюнча, тилчи мугалимдерди даярдоо (өзгөчө кыргыз мектептер үчүн орус тил мугалимдерин), чет тилди, биологияны жана дене тарбияны окутууну, мектеп бакчачылыгын жана огородчулугун өнүктүрүү боюнча; балдар үйлөрүндө жана мектеп-интернаттарда окуу-тарбия иштерин өнүктүрүү жана материалдык базасын чыңдоо; мугалимдердин квалификациясын жогорулатуу боюнча иш-чаралар жүргүзүлгөн.

Кыргызстанда ушул мезгилдеги элге билим берүүнү өнүктүрүү өзгөчөлүктөрүнөн төмөнкүлөрдү белгилөө болот. Биринчиден, ошол мезгилде айыл элинин көпчүлүк бөлүгү алыскы жайыттарда мал багышкан, ошондуктан бардык жерде малчылардын балдарын окууга тартуу үчүн шарт түзүү керек болгон. Бийликтин жергиликтүү органдары аларды окутууга өзгөчө көңүл бурган. 60-жылдардын ортосунда республикада малчылардын 35 миң баласы окууга тартылып, алыскы жайыттарда мектептер уюштурулган, ата-энелердин үлүштүк катышуусу менен каражаттарынын эсебинен мектеп алдындагы мурдагы интернаттар кеңейтилген жана жаңылары ачылган. Экинчиден, жергиликтүү улуттардын кыздарын өзгөчө жогорку класстарга, кесиптик-техникалык окуу жайларына, техникумдарга, жогорку окуу жайларына тартуу боюнча көп иштер жүргүзүлгөн. 1960-61-окуу жылында Кыргызстандан мектептеринде 70 миң жергиликтүү улуттардын кыздары окуган, 9-класска болсо 8-классты бүткөн жергиликтүү улуттардын балдарынын 68% тапшырган. 1965-жылы Кыргызстандын эл чарбасында жогорку билимдүү 45 миң адис аял эмгектенген.

Согуштан кийинки мезгилде айылдарга мектеп имараттарын жана мектептерге кошумча курулуштарды куруу демилгеси кенири тараган. Кыргызстандагы элге билим берүүнүн андан ары өнүгүшүндө жумушчу жаштардын кечки мектептери көрүнүктүү роль ойногон. Согуш жылдарында жана согуштан кийин алгачкы жылдарда түрдүү себептер менен орто билим албай калган көптөгөн жаш жумушчулар, колхозчулар жана кызматчылар 60-жылдардын ортосуна карата бул кемчиликти жоюшкан.

50-жылдардын башталышында мугалим кадрлады даярдоо жагында байкалаарылык жылыштар болгон. Мугалимдердин билимин өркүндөтүү Республикалык институту, Ош облустук мугалимдердин билимин өркүндөтүү институту, Кыргыз ССР Агартуу министрлигинин алдында Окуу-усулдук кеңеш, Кыргыз илим изилдөө педагогика институту түзүлгөн. 1953-жылдын апрелинен баштап "Мугалимдер газетасы" чыга баштаган.

50-жылдардын ортосуна карата негизинен жалпы жети жылдык билим берүү жүргүзүлгөн, ал эми ири шаарларда жалпы орто билим берүүгө өтүү аяктаган.

1959-жылы "Кыргыз ССРинде мектептин турмушу менен байланышын чыңдоо жөнүндөгү жана элге билим берүү системасын андан ары өнүктүрүү жөнүндөгү" Мыйзамдын негизинде (1959, май) жалпы жети жылдык билим берүүнүн ордуна милдеттүү түрдөгү сегиз жылдык окутуу киргизилген.

1965-66-окуу жылында республикада 1777 күндүзгү жалпы билим берүүчү мектеп болуп, анда 583 миң бала окуган. Жумушчу, айылдык жаштардын жана чоң кишилердин 279 мектебинде 36 миң окуучу, анын ичинде 9-10 (11) класстарда 24,3 миң окуучу окуган.

50-жылдардын акыры 60-жылдардын башында республикадагы кесиптик-техникалык окуу жайларында кайра куруу жүргүзүлгөн, жаштарды сегиз жылдык жалпы билим берүүчү мектептер базасында окуткан шаардык жана айылдык кесиптик-техникалык окуу жайлары ачылган.

Жогорку педагогикалык билим берүү да андан ары өнүккөн. 1941-жылы 2404 студент окуган педагогикалык жана үч мугалимдер институту иштеген. Согуштан кийин 1948-жылы Жалал-Абад шаарында, 1951-жылы Нарын шаарында мугалимдер институту ачылган. Мугалимдер институттарынын базасында 1951-ж. Ош, 1952-ж. Кыргыз кыз-келиндер, 1953-ж. Кыргыз дене тарбия институту уюштурулган.

Андан кийинки жылдары мугалимдер институттары иштөөлөрүн токтоткон. Педагогикалык кадрларды даярдоо окуу мөөнөтү төрт жылга кеңейтилген жана жаңы ачылган педагогикалык институттарга топтолгон. Бул болсо мурдагыдай жети жылдык эмес, орто мектептер үчүн мугалимдерге болгон талаптан келип чыккан.

Республиканын маданий турмушундагы чоң окуя болуп 1951-ж. Кыргыз мамлекеттик университетинин, 1954-ж. Фрунзе политехникалык институтунун ачылышы эсептелет.

1965-66-окуу жылында республикада 8 жогорку окуу жайы иштеп, аларда 32227 студент, анын ичинен күндүзгү бөлүмдө-15372, кечкисинде-3954, сырттан окуу бөлүмүндө - 12901 студент окуган.

Атайын орто окуу жайларынын тармагы да кеңейтилген. Айрым атайын орто окуу жайларын чыңдоо, кайрадан уюштуруу - алардын санын кыскартууга алып келген, бирок окуучулардын контингенти кескин өскөн. 50-жылдары жеңил өнөр жайынын кечки техникуму, Советтик соода техникуму, Жалал-Абад жана Талас медицина окуу жайлары, Нарын айыл чарба техникуму, автожол

* Народное хозяйство Киргизской ССР. (К 60-летию образования СССР). /Стат. ежегодник. - Ф.: Кыргызстан, 1982, - 213-б.

техникуму ачылган. Андан кийин Майлы-Сай электр-техникалык, Ош курулуш жана соода техникумдары, ошондой эле Ош, Пржевальск, Нарын педагогикалык жана Фрунзе музыка-лык-педагогикалык окуу жайлары иштей баштаган.

70 жана 80-жылдары Кыргызстанда жалпы орто билим берүүнү ишке ашыруу боюнча иштер улантылган: 1740 жалпы билим берүүчү мектепти, 177 кесиптик-техникалык окуу жайынын, 45 атайын орто жана 10 жогорку окуу жайлары билим берүүнүн кеңири тармагынан түзгөн.

Кыргызстанда элге билим берүү проблемаларын чечүү үчүн педагогика айрым сабактардын окутуу усулу тармагындагы терең изилдөөлөрдү жүргүзүүнү талап кылган. Кыргызстанда педагогикалык илимдердин өнүгүшүнө көптөгөн илимпоздор чон салым кошкон.

Алсак, Кыргызстандагы педагогикалык илимдин өнүгүшүнүн координациялык борбору болуп калган Кыргыз илим изилдөө педагогика институтун түзүүдө жана илимий иштерин уюштурууда анын биринчи директору, таланттуу педагог Б.К.Кулдашевдин (1916-1956) сиңирген эмгеги зор.

Б.К.Кулдашевдин изилдөөсү - "1917-жылдын 1930-жылга чейинки кыргыз совет мектептеринин тарыхы" (Алма-Ата, 1950) - деп атайт. Кыргызстанда элге билим берүүнүн тарыхы боюнча биринчи илимий эмгек болуп эсептелет.

Б.К.Кулдашевдин педагогикалык мурастары кеңири чөйрөдөгү маселелер боюнча макалаларды түзөт. Анын негизги темалары: К.Д.Ушинский менен А.С.Макаренконун педагогикалык системалары, негизги окуу сабактарын окутуу натыйжалуулугун жогорулатуу жолдору, мектепте жана үй-бүлөдө тарбиялоо проблемалары (мында Т.Сатылгановдун педагогикалык көз караштары жөнүндө, кыргыз эл жомокторунун материалында окуучуларды тарбиялоо жөнүндө, башталгыч класстардагы тарбия иштеринин өзгөчөлүктөрү жөнүндө өз учуру үчүн оригиналдуу болгон эмгектер өзгөчө бөлүнүп көрсөтүлөт, мектеп ишине колдонмолор, класстан сырткары жана мектептен сырткары иштер; алдыңкы педагогикалык тажрыйбаны жалпылоо жана жайылтуу жолдору). Кулдашев 1950-51-жылдары "Мугалимдерге жардам" аттуу республикалык педагогикалык журналдын редактору болгон.

Кыргызстандын мектептеринин жана педагогикалык ойлорунун өнүгүшүнө көрүнүктүү түрколог, профессор, Өзбек ССР ИАнын корреспондент-мүчөсү, Кыргыз ССР ИАнын академиги К.К.Юдахин (1890-1975) чоң из калтырган. СССР Илимдер Академиясынын Кыргыз филиалынын тил, адабият жана тарых институтунун жогорку окуу жайларында окутуучулук иштерди жүргүзүү менен К.К.Юдахин ошол эле мезгилде орус графикасынын негизинде түзүлгөн жаңы кыргыз алфавитинин долбоорун иштеп чы-

гууга катышкан, лексикография маселелерин изилдөө, сөздүктөрдү түзүү боюнча иш жүргүзгөн. Илимпоз 15 жыл бою иштеп түзгөн биринчи “Кыргызча-орусча сөздүк” (М.: 1940) ошол мезгил үчүн жана ата мекендик түркологиянын ири жетишкендиги болгон. Материалдык көлөмү боюнча жана лексикографиялык жагдайда ал түрк-орус сөздүктөрүнүн ичинен кыйла көп мезгилге чейин өзүнө тендеш болгон эмес. 1965-жылы К.К.Юдахиндин “Кыргызча-орусча сөздүгүнүн” кайрадан иштелген жана толукталган варианты жарык көргөн. Бул эмгеги үчүн К.К.Юдахин СССРдин Мамлекеттик сыйлыгына татыктуу болгон (1967).

“Кыргыз орфографиясынын атасы”, “Тил казынасынын ээси” деген элдик баага татыктуу болгон көрүнүктүү инсан *К.Карасаев* (1901-1998) педагогика илимине дагы салым кошкон.

К.Карасаев 1923-25-жылдары Ташкент шаарындагы Кыргыз агартуу институтунан (Кириноспрос) окуган. 1931-жылы Ленинграддагы Енукидзе атындагы Чыгыш институтун бүтүргөн. Окумуштуу авторлош болуп чоңдор үчүн “Жаңылык” (1927) тунгуч алиппени түзгөн. Өзү “Сабат ачкыч” (1927) аттуу алиппени жазган.

К.Карасаев Кыргызстанда сөздүк түзүү ишине негиз салгандардын бири. Ал И.А.Батманов менен бирдикте “Орусча-кыргызча сөздүктү” (1938) түзгөн. Кийин 1944-57-жылдары чыккан “Орусча-кыргызча сөздүктү” түзүүгө активдүү катышып, 1966-1983-жылы “Кыргыз тилинин орфографиялык сөздүгүн” иштеп чыккан.

Ал кыргыз фольклористкасынын, адабият таануусунун, котормо теориясынын калыптанышына да эң чоң эмгек сиңирген. К.Карасаев элдик оозеки чыгармаларды жыйноого көп көңүл бөлүп, “Манас” эпосун жазып алууну уюштурган. Окумуштуу М.Горькийдин, А.Радищевдин, Р.Тагордун ж.б. чыгармаларын кыргыз тилине которгон. Ал өзүнүн китепканасын, К.Тыныстанов, И.Арабаев жөнүндөгү эскерүүлөрүн Ысык-Көл мамлекеттик университетинин фондусуна өткөрүп берген.

Окумуштуунун кыргыз тилине жана адабиятына байланышкан теориялык, илимий-методикалык эмгектери, орусча-кыргызча сөздүктөрү, “Манас” сөздүгү, “Камыс наамысы” окуучулар, студенттер, педагогдор үчүн абдан маанилүү жана керектүү окуу куралдары.

Кыргызстандын педагогика тарыхында илимпоз-түрколог, педагог Кыргыз ССР Илимдер Академиясынын академиги **И.А.Батмановдун** (1906-1969) эмгектери көрүнүктүү роль ойногон. 1930-жылдан баштап И.А.Батманов Орто Азияда, адегенде республиканын жогорку окуу жайларында окутуучулук иште, андан кийин Кыргыз ССР ИА нын жалпы түркология жана дунган таануу бөлүмүндө бөлүм башчы (1963) болуп иштеген.

И.А.Батманов Кыргыз тилинин алгачкы орус изилдөөчүлөрүнүн бири, бул тармактагы авторитеттүү адис болгон. Ал жогорку окуу жайларынын студенттери үчүн кыргыз тил илими, кыргыз жана орус тилдеринин салыштырмалуу грамматикасы ("Кыргыз тилинин грамматикасы", "Азыркы кыргыз тилинин фонетикалык системасы", "Кыргыз тилин үйрөнүүгө кыскача киришүү" ж.б.) боюнча окуу китептерин түзгөн. Кыргыз адабий тилин калыптандыруу жана өнүктүрүү маселелери анын "Кыргыз адабий тилин калыптандыруунун өнүгүү жолдору жана булактары" (1956) деген эмгегинде баяндалган.

Республикада педагогикалык илимдин көрүнүктүү ишмери, педагогика илимдеринин доктору, профессор **А.Я.Арет** (1907-1974) болгон. Ал Кыргыз мамлекеттик улуттук университетинде педагогика кафедрасын башкарган. Анын негизги педагогикалык эмгектери өзүн өзү тарбиялоо проблемасына арналган. Окумуштуунун бул идеялары республикада эле эмес, анын чегинен сырткары да, жалпы билим берүүчү мектептердин жана жогорку окуу жайларынын практикасында түздөн түз колдонулууда.

Кыргызстанда педагогика илиминин өнүгүшүнө **З.Бектенов** (1911-1994) чоң салым кошкон.

Ал алгач мектепте билим алат, 1930-ж. Борбордук педагогикалык техникумду, 1940-ж. Кыргыз мамлекеттик институтту бүтүргөн. З.Бектеновдун илимий иши 30-жылдарда башталган. 1933-ж. "Кыргыз тили" китеби, 1938-ж. "Орфографиялык сөздүгү", 1949-ж. "Кыргыз адабияты" (8-класс) деген эмгектери жарык көргөн.

З.Бектеновдун "Ысык-Көл" жана "Манас", "Саякбай Каралаев", "Манастагы тулпарлар" деген эмгектери "Манас" эпосун үйрөнүүдө чоң мааниге ээ. Окумуштуунун К.Тыныстанов, И.Арабаев, С.Карачев, С.Каралаев, М.Ауэзов, В.Жирмунский, О.Алиев жөнүндөгү эскерүүлөрү тарых барактарын толуктады.

З.Бектенов орус жазуучуларынын бир топ чыгармаларын кыргыз тилине которгон.

Педагог-усулчу **С.И.Денисов** (1903-1968) – Кыргызстанда математиканы окутуу усулун негиздөөчүлөрдүн бири болуп калган, бир катар окуу курстарын - математиканы окутуу усулу, геометриянын негизи, проекциялык геометрия, сызма геометрия, ыктымалдуулук теориясын; педагогикалык жогорку окуу жайлардын студенттери үчүн атайын курстарды иштеп чыккан. С.И.Денисов Фрунзедеги (азыркы Бишкек) өзү түзгөн математиктер мектебине көп күчүн жана энергиясын жумшаган.

Кыргыз мектептерине орус тилин окутуунун усулун өнүктүрүүгө республикадагы даярдоо класстарын алгачкы уюштуруучулардын бири **В.П.Петров** (1910-1974) чоң салым кошкон. Ал лингводиактика боюнча окуу китебинин, программалардын усулун, иштеп чыгуулардын, илимий-теориялык эмгектердин автору.

“Кыргыз мектептеринде орус орфографиясын адепки окутуу ыкмалары” (1962) жана “Сүйлөөгө жана жазууга алгачкы окутуу” (1966) деген монографияларында В.П.Петров илимпоз-усулчулардын алгачкыларынан болуп терең байланышкан кубулуш катары орус тилин окутуунун, сүйлөөнүн жана сабаттуулуктун лингвистикалык, дидактика-лык, психологиялык негиздерин иштеп чыгууга аракеттенген. Анын бул көз караштары усулдук концепцияларында чагылдырылган: орус речине, сүйлөөгө, окууга жана жазууга үйрөнүү комплектүү жүргүзүлүшү керек, ал тарбиялык мааниге ээ болуп, тилди өздөштүрүүдө оптималдуу натыйжа берүүгө тийиш.

Кыргызстанда башка республикаларга караганда мурдараак даярдоо класстары иштей баштаган (1966). Бул класстарда орус эмес балдарды орусча сүйлөөгө үйрөтүү усулунун негиздөөчүсү В.П.Петров болгон. Кенже окуучулардын класстык коллективин уюштуруу, орус эмес балдарды орус тилине окутууга системалуу мамиле жасоо, орус тилинин каражаттары аркылуу аларды коллектив-дүүлүккө тарбиялоо, өз өмүрүндө бул негизги ишти ишке ашыруу боюнча илимий-практикалык ишмердүүлүк, педагогикалык чеберчиликти республиканын даярдоо класстарынын мугалимдерине берүү (туруктуу иштөөчү семинарлар аркылуу)-Кыргызстанда педагогиканын жана орус лингво-методикасынын көптөгөн проблемаларын коюудагы жана чечүүдөгү В.П.Петровдун киргизген салымы ушундайча.

Математикалык илимдерди жана аны эне тилде окутуу усулун өнүктүрүүдө **А.И.Искаковдун** (1914-1984) оригиналдуу жана котормо эмгектери чоң мааниге ээ болгон.

Ал орусча-кыргызча “Математикалык терминдердин сөздүгүн” иштеп чыккан, ага 2450 математикалык термин камтылып, мектепте жана жогорку окуу жайларында азыркы мезгилге чейин колдонулууда. Ошондой эле педагогикалык жогорку окуу жайларынын студенттери үчүн кыргыз тилинде “Аналитикалык геометрия” деген оригиналдуу окуу китебин жазган.

40-жылдын акырында жана 50-жылдын башында ал кыргыз тилине (бардыгы 20 дан ашык китепти) математика жана физика боюнча мектептердин окуу китептери менен окуу куралдарын которгон. Математика менен физиканы окутууну “Мугалимдерге жардам” журналына жарыяланган илимий-усулдук макалалар аркылуу практикага киргизүүдөгү А.М.Искаковдун белгилүү таасирин да көңүл бурууга татыктуу. Анткени 1948-51-жылдары А.М.Искаков ал журналдын редактору болуп иштеген.

Белгилүү педагог жана психолог **П.С.Дадабаев** (1930-1976) окуучуларды тарбиялоо маселелери боюнча бир катар илимий эмгектердин автору болгон. П.С.Дадабаевдин бүткүл педагогикалык ишмердүүлүгү Кыргыз илим-изилдөө институту жана Кыргыз мам-

лекеттик университетинин кафедрасы менен байланышкан. Республикада анын окуучуларга эмгектик тарбия берүү боюнча илимий эмгектери белгилүү.

Азыркы мезгилде ишмердүүлүктөрү билим берүү жана педагогикалык илимдердин учурдагы абалы менен тыгыз байланышкан көрүнүктүү илимпоз-педагогдор жемиштүү эмгектенишүүдө. Педагогиканын теориясы жана тарыхы, Чыгыш элдеринин маданияты жана агартуусунун тарыхы тармагындагы илимпоз адис, академик **А.Э.Измайловдун** эмгектери кеңири белгилүү. А.Э.Измайлов көп жылдар Кыргыз илим изилдөө педагогика институтун башкарып, педагогикалык илимдин негиздөөчүсү болуп эсептелет. Өз эмгектеринин гумандуулугу, кыргыз элдик педагогикасынын прогрессивдүү идеяларын пропагандалагандыгы үчүн А.Э.Измайлов ЮНЕСКОнун Алтын медалы менен сыйланган.

Измайловдун төмөнкү эмгектери кыйла белгилүү:

1. “Советтик Кыргызстандын 40 жылдагы мектеп тарыхы боюнча очерктер (1917-1957)”;
2. “Туташ сабатсыздыктан агартуунун туу чокусуна карай”;
3. “Элдик педагогика. Орто Азия менен Казакстандын элдеринин педагогикалык көз караштары” жана башка илимий эмгектери педагогдор үчүн абдан маанилүү. Азыркы кезде А.Э.Измайлов Чыгыштын көрүнүктүү агартуучусу, жаңы усулдагы мектептин негиздөөчүсү Исмаил Гаспринскийге арналган монографиясын иштеп чыкты.

Кыргыз Республикасынын Улуттук Илимдер Академиясынын корреспондент-мүчөсү, педагогика илимдеринин доктору, профессор М.Р.Балтабаевдин Кыргызстанда педагогика илиминин тарашында өз орду бар. Анын “Развитие всеобщего среднего образования в Киргизской ССР”, “Кыргызстандагы элге билим берүү иши 60 жылда” жана башка эмгектери улуттук билим берүүнүн тарыхына арналып, алар республикага билим берүүнүн өнүктүрүү үчүн теориялык, илимий-практикалык мааниге ээ.

М.Р.Балтабаев жетектеген автордук коллектив “Мектеп окуучуларын тарбиялоонун концепциясын”, “Мектептердеги тарбиялык иштердин программасы”, “Мектептеги педагогикалык класстар үчүн педагогика жана психология боюнча программаларды” түзүүдө.

М.Р.Рахимова эл аралык педагогика жана социалдык илимдер академиясынын академиги, педагогика илимдеринин доктору, профессор. Ал Кыргызстандагы мектепке чейинки билим берүүнүн пайда болушу жана өнүгүшү, мындан ары өнүктүрүү перспективасы, бала бакчаларда балдарды тарбиялоонун проблемаларын изилдеген. М.Р.Рахимованын “Кыргыз Республикасында мектепке чейинки тарбия берүү системасын өнүктүрүү (1917-1992-жылда)”; “Педагогика тарыхынын очерктери”, “Педагогикалык сунуштар”,

бала бакчалар үчүн жазылган окуу китептери, хрестоматиялары жана башка эмгектери белгилүү. Мындан сырткары профессор М.Р.Рахимова азыркы кездеги мектептеги окутуунун, тарбиялоонун проблемалары, альтернативалуу педагогикалык кыймыл, элдик педагогиканын маселелерине изилдөө жүргүзүүдө. Окумуштуунун “Кыргыз элдик педагогикасы” деген окуу китеби кыргыз, орус тилдеринде жарык көргөн.

Эл аралык педагогика жана социалдык илимдер академиясынын академиги, педагогика илиминин доктору, профессор **И.Б.Бекбоев** Кыргыз Республикасында педагогика илиминин өнүгүшүнө өз салымын кошкон. И.Б.Бекбоевдин илимий эмгектери мектеп окуучуларына, билим жана тарбия берүүнүн маселелерине арналган. Окумуштуу тарабынан мектеп окуучулары, жогорку окуу жайлардын студенттери үчүн математика боюнча окуу китептерин түзгөн. “Вопросы углубления математических знаний учащегося”, “Общий курс высшей математики: Учебное пособие для студентов высших учебных заведений (I-VI-класстардын математикалары)” деген эмгектери жарык көргөн жана мектепте окуу куралы катары колдонулууда.

Көрүнүктүү окумуштуу жана педагог **Е.К.Озмитель** педагогдорду даярдоого көп салым кошкон. Ал орус адабиятынын теориясынын маселери, кыргыз мектептери үчүн орус адабиятын окуу китептерин, методикалык эмгектерди жазган. Окумуштууга “Кыргыз ССРинин эмгек сиңирген мугалими” (1979) наамы берилген. Е.К.Озмитель көптөгөн илимдин докторлорун, кандидаттарын даярдаган.

Педагогика илимдеринин доктору, профессор **Л.А.Шейман** кыргыз мектептеринде орус адабиятын окутуунун методикасынын калыпташынына чоң эмгек сиңирген. Л.А.Шейман кыргыз мектептери үчүн окуу китептерин, методикалык адабияттарды жазган. Окумуштуунун жетекчилиги менен орус тилин жана адабиятын окутуунун концепциясы, “Русский язык и литература в школе” деп аталган илимий-методикалык журнал түзүлгөн. Л.А.Шейман илимий кадрларды даярдоого көп көңүл бурат.

Педагогика илимдеринин доктору, профессор **Э.Мамбетакунов** окутуу процессинде окуучулардын жана студенттердин илимий түшүнүктөрүн калыптандырууда дидактикалык, психологиялык негиздерди, табигый илимдерди байланыштырып окутуунун маселелерин изилдөөдө Э.Мамбетакуновдун окутуу маселелерине арналган эмгектерин окуучулар, студенттер жана мугалимдер кеңири пайдаланууда.

Мектеп окуучуларын тарбиялоо жана билим берүүнү өнүктүрүүнүн маселелери педагогика илимдеринин доктору, профессор **Ж.А.Аманалиевдин** “Пути развития и перестройка образования

Кыргызстана”, “Общеобразовательные школы Кыргызстана на современном этапе” деген эмгектеринде изилденген.

Өсүп келе жаткан муундарга дене тарбиясын берүүнүн маселелери педагогика илимдеринин доктору, профессор **Х.Ф.Анаркуловдун** “Совершенствование физического воспитания учащихся общеобразовательных школ” деген жана башка эмгектеринде каралган.

Кыргыз этнопедагогикасынын теориялык, практикалык маселери боюнча **Ж.Койчуманов** “Тоголок Молдонун агартуучулук ишмердүүлүгү жана педагогикалык идеялары” (1964) жана **Н.Имаеванын** “Токтогулдун чыгармаларындагы тарбиялык идеялар” (1971) деген эмгектеринде алгачкылардан болуп жүргүзүшкөн.

70-жылдардан баштап элдик педагогиканы изилдөөчүлөрдүн катарына Т.Ормонов, Б.Апышев, Ж.Бешимов, К.Кыдыралиев, Ж.Саипбаев, З.Кусейинова, Б.Тойбаев ж.б. окумуштуулар кошулшкан.

Кыргыз этнопедагогикасы 1980-90-жылдарда У.Эгембердиев, Т.В.Панкова, А.Т.Калдыбаева, А.Исаева, А.Аттокуров, А.Алимбеков, А.Бердиев, Р.Курманкожоева ж.б. окумуштуулардын диссертациялык изилдөөлөрү менен толукталды.

Азыркы учурда республикабыздын мектептеринде, жогорку окуу жайларында педагогика илимин, кыргыз тилин жана адабиятын окутуу маселелерин изилдөөдө педагогика илимдеринин докторлору, профессорлор К.Иманалиев, М.Д.Рудов, Б.Алымов, А.Осмонкулов, Ш.Жапаров, Н.Ишекеев, С.Байгазиев, Б.Өмүралиев, К.Сартбаев, доценттер Н.Асипова, А.Арзыгулова ж.б. чоң салым кошууда. Жогоруда аты аталган окумуштуулар тарабынан мектеп, жогорку окуу жайлары үчүн окуу китептери, методикалык колдонмолор иштелип чыккан.

Эл аралык Ч.Айтматов атындагы академиянын академиги, профессор С.О.Байгазиев кыргыз элинин улуттук сыймыгы болгон “Манас” эпосунун педагогикалык маселелерин изилдөөдө көптөгөн иштерди жүргүзүүдө, жогорку окуу жайлары жана көптөгөн мектеп мугалимдери үчүн методикалык колдонмолорду түзүүдө.

Кыргыз Республикасында психология илиминин калыптанышына А.Ысыкеев, Ш.Жанузаков, А.А.Брудный, Д.М.Лондон, Н.Н.Палагина, С.Н.Гершун, К.Н.Кененбаева, Ж.М.Жумалиева, Ч.А.Шакеева, К.М.Миңбаев ж.б. салым кошушкан. Окумуштуулар мектепке чейинки мектеп жашындагы балдардын жана жогорку окуу жайларынын студенттеринин психологиясы, ар тараптуу изилдешүүдө. Алар окуу китептери менен методикалык колдонмолорду түзүшкөн. Республикада болуп жаткан жаңы өзгөрүүлөр мектепке чейинки тарбия берүү проблемасын учурдун талабына ылайык уюштурууну талап кылат.

Бул багытта Ж.К.Асанова, Э.К.Өмүралиева, Л.В.Усенко, Т.Э.Уметов, Т.А.Орусбаева, К.С.Сейдекулова, Т.А.Конурбаев ж. б. изилдөө жүргүзүшүүдө. Азыркы кезде мектепке чейинки тарбия берүүнүн программасы, мазмуну жана методдору кайра өзгөртүлүп, жаңы концепцияга ылайык түзүлүүдө. Мектепке чейинки тарбия берүүнүн түйүндүү маселелери элдик педагогиканын нугунда өнүктүрүлүүдө.

Кыргыз Республикасында педагогика илимин өнүктүрүүдө, кадрларды даярдоо Эл Аралык педагогикалык жана социалдык академиянын академиги, анын Кыргызстандагы филиалынын президенти, физика-математика илимдеринин доктору, профессор, Кыргыз Улуттук Илимдер Академиясынын мүчө-корреспонденти А.А.Бөрүбаевдин эмгеги зор.

Кыргыз Республикасынын президенти А.Акаев тарабынан аныкталган улуттук "Билим" программасынын негизинде А.А.Бөрүбаевдин жетекчилиги менен "XXI кылымдын педагог кадрларын даярдоо" деген программаны түзүшкөн. Окумуштуу коммундун талабына ылайык илимий изилдөөлөрдү жүргүзүүгө, кадрларды даярдоо маселесин чечүүгө чоң салым кошууда.

4-§ КООМДОГУ РЕФОРМАЛООНУН ШАРТТАРЫНДА КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ СИСТЕМАСЫН ӨНҮКТҮРҮҮНҮН НЕГИЗГИ БАГЫТТАРЫ

Дүйнөдө болуп жаткан зор өзгөрүүлөр жана анын түрдүү өлкөлөрдүн, анын ичинде Кыргызстандын коомдук-экономикалык өнүгүүсүнө эгемендүүлүк доорунда тийгизген таасири, элге билим берүүнүн өнүгүүсүнүн проблемаларына көп жагынан жаңыча кароого, көнүп калган стереотиптерден жана эски көз караштардан баш тартууга, бир катар баалар менен натыйжаларга зарыл болгон өзгөрүүлөрдү киргизүүгө, аларды өзгөргөн реалдуулук, жаңы кубулуштар, тенденциялар менен туура келтирүүгө аргасыз кылууда.

Мындай реалдуулук катары Кыргызстандын эгемен-дүүлүккө жетиши болду. Ал жаңы социалдык-экономикалык реалдуулукка жараша элге билим берүү системасын кайра куруу зарылдыгын пайда кылды. Мында билим берүүнүн биринчилиги (приоритетность) Кыргыз Республикасынын туруктуу өнүгүшүнүн зарыл шарты болоорун белгилөө керек.

Кыргыз Республикасында билим берүү системасы эл аралык макулдашууларда жана фактыларда жарыяланган принциптерге, ошондой эле адам укугунун жалпы Декларациясына, Кыргыз Республикасы: Жаңы келечектер.-Кыргыз Республикасынын 2010-ж. чейин өнүктүрүүнүн комплекстүү негизи. Жалпы улуттук стратегия. Элдин жана дүйнөлүк маданиятын гумандуу дөөлөттөрүнө негизделет.

Кыргыз Республикасы интеграциялык билим берүү процесине да кошулган. 1992-ж. 16-декабрда республикада Кыргыз Республикасынын “Билим берүү жөнүндөгү” мыйзамы кабыл алынган. Бул Мыйзамдын VII бөлүмү “Билим берүү тармагындагы эл аралык кызматташтык жана сырткы экономикалык байланыш” – деп аталып, анда билим берүү органдарынын бардыгы: билим берүү мекемелери, билим берүү системасынын ишканалары жана уюмдары чет элдик, эл аралык уюмдар менен түздөн түз байланыш түзүүгө, мамлекеттик аралык, эл аралык билим берүү, илимий жана илим-изилдөө программаларын ишке ашырууга, мамлекеттер аралык коомдук билим берүү бирикмелерине кирүүгө мыйзамдын чегинде укуктуу экендигин жарыялаган. Бул мыйзамдагы Кыргыз Республикасында билим берүүнү өнүктүрүүнүн негизги принциптеринин маанилүүлөрү төмөнкүлөр:

- Кыргыз Республикасынын бардык атулдарынын билим алууга болгон тең укуктуулугу;
 - мамлекеттик окуу жайларда, мамлекеттик билим берүү стандартынын чегинде акысыз билим берүү, ошондой эле акы төлөнүүчү билим берүүнүн болушуна шарт түзүү;
 - билим берүүнүн гумандуулук мүнөзү, жалпы адамзаттык дөөлөттөрдүн артыкчылыгы;
 - илимий жетишкендиктерге жана эл аралык стандарттарына багыт алуу;
 - билим берүүнүн саясий жана диний институттардан көз карандысыздыгы;
 - окутуу жана тарбия берүү формасы, ишмердүүлүк багыты, менчиктик формасы боюнча билим берүү мекемелеринин көп түрдүүлүгү;
 - билим берүүнүн мамлекеттик мекемелеринде граждандык мүнөзү;
 - билим берүүнүн жалпыга жеткиликтүүлүгү, билим берүү системасынын окуучулардын өнүгүү, даярдык деңгээлдерине жана өзгөчөлүктөрүнө туура келүүчүлүгү;
 - таланттуу окуучуларды тандоого жана алардын чыгармачылык өсүшүнө шарт түзүү;
 - альтернативалуу билим берүү мекемелеринин жана билим берүүнүн мамлекеттик эмес структураларынын болуу мүмкүндүгү.
- Мамлекеттик базар экономикасы жана коомдук турмушту демократиялаштыруу шарты атуулдардын билим алуу укугун гарантиялайт. Буга биринчи кезекте жеке адамдын, коомдун жана мамлекеттин кызыкчылыктарына туура келген билим берүү системасын түзүү, мамлекеттик жалпы билим берүү стандарттарынын чегинде мамлекеттик билим берүү мекемелеринде акысыз толук орто жана жогорку билим алуу үчүн тиешелүү социалдык-экономикалык шарттарды түзүүнү киргизүүгө болот. Окуу жайдын жана андагы

окутуунун формасына карабастан, окугандарды жана тарбиялануучуларды социалдык жана укуктук коргоо да чоң мааниге ээ.

Элге билим берүүнү өнүктүрүү тармагындагы негизги биринчилик багыттар Кыргыз Республикасынын Президенти А.Акаевдин 1995-ж. сентябрда, Мугалимдер күнүнүн алдында мугалимдер жана элге билим берүү кызматкерлери менен жолугушуусунда баяндалган:

1. Кыргызстан XXI кылымда өтө билимдүү атуулардын мамлекети болууга тийиш. Бул максатка жетүү үчүн бир нече жыл мурда билим берүү системасын пландуу түрдө реформалоо башталган, анын негизине “Билим берүү жөнүндөгү” Мыйзам, көп денгээлдүү кадрларды даярдоого өтүү коюлган. Бул процесс эл аралык стандартка багыт алуу менен жүрүүдө, мамлекеттик окуу жайлары менен катар эле мамлекеттер аралык жана мамлекеттик эмес (менчик) мектептер, лицейлер, гимназиялар, жогорку окуу жайлары түзүлгөн.

Сөз күндүзгү жалпы билим берүүчү мектептердин санын көбөйтүү жөнүндө жүрүүдө. Эгерде 1990-ж. алардын саны 1759 болсо, 1995-жылдын башталышына карата 1867 ге жеткен. Тиешелүү түрдө окуучулардын контингенти 943 миңден 948 миңге чейин өскөн. Бул көрсөткүчтөр боюнча Кыргызстан КМШ өлкөлөрүнүн ичинде алдынкы орундардын бирин ээлейт.

2. Жаштардын билимдүүлүк деңгээлин сактоо жана көтөрүү биринчилик багыт болуп эсептелет. Таланттуу, зээндүү жаштар үчүн программа иштелип чыккан. 1995-ж. мектепти медаль менен бүтүргөн окуучуларды республиканын жогорку окуу жайларына экзаменсиз кабыл алуу, биринчи кадам болгон “XXI кылымдын кадрлары” деген дагы бир программа кабыл алынган. Бул чет мамлекеттердин мыкты жогорку окуу жайларына жаш кыргызстандыктардын окуусуна белгилүү мүмкүнчүлүк түзгөн.

Окутуунун формалары менен түрлөрүнүн, окуу жайларынын типтеринин ар түрдүүлүгү, алардын техникалык жабдылышы жана каржылоо формасы маанилүү фактор болуп эсептелет. Кыргызстанда лицей жана гимназия, айрым сабактарды тереңдетип окутуучу 302 мектеп, 20дан ашык менчик жана менчик-мамлекеттик лицейлер менен мектептер бар. Кадрлардын конкуренция түзүү жөндөмдүүлүгүнө жетишүүсү билим берүү мекемелерин компьютерлештирүүгө алып келди. 200 мектепти “Интернет” электрондук почта системасына кошуу белгиленүүдө, бул болсо дүйнөнүн окуу жайлары жана китепканалары топтогон маалыматтарды пайдаланууга мүмкүнчүлүк берет.

Элге билим берүүнү реформалоо шартында мамлекеттик стандартты иштеп чыгуу жүргүзүлөт. Ал болсо негизги билим

* “Слово Кыргызстана”, 1995, 30 -сентябрь – 1- октябрь

берүү программасынын мазмунунун билим берүү минимумунун, бүтүрүүчүлөрдү даярдоо сапатына болгон базалык талаптарды аныкташы керек.

Эгемендүү Кыргызстандагы билим берүү системасы жаны билим берүү программаларын түзүүнү карайт. Азыркы мезгилде республикада төмөнкүлөр ишке ашырылууда:

- мектепке чейинки балдар мекемелери үчүн атайын билим берүү программалары;

- адамдын жалпы маданиятын жана интеллектин өнүктүрүү, кесипти ийгиликтүү өздөштүрүү жана квалификация алуу үчүн база түзүү максатын көздөгөн жалпы билим берүүчү программалар;

- кесиптик деңгээлдин ыраттуу өсүшүн, квалификациялуу адистерди даярдоону камсыз кылуучу кесиптик программалар.

Бул жалпы билим берүүчү программалар улуттук жана региондук өзгөчөлүк аркылуу чагылып өтөт.

Билим берүүнү реформалоо процесси бала бакчадан университетке чейинки системанын бардык түйүндөрүн камтыйт. Бирок, реформанын борборунда мектеп турат, анткени дал ошонун алкагында жаштарды өндүрүштүк ишке жана коомдук турмушка активдүү, аң-сезимдүү катышуучу, ошондой эле үзгүлтүксүз билим берүүнүн контекстинде билимдерин дайыма толуктап турууга ийгиликтүү базалык даярдоо жүргүзүлөт.

Мектептик билим берүү Кыргызстандын эгемендүүлүк шартында билим берүү системасынын негизги түйүнү болуп эсептелет жана 3 баскычты камтыйт: башталгыч, негизги, орто билим. Балдарды мектепте окутуу (эреже катары) ата-энелердин жана үй-бүлө мүчөлөрүнүн каалоосуна жараша 7 жашар курактан кеч эмес башталат. Негизги баскычтын көлөмүндө билим берүүнүн үчүнчү баскычына окуучуларды кабыл алуу негизги мектептик билим берүүнү бүтүрүүнүн жыйынтыгы боюнча жүргүзүлөт.

Кыргызстандын азыркы мезгилдеги мектептери үчүн төмөнкү белгилер мүнөздүү болуп эсептелет:

- мектеп окуу класстары, программалардын типтеринин көп түрдүүлүгү жана ар бир сабак боюнча аларга байланышкан окуучулардын тобун түзүү;

- окуучуларды коомдук мамилелердин системасына кошуу, ошондой эле аны коомдун материалдык маданиятына киргизүү;

- билим берүүдөгү улуттук жана диний өзгөчөлүктөрдү эсепке алуу;

- бардык окуу сабактарынын гуманисттик багыттуулугун күчөтүү;

- айыл мектептерин чындоо.

Жалпы билим берүүнүн мазмунун жаңыртуу да жүргүзүлүүдө.

Азыркы шарттарда толук баалуу жалпы билим дидактикалык жактан иштелип чыккан гуманитардык жана техникалык билим-

дердин синтези түрүндө болот, булардын жыйындысы илим менен техниканын умтулуучулук прогрессин, социалдык мекемелердеги жана коомдук аң-сезимдеги терең өзгөрүүлөрдү чагылдырат.

Мектеп билим берүүсүнүн мазмуну модернизациялоо эреже катары эки багытта жүрөт.

Биринчиден, салттуу сабактардын мазмуну жаңыртылат, окуу планындагы алардын салыштырма салмагы өзгөртүлөт. Экинчиден, жакынкы мезгилге чейин эле жалпы билим берүүчү мектептерде окутулбаган жаңы сабактар киргизилет. Мисалы, азыркы мезгилде республиканын педагогдору табигый-илимий сабактардын мазмунун жаңыртуу боюнча көп күч жумшашууда: жаңы темалар киргизилүүдө, азыркы мезгилдеги табигый-илимий теориялар баяндалууда, аларды практикада колдонуунун мүмкүнчүлүктөрү жана чектери такталууда. Мисалы, физика курсуна салыштырмалуулуктун атайын теориясынын жана квант физикасынын элементтери, ал эми биология курсуна - генетиканын проблемалары жөнүндө азыркы мезгилдеги көз караштар киргизилүүдө ж.б.

Азыркы мезгилде ар түрдүү маалыматтардын массивинин кескин көбөйүшү, аларды тандап изилдөө, иштетүү жана натыйжалуу пайдалануу зарылдыгы - мунун бардыгы информатиканын негиздери менен таанышууга өзгөчө маани берет, ошондуктан тиешелүү түрдөгү окуу курстары республиканын орто мектептерине киргизилген.

Жаштарга жалпы билим берүүнүн маанилүү курамдык бөлүгү катары гуманитардык билимдер каралат. Республиканын педагогикалык коомчулугу гуманитардык билим берүүнүн мазмунуна канааттанбай келет. Азыркы мезгилдеги коомдук өнүгүүнүн маселелери өтө эле жеткиликсиз берилген: окуучулар саясат, социомаданият анын ичинде улуттар аралык мамиле тармагынан зарыл болгон билимдерди ала алышпайт, ошондуктан басма сөз, радио, телекөрсөтүү аркылуу берилген түрдүү информациянын маанисин андап кабылдоого даяр эмес болуп чыгышат. Гуманитардык билим берүүдө өзгөчө жаштарды адептик тарбиялоонун бир далай жоопкерчилиги бар.

Азыркы этаптагы окуу процессинин өзүн да модернизациялоо процесси жүрүүдө, окуу процессинин репродуктивдүү модели каралып, ага "мугалим - аны уккан окуучу - окуу китеби - көнүгүү - эстен калуу" схемасы жайгашкан.

Интеллектуалдаштыруу жана эмгектин өзгөчө кыймылдуулугу окуу процессинин артыкчылыгын (приоритетин) түп тамырынан бери өзгөрткөн. Биринчи планга ойломдун эвристикалуулугу, келип түшкөн информацияны иштете жана өз алдынча чечим кабыл ала билүү, өмүр бою үйрөнүү жана жаңы билимдерди алып туруу жөндөмдүүлүгү чыгарылат.

Ушуну менен бир эле мезгилде адамзаттын жашоосуна коркунуч туудуруучу зор (глобадык) проблемалар мектептин гумандашуу маселесин, анын баланын жеке өзүнө багытталышын, аны ар тараптуу өнүктүрүүнү жана укуктарын гарантиялоону актуалдаштырган.

Мектепти модернизациялоо барыдан мурда окутуунун субъектиси катары окуучуга кайра багыт алууну божомолдойт, окутуу усулунун жаны активдүү формаларын издөөнү, окуу процессин дифференциялоону жана жекечелештирүүнү стимулдайт.

Окутуунун мазмуну гана эмес, тарбиялоонун мазмуну да жаңыртылат. Билим берүү тарбиядан ажырагыс экени белгилү, анткени билим берүү – бул адамдын образы, анын ырайы, инсандыгы. Кыргыз Республикасынын эгемендүүлүгүнүн шартында тарбиянын ар бир адамдын инсанын жалпы адамзаттык дөөлөттөргө, багытталышы б.а. тарбиянын, көрүнүктүү педагог В.А.Сухомлинский аныктаган жана иштеп чыккан мазмунуна – мүнөздүү жакшыртуу, кылык-жоруктарды жакшыртуу, адамдагы чыгармачылык башталышты өнүктүрүүгө багыт алуу жүргүзүлүүдө. Жаңы экономикалык шарттарда тарбиялануучуларды укуктук мамлекеттеги, цивилизациялуу базар мамилелеринин системасындагы жашоого багыттоо зарыл. Бул учурда артыкчылыкка ээ болгон багыт болуп адеп-ахлактык сапаттарды тарбиялоо эсептелет. Мындан, билим берүүнүн мазмунунун болжолу төмөнкү багыттар экени көрүнөт: маданият, кайрымдуулук, экология, жер (край) таануу, спорт.

Жалпы адамзаттык дөөлөттөрдү чыгарган субъект – эл болуп эсептелгендиктен, түпкүлүктүү элдин, республикадагы башка элдердин маданиятынын кыйла толук үйрөнүү жана анын элементтерин тарбия берүү практикасында пайдалануу зарылдыгы келип чыгат (мисалы, адептик тарбия берүүдө Манастын рухунун кайра жаралышы).

Азыркы мезгилде республиканын элге билим берүүсүнүн өнүктүрүүнүн маанилүү тенденциясы – бул Кыргызстандын КМШдагы түзүлгөн бирдиктүү билим берүү мейкиндигине кириши. Мурунку Союздун тармагындагы байланыштардын үзүлүшүнө алып келди. Билим берүүнү борбордоштурбоо көптөгөн жакшы жактарды жана натыйжаларды бергени менен, ошол эле учурда, мурунку СССРдин ар бир республикасы бышып жетилген маданий-билим берүү проблемаларын чечүүдө өзү менен өзү болуп калышына алып келди. Мурунку байланыштарды калыбына келтирүү, билим берүү чөйрөсүндөгү интеграциялык прогресстерди активдештирүү жана акырында, КМШ мамлекеттерине бирдиктүү билим берүү мейкиндигин түзүү зарылдыгы келип чыкты.

Мына ушундай жагдайларды эске алуу менен Кыргыз Республикасынын Президенти А.Акаевдин Указына ылайык 1996-ж.

“Билим” Улуттук билим берүү программасы жана 2000-жылга чейинки негизги багыттары бекитилген.

Улуттук билим берүү программасынын багыттары төмөндөгү принциптерге негизделген:

– билим берүүнүн гумандуу мүнөзүнө жалпы адамзаттык кунарды артык көрүүчүлүккө;

– илимий жетишкендиктерди жана эл аралык стандартын карманууга;

– билим берүүнүн саясий жана диний жагдайларга көз карандысыздыгын;

– билим берүүнүн мекемелеринин окутуусунун, тарбиялануусунун ишмердик багытынын түрлөрүнө, алар кандай менчикте экендигине карабастан көп түрдүүлүктө болушуна;

– мамлекеттик мекемелердеги билим берүүнүн динден ажыратылган мүнөздө болушуна;

– мамлекеттик мекемелеринин жана билим берүүнүн мамлекеттик эмес структураларынын альтернативдүү негизде иштөөгө мүмкүндүгү болушуна таянат.

Демек, коомубуздун өнүгүүсүнүн жаңы этабында Кыргыз Республикасында билим берүүнү өнүктүрүүнү негизги принциптери, тенденциялары жана перспективасы аныкталган.. “Билим берүү жөнүндөгү “ Мыйзамы (1992-ж.) Улуттук “Билим” программасы ж.б. мамлекеттик документтер, жүргүзүлүп жаткан иш чаралар Республикабызда билим берүү маселесин дүйнөлүк стандартка жетишине шарт түзөт деп айта алабыз.

VIII БАП БОЮНЧА ӨЗ АЛДЫНЧА ИШТӨӨ ҮЧҮН НЕГИЗГИ БАГЫТТАР

1. XX кылымдагы чет өлкөлүк мектептердин өзгөчөлүктөрү жана анын Кыргызстандын педагогикалык ойлоруна тийгизген таасири кандай болот?

2. Кыргыз жазуучуларынын чыгармаларынын жаштарды тарбиялоодогу ролун ачып көрсөткүлө.

3. Азыркы мезгилде Кыргыз Республикасынын элге билим берүүсүн өнүктүрүүдөгү негизги тенденциялар кандай?

ӨЗ АЛДЫНЧА ИШТӨӨ ҮЧҮН АДАБИЯТТАР

1. Акаев А.А. Раздумья на судьбоносном этапе. – Б., 1994.

2. Антология педагогической мысли Кыргызской ССР. – М.: Педагогика, 1988.

3. Байгазиев С.О. Гумандуу педагогика жөнүндө сөз /Эркин Тоо, 1996, 17-апрель, 12-13-б.

4. Берүбаев А.А. Билим - түгөнбөс кенч /Эркин Тоо, 1996, - 18-24 дек. 6-6.
5. Билим берүү жөнүндө Кыргыз Республикасынын Мыйзамы /Эл агартуу, 1993, - № 1 - 2, - 41-42-6.
6. Измайлов А.Э. Очерки по истории современной школы в Киргизии за 40 лет /1917-1957 гг./ - Ф., 1957
7. Измайлов А.Э. От сплошной неграмотности к вершинам просвещения. - Ф., 1978.
8. Концепция воспитания школьников Кыргызстана // Кут билим. - 2001.- 7 ноябрь.
9. Каныметов А.К. Народное образование Советской Киргизии за полвека. - Ф., 1972.
10. Малькова З.А. Гуманизация образования // Образование в мире на пороге XXI века. - М., 1991, с. 43 - 64.
11. Об Основных направлениях национальной образовательной программы "Билим". - Б., 1996.
12. Школьная политика и школа в странах капитализма. - М.: Педагогика, 1976.
13. Халанский И.В. Из истории международных отношений Кыргызской Республики в сфере образования (1991-1999 г.г.). - Б., 2000.

МАЗМУНУ

КИРИШ СӨЗ.....	3
----------------	---

БИРИНЧИ БАП.

КУРСТУН ПРЕДМЕТИ, МИЛДЕТИ, МЕТОДОЛОГИЯСЫ

1-§. Дүйнөлүк тарыхый педагогикалык процесс жана анын өнүгүшү...5
2-§. Педагогикалык билимдердин түзүлүшүндөгү кыргыз этнопедагогикасы.....12

ЭКИНЧИ БАП.

ЕВРОПА ӨЛКӨЛӨРҮНҮН МЕКТЕПТЕРИНИН ЖАНА ПЕДАГОГИКАЛЫК ОЙЛОРУНУН ТАРЫХЫ

1-§. Европа жана Россиядагы христиан дини жана диний өлкөлөрдүн өнүгүшү.....40
2-§. Европа өлкөлөрүнүн мектептеринин жана педагогикалык ойлорунун тарыхы. Байыркы Грециядагы тарбия берүү, мектеп жана педагогикалык ойлор.....48
3-§. Византиядагы эл агартуу.....57
4-§. Кайра жаралуу доорунун педагогикасы.....61
5-§. Байыркы Рустагы тарбия берүү жана мектеп. VI-III кылымдын биринчи жарымында Рустун маданияты.....66

ҮЧҮНЧҮ БАП.

ЧЫГЫШ ЭЛДЕРИНИН ПЕДАГОГИКАЛЫК ОЙЛОРУНУН БАШАТТАРЫ (XV КЫЛЫМГА ЧЕЙИН).

1-§. Чыгыш элдеринин (Кытай, Индия, Орто Азия, Араб өлкөлөрү) мектептеринин жана педагогикалык ойлорунун тарыхы77
2-§. Ислам дини. Мусулман мектептери жана медреселер. Орто кылымдагы исламдык педагогикалык ойлор.....87
3-§. Кыргызстандын аймагындагы түрк тилдүү элдеринин педагогикалык ойлорунун өнүгүшү.....95

ТӨРТҮНЧҮ БАП.

XV - XVIII КЫЛЫМДА МЕКТЕПТЕРДИ ЖАНА ПЕДАГОГИКАЛЫК ОЙЛОРДУ ӨНҮКТҮРҮҮ.

1-§. Европанын мектептери жана педагогикалык ойлору. Өнүгүүнүн негизги тенденциялары.....101
2-§. XV - XVIII кылымдагы Орус педагогикалык сындагы агартуу, мектеп жана педагогикалык ойлор.....120
3-§. Кыргызстандагы педагогикалык ойлор, алардын коомдук-маданий багытталышы, кыргыз элдик педагогикасынын андан ары өнүгүшү. "Манас" эпосу - кыргыз элинин педагогикалык ойлорунун энциклопедиясы.....129

БЕШИНЧИ БАП.

XVIII КЫЛЫМДЫН БАШЫНДАГЫ МЕКТЕПТИК БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ПЕДАГОГИКАЛЫК ОЙЛОР.

1-§. Батыш Европа өлкөлөрдүн чыгыш элдерине карата агартуу саясаты.....	138
2-§. Орус эмес элдердин билим алуусуна карата Россия өлкөсүнүн саясаты.....	145
3-§. Акындар поэзиясынын элге билим берүү жана тарбиялоо менен байланышы.....	151

АЛТЫНЧИ БАП.

XIX КЫЛЫМДАГЫ МЕКТЕП ЖАНА ПЕДАГОГИКА.

1-§. XIX кылымдагы Европадагы мектептер менен педагогиканын өнүгүү тенденциялары.....	167
2-§. Кыргызстандын элдеринин улуттук-коомдук аң-сезиминин өнүгүшүнө революцияга чейинки Россиянын элдик педагогикасы менен маданиятынын таасири.....	175
3-§. XIX кылымдын аягы XX кылымдын башындагы кыргыз акын-демократтарынын педагогикалык идеялары.....	182
4-§. XX кылымдын башталышындагы агартуу. Кыргыз айылдарындагы алгачкы мектептер, медреселер.....	191

ЖЕТИНЧИ БАП.

XX КЫЛЫМДЫН 20-40-ЖЫЛДАРЫНДА КЫРГЫЗСТАНДАГЫ ЭЛГЕ БИЛИМ БЕРҮҮ СИСТЕМАСЫ ЖАНА ПЕДАГОГИКАЛЫК ОЙЛОР.

1-§. Кыргызстанда улуттук мектептер системасын калыптандыруу. Улуттук мугалимдер кадрларын даярдоо проблемасынын тенденциялары жана өзгөчөлүктөрү.....	201
2-§. Кыргыз мектептери үчүн алгачкы окуу китептери. И. Арабаев менен К. Тыныстановдун ишмердүүлүгү.....	212

СЕГИЗИНЧИ БАП.

40-90-ЖЫЛДАРДАГЫ ЭЛГЕ БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ПЕДАГОГИКА- ЛЫК ИЛИМДИН ӨНҮГҮШҮ.

1-§. Мектептер менен педагогиканы өнүктүрүүнүн негизги дүйнөлүк тенденциялары.....	219
2-§. Кыргызстандын мектептерин жана педагогикалык ойлорун өнүктүрүүдөгү кыргыз жазуучуларынын ролу.....	232
3-§. Коомдун өнүгүүсүнүн азыркы этабында Кыргызстандагы мектептердин жана педагогикалык илимдин өнүгүшү.....	236
4-§. Коомдогу реформалоонун шарттарында Кыргыз Республикасында билим берүү системасын өнүктүрүүнүн негизги багыттары.....	246

